

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οι κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα (1875 – 1909): Στοιχεία σταθερότητας &
λειτουργίας του εκλογικού συστήματος – εξωτερικές επιρροές

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αλεξάνδρα Γ. Παπαναστασοπούλου

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Θανάσης Διαμαντόπουλος, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Κώστας Λάβδας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Copyright © Αλεξάνδρα Παπαναστασοπούλου, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών της συγγραφέως.

Στον Σπύρο, την υπερηφάνειά μου,

Στον Θεοφάνη για το «μαζί».

Συντμήσεις

ΕΛΙΑ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος
Εθνικής Τραπέζης

ΕΣΒ: Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής

ΕτΚ: Εφημερίδα της Κυβερνήσεως

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

ΠΣΒ: Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής

ΠτΒ: Πρόεδρος της Βουλής

ΦΕΚ: Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης

Ευχαριστίες

Ένα μεγάλο ευχαριστώ χρωστώ στον επιβλέποντα της διατριβής μου Θανάση Διαμαντόπουλο, ομότιμο καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου. Τον ευχαριστώ για όλα, κυρίως για την τιμή που μου έκανε να συνεργαστώ μαζί του, τις ευφυείς παρατηρήσεις και τους γόνιμους διαλόγους. Κυρίως, τον ευχαριστώ γιατί ο ανεκτίμητος δάσκαλος, με την αυστηρή αλλά δίκαιη «ματιά» του, μου προσέφερε ένα από τα μεγαλύτερα μαθήματα της ζωής μου: να ξεπερνάω τα εμπόδια και να μένω προσηλωμένη στον στόχο.

Έπειτα, τα μέλη της επταμελούς επιτροπής κ.κ. Κώστα Λάβδα, Ευάνθη Χατζηβασιλείου, Κώστα Υφαντή, Χριστίνα Κουλούρη, Νέδα Κανελλοπούλου και Αντώνη Κλάπη για τις υποδείξεις και τις συμβουλές επί του κειμένου.

Ο Σπύρος Σερμπέτης- Παππάς ήταν ο πρώτος αναγνώστης του κειμένου. Τον ευγνωμονώ για τις συζητήσεις και για την πολυετή μας φιλία. Στον Δρ. Πάνο Σταθόπουλο, διευθυντή του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, οφείλω τη ρεαλιστική προσέγγιση του πολιτικού φαινομένου και τον λακωνικό τρόπο έκφρασης. Θα τον θυμάμαι πάντα ως τον καλύτερο άνθρωπο που συνεργάστηκα ποτέ. Τον ευχαριστώ θερμά.

Χωρίς τη συμπαράσταση της οικογένειάς μου αυτή η διαδρομή θα ήταν ανέφικτη. Σε αυτό το πλαίσιο ευχαριστώ τους γονείς μου Γεώργιο και Αθανασία καθώς και τον αδελφό μου Νικόλαο Παπαναστασόπουλο, επίκουρο καθηγητή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

Στον αγαπημένο μου Θεοφάνη Παπαδόπουλο οφείλω το «μαζί» της τρίτης σελίδας και το δικό μας «κόντρα και όπου βγει». Για το τέλος των ευχαριστιών άφησα την αρχή των πάντων μου: τον γιο μου Σπύρο. Είμαι σίγουρη ότι απόλαυσε αυτή τη διαδρομή και περιμένει με χαρά τη συνέχεια.

Περιεχόμενα

Συντμήσεις	4
Ευχαριστίες	5
Πίνακες	10
Διαγράμματα	11
Γραφήματα	11-12
Εικόνες	12
Περίληψη	13
Abstract	14
Πρόλογος	15-18
Μεθοδολογία	19-21

Πρώτο μέρος

Το Θεωρητικό Πλαίσιο	22-51
1.1. Το κομματικό σύστημα και οι παράγοντες διαμόρφωσής του	22-25
1.2. Το αναλογικό σύστημα εκπροσώπησης	26-29
1.3. Η καθιέρωση των αναλογικών συστημάτων στις ευρωπαϊκές χώρες	29-31
1.4. Η συζήτηση για τα εκλογικά συστήματα στα τέλη του 19 ^{ου} και στις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα	31-36
1.5. Το εκλογικό σύστημα 1822-1906	36-51

Δεύτερο μέρος

Το Ιστορικό- Αναλυτικό Πλαίσιο	52-261
2.1. Τα πολιτικά κόμματα πριν την «αρχή της δεδηλωμένης»	52-61
2.2. Η «αρχή της δεδηλωμένης» και η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού βίου	62-86
I. Η εμφάνιση του Τρικούπη στην πολιτική ζωή	62-65

II. Η πολιτική και Κοινοβουλευτική ζωή 1874-1875	65-73
III. Η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος	74-76
IV. Η καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης».....	77-78
V. Η Βουλή του 1875	78-86
3. Η διαχρονικότητα της Μεγάλης Ιδέας και οι εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος	87-93
3.1. Η Μεγάλη Ιδέα	87-90
3.2. Το Ανατολικό Ζήτημα	90-93
4. Οι εξωτερικές εξελίξεις και ο αντίκτυπός τους στην ελληνική πολιτική σκηνή (1875-1878).....	94-100
5. Από τον πολυκομματισμό προς τον δικομματισμό (1878-1882)	101-122
5.1. Οι εκλογές της 23 ^{ης} Σεπτεμβρίου 1879	105-110
5.2. Η Βουλή του 1879	110-114
5.3. Η εξωτερική πολιτική	115-117
5.4. Οι εκλογές της 20 ^{ης} Δεκεμβρίου 1881	117-122
6. Τρικούπης και δικομματισμός- Εκσυγχρονισμός και χρεοκοπία (1882-1896).....	123-142
6.1. Το επεισόδιο Νίκολσων	136-139
6.2. Οι εκλογές και η Βουλή του 1885	139-142
7. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη: 12 «δύσκολοι» και «ανερμάτιστοι» μήνες.....	143-150
8. Ο Τρικούπης και πάλι στην εξουσία (1886-1890)	151-163
8.1. Οι εκλογές της 4 ^{ης} Ιανουαρίου 1887.....	152-156
8.2. Η Βουλή του 1887	156-161
8.3. Οι εκλογές της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1890.....	161-163
9. Διεθνής ανυποληψία, «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν» και το τέλος του Τρικούπη (1890-1895)	164-199
9.1. Οι εκλογές της 3 ^{ης} Μαΐου 1892	170-172

9.2. Η Βουλή του 1892	172-183
9.3. Το «Μεγαλοιδεατικό» φανταστικό και η -πρώτη- συντριβή του (1895-1897)- Οι εκλογές της 16 ^{ης} Απριλίου 1895	183-187
9.4. Η Βουλή του 1895	188-199
10. Από το «άγος» του Ελληνοτουρκικού πολέμου στην εκλογή του Γεωργίου Θεοτόκη (1897- 1899)	200-205
11. Η πρώτη κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη (1899-1902)	206-223
11.1. Οι εκλογές της 7 ^{ης} Φεβρουαρίου 1899	206-212
11.2. Η Βουλή του 1899	213-219
11.3. Τα «Ευαγγελικά»	219-223
12. Ο ατελής δικομματισμός, ο ρόλος του Ζαϊμικού κόμματος και οι αλλεπάλληλες κρίσεις (1902-1904)	224-241
12.1. Οι εκλογές της 17 ^{ης} Νοεμβρίου 1902	225-229
12.2. Τα «Σανιδικά»	229-230
12.3. Ο Δημήτριος Γούναρης και η εμφάνισή του στο πολιτικό προσκήνιο.....	231-233
12.4. Η Βουλή του 1902	233-241
13. Προς το Γουδή (1905-1909)	242-261
13.1. Οι εκλογές της 20 ^{ης} Φεβρουαρίου 1905	242-243
13.2. Η Βουλή του 1905	243-250
13.3. Οι εκλογές της 26 ^{ης} Μαρτίου 1906.....	250-253
13.4. Η Βουλή του 1906	253-261

Τρίτο μέρος

Τα αποτελέσματα της μελέτης- Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής	262-274
1. Ζ' κοινοβουλευτική περίοδος	262-263
2. Η' κοινοβουλευτική περίοδος.....	263
3. Θ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	264

4.	Ι' κοινοβουλευτική περίοδος	265
5.	ΙΑ' κοινοβουλευτική περίοδος	266
6.	ΙΒ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	267
7.	ΙΓ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	268
8.	ΙΔ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	269
9.	ΙΕ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	270-271
10.	ΙΣΤ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	271-273
11.	ΙΖ' κοινοβουλευτική περίοδος.....	273-274
12.	ΙΗ' κοινοβουλευτική περίοδος	274

Τέταρτο μέρος

Συμπεράσματα	275-281
Πηγές- Βιβλιογραφία	282-294
Πηγές	282-283
Ελληνόγλωσση	283-293
Ξενόγλωσση.....	294
Παράρτημα.....	295-378
Α. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών 1875-1909.....	295-359
Β. Οι Πρόεδροι της Βουλής 1875- 1909	360-368
Γ. Η ιστορία της ψήφου και η χρήση των σφαιριδίων	369-378
Ι. Η χρήση των σφαιριδίων στην Αθηναϊκή Πολιτεία.....	369-372
ΙΙ. Σφαιρίδια και Δόγηδες.....	372-374
ΙΙΙ. Τα σφαιρίδια στο Ιόνιο Κράτος	374-378

Πίνακες

Πίνακας 1. Οι εκλογές της περιόδου 1844-1862	41
Πίνακας 2. Οι εκλογές της περιόδου 1865-1906	47-48
Πίνακας 3. Η σύνθεση του Τρικουπικού Κόμματος.....	71-72
Πίνακας 4. Οι 10 «Στηλίτες» της νέας Βουλής	75-76
Πίνακας 5. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Ζ' περιόδου	85-86
Πίνακας 6. Αποτελέσματα της Απογραφής πληθυσμού 1879	109
Πίνακας 7. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Η' περιόδου	114
Πίνακας 8. Οι πρώτοι Θεσσαλοί Βουλευτές 1881.....	120
Πίνακας 9. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Θ' περιόδου	122
Πίνακας 10. Τα «προπύργια» του τρικουπισμού (1881)	124-125
Πίνακας 11. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Ι' περιόδου.....	149-150
Πίνακας 12. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΑ' περιόδου.....	157
Πίνακας 13. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΒ' περιόδου.....	164
Πίνακας 14. Ψηφοφορία για την πρόταση περί ποινικής διώξεως πρώην υπουργών	166
Πίνακας 15. Οι ένδεκα υποψήφιοι της τρικουπικής και της δηλιγιαννικής παράταξης στην πρωτεύουσα	171
Πίνακας 16. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΓ' περιόδου.....	177-178
Πίνακας 17. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΔ' περιόδου.....	202-203
Πίνακας 18. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΕ' περιόδου.....	221
Πίνακας 19. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΣΤ' περιόδου	240-241
Πίνακας 20. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΖ' περιόδου	248
Πίνακας 21. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΗ' περιόδου	254-255
Πίνακας 22. Εκλογικό σύστημα εκλογής Δόγηδων.....	373

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Ζ' περιόδου	262
Διάγραμμα 2. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Η' περιόδου	263
Διάγραμμα 3. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Θ' περιόδου	264
Διάγραμμα 4. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της Ι' περιόδου	265
Διάγραμμα 5. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΑ' περιόδου	266
Διάγραμμα 6. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΒ' περιόδου	267
Διάγραμμα 7. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΓ' περιόδου	268
Διάγραμμα 8. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΔ' περιόδου	269
Διάγραμμα 9. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΕ' περιόδου	270
Διάγραμμα 10. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΣΤ' περιόδου	271
Διάγραμμα 11. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΖ' περιόδου	273
Διάγραμμα 12. Ψηφοφορίες για την εκλογή ΠτΒ της ΙΗ' περιόδου	274
Διάγραμμα 13. Κλήρωση & εκλογή στην Αθηναϊκή Πολιτεία	371

Γραφήματα

Γράφημα 1. Οι κομματικοί σχηματισμοί της Ζ' περιόδου	80
Γράφημα 2. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1875	81
Γράφημα 3. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1879	107
Γράφημα 4. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1881	119
Γράφημα 5. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1885	141
Γράφημα 6. Οι «μεταπηδήσεις» του 1885	142
Γράφημα 7. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1887	155
Γράφημα 8. Οι «μεταπηδήσεις» του 1887	156
Γράφημα 9. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1890	163
Γράφημα 10. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1892	172
Γράφημα 11. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1895	187

Γράφημα 12. Οι κυβερνητικοί και οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές του 1899	208
Γράφημα 13. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1899	212
Γράφημα 14. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1902	227
Γράφημα 15. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1905	243
Γράφημα 16. Οι κομματικοί σχηματισμοί του 1906	251

Εικόνες

Εικόνα 1. Τα σφαιρίδια της Σερβίας	49
--	----

Περίληψη

Στόχος της παρούσας διατριβής είναι η μελέτη των ελληνικών κομματικών σχηματισμών από το 1875 έως το 1909. Βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί ότι η ψηφοφορία για την εκλογή Προέδρου της Βουλής αποτελεί τη σαφέστερη ένδειξη της δύναμης των κομμάτων και των συμμαχιών τους στο κοινοβούλιο.

Χρησιμοποιώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία για την πολιτική ιστορία της χώρας, τα επίσημα στοιχεία που αντλήθηκαν από τα κοινοβουλευτικά και τα κρατικά αρχεία και τον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο προτείνεται μία νέα μεθοδολογική μέθοδος στην οποία η κατάταξη των βουλευτών γίνεται με τη χρήση μιας συνάρτησης που δημιουργήθηκε λαμβάνοντας υπόψιν τις κατάλληλες μεταβλητές που εφαρμόστηκαν στο σύνολο των ψηφοφοριών της εξεταζόμενης περιόδου. Με αυτόν τον τρόπο πραγματοποιήθηκε η σύζευξη ποιοτικής και ποσοτικής μεθοδολογίας.

Τα κυριότερα συμπεράσματα συνοψίζονται στον ετεροκαθορισμό της ελληνικής πολιτικής ζωής, στην απουσία ιδεολογικών γραμμών και στη μεγάλη επίδραση επιμέρους παραγόντων και τοπικών συμφερόντων των βουλευτών, στην ανάγκη «αποκατάστασης» ορισμένων προσωπικοτήτων σε σχέση με τη φήμη και την εικόνα που τις περιέβαλε, στη διαχρονικότητα της Μεγάλης Ιδέας και στη σύνδεσή της με τις αλληπάλληλες εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα χαρακτηριστικά του κομματικού συστήματος της περιόδου δηλαδή στη διαμόρφωσή του πάνω σε δημοκρατική βάση, στη χαλαρή κοινοβουλευτική πειθαρχία, στην αστάθεια και στην αδυναμία θεσμοποίησής του.

Η μελέτη του χαρακτηριζόμενου ως αμιγώς πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος καταδεικνύει την περιπτώσιολογική λειτουργία του ως ενισχυμένη αναλογική, σημείο το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει υπόθεση εργασίας για μια μελλοντική έρευνα.

Λέξεις- κλειδιά: εκλογικό σύστημα, σφαιρίδια, πολιτικά κόμματα, 19^{ος} αιώνας, Πρόεδρος της Βουλής.

Abstract

This PhD theses aims to provide the reader with an in-depth review of the Hellenic political party formations for the period from 1875 to 1909. A key assumption is that the voting process for appointing the President of the Parliament clearly indicates the distribution of political forces and party alliances within the Parliament.

Using the existing literature on the country's political history, the official data drawn from parliamentary and state archives and the daily Athenian press, a new methodological approach is suggested: to rank the members of the parliament based on a formula designed to consider the appropriate variables applied to the total votes of the period under assessment. Hence, the qualitative and quantitative methodological approaches were successfully combined.

Main conclusions can be summarized to the following: the reverse mirroring of ideologies driven by external factors in the Hellenic political life, the absence of ideological lines, the considerable influence of individual factors and local interests of the parliamentarians, the need to "rehabilitate" certain personalities in relation to the reputation and popular image that surrounded them, the perpetuation of the Great Idea (Megali Idea) concept and its connection with the successive manifestations of the Eastern Question. Particular emphasis is placed on specific characteristics of the period's political party system, namely its establishment on a democratic basis, the tottering parliamentary discipline, its instability and the inability to institutionalise it.

The close examination of the electoral system -featured as purely majoritarian- demonstrates its case-by-case functioning as enhanced proportional representation, a point which could constitute the working hypothesis of a future research.

Key words: electoral system, ballots, political parties, 19th century, President of the Parliament.

Πρόλογος

«Οι ανθρώπινες μονάδες είναι σαν τα χημικά στοιχεία. Με τη συνένωσή τους βλέπεις να παράγονται δυνάμεις απρόβλεπτες, ικανές να αλλοιώσουν ή να διαβρώσουν ό,τι ως εκείνη τη στιγμή περνούσε για Απρόσβλητο».

Οδυσσέας Ελύτης, «Ανοιχτά Χαρτιά»

Η μελέτη και η ανάλυση της πολιτικής και των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα αποτελεί ένα πεδίο με ξεχωριστή αναμφίβολα σημασία. Πολλώ δε μάλλον η μελέτη του εκλογικού συστήματος το οποίο αντιμετωπίζεται ως «ο πιο εξιδανικευμένος χειραγωγικός μηχανισμός της πολιτικής»¹. Συγκεκριμένα νοείται ως «*χημικός καταλύτης που, κατά τις περιστάσεις, μετατρέπει τις λαϊκές ψήφους σε αιρετούς αντιπροσώπους, την κοινωνική βούληση σε πολιτική βάση εξουσίας, το «ρεύμα» και την απήχηση των κομμάτων σε – τετραετή συνήθως – κοινοβουλευτική παρουσία και οντότητα*»². Με άλλα λόγια, το εκλογικό σύστημα είναι ο μηχανισμός που δίνει το τελικό αποτέλεσμα³.

Σκοπός της παρούσας μελέτης, όπως απορρέει και από τον τίτλο της, είναι η μελέτη των ελληνικών κομματικών σχηματισμών από το 1875 έως το 1909. Τα κριτήρια οριοθέτησης της περιόδου καθορίστηκαν με βάση την πρώτη περίοδο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος η οποία σηματοδοτήθηκε από τις μεταρρυθμίσεις του εκλογικού νόμου, τις προτάσεις αναθεώρησης του Συντάγματος, τη μετριασμένη εφαρμογή της δεδηλωμένης, την περίοδο του κλασικού δικομματισμού και την περίοδο του νοθευμένου δικομματισμού⁴.

Στόχο αποτελεί, μέσω της ανάγνωσης του παρελθόντος, η εξήγηση, η ερμηνεία και η κατανόηση της λειτουργίας του χαρακτηριζόμενου ως αμιγώς πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εξωτερικές επιρροές και στον τρόπο ενσωμάτωσής τους στο κομματικό σύστημα του τόπου μας.

¹ Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems. A framework for Analysis*. New York, NY: Cambridge University Press.

² Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης, σ. 27.

³ Παντελής, Α. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα: Λιβάνης, σ. 120.

⁴ Αναστασιάδης, Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821 – 1941*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σ. 96-97.

Η ιδέα του παρόντος εγχειρήματος αποδίδεται στην προβληματική που έθεσε ο Πρόεδρος Γεώργιος Ράλλης, στον πρόλογο του βιβλίου του καθηγητή Θανάση Διαμαντόπουλου, σχετικά με την περιπτωσιολογική λειτουργία του συστήματος ως ενισχυμένη αναλογική⁵.

Έχοντας ως κύριο γνώμονα, την ανάγκη διασταύρωσης και την κατοχύρωση της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης δυνατής εγκυρότητας και αξιοπιστίας που απαιτεί η φύση ενός τέτοιου εγχειρήματος, αντικείμενο ανάλυσης αποτελούν η υπάρχουσα βιβλιογραφία για την πολιτική ιστορία της χώρας μας καθώς και τα επίσημα στοιχεία που αντλούνται πρωτίστως από τα κοινοβουλευτικά και τα κρατικά αρχεία (κυρίως τα πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής).

Ειδικό αντικείμενο μελέτης αποτελούν οι διαθέσιμες πηγές της εποχής, δηλαδή ο ημερήσιος αθηναϊκός τύπος, στον οποίο αναζητείται η συνάντηση των νοοτροπιών και της πρόσληψης της ιστορίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα κομματικά έντυπα των πολιτικών αρχηγών: το *Εθνικόν Πνεύμα* (1868) [Αλ. Κουμουνδούρος], η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870) [Επαμ. Δεληγεώργης], η *Ωρα* (1875) [Χαρίλαος Τρικούπης] και η *Πρωΐα* (1879) [Θεόδ. Δηλιγιάννης]. Εδώ, περίοπτη θέση κατέχει το ιδεολογικό πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας, αλλά και η διεθνής θέση της χώρας, όπως αυτή καθοριζόταν, ως μέρος του Ανατολικού Ζητήματος.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή θέτει ως βασική υπόθεση εργασίας ότι η ψηφοφορία για την εκλογή προέδρου της Βουλής αποτελεί τη σαφέστερη ένδειξη της δύναμης των κομμάτων και των συμμαχιών τους στο κοινοβούλιο. Το σύνολο της βιβλιογραφίας του 19^{ου} αιώνα αποδέχεται την παραπάνω υπόθεση χωρίς ωστόσο να υπάρχει πουθενά η επαλήθευσή της.

Μια τέτοια υπόθεση εργασίας προσκρούει στους «σκοπέλους» ή στους «υφάλους» που προκύπτουν από τη δυσκολία της αριθμητικής απεικόνισης των δυνάμεων των κομματικών σχηματισμών στο κοινοβούλιο. Για τους ίδιους λόγους, στους επίσημους καταλόγους που εξέδωσε η Βουλή (έως το τέλος του Μεσοπολέμου) δεν αναφέρεται πουθενά η κομματική ένταξη των βουλευτών. Εύλογα πιθανολογεί

⁵ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση ...*, ό.π., σ. 27.

κανείς ότι οι βουλευτές δεν ήθελαν να φαίνονται οι μεταπηδήσεις τους από κόμμα σε κόμμα- οι οποίες όπως θα φανεί στη συνέχεια- ήταν σύνηθες φαινόμενο⁶.

Τα παρακάτω ερωτήματα στρέφονται γύρω από αυτό το βασικό ζητούμενο και επιχειρούν να διερευνήσουν και να αποκρυπτογραφήσουν όλες εκείνες τις πτυχές που συνυφαίνονται με αυτό.

- Ποια είναι τα χαρακτηριστικά που διέπουν το πολιτικό προσωπικό της περιόδου;
- Πώς ψήφιζε κατά τη διαδικασία εκλογής του προέδρου της Βουλής (ΠτΒ);
- Πώς ψήφιζε κατά τις ψηφοφορίες του ελληνικού κοινοβουλίου;
- Υπάρχουν αριθμητικές αντιστοιχίες ανάμεσα στα δύο είδη ψηφοφοριών;
- Ποια είναι η ουσιαστική λειτουργία του συστήματος των σφαιριδίων; Προς ποια κατεύθυνση λειτούργησε το συγκεκριμένο σύστημα;

Το κείμενο της διδακτορικής διατριβής διαρθρώνεται με τον ακόλουθο τρόπο:

Το πρώτο μέρος αφορά το Θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο αρχικά παρουσιάζεται το κομματικό σύστημα και οι παράγοντες διαμόρφωσής του. Το αναλογικό σύστημα εκπροσώπησης και η καθιέρωση των αναλογικών συστημάτων στις ευρωπαϊκές χώρες αποτελούν ξεχωριστά κεφάλαια τα οποία ακολουθούν τη μεθοδολογία του καθηγητή Διαμαντόπουλου (1993, 2001) όπως αυτή παρουσιάζεται στα αντίστοιχα βιβλία του⁷. Το Θεωρητικό Πλαίσιο ολοκληρώνεται με την αποτύπωση της συζήτησης που πραγματοποιήθηκε για τα εκλογικά συστήματα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και την περιγραφή του εκλογικού συστήματος της χώρας μας την περίοδο 1822-1906.

Στο δεύτερο μέρος δίνεται το Ιστορικό- Αναλυτικό πλαίσιο ξεκινώντας από τα πολιτικά κόμματα πριν από την «αρχή της δεδηλωμένης» και καταλήγοντας στην περίοδο πριν την εκδήλωση του Κινήματος στο Γουδή. Η καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης» και η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, η διαχρονικότητα της Μεγάλης Ιδέας και οι εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος καθώς

⁶ Διαμαντόπουλος, Θ. (2022). *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των «Έξι» Εξιλασμός ή δικαστικός φόνος*. Αθήνα: Πατάκης, σ. 42.

⁷ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης & Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π. σ. 27.

και οι εξωτερικές εξελίξεις και ο αντίκτυπός τους στην ελληνική πολιτική σκηνή αποτελούν ξεχωριστά κεφάλαια. Έπειτα ακολουθεί η πορεία από τον πολυκομματισμό προς τον δικομματισμό και η μεταβολή του σε ατελή δικομματισμό.

Στο τρίτο μέρος αναλύονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής.

Τέλος, στο τέταρτο μέρος σταχυολογούνται τα όποια συμπεράσματα και οι τελικές διασαφηνίσεις, ενώ το παράρτημα κρίθηκε επίκουρο της συγγραφής και είναι απαραίτητο για την πληρέστερη παρουσίαση, κατανόηση και αποδοχή αυτής.

Μεθοδολογία

Η επιβεβαίωση ή η ανατροπή της υπόθεσης εργασίας της παρούσας διδακτορικής διατριβής φιλοδοξεί να επιτευχθεί με τον ακόλουθο τρόπο:

1. Την αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της εκάστοτε Βουλής.
2. Την αποτύπωση της κομματικής τοποθέτησης των υποψηφίων Προέδρων της Βουλής.
3. Την αριθμητική σύγκριση των ψήφων που συγκέντρωσε ο εκάστοτε Πρόεδρος με τη δύναμη των κομμάτων σε κάθε κοινοβουλευτική περίοδο.

Το κύριο πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η γράφουσα ήταν η αποτύπωση της κομματικής κατάταξης του κάθε βουλευτή ξεχωριστά προκειμένου να προχωρήσει στην όσο το δυνατόν πληρέστερη αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών. Προεκλογικά, οι υποψήφιοι βουλευτές συγκροτούσαν τόσο αμιγείς όσο και μικτούς συνδυασμούς για να αυξήσουν τις πιθανότητες εκλογής τους. Σε πολλές περιπτώσεις επρόκειτο για συνεταιρισμούς υποψηφίων με άτομα που ανήκαν στην αντίπαλη παράταξη (μικτοί συνδυασμοί), με προφανή κίνητρο τα προσωπικά οφέλη. Μετεκλογικά, μεγάλος αριθμός βουλευτών δεν αποκάλυπτε σε ποια παράταξη ανήκε πριν από τον σχηματισμό κυβέρνησης ή άλλαζε παράταξη κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής περιόδου ανάλογα με την τρέχουσα συγκυρία, τις τοπικές αντιπαλότητες και τις προσωπικές- ευκαιριακές συμμαχίες⁸. Επιπλέον, κάποιοι βουλευτές ενώ δήλωναν ανεξάρτητοι ή υποστηρικτές κάποιας συγκεκριμένης πολιτικής ομάδας, στην πράξη, ψήφιζαν με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που είχαν δηλώσει αρχικά.

Για την αντιμετώπιση του παραπάνω ζητήματος, η μελέτη της συμπεριφοράς του πολιτικού προσωπικού πραγματοποιήθηκε με τη χρήση μιας συνάρτησης που δημιουργήθηκε λαμβάνοντας υπόψιν τις κατάλληλες μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη αυτού του σκοπού και εφαρμόστηκαν στο σύνολο των ψηφοφοριών της εξεταζόμενης περιόδου.

⁸ Νικολακόπουλος, Η. (2012). *Των εκλογών τα πάθη, ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη, σ. 28.

Ειδικότερα, για την κατάταξη του βουλευτή στη βαθμίδα ανθυπουργικός ή υπουργικός χρησιμοποιήθηκε ένας δείκτης d ο οποίος παίρνει τιμές από 0 μέχρι 1 (0: απόλυτα ανθυπουργικός και 1: απόλυτα υπουργικός).

Επειδή όλες οι ψηφοφορίες δεν είχαν την ίδια βαρύτητα, δημιουργήθηκε ο συντελεστής βαρύτητας w_i οποίος δείχνει το ποσοστό των ψηφισάντων ανά ψηφοφορία. Έτσι, όταν λάβαμε υπόψιν μας τη συμπεριφορά κάθε βουλευτή σε κάθε αναμέτρηση, μετρήθηκε περισσότερο η συμπεριφορά του στις αναμετρήσεις που είχαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή.

$$w_i = \frac{p_i}{s_i}$$

- Όπου $i = \{1, 2, 3, \dots\}$ και αντιπροσωπεύει τον αύξοντα αριθμό της κάθε ψηφοφορίας.
- Όπου w είναι η βαρύτητα της ψηφοφορίας.
- Όπου p είναι ο αριθμός των βουλευτών που ψήφισαν στη συνεδρίαση και
- Όπου s είναι ο συνολικός αριθμός των βουλευτών.

Για να βρεθεί ο τελικός δείκτης:

$$d = \frac{\sum_{i=1}^k w_i \cdot v_i}{\sum_{i=1}^k w_i \cdot e_i}$$

- Όπου $i = \{1, 2, 3, \dots\}$ και αντιπροσωπεύει τον αύξοντα αριθμό της κάθε ψηφοφορίας.
- Όπου k είναι ο συνολικός αριθμός των ψηφοφοριών.
- Όπου w είναι η βαρύτητα της ψηφοφορίας και:

$$v_i = \begin{cases} 1, & \text{αν ο βουλευτής υπερψήφισε την Κυβέρνηση ή} \\ & \text{ήταν μέλος της στην } i - \text{οστή ψηφοφορία} \\ 0, & \text{αν ο βουλευτής καταψήφισε την Κυβέρνηση ή} \\ & \text{δεν ψήφισε στην } i - \text{οστή ψηφοφορία} \end{cases}$$

$$= \begin{cases} 1, & \text{αν ο βουλευτής συμμετείχε ή} \\ & \text{ήταν μέλος της Κυβέρνησης} \\ & \text{στην } i - \text{οστή ψηφοφορία} \\ 0, & \text{αν ο βουλευτής δεν συμμετείχε στην} \\ & \text{} i - \text{οστή ψηφοφορία} \end{cases}$$

Η τελική κομματική κατάταξη του κάθε βουλευτή πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με την παραπάνω μεθοδολογία λαμβάνοντας υπόψιν τα στοιχεία που αντλήθηκαν από τη μελέτη τόσο του ημερήσιου αθηναϊκού τύπου όσο και άλλες αντίστοιχες μελέτες, κυρίως της Γαρδίκας (1988)⁹ και λιγότερο του Οικονόμου¹⁰.

Η μέθοδος, η μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθείται, συνίσταται ως διερευνητική - περιγραφική μέθοδος ενώ θεωρητικό σχήμα αποτελεί το ορθολογικό πρότυπο¹¹. Κυρίως δε, πυρήνας της ακολουθούμενης μεθοδολογίας είναι η ερμηνευτική ιστορική ανάλυση με τη χρήση όχι μόνο ποιοτικών μεθόδων αλλά και ποσοτικών τεχνικών οι οποίες αποτελούν πολύτιμα εργαλεία για τη μελέτη της συμπεριφοράς του πολιτικού προσωπικού¹².

Τονίζεται ότι η μεθοδολογία της μελέτης εδράζεται στα τεκμήρια και στη σημασία αυτών, επιχειρώντας, ωστόσο, την υπέρβαση της εκάστοτε χρήσης τους, με ένα πνεύμα περισσότερο αναστοχαστικό για τη δράση και τις εκάστοτε καταγραφές.

⁹ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System*, Thesis submitted for the Degree of PhD, King's College, London.

¹⁰ Προσωπικό αρχείο Νίκου Οικονόμου..., ΕΛΙΑ.

¹¹ Ενδεικτικά Κουτσούκης, Κ. (2002). *Απολλώνιοι και Διονυσιακοί στην κοινωνική έρευνα, Εισαγωγή στη θεωρία και πρακτική της μεθοδολογίας, Ο σχεδιασμός της εμπειρικής έρευνας με οδηγό και υποδείγματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 43-46 καθώς και Φίλιας, Β. (2003). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 31-33.

¹² Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 303-329.

ΜΕΡΟΣ Α' – Το Θεωρητικό Πλαίσιο

1.1. Το κομματικό σύστημα και οι παράγοντες διαμόρφωσής του

Ο Διαμαντόπουλος (1993) γράφει ότι κομματικό σύστημα ονομάζεται «το σύνολο των κομμάτων ως ολότητα και το σταθερό πλέγμα των διακομματικών σχέσεων». Σε αυτό το πλαίσιο η πολιτική πραγματικότητα προσδιορίζεται από:

- Τον αριθμό των κομμάτων που μετέχουν στην πολιτική διαπάλη.
- Την εσωτερική δομή τους.
- Τις διακομματικές σχέσεις, τις συγκριτικές διαστάσεις τους, τις συμμαχίες και τις σχετικές τους τοποθετήσεις.

Τα κομματικά συστήματα, με βάση τα παραπάνω στοιχεία χωρίζονται σε τρεις γενικές κατηγορίες: μονοκομματικής κυριαρχίας, δικομματικής κυριαρχίας και πολυκομματικά (στις ίδιες γενικές κατηγορίες ενσωματώνονται και κάποιες υποκατηγορίες όπως για παράδειγμα το σύστημα με κυρίαρχο κόμμα, οι άκαμπτοι ή εύκαμπτοι δικομματισμοί κ.ο.κ). Στον αριθμό των κομμάτων που μετέχουν στην πολιτική διαπάλη δεν λαμβάνονται υπόψιν όλα όσα μετέχουν στις εκλογές αλλά μόνο όσα έχουν ουσιαστική συμμετοχή στην πάλη για την εξουσία ή όσα δύνανται να εκβιάσουν το πολιτικό σύστημα. Επίσης, η ταξινόμηση των κομματικών συστημάτων προϋποθέτει μια σχετική σταθερότητα αυτών των δεδομένων, από την μια εκλογική αναμέτρηση στην άλλη. Συνεπώς βασική προϋπόθεση αποτελεί ο «ομαλός» χαρακτήρας των εκλογών¹³.

Οι παράγοντες που διαμορφώνουν τα κομματικά συστήματα διακρίνονται σε δύο γενικές κατηγορίες:

1. Πολιτικοί ή τεχνικοί παράγοντες: διαμορφώνονται από το πολιτικό υποσύστημα, δηλαδή αποτελούν προϊόν πολιτικής βούλησης και επιλογής.
2. Κοινωνικοί παράγοντες: τοποθετούνται όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες.

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στην πρώτη κατηγορία (τους πολιτικούς ή τεχνικούς παράγοντες) στους οποίους εντάσσονται το εκλογικό σύστημα, οι εκλογικές περιφέρειες

¹³ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 251-259.

(το μέγεθός τους) και το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται η διεξαγωγή της πολιτικής πάλης¹⁴.

Α. Οι πολιτικοί/ τεχνικοί παράγοντες

Ι. Το εκλογικό σύστημα

Ως εκλογικό σύστημα ορίζεται ο καθορισμός της μαθηματικής μεθόδου και των τεχνητών παραμέτρων ανάδειξης αιρετών αντιπροσώπων μέσα από τις διαδικασίες ψηφοφορίας¹⁵.

Οι βασικές λειτουργίες που πρέπει να επιτελούν τα εκλογικά συστήματα είναι οι ακόλουθες:

- Να καθιστούν τη διακυβέρνηση δυνατή για τους κυβερνώντες και αποδεκτή για τους κυβερνώμενους.
- Να μειώνουν τα αισθήματα απογοήτευσης και αποξένωσης από το πολιτικό σύστημα. Να μην προσθέτουν νέα προβλήματα στα ήδη αντικειμενικά υπάρχοντα.
- Να επιτρέπουν την καταγραφή των νέων ιδεολογικών ρευμάτων και πολιτικών ανησυχιών που διαπερνούν μία κοινωνία.
- Να μην προσφέρονται προς ανεξέλεγκτη κομματική χρησιμοποίηση.
- Να διασφαλίζουν ένα προβλέψιμο σταθερό πλαίσιο διενέργειας των πολιτικών αγώνων.

Όμως, το εκλογικό σύστημα είναι κάτι παραπάνω από μια μέθοδος μέτρησης ψήφων¹⁶. Δημιουργεί τον χαρακτήρα του κομματικού συστήματος, είτε παραμορφώνοντας τη θέληση των ψηφοφόρων, είτε λειτουργώντας ως καθρέπτης που αποτυπώνει τη βούλησή τους. Κυρίως, αποτελεί βασικότατο προσδιοριστικό παράγοντα της όλης πολιτικής πραγματικότητας και επιδρά καθοριστικά στη διαμόρφωση των

¹⁴ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 320.

¹⁵ Απλουστευμένα θα μπορούσαμε να πούμε ότι το εκλογικό σύστημα είναι η τεχνική που μετατρέπει τις ψήφους σε έδρες. Αναλυτικά βλ. Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 27

¹⁶ Ball, A.- Peters G. (2001). *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 184.

διαφόρων κομματικών συστημάτων¹⁷. Ουσιαστικά τα εκλογικά συστήματα νοούνται ως συνεχές χωρίς προφανείς τομές¹⁸.

Σύμφωνα με τους κλασικούς νόμους του Duverger, ο οποίος συνέδεσε τη σχέση μεταξύ των εκλογικών συστημάτων και του αριθμού των πολιτικών κομμάτων σε μια χώρα, η απλή αναλογική ευνοεί τον πολυκομματισμό, το πλειοψηφικό σύστημα σ' ένα γύρο ευνοεί τον δικομματισμό και το πλειοψηφικό σύστημα σε δύο γύρους ευνοεί τη διςυμμαχία¹⁹. Παράλληλα, το εκλογικό σύστημα δημιουργεί και συγκεκριμένες «ψυχολογικές» τάσεις στους ψηφοφόρους, κάτι το οποίο τελικά συντελεί στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κομματικών συστημάτων.

- Αναλογικά είναι τα συστήματα που με τη χρήση διαφόρων μαθηματικών μοντέλων έχουν στόχο την περίπου αντίστοιχη προς τις ψήφους κατανομή των εδρών. Ειδικότερα τα αναλογικά συστήματα είναι αυτά που έχουν ως κοινό φιλοσοφικό υπόβαθρο την επιδίωξη του επιμερισμού των εδρών μεταξύ των μετεχόντων στις εκλογές πολιτικών υποκειμένων σε αναλογίες που να τείνουν να αντανakλούν τον ποσοστιαίο συσχετισμό των ψήφων τους²⁰. Να τονιστεί ότι υπάρχουν πάρα πολλές παραλλαγές του αναλογικού συστήματος σε ολόκληρο τον κόσμο²¹.
- Πλειοψηφικά είναι όσα δίνουν όλες τις έδρες της κάθε εκλογικής περιφέρειας στο πρώτο κόμμα. Τα πλειοψηφικά συστήματα μπορούν να είναι είτε «μη συνεργάσιμα» είτε «συνεργάσιμα». Στα *μη συνεργάσιμα* η έδρα ή όλες οι έδρες της εκλογικής περιφέρειας πηγαίνουν στο σχετικά πλειοψηφούν κόμμα²² ενώ τα *συνεργάσιμα* έχουν μία λογική απόλυτης πλειοψηφίας (είτε με 2^ο γύρο, είτε με εναλλακτική ψήφο).

¹⁷ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 320-322.

¹⁸ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 42.

¹⁹ Ενδεικτικά: Duverger, M. (1986). "The Study of Political Parties." *European Journal of Political Research*, 14(1-2), 1-19.

²⁰ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). Στο ίδιο, σ. 43

²¹ Αναλυτικά για το αναλογικό εκλογικό σύστημα βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

²² Σύμφωνα με τον Μυλωνά (1922) η σχετική πλειοψηφία παρουσιάζει το χειρότερο μειονέκτημα, ότι το άθροισμα των ψήφων δύο ή περισσότερων μειοψηφούντων σχετικώς κομμάτων δύναται να είναι μεγαλύτερο του αριθμού των ψήφων του πλειοψηφούντος κόμματος. Μυλωνάς, Α. (1922). Τα παρ' ημίν κόμματα και η Αναλογική Εκλογή. *Ανατύπωσης εκ του αρχείου των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Β', σ. 37.

- Στα μικτά εκλογικά συστήματα υπάρχουν άπειρες δυνατές ποικιλίες και συνδυασμοί ενώ ευνοούνται συνήθως τα κόμματα που φτιάχνουν τον εκλογικό νόμο²³.

II. Οι εκλογικές περιφέρειες

Το μέγεθος των εκλογικών περιφερειών αποτελεί τον δεύτερο πολιτικό/ τεχνικό παράγοντα. Όσο μεγαλύτερες είναι οι εκλογικές περιφέρειες, δηλαδή όσο περισσότεροι βουλευτές εκλέγονται σε μία εκλογική περιφέρεια, τόσο μικραίνει το εκλογικό μέτρο για την εκλογή βουλευτή από την πρώτη κατανομή. Συνακόλουθα ευνοούνται τα μικρά κόμματα. Το ίδιο ισχύει και αντίστροφα.

III. Το θεσμικό πλαίσιο

Το θεσμικό πλαίσιο αφορά τη μορφή του πολιτεύματος στο οποίο διεξάγεται η πολιτική πάλη. Τόσο το θεσμικό πλαίσιο όσο και το μέγεθος της εκλογικής περιφέρειας είναι συνήθως σταθερό. Συνεπώς οι συγκρούσεις αφορούν στη διαμόρφωση του εκλογικού συστήματος²⁴.

B. Οι κοινωνικοί παράγοντες

Όλες οι πολιτικές αντιπαραθέσεις ανταποκρίνονται ή έστω επηρεάζονται από τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις οι οποίες δημιουργούν διαιρετικές τομές. Η διαιρετική τομή τέμνει κάθετα μια κοινωνία δημιουργώντας ταύτιση μ' ένα από τα δύο στοιχεία που τέμνει. Όταν υπάρχει μία διαιρετική τομή κυριαρχεί ο δικομματισμός. Αντίστοιχα περισσότερες διαιρετικές τομές οδηγούν στον πολυκομματισμό²⁵.

²³ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 322 - 323 & 572 – 573.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 333-334 & 336.

²⁵ Ο.π., σ. 342- 343.

1.2. Το αναλογικό σύστημα εκπροσώπησης

Από το τέλος του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα εγκαινιάζεται η εμφάνιση των αναλογικών συστημάτων. Η πρώτη ξεκινά με την εισήγηση του Ελβετού Victor Considerant προς ανάδειξη της Συντακτικής Συνελεύσεως της Γενεύης το 1846. Το 1855 ο Δανός Carl Cristoph Andrae παρουσιάζει το σύστημα της «ενιαίας μεταβιβαστικής ψήφου» (Single Transferable Vote) το οποίο εφαρμόστηκε το 1866 για την ανάδειξη των 2/3 των μελών του δανικού Κοινοβουλίου²⁶. Πανομοιότυπο ήταν το σύστημα του Thomas Hare το 1859 στην Αγγλία, το οποίο ερειδόταν πάλι στη λογική του ενιαίου ψηφοδελτίου και στη σειρά προτίμησης υποψηφίων, με την πρώτη επιλογή να υπολογίζεται κατ' αρχήν, ωστόσο στη περίπτωση αδιάθετων εδρών συνυπολογίζονταν και οι επόμενες προτιμήσεις. Το σύστημα του Hare ενθουσίασε τον John Stuart Mill ο οποίος εκφώνησε τον περίφημο λόγο του, στη Βουλή των Κοινοτήτων, στις 29 Μαΐου 1867, που έμεινε στην ιστορία ως proportional representation speech²⁷. Τέλος, το 1878 ο Βέλγος μαθηματικός Victor d' Hondt και το 1885 ο Ελβετός καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Βασιλείας Hagenbach- Bischoff επινοούν τη δημοφιλέστερη μορφή αναλογικής που φέρει αντίστοιχα τα ονόματά τους²⁸.

Να τονιστεί ότι πρόκειται για το ίδιο εκλογικό σύστημα με δύο διαφορετικές τεχνικές επίτευξης του ίδιου ακριβώς αποτελέσματος, ως προς την κατανομή των εδρών.

I. Η μέθοδος d' Hondt

Πρόκειται για τη μέθοδο του «ισχυρότερου μέσου όρου»²⁹ η οποία στηρίζεται στην αρχή ότι κανένα κόμμα, καμία ομάδα εκλογέων δεν δικαιούται να καταλάβει μία θέση ή μία επιπλέον θέση αντιπροσώπου, εφόσον άλλο κόμμα ή άλλη ομάδα εκλογέων επί τη βάση σχετικώς μεγαλύτερου αριθμού ψήφων δεν έλαβε μία ή μία περαιτέρω θέση αντιπροσώπου. Προκειμένου να τεθεί σε εφαρμογή ένα τέτοιο σύστημα, απαιτούνται διαδοχικές διαιρέσεις των ψήφων που κέρδισε ένας συνδυασμός με τις προς διάθεση έδρες. Τα μεγαλύτερα πηλίκα (εξ ου και ο χαρακτηρισμός «υψηλότερος μέσος όρος»)

²⁶ Ράλλης, Κ. (1969). *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα*. Αθήνα: Αυτοέκδοση, σ. 66-67.

²⁷ Μυλωνάς, Γ. (1946). *Εκλογικά συστήματα*. Αθήνα: Το Τετράδιο, σ. 90. Ο John Stuart Mill είναι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του πολιτικού φιλελευθερισμού. Ο Λάβδας (2015) τονίζει την έμφαση που δίνει ο Mill στην ελευθερία ως αυταξία και στη στενή σχέση μεταξύ ελευθερίας, ανεκτικότητας και ηθικής ανάπτυξης. Λάβδας, Κ. (2015). Φιλελευθερισμός των πολιτικών, Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 126.

²⁸ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 122.

²⁹ Ράλλης, Κ. (1969). Στο ίδιο, σ. 150.

είναι αυτά που θα λάβουν κατ' αντιστοιχία τις έδρες³⁰. Πρόκειται για ένα σύστημα που ευνοεί κατά μείζονα λόγο τα μεγάλα κόμματα που θα έχουν πλεονέκτημα στις ανωτέρω διαιρέσεις, και δεν λαμβάνει υπόψιν τα «αχρησιμοποίητα υπόλοιπα ψήφων», δηλαδή τις ψήφους που δεν οδήγησαν σε απονομή έδρας μετά την πρώτη κατανομή³¹.

II. Η μέθοδος Hagenbach-Bischoff

Η συγκεκριμένη μέθοδος επιχειρεί να συνδυάσει τη λογική της μεθόδου d'Hondt με τη χρήση εκλογικού μέτρου. Εφαρμόζεται ως εξής: διαιρείται ο αριθμός του συνόλου των ψηφισάντων με τον αριθμό των προς κατάληψη θέσεων στη Βουλή, αυξημένο κατά 1. Το πηλίκο αυτό, στρογγυλοποιημένο στον αμέσως επόμενο ακέραιο αριθμό (αν είναι δεκαδικός), είναι ο εκλογικός διαιρέτης, με τον οποίο θα διαιρεθούν οι ψήφοι κάθε συνδυασμού. Αν μετά την ολοκλήρωση των διαιρέσεων αυτών υπάρχουν διαθέσιμες έδρες προς κατανομή, τότε διαιρείται ο αριθμός των ψήφων κάθε συνδυασμού με τον αριθμό των εδρών που έχει κάθε συνδυασμός αυξημένες κατά 1³². Αυτή η διαδικασία συνεχίζεται, αναλόγως με τα δεδομένα που δημιουργούνται μετά από κάθε κατανομή, μέχρι να απονεμηθούν όλες οι διαθέσιμες έδρες. Το εκλογικό σύστημα αυτό αποκαλείται και «σύστημα του μεγαλύτερου υπολοίπου»³³.

Με τα παραπάνω ως δεδομένα, καθίσταται σαφές ότι δεν πρόκειται για μία και ενιαία «αναλογική», ούτε είναι δόκιμοι οι όροι «απλή» και «ενισχυμένη» αναλογική. Πρόκειται για ένα εκλογικό σύστημα με τις ακόλουθες- διαφορετικές- μεθόδους³⁴:

Α. Μέθοδοι μεγαλύτερων υπολοίπων, που συνίστανται στην εκλογή τόσων εδρών σε μια περιφέρεια, όσες υπερκαλύπτεται το εκλογικό μέτρο κατ' αρχάς, ενώ για την προσκύρωση των υπολοίπων, συγκρίνονται οι αχρησιμοποίητες ψήφοι, δηλαδή κατακυρώνονται στα κόμματα με τα μεγαλύτερα υπόλοιπα.

³⁰ Παπαναστασίου, Α. (1923). *Δημοκρατία και το εκλογικό σύστημα*. Αθήνα: Μπάυρον, σ. 35.

³¹ Σε σχέση με αυτό, ο Παπαναστασίου προτείνει στη β' κατανομή το κράτος να λογίζεται ως μία ενιαία εκλογική περιφέρεια, προκειμένου να υπολογιστούν «όλοι οι ψήφοι, όλα τα υπόλοιπα μέχρι ποσών εντελώς ασημάντων». Παπαναστασίου, Α. (1923). *Δημοκρατία και το εκλογικό σύστημα...*, ό.π., σ. 39.

³² Βλ. Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής, Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εστία, σ.152, Γεωργαντάς, Μ. (1928). *Περί αναλογικής αντιπροσωπεύσεως μειοψηφιών*. Αθήνα: Τυπογραφείο Λεωνή, σ. 14 και Ράλλης, Κ. (1969). *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα...*, ό.π., σ. 145-146.

³³ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 325.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 140-158.

Καθοριστικό επομένως είναι εν προκειμένω το εκλογικό μέτρο και ο τρόπος υπολογισμού του, οπότε εφαρμόζεται μία από τις εξής διαιρέσεις:

- Εκλογικό Μέτρο= Ψήφοι Περιφέρειας (όλων των κομμάτων)/ Έδρες Περιφέρειας (ο αριθμός των προς κατανομή εδρών). Αυτό είναι το εκλογικό μέτρο Hare.
- Εκλογικό Μέτρο= Ψήφοι Περιφέρειας / (Έδρες περιφέρειας+1) +1, που ονομάζεται εκλογικό μέτρο Droop με εφαρμογή της ρήτρας +1, προκειμένου να μειωθούν οι αδιάθετες έδρες για τις επόμενες κατανομές.
- Εκλογικό Μέτρο= Ψήφοι Περιφέρειας / Έδρες Περιφέρειας +2 ή Εκλογικό Μέτρο= Ψήφοι Περιφέρειας / Έδρες Περιφέρειας +3. Πρόκειται για την απλή και ενισχυμένη μέθοδο Imperiali, παραλλαγές ακόμη μεγαλύτερων υπολοίπων.

Από τις παραπάνω, η παραλλαγή Hare είναι η πιο αναλογική (αφήνει περισσότερες αδιάθετες έδρες, προκειμένου να κατανεμηθούν στην επόμενη φάση). Αυτή των αχρησιμοποίητων υπολοίπων ευνοεί κατά βάση τα μικρότερα κόμματα (τα οποία, λόγω της μη μετατροπής των ψήφων τους σε έδρες, διαθέτουν ex officio μεγαλύτερα αχρησιμοποιήτα υπόλοιπα).

Ακολουθούν οι μέθοδοι Droop και Imperiali, που χαμηλώνουν το εκλογικό μέτρο και αφήνουν ελάχιστες έδρες προς κατανομή με βάση τη λογική των αχρησιμοποίητων υπολοίπων. Ευεξήγητο είναι ότι οι παραλλαγές που επιτρέπουν στα μικρότερα σε εκλογική ισχύ κόμματα να εκπροσωπηθούν κοινοβουλευτικώς δημιουργούν συνθήκες «πολιτικής κονιορτοποίησης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Stein Rokkan, η οποία μάλιστα ευνοεί όχι μόνο την αυτοτελή κάθοδο των κομμάτων αυτών στην εκλογική κονίστρα, αλλά ενδεχομένως και την διάσπαση των μεγαλύτερων κομμάτων, καθώς «αυξάνονται οι πιθανότητες» ενίσχυσης της εκπροσώπησης στη Βουλή μέσω των μεγαλύτερων αχρησιμοποίητων υπολοίπων³⁵.

B. Μέθοδοι πηλίκων: Hagenbach-Bischoff και d'Hondt, για τις οποίες έγινε αναφορά παραπάνω.

³⁵ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 146-148.

Γ. Σύστημα ενιαίας μεταβιβαστής ψήφου (single transferable vote) ή μέθοδος χωρίς κομματική λίστα, το οποίο εμπνεύστηκαν την δεκαετία του 1850 ο Δανός C.C.G. Andrae και ο Άγγλος T. Hare και ευνοεί την ανάδειξη βουλευτών με προσωπικά περισσότερο παρά κομματικά κριτήρια. Εφαρμόζεται ως εξής: οι εκλογές διενεργούνται με ενιαία λίστα υποψηφίων, οι οποίοι ιεραρχούνται με σειρά προτίμησης από τον εκλογέα. Εκλέγονται οι υποψήφιοι που υπερβαίνουν το εκλογικό μέτρο έχοντας λάβει αρκετές πρώτες προτιμήσεις. Στην περίπτωση που υπάρχουν περισσευούμενες ψήφοι του υποψηφίου ο οποίος έχει ήδη εκλεγεί, αυτές μεταφέρονται στις δεύτερες προτιμήσεις των εκλογέων του, με συνέπεια να ενισχύονται οι εν λόγω υποψήφιοι. Το σύστημα αυτό εφαρμόζεται στην κάτω Βουλή της Δημοκρατίας της Ιρλανδίας και της Μάλτας³⁶.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι το αναλογικό σύστημα δεν αποτελεί ένα ενιαίο σύστημα. Πρόκειται για ένα «φάσμα», με διακριτές τυπολογίες, που διαφοροποιούνται τόσο ως προς τον τρόπο ανάδειξης των μελών της νομοθετικής εξουσίας όσο και ως προς το απαιτούμενο ποσοστό εκπροσώπησης ενός κόμματος ή ενός συνασπισμού (εφόσον γίνεται λόγος για την κυρίαρχη πολιτική πραγματικότητα της κατίσχυσης των κομμάτων κατά κανόνα τον 20^ο αιώνα) στο νομοθετικό σώμα.

1.3 Η καθιέρωση αναλογικών συστημάτων στις ευρωπαϊκές χώρες

Η καθιέρωση των αναλογικών συστημάτων στις ευρωπαϊκές χώρες αρχίζει την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα και ολοκληρώνεται σχεδόν στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Όπως γράφει ο Νικολακόπουλος (1989) την περίοδο αυτή θεωρείται ότι η αναλογική συμβαδίζει με τη μετάβαση σε ένα δημοκρατικό καθεστώς όπου η καθολική (ανδρική) ψηφοφορία αποτελεί βασική προϋπόθεση³⁷. Ο Διαμαντόπουλος (2001) τονίζει ότι η «πολιτική δικαιοσύνη» (δηλαδή η εκπροσώπηση όλων των κομμάτων σε αντιστοιχία με τη λαϊκή τους απήχηση) παρουσιάζεται ως το βασικό πλεονέκτημα της εφαρμογής των αναλογικών συστημάτων³⁸.

³⁶ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 180-181.

³⁷ Νικολακόπουλος, Η. (1989). *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ. 48.

³⁸ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση...*, ό.π., σ. 127.

Προϊόν κοινωνικών διαιρέσεων και με την καταλυτική επίδραση του «Μεγάλου Πολέμου»³⁹, το αναλογικό σύστημα αποκτά δυναμική και ξεκινά να εφαρμόζεται στη Γηραιά Ήπειρο, με πρώτες εξ αυτών πολυεθνικές και πολυπολιτισμικές χώρες, που στόχο έχουν την αποτροπή εθνικιστικών-αποσχιστικών κινημάτων. Στη συνέχεια βρίσκει αποδοχή χάρη στα «παλαιά, παραδοσιακά, φιλομοναρχικά συχνά κόμματα» τα οποία επεδίωξαν τη μείωση της επιρροής των σοσιαλιστικών κομμάτων⁴⁰.

Αναλυτικά, το αναλογικό σύστημα (αυτό της ενιαίας μεταβιβαστικής ψήφου)-όπως αναφέρθηκε παραπάνω- εφαρμόστηκε το 1855- 1866 για την εκλογή των 2/3 των μελών του δανικού κοινοβουλίου. Ακολούθησαν- μέχρι την έναρξη του Α' Παγκοσμίου-Πολέμου ορισμένα ελβετικά καντόνια το 1891, το Βέλγιο το 1899 (σύστημα d'Hondt σε εθνική κλίμακα με κομματικά ψηφοδέλτια), η Κόστα Ρίκα το 1893, η Κούβα το 1901, η Φινλανδία το 1906, η Σουηδία το 1907, η Βουλγαρία τα έτη 1908-11, η Πορτογαλία (μόνο σε Λισαβόνα και Πόρτο) το 1911 και η Πορτογαλία το 1915.

Τα άλλα τρία «κύματα» εισαγωγής αναλογικών συστημάτων εντοπίζονται στα ακόλουθα ορόσημα:

- Το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου,
- Το τέλος των δικτατοριών στη Νότια Ευρώπη (δεκαετία του 1970) και
- Το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού, με την κατάρρευση των καθεστώτων σοβιετικού τύπου τη δεκαετία του 1990. Ξεχωρίζει επίσης η «σαρωτική» επικράτηση των αναλογικών συστημάτων στην Λατινική Αμερική, γεγονός που πλέον σηματοδοτεί την εφαρμογή του εν λόγω συστήματος ουσιαστικά σε 1 χώρες στις 3 στον πλανήτη⁴¹.

Στη χώρα μας η εφαρμογή του αναλογικού συστήματος γίνεται για πρώτη φορά το 1926 (νόμος 3363 του 1926), με την καταλυτική παρουσία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, παράλληλα προς την εισαγωγή του θεσμού της αβασίλευτης δημοκρατίας. Ο νόμος αυτός χρησιμοποιούσε τη μέθοδο Hagenbach- Bischoff, σύμφωνα με την οποία – όπως προειπώθηκε- εκλογικό μέτρο είναι το πηλίκο της

³⁹ Συγκεκριμένα, μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου- στο πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας- η ωρίμανση των αντιπροσωπευτικών θεσμών οδήγησε αφενός στο θετικό πρόσημο των κομμάτων (όσων αφορά στην αποδοχή τους) και αφετέρου στον εκδημοκρατισμό των αστικών καθεστώτων. Σπουρδαλάκης, Μ. (1990). *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Εξάντας, σ. 157.

⁴⁰ Πρόκειται για την «αντισοσιαλιστική φάση». Rokkan, S. (1968). *Electoral Systems*, New York: International Encyclopedia of the Social Science, vol. 5, σ. 12.

⁴¹ Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). Στο ίδιο, σ. 122-123.

διαίρεσεως του συνόλου των έγκυρων ψήφων δια του αριθμού των εδρών της εκλογικής περιφέρειας αυξημένο κατά μία μονάδα⁴².

1.4 Η συζήτηση για τα εκλογικά συστήματα στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Στην Ελλάδα, η συζήτηση περί εκλογικών συστημάτων ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα το 1886 με την καθιέρωση της ευρείας εκλογικής περιφέρειας. Σε αυτήν τη θεματική εκτίθενται όλα τα επιχειρήματα σε σχέση με τα πλεονεκτήματα και τις αλλαγές που θα μπορούσε να επιφέρει. Να τονιστεί ότι στη χώρα μας, οι όροι που χρησιμοποιούνται δεν έχουν την αυτή σημασία με τα διεθνή ειωθότα. Διεθνώς η ευρεία περιφέρεια είναι εκείνη από την οποία εκλέγονται πολλοί βουλευτές μέσω της αναγραφής σε ψηφοδέλτιο (γι' αυτόν τον λόγο λέγεται και εκλογή δια ψηφοδελτίου, *scrutin de liste*) ενώ στενή είναι η περιφέρεια από την οποία εκλέγεται ένας μόνο βουλευτής (*scrutin uninominal*). Στην ελληνική περίπτωση έχει επικρατήσει άλλη σημασία: η στενή περιφέρεια δεν αφορά την εκλογή ενός μόνο βουλευτή αλλά την εκλογική περιφέρεια, η οποία ανταποκρίνεται στη διοικητική διαίρεση της επαρχίας, σε αντίθεση με την ευρεία περιφέρεια⁴³ που ανταποκρίνεται στον νομό⁴⁴.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, μιλώντας στη Βουλή στις 23 Μαΐου 1886, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους θεσπίζει την ευρεία εκλογική περιφέρεια. Συγκεκριμένα, καθιστά τον βουλευτή *«μάλλον ανεξάρτητον απέναντι των εκλογέων αυτού, ως καθιστώσα την εκλογήν μάλλον προς την ιδέαν παρά προς το πρόσωπον»*. Παράλληλα, *«είναι αναγκαία δια λόγους έτι της διοικήσεως»*, λέγοντας πως μέχρι τότε ο νομός ήταν άνευ ουσιαστικής σημασίας, και θα αποκτούσε ύπαρξη μόνο μέσω της πολιτικής ενότητας: *«Μόνον όταν αι επαρχίαι, αι απαρτίζουσai τον νομόν, αισθανθώσι την αλληλεγγύην δια της κοινής ενέργειας προς καταρτισμόν του κοινοβουλίου, μόνον τότε θα έχει ύπαρξιν ο νομός»*. Επιπλέον παρουσιάζει παραδείγματα από τη διεθνή πρακτική, εν προκειμένω την εισαγωγή της ευρείας περιφέρειας από τη Γαλλία και στην Ιταλία λέγοντας ότι: *«Η στενή περιφέρεια εν Γαλλία και Ιταλία ήτο ίση προς την ευρείαν περιφέρειαν, την οποίαν ημείς πρόκειται ενταύθα να ψηφίσωμεν. Εν Γαλλία η στενή*

⁴² Meynaud J. (1966). *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μπάυρον, σ. 50.

⁴³ Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής, Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 64- 65.

⁴⁴ Ο νομός αποτελεί τη θεσμική μεταρρύθμιση που εισήχθη επί Αντιβασιλείας του Όθωνα και αντικατέστησε την επαρχία.

περιφέρεια ήτο περιφέρεια 100.000 ψυχών, ενώ παρ' ημίν η ευρεία περιφέρεια είναι τοιαύτη»⁴⁵.

Στα παραπάνω απαντά ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης στις 29 Μαΐου 1886, τονίζοντας πως η επαρχία ουσιαστικά υπήρξε ανέκαθεν η υφιστάμενη διοικητική διαίρεσις, πως οι κάτοικοι της επαρχίας γνωρίζουν αλλήλους και έχουν κοινά συμφέροντα (κάτι που δεν συμβαίνει με τον νομό), ενώ σε σχέση με το επιχείρημα περί Γαλλίας, κάνει λόγο για κίνδυνο του δημοκρατικού πολιτεύματος⁴⁶.

Ο Χαριτάκης (1925), ο οποίος ήταν υποστηρικτής του αναλογικού συστήματος, απαριθμεί συγκεκριμένα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα για κάθε ένα από τα είδη εκλογικής περιφέρειας⁴⁷. Σε σχέση με τη στενή περιφέρεια, σημειώνει κατά βάση ως πλεονέκτημα την προσωπική γνωριμία εκλογέα και βουλευτή, ενώ ως μειονέκτημα αναφέρει πως «στενεύει τον πολιτικόν ορίζοντα εκλογικού αγώνος», «ενισχύει τους κακούς κομματαρχίσκους», «διευκολύνει την εξαγοράν ψήφων», «καταβιβάζει το ποιόν της Βουλής». Σε ό,τι αφορά την ευρεία περιφέρεια, επικεντρώνεται κατά βάση στα επιχειρήματα του Τρικούπη (ιδεολογικοποίηση πολιτικής, εξουδετέρωση κομματαρχίσκων, εξαγοράς ψήφων κ.ο.κ), αναφέροντας ως κύριο μειονέκτημα την απομάκρυνση του εκλογέα από τον αντιπρόσωπό του⁴⁸.

Όπως αναφέρει και ο Παπαναστασίου (1923), το ζήτημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η θεωρία ήταν κατά μείζονα λόγο το εξής: μολονότι η θεωρητική βάση των παραπάνω συστημάτων συνίστατο στην εκλογή όσων υποψηφίων κάλυπταν το εκλογικό μέτρο, δεν ήταν δεδομένο πως θα υπήρχε μια τέλεια διαίρεση, που θα κατακύρωνε με την πρώτη κατανομή όλες τις έδρες στους εκλεγέντες. Έτσι, προέκυπτε ζήτημα με ποιο τρόπο θα έπρεπε να αποδοθούν οι διαθέσιμες έδρες⁴⁹. Συνεπώς, κομβικό ρόλο στις προτεινόμενες παραλλαγές του αναλογικού συστήματος διαδραμάτισε η διάθεση των εδρών στις «επόμενες» κατανομές.

Ως προς τους θεωρητικούς, υπάρχουν διαφορετικές προτάσεις υπέρ του αναλογικού συστήματος και του τρόπου με τον οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί,

⁴⁵ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 25^{ης} Μαΐου 1886.

⁴⁶ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 1^{ης} Ιουνίου 1886.

⁴⁷ Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής, Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 65-69.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 65-69.

⁴⁹ Παπαναστασίου, Α. (1923). *Δημοκρατία και το εκλογικό σύστημα...*, ό.π., σ. 31.

ακόμα και ως προς τον τρόπο διεξαγωγής της ψηφοφορίας. Επί παραδείγματι, μολονότι θα φαινόταν ίσως φυσικό να προτιμηθεί η χρήση ψηφοδελτίου (καθώς γίνεται λόγος για ευρείες περιφέρειες, με πολλές προς διάθεση έδρες, ενώ, όπως είδαμε, υπήρχαν ήδη στη θεωρία πρακτικές όπου ο εκλογέας επέλεγε και δευτερεύοντες υποψήφιους, πλην εκείνου που ψήφιζε), υπήρξε η πρόταση νόμου του Παναγιώτη Γιωτόπουλου, το 1911, για αναλογικό σύστημα με σφαιρίδια (παρόλο που στην πρότασή του δεν γινόταν λόγος για μεμονωμένους υποψηφίους, τους οποίους κατ' αρχήν η πιο «προσωπική» ψηφοφορία με σφαιρίδια ευνοούσε, αλλά για εκλογικούς συνδυασμούς).

Κατά τα άλλα, σύμφωνα με τη συνοπτική καταγραφή του Χαριτάκη (1925) για την ελληνική θεωρητική σκέψη σε σχέση προς το αναλογικό σύστημα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια προσπάθεια εισαγωγής των προτάσεων που εκφράστηκαν στο εξωτερικό, προκειμένου να τύχουν εφαρμογής στη χώρα μας. Ο Σαρίπολος (πατήρ), το 1874, αναφερόμενος στο σχέδιο νόμου του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου του 1871⁵⁰ (εκλογές με βάση ευρεία περιφέρεια σε επίπεδο νομού και δυνατότητα εκλογής μέσω σφαιριδίου για έναν αντιπρόσωπο) αναδεικνυε το πώς μπορούσε η μειοψηφία να καταστεί πλειοψηφία, αν επιμερίζονταν οι ψήφοι της ισομερώς στους υποψηφίους της. Για την αποφυγή αυτού του κινδύνου πρότεινε την αντικατάσταση της υποχρέωσης παροχής ψήφου σε έναν υποψήφιο με αυτήν της παροχής ψήφου σε έναν συνδυασμό.

Ο Αγγελάκης (1876) τάσσεται υπέρ συστημάτων περιορισμένης ή επισωρευτικής ψήφου, κάνοντας λόγο και για τα συστήματα Andrae και Hare υποστηρίζοντας την εισαγωγή του ψηφοδελτίου και τη δυνατότητα του κάθε εκλογέα που διαθέτει τρεις ψήφους, είτε να τις επιμερίσει, είτε να τις διαθέσει όλες σε έναν υποψήφιο. Το βελγικό σύστημα υιοθετεί ο Τσαξίρης με άρθρο του στην εφημερίδα «Πατρίς» το 1912, δηλαδή εκλογές με βάση την ευρεία περιφέρεια, ψηφοδέλτια κατά κόμματα και δυνατότητα ψήφησης των 2/3 των ονομάτων σε κάθε ψηφοδέλτιο⁵¹.

Αργότερα ο υιός Σαρίπολος (1899) θέτει ως στόχο να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο η αναλογική εκπροσώπηση μπορεί να υλοποιήσει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας υποστηρίζοντας ότι σε διαφορετική περίπτωση, οι κυρίαρχοι εκλογείς της

⁵⁰ Το 1871 η κυβέρνηση Κουμουνδούρου υπέβαλε το σχετικό σχέδιο νόμου στη Βουλή που αφορούσε το «ενιαίον της ψήφου» το οποίο δεν ψηφίστηκε ποτέ. Στο ίδιο, σ. 21-23.

⁵¹ Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής. Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 12-17.

μειοψηφίας δεν εκπροσωπούνται στο νομοθετικό σώμα, όπως συμβαίνει με τους κυρίαρχους εκλογείς της πλειοψηφίας. Παράλληλα, η εκπροσώπηση δεν μπορεί να νοείται ως προσωπική. Σχετικά με την εκλογική περιφέρεια και την οικεία συζήτηση, θεωρεί ότι δεν υπάρχει (ή δεν θα έπρεπε να υπάρχει) κάποια προσωπική εξάρτηση του βουλευτή από τον εκλογέα του⁵². Αντίθετα, η Βουλή είναι ένα άμεσο όργανο του κράτους το οποίο ασκεί απευθείας λειτουργίες εξ όνοματός του, αφού πρώτα καθοριστεί η σύνθεσή του από τον κυρίαρχο λαό⁵³.

Σε σχέση με αυτήν (τη σύνθεση), αρκετοί θεωρητικοί που υποστηρίζουν το αναλογικό σύστημα τον 18^ο και 19^ο αιώνα θεωρούν ότι η Βουλή θα πρέπει να είναι μια πιστή εικόνα, μια αποτύπωση σε μικρογραφία του εκλογικού σώματος. Ο Μιραμπώ, στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, αναφέρει ότι το κοινοβούλιο είναι «ένας χάρτης σε κλίμακα»⁵⁴. Σε αυτό, ο Σαρίπολος (1899) (μολονότι υπέρμαχος του αναλογικού συστήματος) διαφωνεί: απηχώντας και την άποψη του συγχρόνου του, Saleilles, υποστηρίζοντας πως αν το κοινοβούλιο είναι απλώς μια «πιστή απεικόνιση» του εκλογικού σώματος και αυτή θα πρέπει να αλλάζει συνεχώς αφού «απεικονίζει» μια αυθύπαρκτη εξουσία, ένα άμεσο όργανο του κράτους. Άλλωστε, αν γινόταν δεκτή η παραπάνω άποψη δεν θα ήταν εφικτή η ανάδειξη προβληματικών συμπεριφορών όπως η «κολακεία» βουλευτών προς τον λαό ή η τακτική βουλευτών να επιδιώκουν την έγκριση από το εκλογικό σώμα πριν λάβουν την οποιαδήποτε απόφαση⁵⁵.

Σε συνέχεια των παραπάνω ο Παπαναστασίου (1923), ο κυριότερος θιασώτης του αναλογικού συστήματος, προτείνει το γερμανικό σύστημα που εφαρμόστηκε μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και επικουρικά το τσεχοσλοβακικό σύστημα⁵⁶. Ειδικότερα, το 1909, σε αίτημα που απηύθυνε προς την Επανάσταση του 1909, δήλωσε ότι «η

⁵² Σαρίπολος, Ν. (1899). *La Démocratie et l' élection proportionnelle : étude historique, juridique et politique* (Διδακτορική διατριβή). Παρίσι, σ. 7 & 46. Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του υιού του συνονόματου Νικόλαου Ι. Σαρίπολου, θεμελιωτή του συνταγματικού δικαίου στην Ελλάδα.

⁵³ Το όργανο εκφράζει τη βούληση του κράτους, τη «σχηματοποιεί» όπως αναφέρεται στον Αριστοτέλη. Χωρίς τη «μεσολάβησή» αυτού του οργάνου, η βούληση δεν έχει μορφή. Για τον Σαρίπολο στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τα όργανα είναι: ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, οι αντιπρόσωποι του λαού (νομοθέτες), οι δικαστές και οι εκλογείς. Οι τελευταίοι είναι το κεντρικό ή κυρίαρχο όργανο του κράτους. Στο ίδιο, σ. 75 & 81.

⁵⁴ Ο.π., σ. 47.

⁵⁵ Έγραφε σχετικά ο πολιτικός φιλόσοφος Vacherot: «Το χειρότερο είδος αντιπροσώπων είναι, μετά από εκείνους που πουλούν τις ψήφους τους για θέσεις ή αξιώματα, αυτή η κατηγορία των *αυλικών της κοινής γνώμης* (*courtisans de l'opinion*) οι οποίοι ψηφίζουν πάντα με τα βλέμματα στραμμένα στους εκλογείς» και όχι κατά συνείδηση ή με βάση τα ζητήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Σαρίπολος, Ν. (1899). *La Démocratie et l' élection proportionnelle : étude historique, juridique et politique...*, ό.π., σ. 53.

⁵⁶ Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής. Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα...*, ό.π., σ. 18.

αντιπροσώπευσις των μειοψηφιών είναι όχι μόνον δικαίωμα, αλλά και συντελεί εν μέρει εις την κατάρτησιν αμιγών συνδυασμών και εις την χειραφέτησιν των πολιτικών από των εκβιαστικών επιρροών των κομματαρχών»⁵⁷.

Το 1911, σε πρότασή του στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, υποστήριξε ότι με το υπάρχον εκλογικό σύστημα (το πλειοψηφικό)⁵⁸:

- Είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί η αρχή του ίσου και καθολικού δικαιώματος γιατί: «Δεν είναι δ' εξησφαλισμένη (...) η επικράτησις του πράγματι πλειονοψηφούντος κόμματος, διότι είναι ενδεχόμενον αι πλειονοψηφίαι εις τα διάφορα εκλογικά διαμερίσματα να είναι εντελώς άνισοι, και ως εκ τούτου η Βουλή να μη κατοπτρίζει το εκλογικό φρόνημα των εκλογέων»⁵⁹.
- Καθιστά αναγκαίους τους μικτούς συνδυασμούς με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η διεξαγωγή του εκλογικού ανταγωνισμού «επί τη βάσει αντιθέσεως γενικωτέρων συμφερόντων και ιδεών»⁶⁰.
- Ενισχύει τον προσωπικό κομματισμό. Ο εκλογικός αγώνας υποβιβάζεται σε καθαρά προσωπικό με τον κάθε πολίτευόμενο να προσπαθεί να συγκροτήσει ισχυρό συνδυασμό και να μην ασχολείται με την υποστήριξη ορισμένων ιδεών ή γενικών συμφερόντων⁶¹.

Ο Παπαναστασίου (1923) πίστευε ότι με την καθιέρωση της αναλογικής αντιπροσωπείας θα μπορούσε να διευκολυνθεί η συγκρότηση αμιγών συνδυασμών⁶² και η οργάνωση πραγματικών κομμάτων⁶³.

⁵⁷ Το κείμενο με τίτλο «Τί πρέπει να γίνη» γράφτηκε από τον Παπαναστασίου και επεδόθηκε από το διοικητικό συμβούλιο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας στον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, αρχηγό του Στρατιωτικού Συνδέσμου το 1909 με ημερομηνία 29 Αυγούστου 1909. Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1957). *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες- Λόγοι- Άρθρα), Μέρος Α'.* Αθήνα: Μπάυρον, σ. 49.

⁵⁸ Ήδη από το 1910 ο Παπαναστασίου εξέφραζε την ομάδα των φίλων του η οποία εμφανίστηκε αυτόνομα, με την ονομασία «Λαϊκό Κόμμα». Το «Λαϊκό Κόμμα» δεν είχε καμία σχέση με το κωνσταντινικό Λαϊκό Κόμμα, τίτλο που πήρε το 1920 το ως τότε ονομαζόμενο «κόμμα των εθνοφρόνων» του Δημητρίου Γούναρη. Διαμαντόπουλος, Θ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης...*, ό.π., σ. 89. Τα μέλη του «Λαϊκού Κόμματος» ήταν γνωστά με το όνομα «Οι Κοινωνιολόγοι». Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1957)..., Στο ίδιο, σ. 73.

⁵⁹ Ο.π., σ. 102.

⁶⁰ Ο.π., σ. 101-103.

⁶¹ Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1957). *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες- Λόγοι- Άρθρα)...*, ό.π., σ. 150-151.

⁶² Στο ίδιο, σ. 101-103.

⁶³ Ο.π., σ. 437. Επίσης, ο Σαρίπολος (1899) προσθέτει άλλα δύο επιχειρήματα υπέρ της αναλογικής. Το πρώτο σχετίζεται με το γεγονός ότι μολονότι φαίνεται πιο πιθανό η δημιουργία κομμάτων λόγω του αναλογικού συστήματος επί τη βάσει περισσότερο ιδεολογικών χαρακτηριστικών να οξύνει την

Εν κατακλείδι, η συνοπτική παρουσίαση της συζήτησης που διεξήχθη ειδικά στην «πρωτόλεια» περίοδο του αναλογικού συστήματος και στις πρώτες απόπειρες εφαρμογής του, αν και «βρισκόταν στα σπάργανα», καταδεικνύει πως πρόκειται για ένα σύστημα εκπροσώπησης με βαθιές ρίζες στην πολιτική επιστήμη και με ισχυρά επιχειρήματα τόσο υπέρ όσο και κατά της εφαρμογής του. Άλλωστε όχι μόνο πολιτικοί αλλά και θεωρητικοί στοχαστές επεσήμαναν τις αδυναμίες του.

Το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ του αναλογικού συστήματος- ως προς το πλειοψηφικό σύστημα- ήταν η πιστότερη αντιπροσώπευση του λαού και των πολιτικών τάσεων που επιζητούσε να εκφράσει. Όμως, η ελληνική πολιτική ιστορία κατέδειξε τα αποτελέσματα της εφαρμογής του.

Ειδικότερα, η αναδρομή στα εκλογικά αποτελέσματα των «αναλογικών εκλογών» του 1926, του 1932, του 1936, του 1946, του 1950, του Ιουνίου και του Νοεμβρίου 1989 και των σχεδόν αναλογικών του 1951 κάνει σαφείς τις συνέπειες της εφαρμογής της απλής αναλογικής στη χώρα μας, με βασικότερη εξ αυτών τη μέση διάρκεια των κυβερνήσεων η οποία δεν ξεπερνά τους τέσσερις με πέντε μήνες⁶⁴. Βέβαια η ανάλυση των μειονεκτημάτων της εφαρμογής του αναλογικού συστήματος υπερβαίνει κατά πολύ και αποτελεί αντικείμενο μελέτης μιας άλλης εργασίας.

1.5.Το εκλογικό σύστημα 1822-1906

Ο πρώτος εκλογικός νόμος, ο Νόμος ΙΖ' της 9^{ης} Νοεμβρίου 1822⁶⁵, καθιέρωνε εκλογικό σύστημα σχετικής πλειοψηφίας με έμμεση και φανερή εκλογή. Συγκεκριμένα, σε κάθε χωριό οι πολίτες εξέλεγαν «ευϋπολήπτους γέροντας», τους εκλέκτορες. Η αναλογία των εκλεκτόρων προς τον αριθμό των οικογενειών ήταν η εξής: χωριά με 10 - 50 οικογένειες

αντιπαράθεση και να πολώσει το προεκλογικό κλίμα, αυτό δεν συμβαίνει, αλλά αντίθετα μειώνει την ένταση αυτής. Το δεύτερο αφορά στο ότι πιστεύει ότι η αναλογική εκπροσώπηση στη Βουλή είναι μια μεταρρύθμιση συντηρητικού χαρακτήρα που περιορίζει σε «στενό» κύκλο μεγάλα κινήματα, οδηγώντας σε «ήρεμη εξέλιξη» (*évolution calme*). Σαρίπολος, Ν. (1899). *La Démocratie et l' élection proportionnelle : étude historique, juridique et politique...*, ό.π., σ. 158 & 164.

⁶⁴ Ο Διαμαντόπουλος (2016) τονίζει ότι η απλή αναλογική συνιστά θεσμοθετημένη ακυβερνησία. Βλ. ομιλία Διαμαντόπουλου, Θ. (2016) στην εκδήλωση του Κύκλου Ιδεών στη Θεσσαλονίκη, με θέμα: «Ποιο μέλλον για την Ελλάδα; Οι προϋποθέσεις της εθνικής στρατηγικής» στις 25.09.2016 με τους Θανάση Διαμαντόπουλο, Νίκο Μαραντζίδη και Ευάγγελο Βενιζέλο.

⁶⁵ Για τους εκλογικούς νόμους βλ. Ράλλης, Κ. (1969). *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα...*, ό.π., σ. 239-251 & Γεωργαντάς, Μ. (1928). *Περί αναλογικής αντιπροσωπεύσεως μειοψηφιών...*, ό.π., σ. 41-58.

εξέλεγαν έναν εκλέκτορα, με 50 – 100 δύο, 100 – 200 τρεις, με 200 – 300 τέσσερις και με περισσότερες από 300 οικογένειες πέντε.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΑΝΑ ΧΩΡΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΛΕΚΤΟΡΩΝ
10 – 50	1
50 – 100	2
100 - 200	3
200 - 300	4
300 +	5

Όλοι οι εκλέκτορες προσέρχονταν στην πρωτεύουσα της επαρχίας έχοντας μαζί τους, ως «πιστοποιητικό» από το χωριό τους, έγγραφο που έφερε τις υπογραφές της πλειοψηφίας των συγχωριανών τους. Παράλληλα η πρωτεύουσα της επαρχίας είχε εκλέξει, με αντίστοιχο τρόπο, τους δικούς της «ευϋπολήπτους γέροντας» οι οποίοι έφεραν με τη σειρά τους τις δικές τους πιστοποιήσεις. Εκεί, το σύνολο των εκλεκτόρων αναδείκνυε έναν παραστάτη (δηλαδή έναν βουλευτή). Να τονιστεί ότι η ψήφος κάθε εκλέκτορα μετριόταν με την ποσότητα των οικογενειών από τις οποίες είχε εκλεγεί σύμφωνα με τον παραπάνω τρόπο. Έτσι, κάθε επαρχία με πληθυσμό λιγότερο από 25.000 εξέλεγε έναν παραστάτη και με πληθυσμό μεγαλύτερο από 25.000 δύο⁶⁶.

Το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι είχαν οι Έλληνες οι οποίοι είχαν συμπληρώσει τα τριάντα έτη και ήταν αυτόχθονες (γηγενείς). Σε διαφορετική περίπτωση έπρεπε να είναι κάτοικοι της επαρχίας για πέντε χρόνια και να έχουν στην κατοχή τους, στην ίδια περιοχή, ακίνητη περιουσία. Να σημειωθεί ότι ο νεότερος εκλογικός νόμος, της 16^{ης} Απριλίου 1823, όρισε ως προσόν του εκλέκτορα την ιδιότητα του «ευϋπολήπτου ανδρός» και μείωσε την ηλικία της εκλογιμότητας από το 30^ο στο 25^ο έτος⁶⁷.

⁶⁶ Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*. Αθήνα: Γαλαξίας, σ. 28-29.

⁶⁷ Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*. Αθήνα: Πόλις, σ. 130.

Το εκλογικό ψήφισμα του Καποδίστρια, το ΚΓ' της 4^{ης} Μαρτίου 1829, καθιέρωνε έμμεση καθολική ψηφοφορία για όλους τους άρρενες άνω των 25 ετών⁶⁸. Η πρωτοβουλία του Κυβερνήτη συνάντησε την αντίδραση του «Πανελληνίου» το οποίο, υπό τον φόβο της επικράτησης των Φαναριωτών και των ελλήνων του εξωτερικού, επεδίωξε τον περιορισμό της ψήφου στους «αυτόχθονες» και στους κτηματίες. Ο Καποδίστριας αγνόησε το σχέδιο νόμου που είχε υποβάλλει νωρίτερα το Πανελλήνιο και αφού άλλαξε τη σύνθεσή του (προσθέτοντας επιπλέον 9 μέλη)⁶⁹ επεξέτεινε το εκλογικό δικαίωμα στους «ετερόχθονες» και στους «ακτήμονες».

Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από τα προηγούμενα. Η αναλογία των εκλεκτόρων προς τον αριθμό των οικογενειών διαμορφώνεται με παρόμοιο τρόπο: χωριά με 15 - 50 οικογένειες εξέλεγαν έναν εκλέκτορα, με 50 – 100 δύο, 100 – 200 τρεις και σε όσα χωριά είχαν πάνω από 200 οικογένειες εκλέγονταν ένας επιπλέον εκλέκτορας για κάθε παραπάνω εκατοντάδα⁷⁰.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΑΝΑ ΧΩΡΙΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΚΛΕΚΤΟΡΩΝ
15 – 50	1
50 – 100	2
100 - 200	3
200 +	+ 1 για κάθε παραπάνω εκατοντάδα

Το ψήφισμα συνοδευόταν από κυβερνητικές οδηγίες που καθόριζαν τις λεπτομέρειες της διαδικασίας. Συγκεκριμένα την πρώτη Κυριακή, μετά την παρέλευση οκτώ ημερών από την παραλαβή των οδηγιών, οι πολίτες που είχαν δικαίωμα ψήφου έπρεπε να παραμείνουν στην εκκλησία μετά τη Θεία Λειτουργία. Καθήκοντα πρόεδρου της εκλογικής συνάθροισης εκτελούσε ο δημογέροντας ή ο πρεσβύτερος από τους δημογέροντες. Ο ιερέας αφού διάβαζε μεγαλοφώνως το ψήφισμα και τις οδηγίες που το συνόδευαν συνέτασσε τον κατάλογο των πολιτών που ήταν παρόντες και είχαν δικαίωμα

⁶⁸ Αναστασιάδης, Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σ. 25.

⁶⁹ Κόκκινος, Δ. (1978). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος Ι*. Αθήνα: Μέλισσα, σ. 372 – 374.

⁷⁰ Ψήφισμα ΚΓ/ 4.03.1829.

ψήφου. Στη συνέχεια, με τον ίδιο τρόπο, ο κατάλογος αυτός επικυρώνονταν με τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας προσδίδοντας νομιμότητα στη συνάθροιση. Αμέσως μετά οι εκλογείς έδιναν τον παρακάτω όρκο:

Εν ονόματι της Παναγίας και Αδιαιρέτου Τριάδος, ορκίζομαι ενώπιον του θυσιαστηρίου του Θεού της αλήθειας, να μη δώσω την ψήφον μου, ούτε δια φιλίαν, ούτε δια μίσος, ούτε δια φόβον ζημίας, ούτε δι' ελπίδα προσωπικού κέρδους, αλλά κατά την συνείδησίν μου και χωρίς καμμίαν προσωποληψίαν.

Μετά τον όρκο, πέντε από τους τα πιο ηλικιωμένα μέλη της συνάθροισης, παρουσία του προεδρεύοντος δημογέροντος, κατάρτιζαν τον κατάλογο των υποψηφίων. Ο κατάλογος αυτός περιείχε τετραπλάσια ονόματα από τον αριθμό των εκλεκτόρων που αναλογούσαν στο χωριό. Οι εκλογείς ψήφιζαν θετικά ή αρνητικά (υπέρ ή κατά) για κάθε υποψήφιο ξεχωριστά. Ο γραμματέας της δημογεροντίας συμπλήρωνε την πράξη της εκλογής των πληρεξουσίων (ονόματα και επίθετα των υποψηφίων, αριθμός θετικών και αρνητικών ψήφων) την οποία υπέγραφαν ο ιερέας, τα μέλη και ο πρόεδρος της εκλογικής συνάθροισης. Η πρωτότυπη πράξη φυλάσσονταν στα αρχεία της δημογεροντίας ενώ ο κάθε πληρεξούσιος έπαιρνε ένα επικυρωμένο αντίγραφο προκειμένου να παραστεί στην Εθνική Συνέλευση⁷¹. Η ίδια διαδικασία ίσχυε και στις επαρχίες όμως αυτήν τη φορά ο πρόεδρος της εκλογικής συνάθροισης διοριζόταν από έκτακτες επιτροπές (δηλαδή από την Κυβέρνηση)⁷². Με τον καποδιστριακό εκλογικό νόμο εκλέχθηκαν η Δ' Εθνική Συνέλευση (Άργος), η Ε' Εθνική Συνέλευση (Άργος – Ναύπλιο) και η «της 3ης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις»⁷³.

Ο εκλογικός νόμος της 18^{ης} Μαρτίου 1844 καθιέρωνε την εκλογή των πληρεξουσίων με άμεση και μυστική ψηφοφορία⁷⁴. Κάθε επαρχία αποτελούσε μία εκλογική περιφέρεια. Επαρχίες με πληθυσμό έως 10.000 κατοίκους εξέλεγαν έναν πληρεξούσιο, με 10.000 - 20.000 δύο και με 20.000 - 30.000 κατοίκους τρεις. Οι επαρχίες που είχαν πληθυσμό πάνω από 30.000 κατοίκους εξέλεγαν τέσσερις πληρεξουσίου.

⁷¹ Οδηγίες Ψηφίσματος ΚΓ/ 4.03.1829.

⁷² Κόκκινος, Δ. (1978). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*..., ό.π.

⁷³ Οι ημερομηνίες έναρξης των εργασιών των Εθνικών Συνελεύσεων ήταν οι ακόλουθες: Δ' Εθνική Συνέλευση: 11.07.1829, Ε' Εθνική Συνέλευση: 5.12.1831, «Η της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις»: 8.11.1843.

⁷⁴ Πετρίδης, Π. (1992). *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεώτερη Ελλάδα (1844 – 1940)*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σ. 33.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΛΗΡΕΞΟΥΣΙΩΝ
Έως 10.000 κατοίκους	1
10.000 – 20.000 κατοίκους	2
20.000 – 30.000 κατοίκους	3
30.000 +	4

Προνομιακά, λόγω της συμβολής τους στην εθνεγερσία, η Ύδρα εξέλεγε τρεις πληρεξουσίους και οι Σπέτσες και τα Ψαρά δύο⁷⁵. Τέλος, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, εξέλεγαν (με ψηφοδέλτιο) τον δικό τους πληρεξούσιο⁷⁶.

Το δικαίωμα του εκλέγειν αναγνωριζόταν «εις όλους τους 25ετείς Έλληνας ιδιοκτήτας ή επαγγελλομένους τέχνην τινά εν τη επαρχία»⁷⁷. Η επαναστατικότητα αυτού του εκλογικού νόμου συνίστατο στο ότι η «ιδιοκτησία» αυτή μπορούσε να είναι και κινητή⁷⁸.

Η Εθνοσυνέλευση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1844 καθιέρωνε την καθολική και άμεση ψηφοφορία. Την ίδια εποχή – όπως επισημαίνει ο Αλιβιζάτος (2011)– ένας μόνο στους 12 βρετανούς πολίτες είχε δικαίωμα ψήφου, ενώ στη Γαλλία λόγω των περιορισμών της τιμηματικής ψήφου, μόνο 170.000 πολίτες ψήφιζαν σε συνολικό πληθυσμό 32 εκ. κατοίκων⁷⁹.

Η ψηφοφορία γινόταν με χειρόγραφο ψηφοδέλτιο. Κάθε ψηφοφόρος συμπλήρωνε μόνος του ή με τη βοήθεια προσώπου της εμπιστοσύνης τόσα ονόματα όσα προβλέπονταν για την κάθε επαρχία. Στη συνέχεια, ο ίδιος, το έριχνε στην κάλπη. Αν έγραφε περισσότερα ονόματα από όσα έπρεπε, παραλείπονταν «τα τελευταία περιττεύοντα ονόματα» ενώ εάν έγραφε λιγότερα λαμβάνονταν υπόψιν μόνο αυτά⁸⁰.

Οι βουλευτές εκλέγονταν με απόλυτη πλειοψηφία «των πραγματικώς ψηφοφορησάντων». Εάν μετά την πρώτη ψηφοφορία δεν εκλέγονταν όλοι οι βουλευτές,

⁷⁵ ΕτΚ, φ. 7/25.03.1844, *Νόμος Περί εκλογής Βουλευτών*, Άρθρο 2.

⁷⁶ Στο ίδιο, Άρθρο 30 & 31.

⁷⁷ Ο.π., Άρθρο 5

⁷⁸ Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010...*, ό.π., σ. 92-93.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 66.

⁸⁰ ΕτΚ, φ. 7/25.03.1844..., ό.π., Άρθρο 19.

τότε η ψηφοφορία επαναλαμβανόταν για διπλάσιο αριθμό υποψηφίων σε σχέση με τον ζητούμενο αριθμό των κενών εδρών. Τα ονόματα λαμβάνονταν από εκείνους που είχαν συγκεντρώσει τη σχετική πλειοψηφία στις προηγούμενες εκλογές. Η διαδικασία επαναλαμβανόταν έως ότου όλοι οι βουλευτές να αναδειχθούν με απόλυτη πλειοψηφία⁸¹.

Επρόκειτο λοιπόν για ένα πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, πολλαπλών γύρων, με εκλογική περιφέρεια την επαρχία. Με τον Νόμο αυτό διεξήχθησαν οι επτά – νόθες - εκλογικές διαδικασίες της συνταγματικής μοναρχίας.

Πίνακας 1. Οι εκλογές της περιόδου 1844-1862

A/A	Ημερομηνία Διεξαγωγής	Πρωθυπουργός	Εκλογικό Σύστημα
1	Μάιος – Αύγ. 1844	Ι. Κωλέττης	Πλειοψηφικό
2	Ιούλ. – Αύγ. 1847	Ι. Κωλέττης	Πλειοψηφικό
3	Οκτ. – Νοέμ. 1850	Αντ. Κριεζής	Πλειοψηφικό
4	Νοέμ. – Δεκ. 1853	Αντ. Κριεζής	Πλειοψηφικό
5	Σεπτ. 1856	Δημ. Βούλγαρης	Πλειοψηφικό
6	Αύγ. – Νοέμ. 1859	Αθ. Μιαούλης	Πλειοψηφικό
7	Φεβρ. – Μάρτ. 1861	Αθ. Μιαούλης	Πλειοψηφικό

Τέλος, το ίδιο εκλογικό σύστημα εφαρμόστηκε για την εκλογή των πληρεξουσίων στην «Β' Εθνική εν Αθήναις Συνέλευση» από την οποία προέκυψε το Σύνταγμα και ο εκλογικός νόμος του 1864. Οι τελευταίες αυτές εκλογές σήμαναν την ολοκληρωτική αχρήστευση του συστήματος της απόλυτης πλειοψηφίας⁸².

Το Σύνταγμα του 1864 υπήρξε το μακροβιότερο στη συνταγματική μας ιστορία και αποτέλεσε τον βασικό κορμό του Συντάγματος του 1911 και του 1952. Η καθιέρωση, με το Άρθρο 66 του Συντάγματος, της άμεσης, καθολικής και μυστικής «δια

⁸¹ ΕτΚ, φ. 7/25.03.1844..., ό.π., Άρθρο 26.

⁸² Η «Β' εθνική εν Αθήναις Συνέλευση» ή «εν Αθήναις Β' Εθνική Συνέλευσις» ξεκίνησε τις εργασίες της στις 10 Δεκεμβρίου 1862. Βλ. Κύρκος, Κ. (2006). *Η «Β' εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις», Οι ιστορικοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

σφαιριδίων» ψηφοφορίας το κατέτασσε σε ένα από τα πιο προωθημένα από τα ευρωπαϊκά συντάγματα της εποχής⁸³.

Ειδικότερα την ίδια εποχή:

- Στη Γαλλία, η καθολική ψηφοφορία ίσχυε από το 1848. Πριν από αυτό το έτος υπήρχε περιορισμένη ψήφος για την οποία προϋπόθεση αποτελούσε ο εκλογεύς να πληρώσει άμεσο φόρο 200 φράγκων. Η καθολική ψηφοφορία ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης του Φεβρουαρίου του 1848 με την οποία οι εκλογείς από 246.000 ανήλθαν σε 9 εκατομμύρια.
- Στη Γερμανία, η καθολική ψηφοφορία υπήρξε για την εκλογή του Reichstag (Βουλής των Αυτοκρατοριών) προκειμένου να συνδεθούν τα διάφορα κράτη της Γερμανικής ομοσπονδίας. Συγκεκριμένα, ο Μπίσμαρκ, διαισθανόμενος τον τοπικισμό και την αντιζηλία που επικρατούσε μεταξύ των κρατών που απαρτίζουν τη Γερμανική ομοσπονδία (Πρωσσία, Βαυαρία, Σαξωνία κτλ.), επεδίωξε την καθολική ψήφο για να επιτευχθεί η υλοποίηση της ενιαίας έννοιας του Γερμανικού λαού.
- Στο Βέλγιο πριν την αναθεώρηση του Συντάγματος υπήρχε περιορισμένη ψηφοφορία. Κατά την αναθεώρηση του Βελγικού Συντάγματος, το 1893, το δημοκρατικό κόμμα ζήτησε την καθολική και ίση ψηφοφορία. Όμως το συντηρητικό κόμμα επέμεινε στην περιορισμένη ψήφο. Ωστόσο δέχτηκε να ελαττωθεί το τίμημα της ψήφου. Με αυτόν τον τρόπο δόθηκε η καθολική ψήφος αλλά ήταν άνιση αφού κάθε Βέλγος πολίτης 25 ετών είχε μία ψήφο, αν όμως διέθετε ορισμένα προσόντα είχε δύο ή τρεις ψήφους. Ειδικότερα, εάν ήταν 1. ηλικίας 35 ετών, 2. έγγαμος ή χήρος με απογόνους, 3. Πλήρωνε πέντε φράγμα άμεσο φόρο, είχε δύο ψήφους. Επίσης, είχε δύο ψήφους εάν ήταν 25 ετών και είχε ιδιοκτησία ακινήτου αξίας 2 χιλιάδων φράγκα. Οι έχοντες δίπλωμα ανώτερης εκπαίδευσης είχαν τρεις ψήφους.
- Στην Αυστρία ο νόμος του 1907 εισήγαγε το σύστημα της καθολικής, αμέσου και ίσης ψηφοφορίας. Μέχρι το 1896 οι πολίτες ήταν διαιρεμένοι σε τέσσερις τάξεις: 1. Η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων, 2. Η τάξη των πόλεων και των βιομηχανικών κέντρων, 3. Η τάξη των χωρικών και 4. Η τάξη των εμπορικών

⁸³ Μπαλτά, Ν. (2001). *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη, 1881 – 1895*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 52.

συλλόγων και άλλων σωματείων. Κάθε τάξη εξέλεγε τους δικούς της βουλευτές: Η πρώτη τάξη εξέλεγε 85 βουλευτές, η δεύτερη 118 βουλευτές, η τρίτη 129 βουλευτές και η τέταρτη 121 βουλευτές. Η πρώτη τάξη εξέλεγε τους λιγότερους βουλευτές, με τη μεγάλη ανισότητα να είναι εμφανής. Το 1896 προστέθηκε η τάξη της καθολικής ψηφοφορίας στην οποία ανήκαν όλοι οι Αυστριακοί πολίτες. Αυτή η τάξη εξέλεγε 72 βουλευτές. Για όσους ανήκαν στις ανώτερες τάξεις εισήχθη η πολλαπλή ψήφος. Με αυτόν τον τρόπο ένας γαιοκτήμονας μπορούσε να ψηφίσει και στην πρώτη τάξη και στην τάξη της καθολικής ψηφοφορίας.

- Στη Νορβηγία επίσης ίσχυε η καθολική ψηφοφορία για την εκλογή του Storting (Βουλής των αντιπροσώπων) από το 1898. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι από το 1907 εισήχθη η περιορισμένη ψήφος των γυναικών μόνο για τις βουλευτικές και όχι για τις δημοτικές εκλογές (ενώ για τους άνδρες υπήρχε η καθολική ψηφοφορία, για τις γυναίκες απαιτείτο να πληρώσουν κάποιο φόρο). Τελικά το 1913 εισήχθη και για τις γυναίκες η καθολική ψήφος⁸⁴.

Ο εκλογικός νόμος της 21ης Νοεμβρίου 1864 όριζε ως εκλογική περιφέρεια την επαρχία (στενή περιφέρεια). Ανά 10.000 κατοίκους προβλέπονταν μία βουλευτική έδρα ενώ η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά διατηρούσαν το εκλογικό «προνόμιον των ηρωικών νήσων».

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ
Ανά 10.000 κατοίκους	1

Δικαίωμα ψήφου είχαν όλοι οι Έλληνες πολίτες (άνδρες), οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας τους και είχαν ιδιοκτησία ή ασκούσαν οποιοδήποτε επάγγελμα ή επιτήδευμα. Για τους εκλόγιμους το Άρθρο 5 του εκλογικού νόμου όριζε το πρόσθετο προσόν της ακίνητης ιδιοκτησίας στην επαρχία που έθεταν υποψηφιότητα.

Η καθιέρωση των σφαιριδίων οφείλεται στην επίδραση της Επτανήσου. Συγκεκριμένα, το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων, με τον εκλογικό νόμο της 16^{ης}

⁸⁴ Κωττάκης, Λ. (1912). *Η καθολική ψήφος εν Ευρώπη και Ελλάδα*. Αθήνα: Κρανιωτάκης, σ. 8-11.

Δεκεμβρίου 1849, καθιέρωνε τη «δια σφαιριδίων μυστική ψηφοφορία»⁸⁵ προκειμένου να περιορίσει τις εκλογικές παρεμβάσεις των Άγγλων⁸⁶. Παρόμοιο εκλογικό σύστημα είχε εφαρμοστεί τόσο στην εκλογή των πολιτικών και δικαστικών αρχών κάθε νησιού από το Σύνταγμα του 1803⁸⁷ όσο και στην εκλογή του Κερκυραϊκού Συμβουλίου το 1681⁸⁸. Η Ένωση των Ιονίων Νήσων με τη μητέρα Ελλάδα, το 1864, έφερε στην Β' Εθνοσυνέλευση τους πληρεξουσίους της Επτανήσου, οι οποίοι διαθέτοντας μεγαλύτερη πολιτική και κοινωνική ωριμότητα, επιβλήθηκαν στις Συνταγματικές συζητήσεις και πέτυχαν να αναγραφεί στο Σύνταγμα η καθολική «δια σφαιριδίων» ψηφοφορία⁸⁹.

Για την εφαρμογή του συστήματος αυτού σε κάθε εκλογικό τμήμα εγκαθίστανται τόσες κάλπες, όσοι οι υποψήφιοι και παρατάσσονται αλφαβητικά. Οι κάλπες είναι κατασκευασμένες από λευκοσίδηρο⁹⁰ και χωρίζονται εσωτερικά σε δύο μέρη, τα οποία εξωτερικά ξεχωρίζουν από το διαφορετικό τους χρώμα. Το δεξιό μέρος ήταν λευκό και έγραφε, με κεφαλαία γράμματα, «ΝΑΙ» και το αριστερό είχε μαύρο χρώμα και έγραφε «ΟΧΙ»⁹¹. Στο πάνω μέρος κάθε κάλπης ήταν τοποθετημένος ένας

⁸⁵ Δεμπόνος, Α. (1986). «Ο μηχανισμός ψηφοφορίας στο Ιόνιο Κράτος και η υιοθέτηση στοιχείων του από το ελληνικό βασίλειο», στα Κεφαλληνιακά Χρονικά, 5, σ. 235-260.

⁸⁶ Κωστής, Κ. (2015). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*» (2^η έκδοση). Αθήνα: Πατάκης, σ. 354.

⁸⁷ Σωτηρέλης, Γ. (2003). *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 72.

⁸⁸ «Στην Κέρκυρα που βρισκόταν υπό Βενετική κυριαρχία τον 17ο αιώνα, το Κερκυραϊκό Συμβούλιο προκειμένου να μειώσει τον αριθμό των εκλογέων, καθιέρωσε την εξής διαδικασία για την ανάδειξη των εκλεκτόρων του Συμβουλίου των 150: «Αφ' ου, λέγει η αυτή πράξις, συνέλθη το Γενικόν Συμβούλιον, τίθενται εντός πύλου (capello) τόσα σφαιρίδια, όσα και τα παρόντα του Συμβουλίου μέλη· εκ δε των σφαιριδίων τούτων τα μεν ημίση πρέπει να είναι χρυσά, τα δε λοιπά αργυρά. Ο γραμματεύς της πόλεως καλεί εξ ονόματος ανά έκαστον των συνεδριαζόντων ίνα εκ του πύλου εξαγάγη εν σφαιρίδιον· και ο μεν εξάγων αργυρούν ώφειλε να απέρχηται του Συμβουλίου, να διαμένωσι δε όσοι ήθελον εκβάλει τα χρυσά· και ούτοι να αποτελώσι τους εκλογείς των μελών του Συμβουλίου των 150». Βλ. Λούντζης, Ε. (1969). *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*. Αθήνα: Κάλβος, σ. 23.

⁸⁹ Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980*. Αθήνα: Χρυσή Πέννα, σ. 145.

⁹⁰ Τα της κατασκευής των καλπών όριζαν το Άρθρο 44 του εκλογικού νόμου του 1864 και το Άρθρο 50 του εκλογικού νόμου του 1877.

⁹¹ Οι παροιμιώδεις εκφράσεις «τον μαύρισαν», «θα φάει ή έφαγε μαύρο» και «δαγκωτό» σχετίζονται με τη χρήση των σφαιριδίων κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας. Οι δύο πρώτες ως αποδοκιμασία και η τελευταία ως έκφραση της φανατικής προσήλωσης προς έναν υποψήφιο. Επίσης υπάρχει και η λιγότερο γνωστή έκφραση «ψηφίζω με τα δύο χέρια» για την οποία με πληροφόρησε ο καθηγητής Δημήτρης Ψυχογιός και τον ευχαριστώ θερμά. Ο κ. Ψυχογιός είχε μάλιστα την καλοσύνη να μοιραστεί με την γράφουσα το σχετικό άρθρο από το αρχείο του σύμφωνα με το οποίο ο διευθυντής μιας τοπικής εφημερίδας της Άμφισσας, ο Θεοχάρης Μελισσάρης, σχολιογραφεί με διάθεση χιουμοριστική για τα παλαιά εκλογικά ήθη και έθιμα γράφοντας χαρακτηριστικά: «Δια να πιστοποιηθεί ότι οι πληρονόμοι και οι ύποπτοι θα ψηφίσουν υπέρ του υποδεικνυομένου υποψηφίου, είχαν εφεύρει την μέθοδον να ψηφίζουν ζερβόδεξα. Και εάν μεν ήθελον να ψηφίσουν εις το ναι, ελάμβανον το σφαιρίδιομ δια των δακτύλων της δεξιάς χειρός, εάν δε τουναντίον δια της αριστεράς. Κατόπιν ήνωνον τας εξωτερικάς όψεις της παλάμης, εισήγαγον αυτάς εις το στόμιον της κάλπης και εψηφίζον όπου οι ενδιαφερόμενοι ήθελον. Μετά δε την εκλογήν τα πάντα ήσαν μέλι γάλα (...).» Εφημερίδα «Άμφισσα», φύλλο της 5^{ης} Αυγούστου 1928.

σωλήνας, μήκους 27 και διαμέτρου 12 εκατοστών, σε γωνία 25 μοιρών σε σχέση με την κάλπη. Την ημέρα των εκλογών ο ψηφοφόρος έπαιρνε από τον σφαιριοδότη (δηλαδή τον υπάλληλο ή τον αντιπρόσωπο του υποψηφίου που στεκόταν μπροστά από την κάλπη) ένα μολυβένιο σφαιρίδιο, σήκωνε ψηλά το χέρι του για να δουν τα μέλη της εφορευτικής επιτροπής ότι κρατούσε μόνο ένα και αμέσως μετά έβαζε το χέρι του στον σωλήνα που περιγράψαμε και ψήφιζε ρίχνοντας το σφαιρίδιο στο χάρισμα που αντιστοιχούσε στο «ΝΑΙ» ή το «ΟΧΙ». Το εσωτερικό της κάλπης ήταν καλυμμένο με μάλλινο ύφασμα, για να μην ακούγεται ο θόρυβος από την ρίψη του σφαιριδίου. Ο ψηφοφόρος ήταν υποχρεωμένος να περάσει από όλες τις κάλπες των υποψηφίων και να ακολουθήσει την ίδια διαδικασία. Σε διαφορετική περίπτωση ετιμωρείτο από μεν την Εφορευτική Επιτροπή με επιβολή προστίμου 50 – 100 δραχμών, από δε το δικαστήριο με φυλάκιση το πολύ ενός μηνός⁹².

Όταν τελείωνε η ψηφοφορία η καταμέτρηση θετικών και αρνητικών ψήφων γινόταν ξεχωριστά ανά κάλπη με τη βοήθεια «διατρήτου άβακος». Εάν σε μία κάλπη βρίσκονταν περισσότερα σφαιρίδια από τον αριθμό των εκλογέων που είχαν ψηφίσει, αφαιρούσαν τα επιπλέον σφαιρίδια από το «ΝΑΙ». Μόλις τελείωνε η διαλογή των σφαιριδίων κάθε κάλπης, εκφωνούσαν μεγαλοφώνως, το όνομα και το επίθετο του υποψηφίου καθώς και τον αριθμό των θετικών και αρνητικών ψήφων. Βουλευτές ανακηρύσσονταν «οι σχετικώς πλειοψηφίσαντες»⁹³.

Το σύστημα του σφαιριδίου ενίσχυσε την προσωποπαγή τάση, που ήταν ούτως ή άλλως κυρίαρχη στα πολιτικά κόμματα. Η ψήφιση κάθε υποψηφίου ξεχωριστά σήμαινε ότι δεν υπήρχε αναφορά σε κάποιο κόμμα. Ο κάθε ψηφοφόρος είχε την ελευθερία να ψηφίσει όποιον υποψήφιο επιθυμούσε ανεξαρτήτως του πού ήταν ενταγμένος. Είχε λοιπόν και ελευθερία και μεγάλη ευχέρεια επιλογής. Το γεγονός αυτό

⁹² Για τις ποινές όσων δεν ψήφισαν σε κάποια κάλπη βλ. Άρθρο 44 του εκλογικού νόμου 1864.

⁹³ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα: 1821-1910*. Αθήνα: [χ.ε.], σ. 97-100.

ενίσχυε έτι περαιτέρω τις πελατειακές σχέσεις⁹⁴, τα διαπροσωπικά δίκτυα και τους συνδυασμούς υποψηφίων⁹⁵.

Ο Τρικούπης θέλοντας να εξυγιάνει την πολιτική ζωή της χώρας, εμπνεόμενος από τα αγγλικά πρότυπα, θα επιχειρήσει την αντιγραφή- με τις όποιες δυσχέρειες υλοποίησης ενός τέτοιου εγχειρήματος- του αγγλικού κοινοβουλευτικού συστήματος. Βασική του πεποίθηση αποτελούσε ότι ο λόγος ύπαρξης των μικρών κομμάτων εντοπιζόταν στην στόχευσή τους να αυθαιρετήσει ο Βασιλιάς και να διορίσει τον ηγέτη τους πρωθυπουργό. Στην περίπτωση που ο Γεώργιος σταματούσε να αυθαιρετεί, διορίζοντας πρωθυπουργούς από τη μειοψηφία, δεν θα υπήρχε λόγος πολιτικής ύπαρξης και αυτονομίας.

Με την τήρηση της «αρχής της δεδηλωμένης» οι ηγέτες των κομμάτων θα προσχωρήσουν στα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας (το τρικουπικό και το δηλιγιαννικό) τα οποία- όπως θα δούμε στη συνέχεια- θα εναλλάσσονται στην εξουσία για μία περίπου δεκαπενταετία: 1880-1895 (πρόκειται για τον πρώτο ελληνικό δικομματισμό). Ο δικομματισμός είναι σημαντικός σε ότι αφορά την εξέλιξη των κομμάτων. Μέσω της οξύτατης πολιτικής αντιπαράθεσης και πόλωσης, θα οδηγήσει στην εκτόνωση των κοινωνικών συγκρούσεων. Παράλληλα, θα λειτουργήσει- ως ένα βαθμό- στην ενοποίηση της κοινωνίας αφού θα ενσωματώσει τις επιμέρους ομάδες σε εθνικού τύπου αναφορές.

Τούτων δοθέντων οι λόγοι του δικομματισμού εντοπίζονται αφενός στην καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης» και αφετέρου στις δύο σημαίνουσες πολιτικές προσωπικότητες της εποχής.

Στον εξορθολογισμό της εκλογικής διαδικασίας συνετέλεσε ιδιαίτερα ο εκλογικός νόμος της ΧΜΗ' της 17^{ης} Σεπτεμβρίου 1877 που μεταξύ άλλων περιόρισε τη διάρκεια ψηφοφορίας σε μία ημέρα, καθιέρωσε τον θεσμό των δικαστικών

⁹⁴ Οι πελατειακές σχέσεις έχουν τις ρίζες τους στην πολιτική κυριαρχία της ηγετικής ομάδας των προυχόντων. Τα γνωστά «τζάκια» κατέκτησαν και διατήρησαν την πολιτική τους εξουσία ελέγχοντας και κληροδοτώντας εκτεταμένα δίκτυα πελατειακών σχέσεων. Λυριντζής, Χ. (1991). *Το τέλος των «τζακιών», Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 27-29.

⁹⁵ Το «Εθνικόν Πνεύμα» χαρακτηρίζει «επιβλαβείς τους συνδυασμούς» (Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα» φύλλο της 1^{ης} Ιουλίου 1875), ενώ ο «Αιών» τους θεωρεί ως «το μέγιστον ελάττωμα» του υπάρχοντος εκλογικού συστήματος (Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 3^{ης} Ιουλίου 1875).

αντιπροσώπων και ανέθεσε τη σύνταξη και αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων στη δικαστική εξουσία⁹⁶.

Με αυτόν τον τρόπο έλαβε τέλος η παλαιότερη πρακτική της εκ των υστέρων αλλοίωσης των εκλογικών αποτελεσμάτων από την εκάστοτε πλειοψηφία, τερματίστηκαν δηλαδή οι περίφημες εξελέγξεις. Με τη διαδικασία των εξελέγξεων, η κυβέρνηση που ελάμβανε την εντολή διάλυσης της Βουλής ουσιαστικά λάμβανε ένα «δωρεάν εισιτήριο» με προορισμό τη διατήρηση της εξουσίας, καθώς το «υπουργείο» κατά την ορολογία του 19^{ου} αιώνα που αναλάμβανε τη διεξαγωγή της αναμέτρησης, διαδραμάτιζε καίριο ρόλο στην επικύρωση των αποτελεσμάτων της κάλπης μέσω της σχετικής, ad hoc διορισθείσας επιτροπής, γεγονός που επέτρεπε την ενίσχυση της εξουσίας της και συχνά τον αποκλεισμό των αντιπάλων από την επόμενη Βουλή⁹⁷.

Οι εκλογικοί νόμοι που ακολούθησαν, με εξαίρεση τους εκλογικούς νόμους του 1890 και 1905, αφορούσαν το εκλογικό σύστημα σε «ευρεία» εκλογική περιφέρεια.

Πίνακας 2. Οι εκλογές της περιόδου 1865-1906

A/A	Ημερομηνία Διεξαγωγής	Νικητής	Εκλογικό Σύστημα
1	14-17.05.1865	Αλ. Κουμουνδούρος	σφαιρίδιο
2	21-24.03.1868	Δημ. Βούλγαρης	σφαιρίδιο
3	16-19.05.1869	Θ. Ζαΐμης	σφαιρίδιο
4	26-29.02.1872	Δημ. Βούλγαρης	σφαιρίδιο
5	27-30.01.1873	Επ. Δεληγεώργης	σφαιρίδιο
6	23-26.06.1874	Δημ. Βούλγαρης	σφαιρίδιο
7	18-21.07.1875	Αλ. Κουμουνδούρος	σφαιρίδιο
8	23.09.1879	Αλ. Κουμουνδούρος	σφαιρίδιο
9	20.12.1881	Χαρ. Τρικούπης	σφαιρίδιο
10	7.04.1885	Θ. Δηλιγιάννης	σφαιρίδιο
11	4.01.1887	Χαρ. Τρικούπης	σφαιρίδιο
12	14.10.1890	Θ. Δηλιγιάννης	σφαιρίδιο

⁹⁶ Μπαλτά, Ν. (2001). *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης...*, ό.π., σ. 61 – 62.

⁹⁷ Σωτηρέλης, Γ. (2003). *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909...*, ό.π., σ. 291-293.

13	3.05.1892	Χαρ. Τρικούπης	σφαιρίδιο
14	16.04.1895	Θ. Δηλιγιάννης	σφαιρίδιο
15	7.02.1899	Γ. Θεοτόκης	σφαιρίδιο
16	20.02.1902	Θ. Δηλιγιάννης	σφαιρίδιο
17	20.02.1905	Θ. Δηλιγιάννης	σφαιρίδιο
18	26.03.1906	Γ. Θεοτόκης	σφαιρίδιο

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1911, που έφερε τη σφραγίδα του Ελευθερίου Βενιζέλου, απάλειψε τις λέξεις «δια σφαιριδίων» από το άρθρο 66. Με αυτόν τον τρόπο ο νομοθέτης είχε την ευκαιρία να καθορίζει με άλλο τρόπο το μέσο ψηφοφορίας. Παρόλα αυτά τα σφαιρίδια εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται για αρκετά χρόνια. Το έντυπο ψηφοδέλτιο επανήλθε στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του 1914. Στις βουλευτικές εκλογές του 1920 το ψηφοδέλτιο χρησιμοποιήθηκε μόνο στις εκλογικές περιφέρειες της Θράκης (που είχε μόλις προσαρτηθεί), καθώς και στα ειδικά τμήματα που ψήφιζαν οι στρατιωτικοί. Το 1923 η χρήση του επεκτάθηκε σε όλες τις Νέες Χώρες, καθώς και στις εκλογικές περιφέρειες Αθηνών και Πειραιώς ενώ από το 1926 αποτελεί το πάγιο μέσο ψηφοφορίας στη χώρα μας⁹⁸.

Κυριότερος μιμητής μας στον θεσμό του σφαιριδίου υπήρξε η Σερβία η οποία το καθιέρωσε ως μέσο ψηφοφορίας με το Σύνταγμα του 1888 χρησιμοποιώντας ελαστικά και όχι μολυβένια σφαιρίδια. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μου έδωσε ο Boro Majdanac⁹⁹, υπεύθυνος για τα αντίστοιχα κείμενα της ιστοσελίδας του Σερβικού Εθνικού Κοινοβουλίου, η ψήφος αφορούσε συνδυασμούς και όχι πρόσωπα (αναλογική αντιπροσώπευση). Μαζί με τις ευχαριστίες παραθέτω και την παρακάτω εικόνα που μου απέστειλε ο εγγονός του κυρίου Majdanac.

⁹⁸ Νικολακόπουλος, Η. (1989). *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων...*, ό.π., σ. 70.

⁹⁹ Boro Majdanac, MA, Consultant Archivist of the Archives of Serbia.

Εικόνα 1. Τα σφαιρίδια Σερβίας

Η χρήση του σφαιριδίου αποτέλεσε την ασφαλιστική δικλείδα απέναντι στις απόπειρες νόθευσης της καθολικής ψήφου κατά την Οθωνική περίοδο. Συγκεκριμένα:

- Εξασφάλισε σε μεγάλο βαθμό τη μυστικότητα.
- Διευκόλυνε τη ψηφοφορία των αναλφάβητων.
- Έδωσε τη δυνατότητα στον ψηφοφόρο να κρίνει, θετικά ή αρνητικά, τον κάθε υποψήφιο.
- Ώθησε τους υποψηφίους σε συνεργασίες σε τοπικό επίπεδο (με ότι αυτό συνεπάγετο).

Ο Μυλωνάς (1922) παρουσιάζει τα «άτοπα» της χρήσης των σφαιριδίων¹⁰⁰:

- Είναι απαραίτητες τόσες κάλπες, όσοι και οι υποψήφιοι κάθε εκλογικού τμήματος.
- Είναι αδύνατη η εποπτεία της ψηφοφορίας από την ολιγομελή εφορευτική επιτροπή.
- Σε κάθε κάλπη ο κάθε υποψήφιος έπρεπε να έχει έναν αντιπρόσωπο και έναν τουλάχιστον αντικαταστάτη του. Αυτό στην πράξη, ειδικά στις μεγάλες περιφέρειες, ήταν αδύνατο.
- Οι εκάστοτε αντιπροσωπείες αποτελούσαν «πλόκαμον συναλλαγής» αφού νόθευαν το φρόνημα των εκλογέων επηρεάζοντας υπέρ του υποψηφίου κατά τη στιγμή της ψηφοφορίας και διέπρατταν ποικίλες νοθείες.

¹⁰⁰ Μυλωνάς, Α. (1922). Τα παρ' ημίν κόμματα και η Αναλογική Εκλογή. *Ανατύπωσης εκ του αρχείου των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Β', σ. 37.

- Τέλος, η μυστικότητα της ψηφοφορίας δεν ήταν εφικτή αφού κάθε αντιπρόσωπος μπορούσε να καταλάβει είτε από την κίνηση του χεριού του ψηφοφόρου, είτε από τον ελάχιστο κρότο της πτώσεως του σφαιριδίου, εάν αυτό ερρίφθη στο λευκό ή στο μαύρο τμήμα της κάλπης¹⁰¹.

Κι αν τα σφαιρίδια ανήκουν στο παρελθόν και τα ψηφοδέλτια στο παρόν, τότε το μέλλον της εκλογικής διαδικασίας ανήκει στην ηλεκτρονική ψηφοφορία. Ο Γεώργιος Ράλλης, στον πρόλογο του βιβλίου του Διαμαντόπουλου (2001), είκοσι δύο χρόνια πριν, πρωτοπορεί προτείνοντας την εφαρμογή μιας εκσυγχρονισμένης εκδοχής σφαιριδίων. Σύμφωνα με την πρότασή του η αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας (μέσω της χρήσης ειδικών μηχανημάτων), με την ταυτόχρονη νομοθετική πρόβλεψη ότι καμία εκλογική περιφέρεια της επικράτειας δεν θα μπορούσε να έχει λιγότερες από 4 και περισσότερες από 6-7 έδρες, θα υποχρέωνε κάθε κόμμα να επιλέξει τους άριστους υποψηφίους του. Η εφαρμογή μιας τέτοιας πρότασης θα άλλαζε άρδην τους όρους των εσωκομματικών διαδικασιών για την ανάδειξη υποψηφίων. Επιπλέον ο Ράλλης, εκφράζει την πιθανότητα, στην περίπτωση ύπαρξης τριών ή περισσότερων κομμάτων, με απουσία ισχυρού ρεύματος υπέρ ενός κόμματος, κανένα από αυτά τα κόμματα να μην μπορούσε να αποκτήσει την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Σε αυτήν την περίπτωση, με την εξουδετέρωση της βασικής αρχής του πλειοψηφικού συστήματος «winner takes all», το πλειοψηφικό σύστημα θα λειτουργούσε ως ενισχυμένη αναλογική¹⁰².

Σύμφωνα με την Παναγοπούλου (2021) η διαδικασία της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας στις βουλευτικές εκλογές θα πρέπει να πληροί τις συνταγματικές αρχές της ψήφου και της ψηφοφορίας: άμεση ψηφοφορία, καθολική ψηφοφορία, μυστική ψηφοφορία, ταυτόχρονη διενέργεια των εκλογών, υποχρεωτική ψηφοφορία, ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής βουλήσεως και ισότητα της ψήφου¹⁰³. Η αντικατάσταση της παραδοσιακής ψηφοφορίας από την ηλεκτρονική ψηφοφορία θα διευκόλυνε την εφαρμογή της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας αυξάνοντας τη

¹⁰¹ Μυλωνάς, Α. (1922). Τα παρ' ημίν κόμματα και η Αναλογική Εκλογή..., ό.π., σ. 37.

¹⁰² Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση* ..., ό.π.

¹⁰³ Παναγοπούλου, Φ. (2021). «Ηλεκτρονική Ψηφοφορία: Προοπτικές, Πλεονεκτήματα, Επιφυλάξεις», *Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής*, 6, σ. 14-30.

συμμετοχή των πολιτών στις εκλογές ενώ θα μείωνε μακροπρόθεσμα το κόστος διεξαγωγής τους.

Ωστόσο, για την πραγματοποίηση μιας τέτοιας μετάβασης θα πρέπει πρωτίστως να συζητηθούν και να εξαλειφθούν ζητήματα ασφάλειας και λειτουργικότητας. Πάντως μια ηλεκτρονική συσκευή ψήφου η οποία θα έδινε τη δυνατότητα στον ψηφοφόρο να ψηφίσει θετικά, γιατί όχι και αρνητικά, τον κάθε υποψήφιο θα αποτελούσε γνήσιο απόγονο των παραδοσιακών σφαιριδίων.

ΜΕΡΟΣ Β' – Το Ιστορικό- Αναλυτικό Πλαίσιο

Κεφάλαιο δεύτερο

2.1. Τα πολιτικά κόμματα πριν την «αρχή της δεδηλωμένης»

Ο Διαμαντόπουλος (1993) ορίζει τα κόμματα ως «οργανώσεις που, εν ονόματι της προώθησης της ιδεολογικά φορτισμένης πολιτικής τους πρότασης, προσπαθούν να αποσπάσουν τη λαϊκή συγκατάνευση, ώστε να καταλάβουν την εξουσία, ή τουλάχιστον, να συμβάλουν στη διαμόρφωση των γενικών προσανατολισμών της»¹⁰⁴. Η έννοια του κόμματος συνυφαίνεται με ηθικές, ιδεολογικές αρχές, με σύμβολα και συγκεκριμένες νοηματοδοτήσεις, ενώ επιδιώκει να αρθρώσει μια συγκροτημένη πρόταση στο σύνολο της κοινωνικής σφαίρας. Με άλλα λόγια τα κόμματα είναι μια ιδεολογικά έμφορτη πρόταση εξουσίας.

Όλα τα παραπάνω απέχουν από αυτό που ονομαζόταν «κόμμα» στην ελληνική πολιτική ζωή, ουσιαστικά για τις πρώτες πέντε δεκαετίες του ανεξάρτητου κράτους, όσο και για την επαναστατική δεκαετία, που οδήγησε στη «γενέθλια» Συνθήκη του Λονδίνου. Σύμφωνα με τον Κοριζή (1974), η κομματική ζωή της χώρας διακρίνεται σε δύο στάδια: Α. Τα «ξενικά» κόμματα και Β. Τον πολυκομματισμό.

Η παραπάνω αναφορά κρίνεται σκόπιμη καθώς πρόκειται για την περίοδο που κληροδότησε συγκεκριμένα στοιχεία στον τρόπο διεξαγωγής του πολιτικού παίγνιου και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται η κοινωνία και το πολιτικό σύστημα την έννοια της πολιτικής στη χώρα μας.

Πρόκειται, λοιπόν, για την περίοδο κατίσχυσης των λεγόμενων «ξενικών» κομμάτων, δηλαδή του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού, συνυφασμένα με τις τρεις εγγυήτριες δυνάμεις, που αποτέλεσαν και τα συμβαλλόμενα μέρη στο ιδρυτικό για το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος Πρωτόκολλο του Λονδίνου. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, το κάθε ένα από αυτά τα κόμματα εναπέθετε ουσιαστικά τις ελπίδες του για το μείζον ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και για την εφαρμογή πολιτικών στο εσωτερικό (δευτερευόντως) στην αντίστοιχη Μεγάλη Δύναμη, με την οποία είχε αναπτύξει δεσμούς.

¹⁰⁴ Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 61.

Το αγγλικό και το γαλλικό κόμμα «ιδρύονται» το 1825, ενώ το ρωσικό το 1826¹⁰⁵. Το αγγλικό κόμμα (με βάση του την Πελοπόννησο και τα νησιά) είχε ως αρχηγό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, το γαλλικό (με βάση του την ανατολική Ελλάδα) τον Ιωάννη Κωλέττη και το ρωσικό τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και μετά τον θάνατό του, τον Ανδρέα Μεταξά.

Από τη γέννηση των κομμάτων, παρατηρούνται ορισμένα χαρακτηριστικά που συναντώνται ουσιαστικά και για αρκετές δεκαετίες αργότερα, τουλάχιστον μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Πρωτίστως παρατηρείται η απουσία σαφών ιδεολογικών αναφορών και μεταξύ τους διαφοροποιητικών στοιχείων. Ειδικότερα τα τρία κόμματα φαινομενικά επιζητούν να επιτύχουν τον ίδιο στόχο, την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, κάτι που προφανώς θα επιτυγχανόταν μόνο με την υποστήριξη της εκάστοτε Μεγάλης Δύναμης.

Η διαφορά τους ουσιαστικά εντοπίζεται μόνο στον τρόπο και τον χρόνο. Το μεν αγγλικό κόμμα (ασπαζόμενο την αγγλική πολιτική διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως φραγμού στη ρωσική επέκταση στα «θερμά» ύδατα του Βοσπόρου) θεωρούσε πως ο εξ Ανατολών αντίπαλος επρόκειτο να διαλυθεί με τον τρόπο με τον οποίο συνετέθη και αργά ή γρήγορα οι επιζητούμενες κτήσεις θα κατέληγαν στα ελληνικά χέρια. Το, δε, γαλλικό, εμφορούμενο από τις φιλελεύθερες ιδέες της Επανάστασης του 1789, υποστήριζε την άμεση έναρξη νέων πολεμικών επιχειρήσεων απέναντι στους Οθωμανούς για την εκπλήρωση των εθνικών δικαίων, ενώ το ρωσικό εναπέθετε όλες τις ελπίδες του στην ομόδοξο Ρωσία, που θα συνέτριβε τον «κοινό εχθρό» και θα επιτύγχανε την υλοποίηση του Μεγάλου Οράματος.

Σε όλα τα υπόλοιπα στοιχεία, όμως, δεν εντοπίζονται ουσιαστικές διαφορές και επ' ουδενί μπορεί να γίνει λόγος για ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα. Αντίθετα, όλα εφάρμοζαν την ίδια τακτική: εκτός εξουσίας, υιοθετούσαν καταγγελτικό λόγο και επιζητούσαν συνταγματικές ελευθερίες, όταν όμως αναλάμβαναν τη διακυβέρνηση (που ήταν και ο μοναδικός αντικειμενικός σκοπός) δεν έπρατταν τίποτα από όσα φαινόταν πως διεκδικούσαν άλλοτε.

Κατά συνέπεια, το φαινόμενο αποσκίρτησης από το ένα κόμμα και της προσχώρησης σε άλλο, προκειμένου οι πολιτικές προσωπικότητες που το έπρατταν, να

¹⁰⁵ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα: 1821-1910*. Αθήνα: [χ.ε.], σ. 53-54.

ικανοποιήσουν τις προσωπικές φιλοδοξίες τους, ήταν συχνό. Ο καιροσκοπισμός ανθούσε, όπως και η έμφαση στις προσωπικότητες και όχι στους θεσμούς¹⁰⁶.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, παρά τη θέσπιση Καταστατικού Χάρτη αρκετά προοδευτικού, ως και ριζοσπαστικού για την εποχή του¹⁰⁷, η χώρα μαστιζόταν από την αναρχία, την αυθαιρεσία, τη διαφθορά πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, ενώ οι ληστές λυμαίνονταν τμήματα της ελληνικής επικράτειας. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Καποδίστριας επέλεξε να κυβερνήσει με συντηρητικό τρόπο για τα σημερινά δεδομένα. Ο τρόπος διακυβέρνησής του δημιούργησε αντίρροπες δυνάμεις που αρχικά στόχευαν στην πολιτική του εξουδετέρωση με το αγγλικό και το γαλλικό κόμμα να αποτελούν το κέντρο της αντιπολίτευσης. Τελικά, η δολοφονία του Κυβερνήτη άνοιξε τον δρόμο για την επιβολή της μοναρχίας και την τελική ανάρρηση στον θρόνο του δευτερότοκου γιου του βασιλιά της Βαυαρίας, Όθωνα¹⁰⁸.

Και εδώ, τα «ξενικά» κόμματα θα αποτελέσουν πυρήνα αντίστασης, με το ρωσικό και το αγγλικό κόμμα να οργανώνουν συνωμοσία, που καταλήγει στην εκχώρηση του Συντάγματος του 1844, μετά την εξέγερση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843. Όμως, επρόκειτο για έναν Καταστατικό Χάρτη που έμεινε συχνά γράμμα κενό, με τα Ανάκτορα να επεμβαίνουν κατά κανόνα στην πολιτική ζωή της χώρας.

Κύριο γνώρισμα, δε, των εκλογών, που «συντρόφευσε» επίσης για δεκαετίες τον πολιτικό βίο της χώρας, ήταν η βία, η τρομοκρατία και οι καλπονοθεύσεις¹⁰⁹, γεγονός που οδηγούσε κατά κανόνα σε νίκη την προϋφιστάμενη κυβέρνηση, που αναλάμβανε τη διενέργεια της εκλογικής αναμέτρησης. Κυρίαρχος στα πρώτα «συνταγματικά» χρόνια του Όθωνα ήταν ο Ιωάννης Κωλέττης ο οποίος ίδρυσε το πρώτο

¹⁰⁶ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα.....*, ό.π., σ. 57.

¹⁰⁷ Για παράδειγμα, το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827) προέβλεπε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, σε μια περίοδο κατά την οποία η Ευρώπη βίωνε την παλινόρθωση της μοναρχίας μετά την ήττα του Ναπολέοντα.

¹⁰⁸ Είχε προηγηθεί η ανακήρυξη του πρίγκιπα Λεοπόλδου του Σαξ-Κόβουργ ως κυρίαρχου ηγεμόνα της Ελλάδος. Ωστόσο αυτή η επιλογή παραβίαζε τη σχετική διάταξη του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου σύμφωνα με την οποία: «*Η κυβέρνηση της Ελλάδος είναι μοναρχία κληρονομική κατά τάξιν πρωτοτοκίας. Εμπιστευθήσεται δ' εις ηγεμόνα μη δυνάμενον να εκλεχθή εκ των βασιλικών οικογενειών των Επικρατειών (Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία), των υπογραψασών την συνθήκην της 24 Ιουνίου του 1827 έτους, και έξοντα τον τίτλον: Ηγεμών της Ελλάδος*». Ευαγγελίδης, Τ. (1894). *Ιστορία του Όθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832- 1862)*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, σ. 6.

¹⁰⁹ Αναστασιάδης, Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σ. 62.

κομματικό κράτος στην Ελλάδα με τη διεκπεραίωση ρουσφετιών πρώτα στην πλακιώτικη κατοικία του και έπειτα στην έδρα της κυβερνήσεως¹¹⁰.

Η παρακμή των ξενικών κομμάτων έρχεται ως συνέπεια τόσο της λογικής του Όθωνα, που δεν ήταν σύμφωνος με τους συνταγματικούς περιορισμούς στην άσκηση της εξουσίας του, όσο και των έντονων επεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων (με την υπόθεση Πατσίφικο το 1849-1850 και την κατοχή από το 1854 ως το 1857, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου), γεγονός που οδηγεί στην εξαφάνισή τους και στον σχηματισμό νέας κυβέρνησης το 1855, υπό τον Δημήτριο Βούλγαρη¹¹¹. Έτσι, με τα παραπάνω «κληροδοτήματα», ξεκινά μια νέα περίοδος στην πολιτική ζωή της χώρας, με την εμφάνιση νέων ανδρών και τη δημιουργία νέων κομματικών σχηματισμών: η περίοδος 1855-1875.

Πρόκειται για μια 20ετία, κατά την οποία, σύμφωνα με τον Κοριζή (1974), τέθηκαν οι βάσεις της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στη χώρα μας¹¹². Πράγματι, το κοινοβουλευτικό πολιτικό σύστημα αποκτά τουλάχιστον το θεσμικό οπλοστάσιο για να γίνει περισσότερο αυτόαρκες και ανεξάρτητο από ένθεν και ένθεν πιέσεις και επιρροές. Με τη θέσπιση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875 ο Βασιλιάς οφείλει να διορίζει ως κυβερνήσεις τους σχηματισμούς που διαθέτουν κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ανεξαρτήτως των δικών του «προτιμήσεων» και επιρροών. Επίσης, πρόκειται για την περίοδο, που περιλαμβάνει το Σύνταγμα του 1864, τον καταστατικό χάρτη δηλαδή που καθιερώνει την καθολική ψηφοφορία (για τον ανδρικό πληθυσμό), χωρίς κανένα εισοδηματικό-κτηματικό προαπαιτούμενο. Ο συγκεκριμένος Καταστατικός Χάρτης, με ορισμένες αναθεωρήσεις¹¹³, θα ρυθμίσει την πολιτειακή ζωή της Ελλάδας για περίπου έναν αιώνα. Τέλος, στο «λυκόφως» της, η συγκεκριμένη περίοδος θα «δώσει» και το κομματικό σύστημα που κατά τον Τρικούπη αποτελεί το εχέγγυο για την κοινοβουλευτική ομαλότητα, τον δικομματισμό, μέσα από τη σταδιακή εξαφάνιση των

¹¹⁰ Κοροβίνης, Ε. (2008). *Η Νεοελληνική Φαυλοκρατία*. Αθήνα: Αρμός, σ. 25.

¹¹¹ Είχε προηγηθεί η παραίτηση της τέταρτης και τελευταίας κυβέρνησης του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (πρώτη κυβέρνηση: 1833, δεύτερη κυβέρνηση: 1841, τρίτη κυβέρνηση: 1844 & τέταρτη κυβέρνηση: 1854). Το «Υπουργείον Κατοχής», όπως ονομάστηκε από τους σύγχρονους, επιβλήθηκε από τους Αγγλογάλλους και κυβέρνησε την Ελλάδα την περίοδο του ναυτικού αποκλεισμού του Πειραιά από τα γαλλικά στρατεύματα προκειμένου να αποτραπεί η συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο. ΙΕΕ (1977), *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881*, τόμος ΙΓ', Αθήνα: εκδοτική Αθηνών, σ. 148.

¹¹² Ο Κοριζής ορίζει ως τέλος της εν λόγω περιόδου το 1882, εδώ, όμως, ορίζεται το 1875, με την ανάληψη της κυβέρνησης από τον Τρικούπη και τη θέσπιση της αρχής της δεδηλωμένης. Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα...*, ό.π., σ. 77.

¹¹³ Κυριότερη αυτή επί Ελευθερίου Βενιζέλου το 1911.

- μη δυνάμενων να ακολουθήσουν την πορεία των πραγμάτων - κομματικών σχηματισμών.

Εμβαθύνοντας περισσότερο σε αυτήν την εποχή, μπορεί να ειπωθεί πως αρχίζει από εκεί που ολοκληρώνεται η προηγούμενη, με τον βασιλιά Όθωνα να συνεχίζει να επεμβαίνει στον πολιτικό βίο, με τη διαφορά πως πλέον έρχονται στο προσκήνιο νέες πολιτικές προσωπικότητες. Πρώτα απ' όλα, ο πρωθυπουργός την πρώτη διετία της υπό εξέταση περιόδου (1855-1857), ο οποίος θέτει τη βάση για τη συγκρότηση προσωπικού κόμματος. Θα τον ακολουθήσουν οι Επαμεινώνδας Δεληγεώργης (με «ορμητήριο» το Μεσολόγγι), ο Μπενιζέλος Ρούφος (με βάση την Πάτρα) και ο Θρασύβουλος Ζαΐμης (με βάση τα Καλάβρυτα). Οι προαναφερθέντες, μαζί με το γηραιό ήρωα της Επανάστασης, Κωνσταντίνο Κανάρη και τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, θα αποτελέσουν τον πυρήνα για τη συγκρότηση ενός σχηματισμού κατά του Όθωνα, με στόχο είτε τον από μέρους του σεβασμό του Συντάγματος του 1844, είτε την ανατροπή του.

Ο Βασιλιάς φαινόταν όλο και περισσότερο να «μένει πίσω από την εποχή» του. Σε ένα διάστημα, κατά το οποίο η Ιταλία αποτινάσσει τα αυστροουγγρικά δεσμά και πετυχαίνει την ανεξαρτητοποίηση και ενοποίησή της, η Ελλάδα μοιάζει ανήμπορη να ικανοποιήσει τα εθνικά θέλω και τη φλεγόμενη από τον Μεγαλοϊδεατισμό κοινή γνώμη, καθώς δεν εντοπίζονται προετοιμασίες τέτοιες, που να αποδεικνύουν πως η χώρα ήταν έτοιμη να επιτύχει την ενσωμάτωση των επιθυμητών περιοχών. Κατά συνέπεια, η δυσaréσκεια οξυνόταν στο πρόσωπο του μονάρχη, ο οποίος έχει επίσης απέναντί του τόσο τα κατώτερα ιεραρχικά τμήματα του στρατού, όσο και τη σπουδάζουσα νεολαία.

Στα τελευταία χρόνια της οθωνικής μοναρχίας, παρατηρείται και ένα ακόμα ενδιαφέρον στοιχείο που χαρακτηρίζεται για τη διαχρονία του: ο «κομματικός τύπος». Παρόλο που η ελευθερία άσκησης κριτικής και διατύπωσης άποψης καταδιωκόταν, ο Θρασύβουλος Ζαΐμης εκδίδει στα τέλη Απριλίου του 1862 την πρώτη κομματική εφημερίδα, τον «Εθνοφύλακα». Είχαν προηγηθεί τα φιλομοναρχικά έντυπα «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος» και «Αυγή», που επιχειρούσαν να στηρίξουν το Παλάτι και την εκάστοτε κυβέρνηση¹¹⁴.

¹¹⁴ Ειδικότερα ο «Εθνοφύλαξ» ήταν όργανο του Θρασύβουλου Ζαΐμη, η «Γενική Εφημερίς της Ελλάδος» της κυβέρνησης Μιαούλη, ενώ η «Αυγή» έχει μείνει στην ιστορία ως η εφημερίδα του Όθωνα και των

Οι κυβερνήσεις αυτές ούσες, εν τοις πράγμασι αποκλειστικά εξαρτώμενες από τα Ανάκτορα, δεν διέθεταν ουσιαστική κοινοβουλευτική παρουσία, αποτυπώνοντας απλώς τον διαρκή παρεμβατισμό στα πολιτικά πράγματα από πλευράς στέμματος. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με τη διεξαγωγή εκλογών σε κλίμα βίας, τρομοκρατίας και νοθείας¹¹⁵, γιγάντωναν τη λαϊκή δυσανεμία.

Υπό αυτές τις συνθήκες διαμορφώνονται δύο «χαλαρές» παρατάξεις: οι «αφοσιωμένοι» στον Όθωνα και οι «δυσανεστημένοι», που ζητούν την αποπομπή του Βαυαρού. Από τους «δυσανεστημένους» αναδεικνύεται ως ηγετική μορφή ο Δημήτριος Βούλγαρης, που σχηματίζει δικό του κόμμα. Τελικά, ο Όθωνας παραιτείται στις 10 Φεβρουαρίου 1862, μετά από σειρά στάσεων απέναντι στην εξουσία του, οι οποίες είχαν πλέον επεκταθεί και στην Αθήνα.

Με τις εκλογές που πραγματοποιούνται τον Νοέμβριο εκείνης της χρονιάς, επιβεβαιώνεται η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού. Από τους 284 πληρεξουσίους επανεξελέγησαν μόλις 16 βουλευτές που είχαν δώσει το «παρών» στην τελευταία Βουλή επί Όθωνος. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γράψας (1948), οι περισσότεροι από αυτούς ήταν αντιοθωνιστές και 2-3 «μεταμφιεσμένοι επαναστατικοί»¹¹⁶.

Η Β' Συνέλευση ξεκινά τις εργασίες της τον Δεκέμβριο του 1862 και θα τις ολοκληρώσει μετά την ορκωμοσία του νέου Βασιλιά Γεωργίου Α', στο Σύνταγμα που το νομοθετικό σώμα θέσπισε, τον Νοέμβριο του 1864. Τα πολιτικά κόμματα, οι φατρίες σύμφωνα με τον Παπαρρηγόπουλο¹¹⁷, που αναδεικνύονται στην εν λόγω Εθνοσυνέλευση είναι: οι πεδινοί (υπό τον Δημήτριο Βούλγαρη)¹¹⁸, οι ορεινοί (υπό τους Κωνσταντίνο Κανάρη και Δημήτριο Γρίβα), το «Εθνικό Κομιτάτο» (υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη) και οι «Εκλεκτικοί». Αναφορικά με την προέλευση των ονομάτων, ο Κοριζής (1974) αναφέρει διάφορες εκδοχές: είτε από τα έδρανα (αν ήταν

τελευταίων κυβερνήσεών του. Μάγερ, Κ. (1957). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Α' 1790 -1900. Αθήνα: Δημόπουλος, σ. 79-80, 87 -88 & 91-92.

¹¹⁵ Και οι επτά εκλογές της συνταγματικής μοναρχίας (1. Μάιος- Αύγουστος 1844, 2. Ιούλιος- Αύγουστος 1847, 3. Οκτώβριος- Νοέμβριος 1853, 4. Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1853, 5. Σεπτέμβριος 1856, 6. Αύγουστος- Νοέμβριος 1859 και Φεβρουάριος- Μάρτιος 1861) διεξήχθησαν υπό αυτές τις συνθήκες.

¹¹⁶ Γράψας, Κ. (1948). *Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862-1864), μέρος Ιο, Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Β'.* Αθήνα: [χ.ε.], σ. 23.

¹¹⁷ Αυτές οι φατρίες αντιπροσώπευαν πρόσωπα - με ιδιοτελή κίνητρα - τα οποία προσπαθούσαν να υπερισχύσουν έναντι άλλων. Μοναδικό τους στόχο αποτελούσε η ανάληψη εξουσίας. Βλ. Παπαρρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Συμπλήρωση 19ου αιώνα υπό Ε. Κυριακίδη*, τόμος 22, 1847- 1864. Αθήνα: National Geographic Society- Τέσσερα Πι, σ. 196-198.

¹¹⁸ Στους πεδινούς εντάσσονται και οι Κουμουνδούρος, Ζαΐμης και Ρούφος.

υψηλότερα ή χαμηλότερα), είτε από τη γαλλική επανάσταση (ορεινοί θα ήταν θεωρητικά εκείνοι που διαπνέονταν από πιο επαναστατικές τάσεις), είτε από τις επαρχίες, τις οποίες εξελέγησαν οι εκπρόσωποι¹¹⁹.

Κληροδότημα της προηγούμενης περιόδου ήταν η απουσία ιδεολογικών διαφορών: πεδινοί και ορεινοί, οι μείζονες κοινοβουλευτικές ομάδες, δεν διαπνέονται από κάποια συγκεκριμένη ιδεολογική κατεύθυνση. Ο Διαμαντόπουλος (1985) χαρακτηρίζει αυτήν την κατηγορία κομμάτων ως «προσωπικά». Σε αυτά τα πελατειακά δίκτυα συμμετέχουν οι πολιτικές πελατείες των τοπαρχών¹²⁰.

Σχετικά, δε, με τις δύο ελάχιστον σε δύναμη πολιτικές ομάδες, το «Εθνικό Κομιτάτο» του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη ήταν το πιο ιδεολογικά έμφορτο, με τον ηγέτη του να πρωτοστατεί στη νεολαία απέναντι στον Όθωνα¹²¹. Αυτή, όμως, η επαναστατικότητα γρήγορα θα θυσιαστεί στον «βωμό» της σκοπιμότητας, με τον Δεληγεώργη να προσεταιρίζεται τον Δημήτριο Βούλγαρη απέναντι στους ορεινούς, ενώ – αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά το ευμετάβλητο και έντονα πρόσκαιρο της πολιτικής πραγματικότητας – ο «ορεινός» Δημήτριος Γρίβας συνεργάστηκε με τους εναπομείναντες οθωνιστές βουλευτές.

Οι Εκλεκτικοί (μετριοπαθείς και μορφωμένοι κατά κανόνα βουλευτές), από την άλλη, δεν μοιάζουν να αποτελούν μια συμπαγή ομάδα: αποσκοπούν στην ύφεση των εντάσεων και στη συμμετοχή τους σε κυβερνητικά σχήματα, αλλάζοντας όμως διαρκώς και εύκολα στρατόπεδα. Η συγκεκριμένη πολιτική ομάδα συνέτεινε στην πολιτική αστάθεια και στην παραίτηση διαδοχικών κυβερνήσεων, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πολιτική πραγματικότητα μέχρι και την έλευση του Γεωργίου Α'.

Ενώ αναμένετο η άφιξη του Βασιλιά, η χώρα ζούσε πάλι συνθήκες σύγκρουσης ανάμεσα σε ορεινούς και πεδινούς, εντός και εκτός Βουλής. Αιματηρές συμπλοκές και καταστάσεις χάους σηματοδοτούν αφενός την αστάθεια στο πολιτικό σκηνικό και αφετέρου την πτωτική τάση των κομμάτων της περιόδου.

¹¹⁹ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα.....*, ό.π., σ. 89.

¹²⁰ Διαμαντόπουλος, Θ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ. 15.

¹²¹ Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης έφερε στην πολιτική εξουσία μια νέα γενεά (τη λεγόμενη Χρυσή Νεολαία) η οποία αφενός αποτελούσε το πνευματικό δημιούργημα του Πανεπιστημίου της Αθήνας και αφετέρου των φιλελεύθερων και εθνικιστικών ιδεολογικών ρευμάτων της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης. Βλ. σχετικά *Ελλάδα (πεντηκοστός τέταρτος τόμος), Το παρελθόν και το παρόν του Ελληνισμού, Αρχαιότητα- Βυζάντιο- Νεότεροι χρόνοι- Σύγχρονη Ιστορία* (δεύτερος τόμος). Αθήνα: Πάπυρος, σ. 586.

Με την ενσωμάτωση των Επτανήσων το 1864, φτάνει ο χρόνος και για νέο Σύνταγμα¹²², που θεσπίζεται στις 17 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Θεμελιώδης είναι η αλλαγή του πολιτεύματος, της «δημοκρατικής βασιλείας» όπως ήταν η επικρατέστερη ορολογία της εποχής¹²³, γεγονός που σημαίνει πως φορέας των εξουσιών είναι το έθνος και όχι ο λαός¹²⁴. Το εκλογικό δικαίωμα γίνεται καθολικό (για τον ανδρικό πληθυσμό), η Γερουσία (που είχε θεσπιστεί το 1844) καταργείται, ενώ προβλέπεται πως «ο βασιλεύς διορίζει και παύει τους Υπουργούς αυτού» (άρθρο 31).

Στις εκλογές του 1865 αναμετρώνται οι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και Δημήτριος Βούλγαρης και θεωρούνται γνήσιες. Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο (2012), οι εκλογές αυτές έχουν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της πρώτης – έστω βραχύβιας- πραγματικά κοινοβουλευτικής κυβέρνησης στην Ελλάδα¹²⁵. Καταγράφοντας τους σχηματισμούς με μια σειρά από τον ήσσανα στον μείζονα, οι Εκλεκτικοί εξαφανίζονται παντελώς, το Εθνικό Κομιτάτο εκπροσωπείται στη νέα Βουλή μόνο από τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, ενώ οι ορεινοί προσχωρούν κατά κύριο λόγο στο κόμμα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, που συγκροτείται κατά τη διάρκεια εκείνης της εκλογικής αναμέτρησης. Μόνο ο Δημήτριος Βούλγαρης, του οποίου το κόμμα συνδέεται άρρηκτα με την αυταρχική του προσωπικότητα διατηρεί ακόμα τον ρόλο του¹²⁶.

Σε αυτήν την περίοδο, από το 1865 ως το 1882, τα μείζονα κόμματα που υφίστανται είναι λοιπόν: του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, του Δημητρίου Βούλγαρη και του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη ενώ παράλληλα υπάρχουν και οι πολιτικές ομάδες του Θρασύβουλου Ζαΐμη και του Μπενιζέλου Ρούφου. Αργότερα, το 1872, ιδρύεται το

¹²² Ο Πετρίδης (1986) αναφέρει πως ούτε μετά από το εν λόγω σύνταγμα, κατέστη δυνατό να γλιτώσει η Ελλάδα από τις παθογένειες του πολιτικού της βίου. Κομματαρχισμός, αθέμιτοι επηρεασμοί εκλογικών αποτελεσμάτων, κακή διοίκηση και μικροπολιτική εξακολουθούσαν να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο [Πετρίδης, Π. (1986). *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940*, β' έκδοση. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ. 132-133]. Επιπρόσθετα η Γαρδίκια (1988) περιγράφει ένα δίκτυο, μια αλληλοδιαπλεκόμενη ελίτ, που επηρέαζε ακόμη και τους πολιτικούς αρχηγούς που επιζητούσαν (θεωρητικά) να υιοθετήσουν ένα πιο «θεσμικό» προφίλ, όπως ο Τρικούπης και ο Κουμουνδούρος. Συγκεκριμένα, τα διαπροσωπικά δίκτυα αφορούσαν κύκλους από την πολιτική, τις ένοπλες δυνάμεις και τον ακαδημαϊκό χώρο. Gardikas K., *Thesis "Parties and Politics in Greece, 1875-1885"*..., ό.π., σ. 399.

¹²³ Ο όρος «Βασιλευδόμενη Δημοκρατία» θα κάνει την εμφάνισή του στο Σύνταγμα του 1952. Σε κάθε περίπτωση καθίσταται σαφές ότι το πολίτευμα δεν ήταν πλέον η «Συνταγματική Μοναρχία». Βλ. σχετικά Αναστασιάδης, Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1941*..., ό.π., σ. 79.

¹²⁴ Καλτσώνης, Δ. (2009). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τόμος Ι: 1821- 1940*. Αθήνα: Ξυφάρης, σ. 68.

¹²⁵ Νικολακόπουλος, Η. (2012). *Των εκλογών τα πάθη, ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20^{ου} αιώνα*..., ό.π., σ. 14.

¹²⁶ Πετρίδης, Π. (1986). Στο ίδιο, σ. 130.

τρικουπικό κόμμα, που ανοίγει το δρόμο για τη σταδιακή μετάβαση στον δικομματισμό και στον «εκσυγχρονισμό» του κοινοβουλευτισμού.

Όμως, μένοντας στα προ του 1872 συμβάντα, αξίζει να αναφερθεί πως τα παραπάνω κόμματα δεν έφεραν κάποιο τίτλο, αντίθετα ονομάζονταν όπως ο αρχηγός τους. Τα μόνα «ονόματα» που διέθεταν ήταν τα σκωπτικά, που εξέδιδαν οι αντίπαλοι του καθενός από αυτά. Το κόμμα του Βούλγαρη ονομαζόταν κόμμα των «τζουμπέδων», λόγω του ιδιαίτερου πανωφορίου του αρχηγού του, κατάλοιπο της οθωμανικής περιόδου. Το κόμμα του Κουμουνδούρου ονομαζόταν «Μη χάνεσαι», από την παροιμιώδη φράση που χρησιμοποιούσε ο πολιτικός από τη Μεσσήνη, απευθυνόμενος στους πολιτικούς του φίλους, εννοώντας να μη χαθούν στις δύσκολες περιστάσεις¹²⁷. Τέλος, το κόμμα του Δεληγεώργη ονομαζόταν κόμμα των «κοιλιακών», με μια εκδοχή να αναφέρει πως ζητούσαν «αναλόγους ικανοποιήσεις εκ των κυβερνητικών παροχών»¹²⁸.

Σχετικά με τα χαρακτηριστικά των κομμάτων, ως κοινό τους στοιχείο, αναφέρεται η υποστήριξη του αυτού συνθήματος, που είναι η «απελευθέρωση των υποδούλων», γεγονός που καταδεικνύει την απόλυτη προσήλωση άπαντος του πολιτικού προσωπικού στη Μεγάλη Ιδέα. Άλλωστε, οι διαφωνίες για τον χειρισμό του Κρητικού ζητήματος αποτελούν λόγο για την παραίτηση της εκλεγείσας κυβέρνησης Κουμουνδούρου τον Δεκέμβριο του 1867. Από εκεί και πέρα, το κόμμα του Βούλγαρη διακρίνεται, από τον αυταρχισμό και τη βιαιότητα του χαρακτήρα του αρχηγού του, συνδεδεμένο με τακτικές νοθείας στις εκλογικές αναμετρήσεις και με κοινοβουλευτικές εκτροπές. Το κόμμα του Δεληγεώργη, ενώ αρχικά είχε ένα μεταρρυθμιστικό και θεωρητικά «ριζοσπαστικό» προφίλ, που ζητούσε την αποκατάσταση του Συντάγματος (από τα «θερμά» επαναστατικά χρόνια του αρχηγού του απέναντι στον Όθωνα), κατέληξε να συμμαχεί με αντιδημοκρατικές δυνάμεις, βάζοντας υπέρνω όλων τον τακτικισμό. Το κόμμα του Κουμουνδούρου είχε το χαρακτήρα του ηγέτη του και αυτό: πραγματισμός και προώθηση της αρχής της δεδηλωμένης (για πρώτη φορά). Το κουμουνδουρικό κόμμα θεωρείται το δημοκρατικότερο της εποχής του. Όμως, ούτε αυτό έμεινε μακριά από τους πολιτικούς τακτικισμούς. Είναι χαρακτηριστικό πως θα

¹²⁷ Ο Βλάσης Γαβριηλίδης χρησιμοποίησε τη φράση «Μη χάνεσαι» ως τίτλο «πολιτικοσατυρικής» εφημερίδας. Η συγκεκριμένη εφημερίδα θεωρείται ως η «καμπή της χρυσαλλίδος της Ακροπόλεως». Λούβη, Λ. (2002). *Περιγέλωτος Βασιλείον, Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*. Αθήνα: Εστία, σ. 44.

¹²⁸ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα.....*, ό.π., σ. 106.

συμμετάσχει σε πρόσκαιρες συμμαχίες, προκειμένου να επαναδιαμορφώσει τα πολιτικά δεδομένα, αλλάζοντας τις ισορροπίες και αποδυναμώνοντας εν τοις πράγμασι το «θεσμικό» προφίλ που επιχειρούσε να χτίσει και από το οποίο εμπνεύστηκε ο Χαρίλαος Τρικούπης. Τέλος, υπάρχει και το κόμμα του Θρασύβουλου Ζαΐμη (το τέταρτο κατά σειρά), που ήταν σαφώς μικρότερο, με συντηρητικό και μετριοπαθή χαρακτήρα.

Η σύγκριση των κομματικών σχηματισμών μπορεί να γίνει και με βάση τη σχέση που αναπτύσσουν με τις προστάτιδες δυνάμεις. Ο Δημήτριος Βούλγαρης ήταν πιο κοντά στην αγγλική πολιτική. Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης μέχρι την Κρητική επανάσταση ήταν πιο κοντά στη Ρωσία και ύστερα στράφηκε προς την Αγγλία. Τέλος, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος έστρεφε περισσότερο το βλέμμα προς τη Γαλλία και την Ρωσία, δείχνοντας προτίμηση προς την πλευρά της Μόσχας¹²⁹.

Από το 1864 έως το 1881, εναλλάσσονται στην εξουσία τριάντα μία κυβερνήσεις, δίνοντας ανάγλυφα την εικόνα της αστάθειας στην πολιτική ζωή της χώρας.

Συνέχεια της προηγούμενης περιόδου και μια διαχρονική σταθερά στα πολιτικά πράγματα αποτελεί η ύπαρξη κομματικού τύπου. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος εκδίδει από τον Ιανουάριο του 1868 το «Εθνικόν Πνεύμα», ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης από τον Αύγουστο του 1870 την «Εφημερίδα των Συζητήσεων», ο Χαρίλαος Τρικούπης από το Νοέμβριο του 1875 την «Ωρα» και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης από το Μάρτιο του 1879 την «Πρωΐα»¹³⁰. Οι εφημερίδες, όπως αναφέρει ο Μάγερ (1957), είχαν πλήρη αντίληψη της αποστολής τους. Διατηρούσαν υψηλό πολιτικό φρόνημα και επεδίωκαν την ηθική και πνευματική ανύψωση του αναγνωστικού τους κοινού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, του αγώνα τους απέναντι στην πολιτική αυθαιρεσία, αποτελεί η εξέγερση κατά του Δημητρίου Βούλγαρη την περίοδο 1874-1875 που σηματοδότησε και τον πολιτικό του «θάνατο»¹³¹ ενώ όπως τονίζει ο Νικολακόπουλος (2012) η σχετική ανεξαρτησία του τύπου υποκαθιστούσε, κατά κάποιον τρόπο, την αναιμική λειτουργία των κομμάτων¹³².

¹²⁹ Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα...*, ό.π., σ. 108 -109 και Πετρίδης, Π. (1986). *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940...*, ό.π., σ. 131.

¹³⁰ Η «Ωρα» εκδόθηκε για πρώτη φορά στις 10 Νοεμβρίου 1875 και διέκοψε την έκδοσή της στις 10 Νοεμβρίου 1888. Το πρώτο φύλλο της «Πρωΐας» κυκλοφόρησε στις 11 Μαρτίου 1879 και το τελευταίο το 1905. Το 1925 εκδόθηκε άλλη εφημερίδα με τον ίδιο τίτλο.

¹³¹ Μάγερ, Κ. (1957). *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου...*, ό.π., σ. 107.

¹³² Νικολακόπουλος, Η. (2012). *Των εκλογών τα πάθη...*, ό.π., σ. 15.

2.2. Η «αρχή της δεδηλωμένης» και η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος

Ι. Η εμφάνιση του Τρικούπη στην πολιτική ζωή

Ο Χαρίλαος Τρικούπης εμφανίζεται στην πολιτική ως πληρεξούσιος της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου για τη Β' Εθνοσυνέλευση, η οποία έμελλε αφενός να ψηφίσει το Σύνταγμα του 1864, που καθιέρωσε το πολίτευμα της Βασιλευομένης Δημοκρατίας και αφετέρου να εκλέξει ως νέο βασιλιά των Ελλήνων τον δευτερότοκο γιο του διαδόχου του δανικού θρόνου πρίγκιπα Χριστιανού που θα βασιλεύσει με το όνομα Γεώργιος Α' (1863–1913)¹³³.

Συγκεκριμένα, ορίζεται εκπρόσωπος της Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις για τη συνθήκη με την οποία θα πραγματοποιείτο η Ένωση της Επτανήσου με τη χώρα. Εκεί, μολονότι πήγαινε για να επικυρώσει ένα επαχθές για τη χώρα *fait accompli*, όπου μεταξύ άλλων προέβλεπε την καθιέρωση status διηνεκούς ουδετερότητας και την απαγόρευση παραμονής στρατιωτικών δυνάμεων στα Ιόνια νησιά, καταφέρνει - μετά από επίμονες προσπάθειες τριών μηνών - να βελτιώσει τους όρους παραχώρησης και να επιστρέψει, έχοντας σημειώσει μια σημαντική επιτυχία¹³⁴.

Τον Μάιο του 1865 εκλέγεται για πρώτη φορά βουλευτής Μεσολογγίου με το κόμμα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και διατελεί υπουργός Εξωτερικών το 1866-1867 σε μια κρίσιμη περίοδο κατά την οποία έχει ξεσπάσει η επανάσταση σε ολόκληρη την Κρήτη¹³⁵. Με την Κρήτη να «φλέγεται» και το Ανατολικό Ζήτημα να εξελίσσεται με μεγαλύτερη ταχύτητα και δυναμική, θεωρεί ως μόνη λύση την προπαρασκευή στρατού και ναυτικού και ως απαραίτητο στοιχείο την ισχυροποίηση των ενόπλων δυνάμεων, μέσα σε ένα γενικό πλαίσιο εκσυγχρονισμού και οικονομικής προόδου του κράτους. Βασική του πεποίθηση αποτελεί ότι μέσω αυτής της οδού, η Ελλάδα θα

¹³³ Κύρκος, Χ. (2006). *Η «Β' εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις, Οι ιστοριοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 17-18.

¹³⁴ Η ουδετερότητα περιορίστηκε στην Κέρκυρα και τους Παξούς, τα φρούρια δεν θα κατεδαφίζονταν, τα προνόμια σε ξένο εμπόριο και ναυτιλία (τα επιθυμούσαν η Αυστρία και η εταιρεία Lloyd's) θα διατηρούνταν για 15 χρόνια κατ' ανώτατο όριο και το ποσό των αποζημιώσεων στους Βρετανούς υπαλλήλους, που έχαναν τη θέση τους, λόγω της ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, μειώθηκε, καθώς η Ελλάδα δεν θα πλήρωνε κάτι, εφόσον οι συγκεκριμένοι διορίζονταν σε άλλη θέση. Βλ. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»*. Αθήνα: Πόλις, σ. 130.

¹³⁵ Είχε προηγηθεί η παραίτησή του από τη διπλωματική υπηρεσία. Βλ. Βουλή των Ελλήνων (2012). *Χαρίλαος Τρικούπης, Έκθεση ιστορικών κειμηλίων της οικογένειας Τρικούπη*. Αθήνα: Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, σ. 23-25.

μπορούσε να επιτύχει την ενσάρκωση της Μεγάλης Ιδέας, για την οποία καθοριστικό ρόλο θα διαδραμάτιζε η ταυτόχρονη εξέγερση όλων των χριστιανικών εθνών της Βαλκανικής απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (έτσι θα επιλυόταν και το Ανατολικό Ζήτημα)¹³⁶.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης ως χαρακτήρας ξεχωρίζει για την ευθιξία του και για το γεγονός ότι δεν θέλει έξωθεν επεμβάσεις στο έργο του, ενώ διαφωνεί έντονα με τους γάμους του Γεωργίου Α' με την Ρωσίδα Όλγα, προτείνοντας την παραίτηση της κυβέρνησης (πρόταση η οποία δεν υιοθετείται από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο)¹³⁷. Τελικά η κυβέρνηση Κουμουνδούρου παραιτείται τον Δεκέμβριο του 1867 παρότι είχε την πλειοψηφία¹³⁸, με τον Βασιλιά να αναμειγνύεται έντονα στην χάραξη πολιτικής και ουσιαστικά να εξωθεί την κατάσταση σε αδιέξοδο, με φόντο τα δραματικά γεγονότα της Κρητικής Επανάστασης του 1866- 1869.

Στις εκλογές του 1868 και του 1869 δεν εκλέγεται βουλευτής. Τελικά αποχωρεί από το κόμμα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, το 1872, διαφωνώντας για τη συνεργασία με τον Δημήτριο Βούλγαρη¹³⁹. Στη συνέχεια προσχωρεί στην ομάδα του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και γίνεται αρχηγός της. Αυτή η πολιτική ομάδα οργανώνεται σε κόμμα που λαμβάνει το όνομα «Πέμπτο Κόμμα», από τη χρονολογική σειρά, καθ' ην ιδρύεται, ενώ όταν ο Τρικούπης γίνει πρωθυπουργός¹⁴⁰, θα ονομαστεί «συνταγματικό» ή «φιλελεύθερο» κόμμα¹⁴¹.

¹³⁶ Τρίχα, Α. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 163.

¹³⁷ Βουλή των Ελλήνων (2012). *Χαρίλαος Τρικούπης, Έκθεση ιστορικών κειμηλίων της οικογένειας Τρικούπη...*, ό.π., σ. 25.

¹³⁸ Ο Δαφνής (1961) τονίζει ότι η παραίτηση αυτή αποτελεί την απαρχή μιας εκτροπής του πολιτικού μας βίου η οποία διήρκεσε έως τις εκλογές του 1875. Κατά τη διάρκεια αυτής της εκτροπής διενεργούνται πέντε εκλογικές αναμετρήσεις (21 Μαρτίου 1868, 16 Μαΐου 1869, 26 Φεβρουαρίου 1872, 27 Ιανουαρίου 1873 και 23 Ιουνίου 1874) στις οποίες πλειοψηφεί- δια νοθειών- η κυβέρνηση που τις διενεργεί. Βλ. Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα...*, ό.π., σ. 71.

¹³⁹ Είχε προηγηθεί η προοπτική να αναλάβει τη θέση του έκτακτου Πληρεξουσίου στην Πύλη, η οποία όμως, αρνήθηκε να τον δεχθεί.

¹⁴⁰ Το Μεσολόγγι είναι η πόλη των πέντε πρωθυπουργών: Σπυρίδων Τρικούπης, Ζαφείριος- Ζηνόβιος Βάλβης, Δημήτριος Βάλβης, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και Χαρίλαος Τρικούπης.

¹⁴¹ Τα «εθνικά κόμματα» (δηλαδή τα κόμματα που βασίζουν τα προγράμματά τους σε ευρύτερα κοινωνικά κριτήρια) θα αργήσουν να κάνουν την εμφάνισή τους με τον Διαμαντόπουλο (1997) να θεωρεί τον πολυδιασπασμένο – κονιορτοποιημένο χαρακτήρα της προκαπιταλιστικής ελληνικής κοινωνίας ως τον κυριότερο παράγοντα της απουσίας τους. Για τα αίτια της απουσίας εθνικών κομμάτων Βλ. Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 42-47. Παράλληλα, για τους λόγους του κυρίαρχου ατομισμού ή τοπικισμού Βλ. Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης...*, ό.π., σ. 15.

Παρά την αποτυχία του να εκλεγεί βουλευτής στις εκλογές του 1873 (στις νόθες εκλογές υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη) και την άρνησή του να συμμετάσχει στις «παροιμιώδεις» εκλογές υπό τον Δημήτριο Βούλγαρη το 1874, ο Χαρίλαος Τρικούπης παραμένει στο προσκήνιο, αναπτύσσοντας πολεμική κατά του συστήματος.

Στις 29 Ιουνίου 1874, δημοσιεύει ανυπόγραφο άρθρο στην εφημερίδα «ΚΑΙΡΟΙ» με τίτλο «Τις πταίει;». Με το συγκεκριμένο άρθρο ο Τρικούπης κατέκρινε την πολιτική πραγματικότητα της εποχής αφήνοντας σαφείς αιχμές προς το Στέμμα που διόριζε και απέλυε κυβερνήσεις αγνοώντας τη θέληση της Βουλής. Χαρακτηριστικά είναι τα παρακάτω αποσπάσματα:

Αφ' ότου κατά το 1868 εγκαθιδρύθη η αρχή των κυβερνήσεων της μειονοψηφίας, παν νέον βήμα της εξουσίας μαρτυρεί περί του σκοπού, εις ον αύτη αποβλέπει" αψευδής δε απόδειξις του διενεργουμένου σχεδίου και αι άρτι διεξαχθείσαι βουλευτικά εκλογαί. Βιαιότερον και αδεξιώτερον μετήλθον τα υπουργεία του κ. Βούλγαρη τας κυβερνητικάς επεμβάσεις, υπουλώτερον δε και επιτυχέστερον τα του κ. Ζαΐμη και του κ. Δεληγεώργη" κατ' ουσίαν όμως επίσης κακοήθης υπήρξεν υφ' όλα τα από του 1868 και μέχρι της σήμερον υπουργεία η της κυβερνήσεως κατά τας εκλογάς ενέργεια. Ο κ. Βούλγαρης, ο κ. Ζαΐμης, ο κ. Δεληγεώργης υπήρξαν όργανα μιας και της αυτής πολιτικής, εκτελεσταί ενός και του αυτού σχεδίου. Ουδείς αυτών εκλήθη εις την εξουσίαν καθ' υπόδειξιν των αντιπροσώπων του έθνους, ουδείς αυτών εξεπροσώπησεν εν τη αρχή τας ευχάς του έθνους, και εις τρεις υπήρξαν πρόεδροι προσωπικής κυβερνήσεως, τουτέστιν υπηρέται μιας και της αυτής θελήσεως ... (...). Ο κ. Βούλγαρης, ότε μετά την αποσύνθεσίν της εν τη τελευταία Βουλή συμμαχίας των κομμάτων εκλήθη εκ νέου εις την εξουσίαν και έλαβε την διάλυσιν της Βουλής, μόλις δώδεκα ηρίθμει φίλους εν τη Βουλή. Επτά ηρίθμει φίλους βουλευτάς ο κ. Δεληγεώργης, ότε εγένετο πρωθυπουργός κατά το 1872 και διέλυσε την τότε Βουλήν. Μόλις δε εικοσιπέντε βουλευτών προΐστατο ο κ. Ζαΐμης προ της εν έτει 1869 διαλύσεως της Βουλής (...) ¹⁴².

Το κείμενο θεωρήθηκε από τον «Πρωινό Κήρυκα» «προσβλητικόν κατά του προσώπου του Βασιλέως» και «διδάσκον την ανατροπήν» ¹⁴³. Ακολούθησε η προφυλάκιση του εκδότη της εφημερίδας με τον Τρικούπη να αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου την ευθύνη με επιστολή του προς την εισαγγελία: «(...) Επειδή συντάκτης του άρθρου είμαι εγώ, κατεχωρίσθη δ' αυτό εν τοις Καιροίς, απόντος του κ. Κανελλίδου, και επομένως αγνοούντος το περιεχόμενον αυτού, σπεύδω ν' αναγγείλω τούτο προς υμάς, ιν' αποδοθή η ευθύνη όπου ανήκει» ¹⁴⁴. Την επομένη συνελήφθη και οδηγήθηκε

¹⁴² Εφημερίδα «Καιροί», φύλλο της 29^{ης} Ιουνίου 1874.

¹⁴³ Εφημερίδα «Πρωινός Κήρυξ», φύλλο της 10^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁴⁴ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 8^{ης} Ιουλίου 1874.

στις πολιτικές φυλακές, στην οικία του Τριγγέτα¹⁴⁵. Η τετραήμερη παραμονή του στις φυλακές¹⁴⁶ είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την κατακόρυφη άνοδο της δημοτικότητάς του.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, παρά τη δίωξή του, επανήλθε με δεύτερο άρθρο στην ίδια εφημερίδα με τίτλο: «Παρελθόν και Ενεστώς» όπου έκανε λόγο για «συστηματική καταδολίευση των δικαιωμάτων του Έθνους» (από τον βασιλιά Όθωνα), για τον ρόλο των προσωπικών κομμάτων (τα οποία καθοδηγούνται από προσωπικά και ευτελή συμφέροντα) και από μια κληροδοτούμενη από το παρελθόν πολιτική διαφθορά¹⁴⁷. Μάλιστα, στην κατακλείδα του άρθρου του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «είμεθα σχεδόν ακυβέρνητοι και αδιοίκητοι»¹⁴⁸.

II. Η Πολιτική και Κοινοβουλευτική ζωή 1874 - 1875

Οι εκλογές του 1874 «θα αναφέρονται υπό των επιγιγνομένων ως η εισβολή των Γότθων και των Ούνων»¹⁴⁹. Οι νόθες εκλογές που διεξάγει η κυβέρνηση Βούλγαρη στις 23 Ιουνίου 1874 μετά από μια περίοδο έντονης κυβερνητικής αστάθειας (συνεπεία και του Κρητικού ζητήματος), κατέστησαν «παροιμιώδεις και οι επιγιγνώμενοι μετά φρίκης και βδελυμίας θέλουσι μνημονεύει αυτών»¹⁵⁰. Σύμφωνα με την εφημερίδα Αιών «ο τρόπος, καθ'ον ενηργήθησαν αι εκλογαί (...), θ' αφήση εποχήν εν τοις εκλογικοίς οργίοις (...), η δε λόγχη παρανόμων στρατιωτών εβεβήλωσε αυτό το ιερόν της κάλπης». Η «καλπονόθευσις», η «δια του τρόμου και δια της βίας αφαιρέσις των ψήφων»¹⁵¹ καθώς και ο ρόλος του στρατού εν γένει καταδεικνύουν τις εκτροπές που συνετελέσθησαν τότε¹⁵².

¹⁴⁵ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 9^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁴⁶ Αποφυλακίστηκε καταβάλλοντας χρηματική εγγύηση δύο χιλιάδων δραχμών (Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 12^{ης} Ιουλίου 1874) για να απαλλαγεί οριστικά ύστερα από δεκαπέντε ημέρες.

¹⁴⁷ Η διαφθορά αποτελεί ένα από τα πολλά κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον Κουτσούκη (1998) στην εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη ο όρος είναι ισότιμος με την κακοδιαχείριση, τις ατασθαλίες, το ρουσφέτι, την σπατάλη του δημόσιου πλούτου και εκφασισμό, τον σφετερισμό του δημοσίου κεφαλαίου, την περιφρόνηση νόμων και τις αυθαίρετες επεμβάσεις του Στέμματος. Κουτσούκης, Κ. (1998). *Παθολογία της Πολιτικής, Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 16.

¹⁴⁸ Εφημερίδα «Καιροί», φύλλο της 6^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁴⁹ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο 2^{ας} Ιουλίου 1874.

¹⁵⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο 2 Οκτωβρίου 1874.

¹⁵¹ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο 1^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁵² Η «Αληθεία» σε δημοσίευμα της αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα ανοσιουργήματα ετελέσθησαν καθ' όλον το κράτος. Το βιβλίο των εγκλημάτων έκλεισεν. Η ιστορία μετά φρίκη θέλει να αναφέρει τας εκλογάς του 1874. Ο πρωθυπουργός (...) του 1874 υπερέβη και αυτόν τον Βελή Γκέκαν κατά την ωμότητα παραβιάσας την θέλησιν των εκλογέων, ους δια του στρατού απέκλεισε τας ψηφοφορίας» (Εφημερίδα «Αληθεία», φύλλο της 28^{ης} Ιουνίου 1874).

Στη νέα Βουλή υφίστανται οι ακόλουθες ομάδες: η του Δημητρίου Βούλγαρη, η του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, η του Θρασύβουλου Ζαΐμη, η του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, η των Αυλικών, η των Πέμπτων και οι βουλευτές που δεν ανήκαν σε καμία πολιτική μερίδα και ακολουθούσαν «τις εμπνεύσεις τους»¹⁵³. Σε αυτές προστέθηκε η ομάδα του συνταγματάρχη Δημητρίου Γρίβα¹⁵⁴ η οποία υποστηριζόταν κυρίως από στρατιωτικούς υποψηφίους. Η ομάδα του Δημητρίου Βούλγαρη αριθμούσε περίπου 50 βουλευτές, η ομάδα των Αυλικών περίπου 15 (προερχόμενους σχεδόν αποκλειστικά από τα Επτάνησα) και η ομάδα του Δημητρίου Γρίβα από 16 έως 20 το πολύ βουλευτές (σύνολο περίπου 81). Η δύναμη των Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, Θρασύβουλου Ζαΐμη, Επαμεινώνδα Δεληγεώργη¹⁵⁵ και έτερων βουλευτών υπολογιζόταν περίπου σε 80 βουλευτές¹⁵⁶. Ο Δημήτριος Βούλγαρης για να ενισχύσει την ισχύή κοινοβουλευτική του πλειοψηφία αποφάσισε να «αξιοποιήσει» τις αρμοδιότητες της Βουλής ακυρώνοντας- με τη διαδικασία των εξελέγγεων- την εκλογή αντιπολιτευόμενων βουλευτών σε ολόκληρες περιφέρειες.

Το αποκορύφωμα της πολιτικής ανωμαλίας της περιόδου υπήρξε το πραξικόπημα του Δημητρίου Βούλγαρη, στις 19 Μαρτίου 1875. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, η Βουλή βρισκόταν σε απαρτία, όταν παρίστατο το ήμισυ του αριθμού των βουλευτών πλέον ενός. Όμως η κυβέρνηση Βούλγαρη είχε χάσει και την επίπλαστη πλειοψηφία που είχε διαμορφώσει στις εκλογές της 23^{ης} Ιουνίου 1874. Εκεί, σύμφωνα με τον Δαφνή (1961), ο Βούλγαρης προέβη στο ακόλουθο τέχνασμα: αποφάσισε ότι για τον υπολογισμό του όλου αριθμού των βουλευτών δεν θα λαμβάνονταν υπόψιν οι απόντες, οι αποβίωσαντες και οι μη ορκισθέντες. Έτσι, ενώ οι βουλευτές ήταν 190, εκ των οποίων οι 85 ήταν κυβερνητικοί, με αυτήν τη θεσμική «ακροβασία» ο αριθμός τους «μειώθηκε» στους 167. Με βάση τις παραπάνω εξαιρέσεις η κυβέρνηση αφενός διέθετε την απαιτούμενη απαρτία προκειμένου να νομοθετεί και αφετέρου μπορούσε να εκλέξει δικό της Πρόεδρο της Βουλής¹⁵⁷.

¹⁵³ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 25^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁵⁴ Ο Βούλγαρης και ο συνταγματάρχης Γρίβας έκαναν τις εκλογές χρησιμοποιώντας τον στρατό, τα διοικητικά και λοιπά δημόσια όργανα. Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 2^{ας} Ιουλίου 1874.

¹⁵⁵ Οι φίλοι βουλευτές του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη στην Αθήνα ήταν οι ακόλουθοι: Μ. Καΐρης Ορφανός, Δ. Βουλπιώτης, Κ. Γιολδάσης, Επ. Κρεστενίτης, Αυγ. Πετραλιάς, Αρ. Βαλέτας, Γ. Βαλσαμάκης, Γ. Βακαλόπουλος, Α. Ρούκης, Σπ. Αντωνόπουλος, Λ. Καπετανάκος, Χ. Κανελλόπουλος, Π. Τζαμάλας, Δ. Δρόσος και Θ. Παπακώστας. Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1874.

¹⁵⁶ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 25^{ης} Ιουλίου 1874.

¹⁵⁷ Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα...*, ό.π., σ. 73.

Η Βουλή δείχνει πλήρως απονομιμοποιημένη και τα περισσότερα συμβάντα λαμβάνουν χώρα εκτός αυτής. Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Θρασύβουλος Ζαΐμης και Επαμεινώνδας Δεληγεώργης συμπράττουν στις 21 Μαρτίου, προκειμένου να χαράξουν μια κοινή στρατηγική, σε μια συμφωνία που γίνεται γνωστή στον Ρώσο πρεσβευτή στην Αθήνα, Σαβούρωφ, γεγονός που φανερώνει την επιρροή του ξένου παράγοντα στα καθ' ημάς, καθώς και τη συνεχιζόμενη εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις των σημειουσών προσωπικοτήτων του πολιτικού προσωπικού (εν προκειμένω του μόνιμα προς Μόσχα στραφέντος Αλέξανδρου Κουμουνδούρου)¹⁵⁸.

Το πραξικόπημα Βούλγαρη προκάλεσε γενική εξέγερση¹⁵⁹. Οι αρχηγοί της αντιπολιτεύσεως¹⁶⁰ απηύθυναν έντονη διαμαρτυρία προς τον Βασιλιά:

Η ανάγκη της ενώσεως των πολιτικών κομμάτων προς κοινήν σύμπραξιν επεβλήθη εις αυτά υπό των κοινών κινδύνων και εκτάκτων εθνικών συμφορών, τας οποίας υφιστάμεθα, και υπό του καθήκοντος προς την υβριζόμενην πατρίδα, όπερ υπεχρέου να συνεργασθώσι προς καταστολήν αυτών και ματαίωσιν (...)¹⁶¹.

Παράλληλα οι βουλευτές της Αττικής¹⁶² απευθύνθηκαν στους εκλογείς τους δημοσιεύοντας διαμαρτυρία στις εφημερίδες της πρωτεύουσας:

Ενώπιον πράξεων τοιούτων, καταστρεφουσών τας υπό του θεμελιώδους Νόμου τεθειμένας εγγυήσεις της κανονικής λειτουργίας των δημοσίων του Κράτους Εξουσιών, καθήκον έχομεν να διαμαρτυρηθώμεν δια την παράνομον ταύτην αντιποίησην του Κοινοβουλίου εξουσίας, και να καταστήσωμεν υμίν γνωστήν την τελευταίαν ταύτην τροπήν των κοινοβουλευτικών πραγμάτων (...)¹⁶³.

Οι εφημερίδες Αθηνών και Πειραιώς¹⁶⁴ δημοσίευσαν την ακόλουθη δήλωση:

Οι κυβερνώντες σήμερον υπερέβησαν παν όριον θρασύτητας (...). Αι ασχημίας, ων παριστάμεθα από τινός μάρτυρες, δεν είναι συνήθεις παρεκτροπαί κομμάτων, αλλ'

¹⁵⁸ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 60.

¹⁵⁹ Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα...*, ό.π., σ. 73.

¹⁶⁰ Οι παριστάμενοι αρχηγοί της αντιπολίτευσης ήταν οι ακόλουθοι: Αλ. Κουμουνδούρος, Θρ. Ζαΐμης, και Επαμ. Δεληγεώργης. Η κοινή τους δήλωση δημοσιεύτηκε ανυπόγραφη.

¹⁶¹ Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 29^{ης} Μαρτίου 1875.

¹⁶² Οι διαμαρτυρόμενοι βουλευτές Αττικής ήταν οι ακόλουθοι: Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Κ. Κοσονάκος, Ν. Παπαμιχαλόπουλος, Γ. Μίλησης, Ι. Μαλασπίνας, Α. Βαλέτας, Θ. Ζαΐμης, Π. Μαυρομιχάλης, Γεώργιος Περρωτής, Αλέξ. Κοντόσταυλος, Γ.Ν. Κοντομίχαλος, Θ. Θερμογιάννης, Γ. Βακαλόπουλος, Αναστ. Κορφιοτάκης, Αριστ. Ρούκης, Ιω. Παπαζαφειρόπουλος, Αριστ. Σακελλαρόπουλος, Γ. Ζωχιός, Ν. Παγκράτης, Α. Κουμουνδούρος, Σ. Αντωνόπουλος, Ι. Ταταράκης, Γ. Σισμάνης, Α. Πετσάλης, Αντ. Μαυρομιχάλης, Ν. Σούτσος, Ιάκωβος Παξιμάδης, Δ. Δρόσος, Σ. Σωτηρόπουλος, Θ. Αναστασόπουλος, Θ. Παπακώστας και Α. Τρύφωνας.

¹⁶³ Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 29^{ης} Μαρτίου 1875.

¹⁶⁴ Οι εφημερίδες που δημοσίευσαν τη δήλωση- δεκαοχτώ στο σύνολό τους- είναι οι ακόλουθες: Ελληνικός Λαός, Συνταγματική, Εθνικόν Πνεύμα, Στοά, Πολίτης, Βουλή, Εθνική Γνώμη, Εφημ. των Συζητήσεων, Εφημερίς, Αιών, Αυγή, Εθνοφύλαξ, Κρήτη, Ποσειδών, Αληθεία, Έσπερος, Νεολόγος, Παλιγγενεσία.

η εκμηδένισις και ο εμπαιγμός των καθεστώτων νόμων και της εθνικής θελήσεως (...). Αι της πρωτευούσης υπογεγραμμένοι εφημερίδες, αντιπροσωπεύουσαι τον τύπον, εξαιρέσει τινών οργάνων της κυβερνήσεως, συναισθανόμεναι την γενομένην ύβριν δια της υπό του ενεστώτος υπουργείου καταπατήσεως του Συντάγματος (...) βλέπουσαι δε ισχύουσαν πλέον την βίαν, τολμώνσαν έτι την παρανομίαν και προκαλούσαν ούτω την ενεργεία αντίστασιν, πιστεύουσιν ότι εξασκούνσιν αναμφισβήτητον καθήκον, κηρύττουσαι ομοφώνως αντισυνταγματικήν και αναξίαν ελευθέρου και φιλοτίμου λαού την κατάστασιν της πατρίδος, παράνομον την σφετερισθείσαν τα δικαιώματα του έθνους κυβέρνησιν, έκνομον την νομοθετούσαν συνάθροισιν μετά την 19^η Μαρτίου και άκυρον πάσαν απόφασιν αυτής, συνένοχον εγκλήματος εσχάτης προδοσίας πάντα συμμεριζόμενον την αντισυνταγματικήν τυραννίαν της σήμερον και διαμαρτυρόμεναι ενώπιον όλων προλαμβάνουν να κηρύξωσιν άμα, ότι από τούδε μόνος ο πατριωτισμός των Ελλήνων, δι'ων μέσων από της συναισθήσεως των συνταγματικών δικαιωμάτων του δύναται, πρέπει να αντεπεξέλθη κατά της βίας, τιμωρός των καταστροφών του Συντάγματος, εις ο πάντες ωμόσαμεν πίστιν (...)¹⁶⁵.

Ωστόσο δεν περιορίστηκαν μόνο στη δημοσίευση της διαμαρτυρίας. Θέλησαν να αποτυπώσουν στη μνήμη των Ελλήνων τα ονόματα των 82 βουλευτών που υπήρξαν οι «ήρωες του πραξικοπήματος» δημοσιεύοντας κατάλογο με τα ονόματά τους, όπως ακριβώς έκαναν «οι προπάτορες ημών» οι οποίοι ύψωναν σε μαρμάρινη στήλη τα ονόματα των προδοτών¹⁶⁶. Γι' αυτόν τον λόγο το πολιτικό πραξικόπημα του Βούλγαρη ονομάστηκε «Στηλιτικά» και οι βουλευτές που συμμετείχαν σε αυτό «Στηλίτες»¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 29^{ης} Μαρτίου 1875.

¹⁶⁶ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 24^{ης} Μαρτίου 1875.

¹⁶⁷ Ως «Στηλίτες» χαρακτήρισαν τους ακόλουθους βουλευτές: 1. Ιωάν. Μπόγδανος, Αιγιαλείας, 2. Κ. Α. Εμπειρικός, Άνδρου, 3. Α. Ζωγράφος, Άργους, 4. Δημήτριος Γρίβας, Βάλτου, 5. Γ. Γερθανάσης, Βάλτου, 6. Χρ. Κατσκογιάννης, Βάλτου, 7. Β.Κ. Νικολόπουλος, Γορτυνίας, 8. Ιωάννης Α. Δεληγιάννης, Γορτυνίας, 9. Δημ. Νικολόπουλος, Γορτυνίας, 10. Κ. Πλαπούτας, Γορτυνίας, 11. Ιωάν. Ροϊλός, Γορτυνίας, 12. Ανάστος Χ. Βαχλιώτης, Γορτυνίας, 13. Ηλ. Βοϊδή Μαυρομιχάλης, Γυθείου, 14. Ι.Γ. Ανδρίτσου, Δωρίδος, 15. Ιωάν. Γ. Κότταρης, Δωρίδος, 16. Δημήτριος Τσιτσάρας, Ευρυτανίας, 17. Ιω. Βούλτσος, Ζακύνθου, 18. Στυλ. Βισβάρδης, Ζακύνθου, 19. Παναγ. Δραγώνας, Ζακύνθου, 20. Δ. Πονηρόπουλος, Ζακύνθου, 21. Αλέκ. Άχολος, Ηλείας, 22. Γ. Πετούσης, Θηβών, 23. Κωνστ. Δ. Πεταλλάς, Ιθάκης, 24. Γεώργιος Β. Πετιμεζάς, Καλαβρύτων, 25. Γεώρ. Κ. Παπαδαίος, Καλαβρύτων, 26. Κωνστ. Χ. Κωνσταντής, Καρυστίας, 27. Αλέξ. Αντωνιάδης, Καρυστίας, 28. Γ. Παπαγεωργίου, Καρυστίας, 29. Ιωάν. Ν. Ψύλλας, Κέας, 30. Ιωάννης Κυριακίδης, Κέας, 31. Στυλ. Κασιμάτης, Κυθήρων, 32. Αντών. Καρδαράς, Κυνουρίας, 33. Ιωάν. Βαλασόπουλος, Λακεδαιμόνος, 34. Αναστάσιος Βαλασόπουλος, Λακεδαιμόνος, 35. Αναστ. Κουτσοπέταλος, Λεβαδείας, 36. Νικόλαος Μπουφίδης, Λεβαδείας, 37. Γ.Π. Στεφανίτσης, Λευκάδος, 38. Ευάγγ. Αντ. Ζαβερδινός, Λευκάδος, 39. Δημ. Τσαμόπουλος, Λοκρίδος, 40. Αλέξ. Θ. Πετρινός, Μαντινείας, 41. Γ.Ν. Ρεβελιώτης, Μαντινείας, 42. Ι. Ζάρκος, Καλαμών, 43. Βασ. Σινανιώτης, Μεγαλοπόλεως, 44. Ηλ. Φλέσσας, Μεγαλοπόλεως, 45. Κωνστ. Κριεμάδης, Μεγαρίδος, 46. Κωνστ. Μπράβος, Μεγαρίδος, 47. Σπύρ. Ζερβός, Μέσης, 48. Δημ. Στάϊκος, Μεσολογγίου, 49. Εμ. Β. Ναυπλιώτης, Νάξου, 50. Ν. Καλαντζόπουλος, Ναυπακτίας, 51. Μιχ. Αντωνόπουλος, Ναυπλίου, 52. Γρ. Δημητριάδης, Ναυπλίου, 53. Κωνστ. Σινέλης, Ξηροχωρίου, 54. Ξανθός Πικουλάκης, Οιτύλου, 55. Π. Παπαλέξης και 56. Μ. Κανελλόπουλος, Ολυμπίας, 57. Αναστ. Νικοκάβουρας, Όρους, 58. Σ. Μαρτσούκος, Όρους, 59. Ανάρ. Σιμόπουλος, Παρνασσίδος, 60. Δημ. Πατρινός, Πατρών, 61. Ιω. Δ. Αντωνόπουλος, Πατρών, 62. Δημ. Τριγγέτας, Πυλίας, 63. Ν. Τσικλητήρας, Πυλίας, 64. Ν.Ι. Νικολαΐδης, Σκοπέλου, 65. Ν. Γεωργιάδης, Σκοπέλου, 66. Δ.Ι. Κουνουπιώτης, Σπετσών, 67. Ι. Μπότασις, Σπετσών, 68. Αν. Πετρίτσης, Σύρου, 69. Περ. Σεβαστόπουλος, Σύρου, 70. Ιωάννης Ζαλλώνης, Τήνου, 71. Γρηγ. Ν. Ζέζας, Τριφυλίας, 72. Κωνστ. Διαλέτης, Τριγωνίας, 73. Χρήστος Δουζίνας, Τροιζηνίας, 74. Δ.Γ. Βούλγαρης, Ύδρας, 75. Επαμ. Α. Κριεζής, Ύδρας, 76. Λεων. Τράκας, Φθιώτιδος, 77. Πέτρ. Σκουπουρδής, Φθιώτιδος, 78. Α. Οικονόμου, Χαλκίδος, 79. Αύγ. Αβέρωφ, Χαλκίδος, 80. Οδυσσεύς Αγγελινίδης,

Ο λαός της πρωτεύουσας με τη σειρά του εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του απέναντι στην κυβέρνηση. Η «Εφημερίς» περιγράφει μια χαρακτηριστική σκηνή:

Χθες κόσμος πολύς από πρωίας έμαθεν, ότι το προεδρείον της συναθροίσεως των στηλιτών επρόκειτο να εμφανισθή ενώπιον του βασιλέως (...). Ήταν τινές συνηγμένοι εις την πλατείαν του Συντάγματος να ιδώσι την διάβασιν του προεδρείου τούτου των στηλιτών. Πολλοί δ' εξήκοντα περίπου κατείχον τας τράπεζας του καφενείου κάτωθεν του ξενοδοχείου Βυζαντίου. Ήδη εφ' αμάξης ο πρόεδρος κύριος Κασσιμάτης¹⁶⁸ και οι γραμματείς κατήρχοντο από των ανακτόρων περιχαρείς δια τους λόγους ους αντήλλαξαν μετά της Α.Μ. Συριγμός και αποδοκιμασίας κρότος δια ράβδων επί των τραπεζίων υπεδέξατο αυτούς διερχομένους προ του καφενείου (...)¹⁶⁹.

Με τον ίδιο τρόπο, με φωνές και συρίγματα, υποδέχονταν οι πολίτες τον πρωθυπουργό και τους στηλίτες βουλευτές¹⁷⁰.

Το Βαρβάκειο Λύκειο έγινε κέντρο εκδήλωσης του νεανικού φρονήματος, με τους γυμνασιόπαιδες των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων να ακολουθούν τον δρόμο των διαδηλώσεων υπέρ του Συντάγματος και τις αψιμαχίες με τη χωροφυλακή¹⁷¹. Παράλληλα 586 φοιτητές υπογράφουν αναφορά προς τον Βασιλιά εκθέτοντας την αλγεινή κατάσταση της πατρίδας¹⁷².

Εκτός από τον τύπο, τη λαϊκή και τη νεανική αντίδραση, ο ακαδημαϊκός κόσμος, με επικεφαλής τους Καθηγητές Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁷³ συνέταξε ομοφώνως (με εξαίρεση τον καθηγητή Ν.Ι. Σαρίπολο) γνωμοδότηση «περί του ακύρου των κυβερνητικών πράξεων εν τω βουλείω» την οποία απέστειλε στον Βασιλιά¹⁷⁴. Τα Ανάκτορα επέστρεψαν το έγγραφο στον επιδόντα καθηγητή Ι. Σούτσο, μέσω του πρυτάνεως Π. Ρομπότη, χωρίς να το αναγνώσουν. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο, δεν τηρήθηκε η ιεραρχία καθώς το έγγραφο θα έπρεπε να έχει αποσταλεί

Χαλκίδος, 81. Αθαν. Βασιλείου, Χαλκίδος, 82. Δ. Βαλαβάνης, Ν. Ψαρών. Σε αυτούς προστέθηκαν οι: 83. Γ.Δ. Βούλγαρης, 84. Γκίλης, 85. Τσώκης, 86. Μανωλίδης, 87. Ροδοθέατος, 88. Δεστούνης, 89. Γιουρούκος, 90. Κορδής και 91. Φραγκισκάτος. Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 22ας Μαρτίου 1875.

¹⁶⁸ Ο Στυλιανός Κασσιμάτης (1818-1895) γεννήθηκε στα Κύθηρα και σπούδασε νομικά. Η Βουλή τον εξέλεξε πρόεδρό της σε έκτακτη σύνοδο, με την υποστήριξη του Βούλγαρη, με 89 ψήφους (δύο βουλευτές αρνήθηκαν να ψηφίσουν και ένας επέλεξε λευκό ψηφοδέλτιο). Βλ. ΠΣΒ, περ. ΣΤ', συν. Α', συνεδρίαση 20^{ης} Μαρτίου 1875, σ. 551- 553. Η θητεία του διήρκεσε δύο περίπου μήνες. Εκλέχθηκε άλλες δύο φορές βουλευτής Κυθήρων (1879-1881 και 1882- 1885).

¹⁶⁹ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 23^{ης} Μαρτίου 1875.

¹⁷⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 1^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁷¹ Ό.π., φύλλα 30^{ης} Μαρτίου και 1^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁷² Ό.π., φύλλο της 2ας Απριλίου 1875.

¹⁷³ Όπως αναφέρεται στον τύπο της εποχής, επρόκειτο για τους: Ι.Α. Σούτσο, Γ.Α. Ράλλη, Π. Παπαρρηγόπουλο, Κ. Φρεαρίτη, Εμμανουήλ Κόκκινο, Ν. Δαμασκηνό και Π. Καλλιγά.

¹⁷⁴ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 12^{ης} Απριλίου 1875.

μέσω της πρυτανείας και όχι απευθείας¹⁷⁵. Την ίδια μέρα συναντήθηκαν στην οικία του καθηγητή Σούτσου και αποφάσισαν να δημοσιεύσουν τη γνωμοδότηση τους αναφορικά με την παραβίαση του άρθρου 56 του Συντάγματος του 1864 περί απαρτίας¹⁷⁶. Ακολούθησε υπουργική διαταγή σύμφωνα με την οποία το Πανεπιστήμιο διέκοψε τα μαθήματα για σαράντα ημέρες «χάριν της καθεστώσης τάξεως»¹⁷⁷.

Την ίδια περίοδο, αποκαλύπτεται ότι δύο υπουργοί της κυβέρνησης, ο Βασίλειος Νικολόπουλος (υπουργός Δικαιοσύνης και γαμπρός του Βούλγαρη) και ο Ιωάννης Βαλασόπουλος (υπουργός Εκκλησιαστικών), είχαν δωροδοκηθεί προκειμένου να επηρεάσουν την Ιερά Σύνοδο υπέρ της εκλογής συγκεκριμένων υποψηφίων για τις μητροπόλεις Πατρών, Κεφαλληνίας και Μεσσηνίας, των οποίων η κεφαλή είχε «χηρεύει». Η αποκάλυψη του σκανδάλου, που έμεινε γνωστό ως «Σιμωνιακά»¹⁷⁸, ολοκλήρωσε τη λαϊκή αντίδραση.

Η πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην πρωτεύουσα είχε φτάσει σε σημείο πρωτοφανούς οξύτητας. Εγκύκλιοι της Αστυνομίας απαγορεύουν τις ψευδείς ειδήσεις και το δικαίωμα των συναθροίσεων (για να μπορέσουν να επιστρέψουν στην Αθήνα οι στηλίτες βουλευτές της επαρχίας) ενώ ο στρατός βγαίνει στους δρόμους για να τηρήσει την τάξη, με την αναταραχή να φαίνεται πως απλώνεται και στο στράτευμα¹⁷⁹. Τα πράγματα, δε, είχαν φτάσει σε τέτοιο οριακό σημείο, που, όπως μάθαινε μέσω εμπιστευτικών πληροφοριών ο Άγγλος πρεσβευτής Στιούαρτ¹⁸⁰, Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Θρασύβουλος Ζαΐμης και Επαμεινώνδας Δεληγεώργης ήταν έτοιμοι για μια νέα «3^η Σεπτεμβρίου». Εφόσον έμενε ο Δημήτριος Βούλγαρης άλλες πέντε ημέρες στην εξουσία, θα εξεγείροντο οι μονάδες της (τότε) παραμεθορίου, ενώ οι τρεις πολιτικοί αρχηγοί θα ηγούνταν μιας ειρηνικής διαδήλωσης, την οποία το ιππικό και δύο

¹⁷⁵ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 16^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁷⁶ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 15^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁷⁷ Ο.π., φύλλο της 21^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁷⁸ Η λέξη προέρχεται από τη «Σιμωνία», την κατόπιν παροχής χρηματικού ανταλλάγματος άσκηση της εκκλησιαστικής εξουσίας από κληρικό. Η πράξη έλαβε την ονομασία αυτή από τον Σίμωνα τον Μάγο, ο οποίος επιδίωξε να εξαγοράσει τη χάρη του Αγίου Πνεύματος προσφέροντας χρήματα στον Απόστολο Πέτρο, ο οποίος τον αποδοκίμασε γι αυτό. Βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica*, τ.46, (2007). Αθήνα: Πάπυρος, σ. 589-590.

¹⁷⁹ Τσοκόπουλος, Γ. (1896). *Χαρίλαος Τρικούπης Βιογραφία*. Αθήνα: εκδοτικών κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη, σ. 215.

¹⁸⁰ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 65- 66.

τάγματα στην πρωτεύουσα δεν επρόκειτο να αναχαιτίσουν, αψηφώντας τυχόν περί τούτου κυβερνητικές διαταγές¹⁸¹.

Τα μηνύματα που έφταναν στο Παλάτι δεν αφορούσαν μόνο μια επικείμενη επανάσταση αλλά επεκτείνονταν στη ριζική μεταβολή του Πολιτεύματος¹⁸². Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Γεώργιος καλεί αρχικά τον Γεώργιο Κουντουριώτη, πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και συγγενή του Βούλγαρη, για να σχηματίσει κυβέρνηση η οποία θα παρέμενε στην εξουσία μέχρι τη λήξη της συνόδου και τη διενέργεια εκλογών. Ο τελευταίος, αντιλαμβανόμενος ότι δεν μπορούσε να κερδίσει την υποστήριξη των αρχηγών της αντιπολίτευσης, αρνείται επικαλούμενος και το «επισφαλές της υγείας του»¹⁸³ και εισηγείται στον Βασιλιά την ανάθεσή της στον Χαρίλαο Τρικούπη¹⁸⁴.

Πράγματι ο Τρικούπης, μετά την «αποπομπή» της κυβέρνησης Βούλγαρη, αποδέχεται την πρόταση του βασιλέως και σχηματίζει κυβέρνηση μειοψηφίας (ό,τι καυτηρίαζε δηλαδή), με την προϋπόθεση διάλυσης της υφιστάμενης Βουλής και την προκήρυξη εκλογών.

Η σύνθεση του τρικουπικού κόμματος, όπως αποτυπώνεται τον Μάιο του 1875, είναι η ακόλουθη:

Πίνακας 3. Η σύνθεση του Τρικουπικού Κόμματος¹⁸⁵

1	Αττικής	Ράλλης Δημ.
2	Γυθείου	Κοσσονάκος Κ.

¹⁸¹ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «όταν απαιτεί (τις) παρ'αυτού (του στρατού) την υπερτάτην των θυσιών, την αδελφοκτονίαν, εις μάτην θα απαιτήσει την τυφλήν υπακοήν, διότι δεν θα την εύρει», με το μήνυμα να είναι σαφές πως ο στρατός, έχοντας και έντονη δυσaréσκεια από τον Γρίβα προσωπικά (για προσωπικό «φέουδο» γινόταν λόγος από έναν αξιωματικό, που διατηρούσε την ανωνυμία του) δεν επρόκειτο να πολεμήσει, πολλώ δε μάλλον να σκοτώσει άλλους Έλληνες για μια κυβέρνηση που δεν διέθετε ουδεμία νομιμοποίηση. Βλ. Εφημερίδα «Εφημερίς των Συζητήσεων», φύλλο της 10^{ης} Απριλίου 1875.

¹⁸² Τσοκόπουλος, Γ. (1896). *Χαρίλαος Τρικούπης Βιογραφία...*, ό.π., σ. 220.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 227.

¹⁸⁴ Παραμένει ερώτημα εάν η επιλογή του Βασιλιά ήταν αποτέλεσμα της συμβουλής του Κουντουριώτη (με την οποία συμφωνούσε και ο Άγγλος πρέσβης) ή εάν το ένστικτό του τον οδήγησε σε αυτήν τη λύση προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση. ΙΕΕ (1977), *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881...*, ό.π., σ. 294-295.

¹⁸⁵ Οι Ασπρέας (1930) και Οικονόμου δίνουν επιπλέον ως τρικουπικούς τους: Κεχαγιά Ευθ. (Παρνασσίδος), Πλαπούτα Γ. (Γορτυνίας) και Πλαστήρα Ευθ. (Ναυπακτίας). Η Γαρδίκας (1988) επιβεβαιώνει την κατάταξη του Κεχαγιά ως τρικουπικού (συγκεκριμένα τον χαρακτηρίζει τρικουπικό τον Νοέμβριο του 1880. Ο Πλαπούτας εμφανίζεται ως τρικουπικός από τον Ασπρέα, ως Κουμουνδουρικός από τον Οικονόμου, ενώ όπως προκύπτει από τη μεθοδολογία της Γαρδίκας και της παρούσας εργασίας είναι Δεληγιαννικός. Τέλος, η παρούσα εργασία, με βάση τη συμπεριφορά του στις ψηφοφορίες της Βουλής δεν κατατάσσει τον Πλαστήρα, ενώ η Γαρδίκας τον χαρακτηρίζει Δεληγεωργικό. Βλ. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928*. Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία. Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π.

3	Ζακύνθου	Λομβάρδος Κ.
4	Ζακύνθου	Νέγκας Ι.
5	Ζακύνθου	Λούντζης Ν.
6	Ζακύνθου	Κολυβάς Δ.
7	Ζακύνθου	Γαήτας Φωσκάρδης Α.
8	Καλαβρύτων	Πετμεζάς Αθ.
9	Κερκύρας	Γεννατάς Π.
10	Κερκύρας	Πολυλάς Ιάκ.
11	Κερκύρας	Βασιλάκης Ν.
12	Κερκύρας	Βασιλάκης Κ.
13	Κερκύρας	Μαρτζούκος Σπ.
14	Λευκάδας	Σέρβος Γερ.
15	Μεγαλουπόλεως	Κοσσονάκος Η.
16	Οιτύλου	Μαυρομιχάλης Α.
17	Παρνασσίδος	Σιμόπουλος Αναρ.
18	Σύρου	Δούμας Ι.

Το νέο υπουργείο συγκροτήθηκε ως εξής: Χ. Τρικούπης, πρωθυπουργός και υπουργός εσωτερικών και προσωρινά των εξωτερικών, Π. Γεννατάς υπουργός στρατιωτικών και προσωρινά των ναυτικών, Κ. Λομβάρδος υπουργός της Δικαιοσύνης, Αθ. Γ. Πετμεζάς υπουργός των Οικονομικών και Δ.Γ. Ράλλης υπουργός των εκκλησιαστικών και δημόσιας εκπαίδευσης. Επίσης, απεστάλη τηλεγράφημα στον Σέρβο (βουλευτή Λευκάδος) εάν δέχεται το υπουργείο ναυτικών, με τον ίδιο να διορίζεται υπουργός στις 3 Ιουνίου 1875.

Η εφημερίδα «Συνταγματική» δημοσιεύει μακροσκελή επιστολή προς τον πρωθυπουργό στην οποία αποτυπώνεται το οξύμωρο της απόφασής του:

«(...) Ενώ δια του άρθρου σου «Τις πταίει» κατέκρινες το Στέμμα, ως αυξάνον τα πολιτικά κόμματα δια του σχηματισμού υπουργείων εκ της μειοψηφίας, συ, αθετών το πολιτικόν τούτο δόγμα σου, εδέχθης και εσχημάτισες υπουργείον εις παντελούς αψηφίας, ίνα καταρτίσης ως δια της διαλύσεως της Βουλής και εκλογών νέον πέμπτον κόμμα (...)»¹⁸⁶.

Επωμιζόμενος για πρώτη φορά πρωθυπουργικά καθήκοντα ο Χαρίλαος Τρικούπης, απευθύνθηκε – με προκήρυξή του- προς τον ελληνικό λαό αιτιολογώντας την επιλογή του:

Συμπολίται, Η εμπιστοσύνη του Βασιλέως εκάλεσεν ημάς εις την κυβέρνησιν της χώρας προς πλήρη εφαρμογήν εν τη εξουσία της πολιτικής, ης είμεθα συνήγοροι.

¹⁸⁶ Ο επιστολογράφος δεν υπογράφει με το όνομά του. Αντί υπογραφής επιλέγει να γράψει: «Με γινώσκεις». Εφημερίδα «Συνταγματική», φύλλο της 1^{ης} Ιουνίου 1875.

Ανελάβομενη δε την εντολήν εν τελεία συναισθήσει της ευθύνης και επί τη πεποιθήσει ότι το έθνος θέλει μας υποστηρίξει πολιτευομένους και εν τη εξουσία συμφώνως προς τα εκτός αυτής επαγγελίας μας. Η ανόρθωσις του Συντάγματος εν τω γράμματι και τω πνεύματι αυτού έσεται υπογραμμός της ημετέρας πορείας εν τη ελευθέρα ενασκήσει των ανατεθέντων ημίν υπό της Α.Μ. καθηκόντων. (...) Μόνη η σύμπραξις του έθνους εκφραζομένου δια των νομίμων αυτού αντιπροσώπων εν γνησίω κοινοβουλίω δύναται να θέση τέρμα εις την της πολιτείας κατάστασιν ην παρήγαγον λυπηρά γεγονότα. (...) Πρώτιστον δικαίωμα και υποχρέωσις της Βουλής ταύτης έσται να παράσχη εις το Στέμμα και εις τον τόπον υπουργείον, όπερ απολαύον της εμπιστοσύνης του Βασιλέως και της πλειοψηφίας των αντιπροσώπων του έθνους θα έχη το κύριον προσόν συνταγματικής κυβερνήσεως. Ούτω θέλει επανέλθη η πολιτεία εις την τροχίαν αυτής και θέλει εμπεδωθή η λειτουργία των κοινοβουλευτικών ημών θεσμών, συγκροτουμένης βουλής εξ αληθινών αντιπροσώπων του λαού και αποδιδομένων εις αυτήν των δικαιωμάτων και της επιρροής άτινα προσήκουσιν εν συνταγματικαίς πολιτείαις ει το εθνικόν συνέδριον¹⁸⁷.

Λίγες ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε το Διάταγμα της διαλύσεως της Βουλής και η αναγγελία προκήρυξης εκλογών την Παρασκευή 18 Ιουλίου, καθώς και η «Περίληψη των καθηκόντων των αρχών κατά την ενέργειαν των βουλευτικών εκλογών» προς τους Νομάρχες και τους Επάρχους του κράτους, την οποία υπογράφει ο ίδιος ο Τρικούπης:

(...) Αι μέχρι τούδε πράξεις ημών έπεισαν, φρονούμενη, άπαντας, ότι απόφασιν έχομεν αμετάτρεπτον ουδέ κατά κεραίαν να παρακλίνωμεν από του προγράμματος ημών. Αγρύπνως δε θα επιτηρήσωμεν τας ενεργείας των υπαλλήλων Αρχών όπως αμείληκτοι καταστέλλωμεν οιαδήποτε απ' αυτού παρεκτροπήν. (...) Πάσα άρα επίδρασις της Κυβερνήσεως ή των οργάνων αυτής, δι' έργου δια λόγου, επί την συνείδησιν του εκλογέως Λαού, αποτελεί νοθείαν της εκλογής και διαφθείρει το θεμέλιον του Συνταγματικού οικοδομήματος. (...) Οφείλετε να ενστερνισθήτε την ιδέαν ότι ακρογωνιαίος λίθος του συνταγματικού πολιτεύματος είναι Κυβέρνησις προερχόμενη εκ της Βουλής, ανατροπή δ' αυτού Βουλή προερχόμενη εκ των ενεργειών της Κυβερνήσεως. (...) Η Κυβέρνησις θέλει μόνον εξετάσει αν δια της καταλλήλου χρήσεως των μέσων άπερ ο Νόμος χορηγεί, ηδυνήθητε να εξασφαλίσητε την δημοσίαν τάξιν και την ελευθέραν παρά των Πολιτών εξάσκησιν των εκλογικών αυτών δικαιωμάτων (...)¹⁸⁸.

Όμως, η Κυβέρνηση δεν αρκέστηκε μόνο σε αυτό το έγγραφο. Οι νέοι νομάρχες έλαβαν και προφορικές οδηγίες από τον Πρωθυπουργό για το πώς έπρεπε να ενεργήσουν¹⁸⁹ γεγονός που καταδεικνύει το προσωπικό ενδιαφέρον του Τρικούπη για τη διασφάλιση ομαλών συνθήκων διεξαγωγής των εκλογών.

¹⁸⁷ Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 24^{ης} Μαΐου 1875.

¹⁸⁸ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 24^{ης} Μαΐου 1875.

¹⁸⁹ Τσοκόπουλος, Γ. (1896). *Χαρίλαος Τρικούπης Βιογραφία...*, ό.π., σ. 238.

III. Η αποκατάσταση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος

Οι εκλογές της 18^{ης} Ιουλίου 1875- οι τελευταίες που διαρκούν τέσσερις ημέρες- είναι οι πρώτες που θεωρούνται γνήσιες μετά από μια δεκαετία και την εκλογική αναμέτρηση του 1865. Ο αρχηγός του πέμπτου κόμματος δεν υιοθέτησε τις πρακτικές και τη λογική των προκατόχων του, με την κυβερνητική εντολή περί ουδετερότητας σχετικά με την ανόθευτη έκφραση της λαϊκής ετυμηγορίας να γίνεται πράξη. Στο ίδιο πλαίσιο και ο στρατός, που δεν διαδραματίζει κανέναν ρόλο στην εκλογική αναμέτρηση.

Κύρια διακύβευση της συγκεκριμένης εκλογικής διαδικασίας αποτελεί η πολιτική εξόντωση των στηλιτών με τον ημερήσιο τύπο να καλεί τους εκλογείς να τους αποδοκιμάσουν «επαξίως» και τους μελλοντικούς υποψηφίους να μην έρθουν σε καμία «πολιτική συνάφειαν προς αυτούς»¹⁹⁰. Η εκλογική μάχη στις περιφέρειες δίνεται κυρίως μεταξύ αντιπολιτευόμενων υποψηφίων και των στηλιτών. Ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις που αντιπολιτευόμενοι καταρτίζουν στηλιτικούς συνδυασμούς¹⁹¹. Ενδεικτικά, στις Σπέτσες κατηρτίσθη συνδυασμός μεταξύ του Ανδρέα Μανούσου και του στηλίτη Δ.Ι. Κουνουπιώτη¹⁹², στην Φθιώτιδα συνδυάσθηκε ο Τσιριμώκος με τους στηλίτες Λ. Τράκα και Π. Σκουμπουρδή¹⁹³, στην Νάξο ο Κων/νος Κρίσπης με τον στηλίτη Εμμανουήλ Ναυπλιώτη¹⁹⁴, στην Χαλκίδα ο Φλογαΐτης με τους στηλίτες Α. Οικονόμου και Οδ. Αγγελινίδη¹⁹⁵ και στην Γορτυνία ο Σωτηρόπουλος με τον αντιπρόσωπο του στηλιτισμού Δ. Στάικο¹⁹⁶.

Στο Αίγιο και στην Ακράτα συγκροτήθηκαν δύο σύλλογοι από φοιτητές του πανεπιστημίου και από διάφορους επιστήμονες, με σκοπό την καταπολέμηση τους στις εκλογές¹⁹⁷. Όμως ο μεγαλύτερος πόλεμος εναντίον του συστήματος σημειώθηκε στην Φθιώτιδα, με τον φιλελεύθερο Σύλλογο «Διάκο». Τα μέλη του Συλλόγου, σε προκήρυξή τους προς τους εκλογείς της Φθιώτιδας, συνοψίζουν τα «έργα» του υπουργείου Βούλγαρη: 1. βία και καλπονόθευση, 2. άρνηση εισιτηρίων στους νόμιμα εκλεγμένους βουλευτές, 3. εικονικές εξελέγξεις και αποπομπή νομίμων βουλευτών, 4. «διαρπαγή»

¹⁹⁰ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 24^{ης} Μαΐου 1875.

¹⁹¹ Η εφημερίδα «Βουλή» χαρακτηρίζει «ανακόλουθον το συμμαχείν στηλιτευτάς προς στηλίτας». Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 5^{ης} Ιουλίου 1875.

¹⁹² Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 3^{ης} Ιουνίου 1875.

¹⁹³ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλα της 8^{ης} Ιουνίου και 23^{ης} Ιουνίου 1875.

¹⁹⁴ Ό.π., φύλλο της 9^{ης} Ιουνίου 1875.

¹⁹⁵ Ό.π., φύλλο της 2ας Ιουλίου 1875.

¹⁹⁶ Εφημερίδα «Εφημερίς των Συζητήσεων», φύλλο της 22ας Ιουλίου 1875.

¹⁹⁷ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 22ας Ιουνίου 1875.

του δημοσίου πλούτου, 5. σιμωνία κατά την εκλογή των επισκόπων, 6. διανομή θέσεων «επί κέρδει». 7. κερδοσκοπικοί συμβιβασμοί δικαστικών διενέξεων, 8. ψευδής απαρτία, 9. επιβουλή κατά του θρόνου και του συντάγματος, 10. παράνομη επιπήφιση νόμων, 11. επίθεση κατά άοπλων πολιτών και 12. περιφρόνηση της κοινής γνώμης. Όμως δεν αρκέστηκαν σε προκηρύξεις και σε προγράμματα. Συμμετείχαν οι ίδιοι προσωπικά στον εκλογικό αγώνα δίνοντας αξιόλογη μάχη εναντίον των ισχυρών στηλιτικών δυνάμεων¹⁹⁸.

Το αποτέλεσμα των εκλογών «θα υπάρξει διδακτικώτερον (...) ως άμεσος και ειλικρινής απάντησις του έθνους προς τους σχεδιάσαντας και τρέφοντας επιβούλους διαθέσεις περί του κοινοβουλευτικού συστήματος¹⁹⁹. Η συντριβή των στηλιτών γίνεται πραγματικότητα, με μόλις δέκα εξ αυτών να κερδίζουν την εκλογή τους. Μάλιστα, δεν είναι ίσως τυχαίο ότι εκεί παρατηρούνται και οι περιπτώσεις όπου το καθαρό εκλογικό τοπίο γίνεται ομιχλώδες. Στη Βόνιτσα η επιτυχία του Δημητρίου Γρίβα, με μια διαφορά λίγων μόνο ψήφων, αποδίδεται στη μεροληπτική στάση των αρχών υπέρ του, στη φατριαστική ανάμιξη του διευθυντού της Εθνικής Τραπέζης (ο οποίος ασκούσε επιρροή λόγω του συστήματος των τριμήνων συναλλαγμάτων) και στις εγκληματικές πράξεις της μερίδας του με την προμελετημένη δολοφονία του Κομποτιάτου (κομματάρχη εναντίον του Γρίβα) κατά τη νύχτα του Σαββάτου προς την Κυριακή των εκλογών²⁰⁰. Στη Στεμνίτσα ο στηλιτικός συνδυασμός αποπειράθηκε «δολοφονίαν κατά των εναντίων». Η επιτυχία του Δ. Πατρινού αποδίδεται σε επαρχιακούς λόγους ίσως και σε καλπονόθευση²⁰¹. Στις Σπέτσες έλαβε χώρα «καταπληκτική δωροδοκία υπερτιμηθείσης εκάστης ψήφου εις δραχμάς 50»²⁰² ενώ στην Ύδρα οι ψήφοι αγοράζονταν «εις τιμήν υπέρογκον»²⁰³. Τελικά ο Βούλγαρης εξελέγη στην τελευταία θέση.

Πίνακας 4. Οι 10 «Στηλίτες» της νέας Βουλής

1	Αιγιαλείας	Ιωάν. Μπογδάνος
2	Βονίτσης	Δ. Γρίβας
3	Βονίτσης	Γ. Γεροθανάσης
4	Βονίτσης	Χρ. Κατσικογιάννης
5	Γορτυνίας	Κ. Πλαπούτας
6	Ολυμπίας	Μιλτ. Κανελλόπουλος

¹⁹⁸ Εφημερίδα «Εφημερίς των Συζητήσεων», φύλλο της 17^{ης} Ιουλίου 1875.

¹⁹⁹ Στην ίδια εφημερίδα, στο ίδιο φύλλο.

²⁰⁰ Ό.π., φύλλο της 29^{ης} Ιουλίου 1875.

²⁰¹ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 1^{ης} Ιουλίου 1875.

²⁰² Εφημερίδα «Εφημερίς των Συζητήσεων», φύλλο της 22ας Ιουλίου 1875.

²⁰³ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 15^{ης} Ιουλίου 1875.

7	Πατρών	Δ. Πατρινός
8	Σπετσών	Δ.Ι. Κουνουπιώτης
9	Τήνου	Ι. Ζαλώνης
10	Υδρας	Δ. Βούλγαρης

Σχετικά με το χρονικό της εν λόγω αναμέτρησης, στη Γορτυνία έχουμε τον συνδυασμό Τρικούπη και Δεληγεώργη οι οποίοι κάνουν αυτήν την επιλογή ο καθένας για διαφορετικούς λόγους. Από τη μία μεριά ο Δεληγεώργης φοβόταν την πρωθυπουργική παντοδυναμία του Τρικούπη. Από την άλλη ο Τρικούπης αφενός δεν ήθελε να συνδυαστεί με τον φίλο του Σωτήριο Σωτηρόπουλο, για να μην του αποδοθεί μομφή για άσκηση εξουσίας σε περίπτωση αποτυχίας του Δεληγεώργη και αφετέρου ήθελε να αποκλείσει το ενδεχόμενο ύπαρξης αντίπαλου συνδυασμού ικανού να τον αποκλείσει από το βουλευτικό αξίωμα²⁰⁴. Στην Αττική το σύνολο των αντιπολιτευόμενων υποψηφίων (Δ.Ν. Καλλιφρονάς, Όθωνας Μακρυγιάννης, Σκαρλάτος Σούτσος, Σ. Κολιάτσος, Π. Πετράκης και Τιμολέοντας Φιλήμονας²⁰⁵) ενώνει τις δυνάμεις του με σκοπό τον αποκλεισμό του υπουργού Δημητρίου Ράλλη²⁰⁶. Τελικά ο Ράλλης εκλέγεται, πρώτος μάλιστα σε αριθμό ψήφων. Από τους υπουργούς του Τρικούπη μόνο ο υπουργός των ναυτικών Γεράσιμος Σέρβος απέτυχε και παραιτήθηκε, με την παραίτησή του να μην γίνεται αποδεκτή²⁰⁷.

Ο Τρικούπης ευελπιστούσε ότι μέσω της διεξαγωγής γνήσιων εκλογών, τα κόμματα που αποκαλούσε προσωπικά θα μετατρέπονταν σε πραγματικά και θα προέκυπταν δύο ισχυρά, δύο πόλοι που θα διεκδικούσαν και θα εναλλάσσονταν στην εξουσία. Βασική του πεποίθηση αποτελούσε ότι ο δικομματισμός ήταν *conditio sine qua* για τη θεσμοποίηση της κοινοβουλευτικής και πολιτικής ζωής του τόπου. Όμως, προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτός ο στόχος έπρεπε να προηγηθεί η καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης».

²⁰⁴ Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 31^{ης} Μαΐου 1875. Στην Γορτυνία υπήρξαν δύο συνδυασμοί. Ο πρώτος με τους Τρικούπη και Δεληγεώργη και ο δεύτερος με τους Σ. Σωτηρόπουλο και Δ. Στάϊκο (ο οποίος ήταν αντιπρόσωπος του στηλιτισμού). Ο Μακρής υποστήριξε τον πρώτο συνδυασμό, ενώ ο Γουλιμής είχε ελάχιστες ψήφους να προσφέρει στον δεύτερο συνδυασμό. Εφημερίδα «Εφημερίς των Συζητήσεων», φύλλο της 22ας Ιουλίου 1875.

²⁰⁵ Ο Τιμολέων Φιλήμων όχι μόνο διέψευσε αλλά και κατέκρινε τη σύσταση βουλευτικών συνδυασμών. Εφημερίδα «Βουλή», φύλλο της 5^{ης} Ιουλίου 1875.

²⁰⁶ Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 29^{ης} Ιουνίου 1875.

²⁰⁷ Ο υπουργός Δικαιοσύνης Κ. Λομβάρδος, ανέλαβε προσωρινά και υπουργός ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980...*, ό.π., σ. 324.

IV. Η καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης»

Ο εξωκοινοβουλευτικός Χαρίλαος Τρικούπης, μετά την «αποπομπή» της κυβέρνησης Βούλγαρη, σχηματίζει κυβέρνηση μειοψηφίας με δύο προϋποθέσεις: τη διάλυση της υφιστάμενης βουλής και την προκήρυξη εκλογών. Πράγματι, η διεξαγωγή των αδιάβλητων εκλογών της 18^{ης} Ιουλίου 1875 αποτύπωνε τη γνήσια λαϊκή ετυμηγορία και τον αντίκτυπο που είχε η τρικουπική αρθρογραφία στη θέληση του Βασιλέως.

Η νέα βουλή συνεδρίασε για πρώτη φορά στις 11 Αυγούστου 1875, με τον Άνακτα να εκφωνεί λόγο τον οποίο είχε συντάξει ο πρωθυπουργός του. Από τον «λόγο του θρόνου» πρέπει να μνημονευθεί το ακόλουθο απόσπασμα στο οποίο περιέχεται η «αρχή της δεδηλωμένης»:

«Ὅπως πλήρης υπήρξεν ὁ πρὸς τα δικαιώματα τοῦ λαοῦ περί τὴν ἐκλογὴν τῶν βουλευτῶν σεβασμὸς τῆς Κυβερνήσεώς μου, οὕτως ἐνδελεχὴς θέλει εἶσθαι ἡ παρ' ἐμοῦ ἀναγνώρισις τῶν ἐπὶ τοῦ γράμματος καὶ πνεύματος τοῦ Συντάγματος στηριζομένων προνομίων τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ ἔθνους. Αἱ προνομίαι αὗται τῆς Βουλῆς ἀνταποκρίνονται πρὸς καθήκοντα ἐπιβαλλόμενα εἰς αὐτήν. Αἰταιῶν ὡς ἀπαραίτητον προσόν τῶν καλουμένων παρ' ἐμοῦ εἰς τὴν κυβέρνησιν τοῦ τόπου τὴν δεδηλωμένην πρὸς αὐτοὺς ἐμπιστοσύνην τῆς πλειονοψηφίας τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους, ἀποδέχομαι ἵνα ἡ Βουλὴ καθιστᾷ ἐφικτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ παρόντος τούτου, οὐ ἀνευ ἀποβαίνει ἀδύνατος ἡ ἐναρμόνιος λειτουργία τοῦ πολιτεύματος»²⁰⁸.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ο καθοριστικός ρόλος της βρετανικής διπλωματίας σύμφωνα με την οποία η αποδοχή της πρότασης Τρικούπη θα εκσυγχρόνιζε το υφιστάμενο συνταγματικό καθεστώς διασφαλίζοντας τη μακρομέρευσή του²⁰⁹.

Η αντίδραση των βουλευτών ήταν θετική και καταδεικνύει τη γενικότερη αποδοχή της αρχής πριν από την εξαγγελία της. Συγκεκριμένα, υπήρξε αποτέλεσμα ενός διάχυτου αιτήματος της εποχής σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση έπρεπε να απολαμβάνει την εμπιστοσύνη όχι μόνο του Βασιλιά αλλά και της Βουλής. Το αίτημα αυτό είχε αποτυπωθεί στον τύπο και στη Βουλή νωρίτερα. Για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις στην κυβέρνηση υπό τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη όπου ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος χαρακτηρίζει τον λαό διπλά άξιο, άξιο να διορίσει κυβέρνηση και άξιο να αυτοκυβερνηθεί²¹⁰.

²⁰⁸ ΠΣΒ περ. Ζ', συν. Α, συνεδρ. 11 Αυγούστου 1875, σ. 5-8.

²⁰⁹ Καλτσώνης, Δ. (2009). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τόμος Ι: 1821- 1940*. Αθήνα: Ξυφαράς, σ. 77.

²¹⁰ Αρώνη-Τσίχλη, Κ. & Τρίχα, Λ. (επιμ.) (2000). *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 179.

Η Τρίχα (2022) θεωρεί την «αρχή της δεδηλωμένης» ως τη βασικότερη αρχή του κοινοβουλευτικού μας συστήματος. Ειδικότερα, η συγκεκριμένη αρχή συνίστατο: 1. Στην υποχρέωση κάθε κυβέρνησης μόλις σχηματιστεί να εμφανιστεί ενώπιον της Βουλής και να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης (στην εξεταζόμενη περίοδο, μετά τις εκλογές και εφόσον ήταν αμφίβολη η πλειοψηφία της Βουλής, ο Βασιλιάς ανέθετε τον σχηματισμό της κυβέρνησης μετά την εκλογή του Προέδρου της Βουλής. Σε αυτή διαπιστωνόταν ποιος είχε τη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της) και 2. στην υποχρέωσή της να παραιτηθεί ή να προκηρύξει εκλογές μόλις αρθεί η εμπιστοσύνη αυτή²¹¹.

Στην πράξη η εμπιστοσύνη της Βουλής ήταν αναγκαίο - αλλά όχι επαρκές προσόν- για να παραμείνει μια κυβέρνηση στην εξουσία. Αντίστοιχα για τον διορισμό της δεν ήταν καν αναγκαίο προσόν.

Τούτων δοθέντων διαπιστώνουμε ότι το συγκεκριμένο κοινοβουλευτικό σύστημα από τη μία μεριά *«εγκαινίαζε μια νέα εποχή στις συνταγματικές μας εξελίξεις καθώς ολοκλήρωσε το πέρασμα από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή»*²¹² και από την άλλη πραγματοποιούσε τον αρχικό στόχο του Τρικούπη σύμφωνα με τον οποίο η εφαρμογή της ήταν απαραίτητο προαπαιτούμενο προκειμένου να μεταβούμε στον δικομματισμό και στην εδραίωση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα.

V. Η Βουλή του 1875

Η αποτύπωση της δύναμης των κομμάτων στο κατακερματισμένο πολιτικό σύστημα της περιόδου 1875 – 1879 αποτελεί ένα παράτολμο αλλά όχι ανέφικτο εγχείρημα. Τα προσωπικά κόμματα διέθεταν «κυμαινόμενη» δύναμη διαμορφώνοντας ένα θολό πολιτικό τοπίο. Οι συμμαχίες των υποψήφιων βουλευτών πριν τις εκλογές, οι αποστασίες βουλευτών και οι «μεταστάσεις» από κόμμα σε κόμμα, όχι μόνο από τη μία εκλογική αναμέτρηση στην άλλη, αλλά και μέσα στην ίδια κοινοβουλευτική περίοδο, ενίσχυαν την εικόνα της απουσίας ιδεολογικών όρων από το πολιτικό παίγνιο. Τα πρόσωπα, δηλαδή οι αρχηγοί, κυριαρχούσαν έναντι του κόμματος ως θεσμού.

Παράλληλα, επικρατεί το πολιτικό προσωπικό του παρελθόντος. Τα πρόσωπα είναι τα ίδια, οι τοπικές παράμετροι είναι σταθερές και οι κύκλοι των συμφερόντων που

²¹¹ Γεωργακόπουλος, Θ. (2022). *10 μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν την Ελλάδα*. Αθήνα: Διανέοσις, σ. 55.

²¹² Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010...*, ό.π., σ.130.

ικανοποιούσαν οι κομματάρχες και οι πολιτευόμενοι παραμένουν άθικτοι²¹³. Συγκεκριμένα, από τους 190 βουλευτές μόλις οι 37 εκλέγονται για πρώτη φορά²¹⁴. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ύπαρξη μιας «τάξης» πολιτικών οι οποίοι έχουν ως κύριο επάγγελμα την ενασχόληση με τα κοινά²¹⁵.

Αυτή η περίοδος, που μπορεί να χαρακτηριστεί και ως περίοδος «ασπόνδουλου πολυκομματισμού»²¹⁶, περιλαμβάνει κυρίως τους ακόλουθους κομματικούς σχηματισμούς:

- τους Κουμουνδουρικούς,
- τους Δεληγεωργικούς,
- τους Τρικουπικούς,
- τους Ζαΐμικούς και
- τους Ανεξάρτητους.

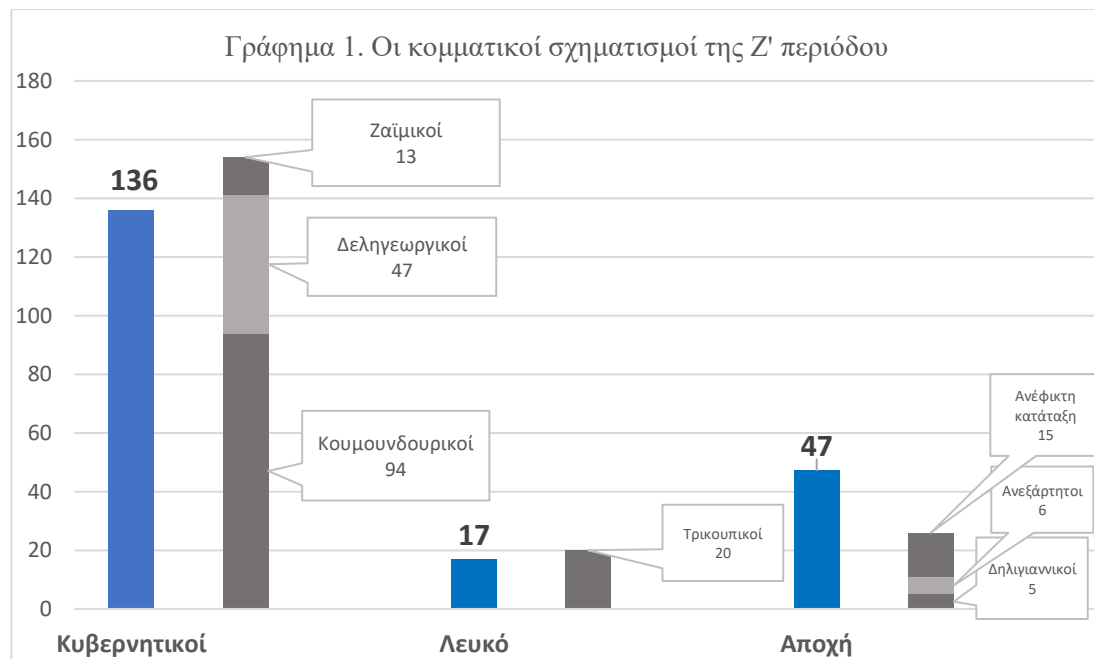
Οι επιμέρους πολιτικές φατρίες θα αυτονομηθούν και τελικά θα εκπνεύσουν μαζί με το φυσικό τέλος των αρχηγών τους.

²¹³ Οι κύκλοι των συμφερόντων σχετίζονται άμεσα με τις πελατειακές σχέσεις οι οποίες έχουν τις ρίζες τους στην πολιτική κυριαρχία της ηγετικής ομάδας των προυχόντων. Τα γνωστά «τζάκια» κατέκτησαν και διατήρησαν την πολιτική τους εξουσία ελέγχοντας και κληροδοτώντας εκτεταμένα δίκτυα πελατειακών σχέσεων. Λυριντζής, Χ. (1991). *Το τέλος των «τζακιών», Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα...*, ό.π., σ. 27-29.

²¹⁴ Οι βουλευτές που εκλέγονται για πρώτη φορά στη Βουλή του 1875 είναι οι ακόλουθοι: 1. Παπαλεονάρδος Όθων (Αιγίνης), 2. Δανόπουλος Σωτ. (Άργους), 3. Πετροπουλάκης Π. (Γυθείου), 4. Αναγνωστόπουλος Κ. (Δωρίδος), 5. Κασβίκης Γ. (Ευρυτανίας), 6. Ζαφειρόπουλος Κ. (Ηλείας), 7. Οικονόμου Παναγιώτης (Θηβών), 8. Διαμαντής Διομ. (Θηβών), 9. Νομικός Νικόλαος (Θήρας), 10. Γαβαλάς Δημήτριος (Θήρας), 11. Καραβίας Αίας (Ιθάκης), 12. Τζάνες Δημήτριος (Καλαμών), 13. Χατζηνικολής Ιω. (Καρυστίας), 14. Παπανικολάου Νικόλαος (Καρυστίας), 15. Γενατάς Π. (Κερκύρας), 16. Βενιεράτος – Κομποθέκρας Παν. (Κραναίας), 17. Χοϊδάς Ρώκος (Κραναίας), 18. Τσιρόπουλος Ρήγας (Κυνουρίας), 19. Μαχαίρας Γ. (Λευκάδος), 20. Βαλαωρίτης Ξενοφών (Λευκάδος), 21. Κοσονάκος Ηλίας (Μεγαλοπόλεως), 22. Νικολαΐδης Γ. (Μεγαρίδος), 23. Βασιλάκης Κων/νος (Μέσης), 24. Μικώνιος Ελευθ. (Νάξου), 25. Δαμίας Αλέξανδρος (Νάξου), 26. Δημητριάδης Α. (Ναυπλίας), 27. Μαυρομιχάλης Λ. (Οιτύλου), 28. Ευδιάς Πέτρος (Πάλλης), 29. Μεταξάς Νικόλαος (Πάλλης), 30. Δαρειώτης Νικόλαος (Πυλίας), 31. Δούμας Κων/νος (Σύρου), 32. Κατσάκος Κων/νος (Σύρου), Γεωργακόπουλος Νικόλαος (Τριφυλίας), 34. Μεγαπάνος Ιωάννης (Τριχωνίας), 35. Χατζίσκος Κων/νος (Φθιώτιδας), Καφετζόγλους Νικ. (Χαλκίδος) και 37. Καλάρης Νικόλαος (Νέων Ψαρών).

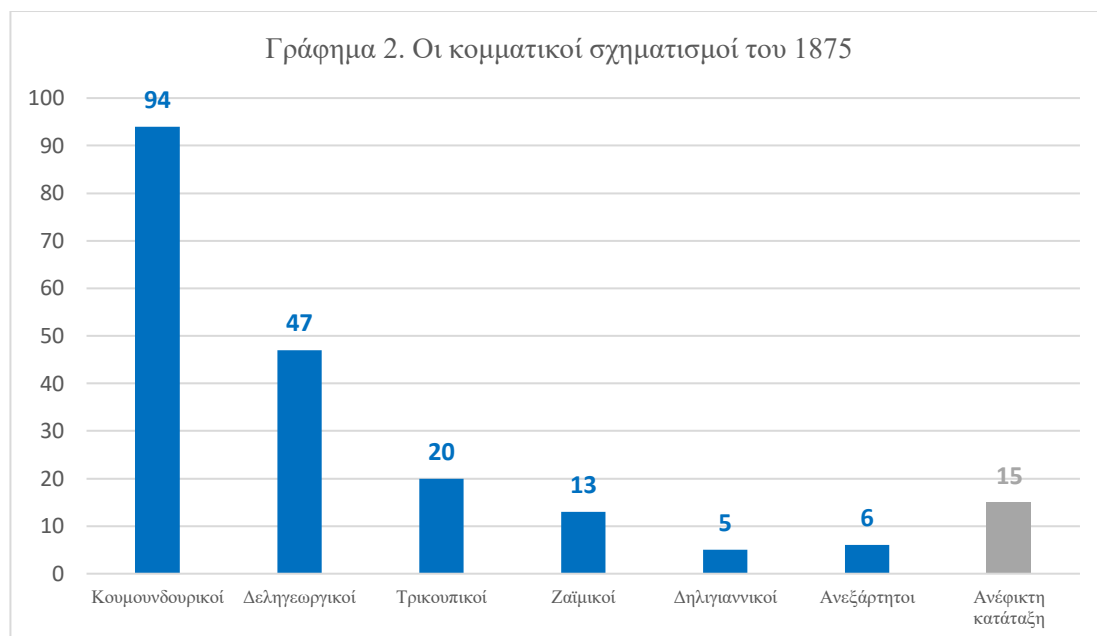
²¹⁵ ΙΕΕ (1977), *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881...*, ό.π., σ. 295.

²¹⁶ Νικολακόπουλος, Η. (2012). *Των εκλογών τα πάθη...*, ό.π., σ. 14.

Η αναλυτική αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1875 είναι η ακόλουθη: Κουμουνδουρικοί: 94, Δεληγεωργικοί: 47, Τρικουπικοί: 20, Ζαΐμικοί: 13, ανεξάρτητοι: 6, Δηλιγιαννικοί: 5²¹⁷ και 15 βουλευτές των οποίων η κατάταξη κατέστη ανέφικτη.

²¹⁷ Ειδικότερα οι Τρικουπικοί βουλευτές του 1875 ήταν οι ακόλουθοι: 1. Ράλλης Δ. (Αττικής), 2. Κοσονάκος Κ. (Γυθείου), 3. Λομβάρδος Κ. (Ζακύνθου), 4. Λούντζης Ν. (Ζακύνθου), 5. Γαίτας Φωσκάρδης Α. (Ζακύνθου), 6. Νέγκας Ι. (Ζακύνθου), 7. Κολυβάς Δ. (Ζακύνθου), 8. Πετιμεζάς Αθ. (Καλαβρύτων), 9. Γεννατάς Π. (Κερκύρας), 10. Πολυλάς Ι. (Κερκύρας), 11. Βασιλάκης Ν. (Κερκύρας), 12. Κορωνάιος Π. (Κυθήρων), 13. Σέρβος Γ. (Λευκάδος), 14. Κοσσονάκος Η. (Μεγαλοπόλεως), 15. Βασιλάκης Κ. (Μέσης), 16. Τρικούπης Χ. (Μεσολόγγι), 17. Μαυρομιχάλης Α. (Οιτύλου), 18. Μαρτσούκος Σπ. (Όρους), 19. Σιμόπουλος Α. (Παρνασσίδος) και 20. Δούμας Ι. (Σύρου). Οι Ζαΐμικοί ήταν: 1. Μαυροκορδάτος Ν. (Ανδρου), 2. Λιδωρίκης Α. (Δωρίδος), 3. Μήτσας Α. (Ερμιονίδος), 4. Κρεστενίτης Επ. (Ηλείας), 5. Ζαΐμης Θρ. (Καλαβρύτων), 6. Διαμαντόπουλος Αργ. (Καλαβρύτων), 7. Κορφιοτάκης Α. (Λακεδαιμόνος), 8. Φίλωνος Φ. (Λιβαδείας), 9. Παπαζαφειρόπουλος Ι. (Μαντινείας), 10. Σακελλαρόπουλος Α. (Μαντινείας), 11. Βάρβογλης Φ. (Μαντινείας), 12. Πετσάλης Αλ. (Ξηροχωρίου) και 13. Σούτσος Ν. (Σύρου). Οι Ανεξάρτητοι: 1. Φιλήμων Τιμολέων, 2. Πετιμεζάς Σ. (Καλαβρύτων), 3. Χοΐδας Ρόκκος (Κρανιάς), 4. Ζωχιάς Γ. (Μέσης), 5. Ρικάκης Α. (Πατρών) και 6. Κανάρης Μ. (Νέων Ψαρών). Τέλος, οι Δηλιγιαννικοί ήταν οι κάτωθι: 1. Κολιάτσος Α. (Αττικής), 2. Δηλιγιάννης Θ. (Γορτυνίας), 3. Λαδόπουλος Γ. (Γορτυνίας), 4. Αντωνόπουλος Α. (Γορτυνίας) και 5. Πλαπούτας Γ. (Γορτυνίας).

Η κήρυξη των εργασιών της Ζ' κοινοβουλευτικής περιόδου πραγματοποιείται με την εκφώνηση του «λόγου του θρόνου». Όμως, οι εργασίες αναβάλλονται για να ξεκινήσουν εκ νέου τον Οκτώβριο. Σε αυτό το χρονικό διάστημα και ενόσω ακόμα διαρκούσε η εξέλεξη των εκλογών, οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και Θρασύβουλος Ζαΐμης, ενώνονται από κοινού προκειμένου να συγκροτήσουν δικό τους κυβερνητικό σχήμα. Ο Χαρίλαος Τρικούπης παραιτείται πρώτη φορά (χωρίς η παραίτησή του να γίνει αποδεκτή) στις 30 Σεπτεμβρίου καθώς πίστεψε πως ήταν προκλητική η στάση των βουλευτών της πλειοψηφίας, σε τέτοιο βαθμό που έθιγε την αξιοπρέπεια της κυβέρνησής του²¹⁸. Όταν τελείωσε η εξέλεξη έγινε η εκλογή Προέδρου της Βουλής στις 9 Οκτωβρίου 1875. Σε αυτές ψήφισαν 153 βουλευτές, με τον κοινό υποψήφιο της αντιπολίτευσης Αλέξανδρο Κουμουνδούρο να συγκεντρώνει 136 ψήφους. Δεκαεπτά ψηφοδέλτια βρέθηκαν λευκά²¹⁹. Οι τρικουπικοί βουλευτές επέλεξαν να ρίξουν λευκό ψηφοδέλτιο.

Με την έναρξη της νέας κοινοβουλευτικής περιόδου, στα μέσα Οκτωβρίου, ο Χαρίλαος Τρικούπης παραιτείται σεβόμενος τη λαϊκή ετυμηγορία. Το πέμπτο κόμμα δεν διέθετε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία την οποία είχε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Το πέμπτο κατά σειρά υπουργείο Κουμουνδούρου συγκροτήθηκε ως εξής: Α. Κουμουνδούρος, πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός

²¹⁸ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις παίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 248.

²¹⁹ ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Α', συνεδρίαση 9^{ης} Οκτωβρίου 1875, σ. 65-68.

εσωτερικών, Σωτ. Σωτηρόπουλος, υπουργός Οικονομικών, Αλέξ. Κοντόσταυλος, υπουργός εξωτερικών, Σπ. Καραϊσκάκης, υπουργός στρατιωτικών, Ιω. Παπαζαφειρόπουλος, υπουργός Δικαιοσύνης, Ανδρ. Αυγερινός, υπουργός Ναυτικών και Γεώργιος Μίλησης, υπουργός εκκλησιαστικών και δημόσιας εκπαίδευσης²²⁰. Στην επόμενη σύνοδο της Βουλής πρόεδρος εκλέχθηκε ο Θρασύβουλος Ζαΐμης, λαμβάνοντας 131 ψήφους (συνεδρίαση της 4^{ης} Οκτωβρίου 1876) διαδεχόμενος τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο²²¹.

Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, στη συνεδρίαση της 17^{ης} Οκτωβρίου, έθετε τους στόχους του υπουργείου του: 1. νόμος περί μεταβολής του φορολογικού συστήματος, 2. νόμος με τον οποίο διατίθεται η μοναστηριακή περιουσία για τη σύσταση αγροτικής και γεωργικής τράπεζας, τα κέρδη της οποίας θα διατίθεντο αποκλειστικά για τη μισθοδοσία του κλήρου, 3. Δημιουργία στρατιωτικής τάξης των πολιτών και σύσταση στρατιωτικού ταμείου, 4. Κατάργηση της ιδιάζουσας δωσιδικίας των στρατιωτικών για τα κοινά εγκλήματα, 5. Άδεια για τη σύναψη δανείου για την κατασκευή του σιδηροδρόμου Πειραιώς μέχρι Λαμίας, 6. Νόμος περί ευθύνης υπουργών και 7. Νόμος περί προσόντων²²².

Πράγματι στη σύντομη διακυβέρνησή του (διάρκειας δεκατριών μηνών και έντεκα ημερών) συστηματοποίησε τους οικονομικούς νόμους, τροποποίησε το δασμολόγιο θέτοντας τις βάσεις για την αλλαγή του νομισματικού συστήματος, ανασυγκρότησε τον στρατό και το ναυτικό, θέσπισε τα τυπικά προσόντα για τον διορισμό δημοσίων υπαλλήλων και κατεδίωξε τη ληστεία²²³. Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου ασχολήθηκε κατά βάση με το ζήτημα της ευθύνης των υπουργών²²⁴, με δύο υπουργούς της κυβέρνησης Βούλγαρη, τον υπουργό Δικαιοσύνης Βασίλειο Νικολόπουλο και των Εκκλησιαστικών Ιωάννη Βαλασόπουλο να διώκονται για δωροδοκία και εκβίαση και τους Στέφανο Αργυριάδη (αρχιεπίσκοπο Μεσσηνίας), Αβέρκιο Λαμπίρη (αρχιεπίσκοπο Πατρών και Ηλείας) και Σπυρίδωνα Κομποθέκρα (αρχιεπίσκοπο Κεφαλληνίας να διώκονται μόνο για δωροδοκία μαζί με τους Δημήτριο Χαριτάκη (δικηγόρο), Περικλή Οικονομόπουλο (ειρηνοδίκη) και Νικόλαο Πετρή

²²⁰ ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Α', συνεδρίαση 9^{ης} Οκτωβρίου 1875, σ. 72.

²²¹ ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Β', συνεδρίαση 4^{ης} Οκτωβρίου 1876, σ. 5.

²²² ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Α', συνεδρίαση 17^{ης} Οκτωβρίου 1875, σ. 72-73.

²²³ Παπαθανασόπουλος, Κ. (1993). *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Σχόλια για μια βιογραφία*, Αθήνα: Φίλιππος Σπ. Λένης, σ. 39.

²²⁴ Νόμος ΦΠΣΤ της 22ας Δεκεμβρίου 1876.

(διδάκτορα φιλοσοφίας και πρώην γυμνασιάρχη)²²⁵. Μάλιστα, με 74 θετικές ψήφους (και 14 αρνητικές) παραπέμφθηκε από τη Βουλή σε δίκη ολόκληρη η κυβέρνηση Βούλγαρη²²⁶ (εκτός από τον υπουργό Οικονομικών Νικ. Παπαμιχαλόπουλο ο οποίος είχε παραιτηθεί τον Οκτώβριο του 1874) με τις κατηγορίες εκλογικών παραβάσεων στις εκλογές του 1874²²⁷. Η ταραχώδης περίοδος της διακυβέρνησης Βούλγαρη θα κλείσει ουσιαστικά τον Νοέμβριο του 1876, με την έκδοση αθωωτικής απόφασης για άπαν το υπουργικό συμβούλιο (κατόπιν πολιτικών πιέσεων), πλην των δύο ως άνω αναφερθέντων υπουργών, οι οποίοι προφυλακίζονται και καταδικάζονται, μαζί με τους μητροπολίτες Πατρών, Κεφαλληνίας και Μεσσηνίας²²⁸.

Η πέμπτη κυβέρνηση Κουμουνδούρου παραιτείται μετά την καταψήφιση νομοσχεδίου που προέβλεπε τη σύναψη δανείου 10.000.000 δραχμών και καταψήφιση της τροπολογίας περί συνομολόγησης δανείου για τις έκτακτες στρατιωτικές ανάγκες²²⁹. Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, που διαδέχθηκε τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, κράτησε την πρωθυπουργία μόνο για πέντε ημέρες, αφού η κυβέρνησή του ανατράπηκε με την πρώτη εμφάνισή της στη Βουλή έπειτα από πρόταση εμπιστοσύνης που τέθηκε²³⁰. Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, την 1^η Δεκεμβρίου 1876, σχημάτισε την έκτη κυβέρνησή του η οποία έμεινε στην εξουσία έως τις 23 Φεβρουαρίου 1877²³¹.

Κι ενώ στην Αθήνα συμβαίνουν αυτά, στην Ανατολή η υποβόσκουσα κρίση του Ανατολικού Ζητήματος οδηγεί στον ρωσοτουρκικό πόλεμο (τον Απρίλιο του 1877). Εξαιτίας του πολέμου ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, ο οποίος είχε αντικαταστήσει στην εξουσία τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, κάλεσε στις 16 Μαΐου 1877 τη Βουλή σε

²²⁵ ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Α', συνεδρίαση 22 Νοεμβρίου 1875, σ. 183- 197.

²²⁶ Συγκεκριμένα παραπέμφθηκαν οι ακόλουθοι: Δ. Βούλγαρης, Δ. Γρίβας, Β. Νικολόπουλος, Ι. Βαλασόπουλος, Δ. Τριγγέτας και Ιω. Δεληγιάννης .

²²⁷ ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Α', συνεδρ. 23 Δεκεμβρίου 1875, σ. 378- 388.

²²⁸ Σε σχέση με τις ποινές, οι κατηγορούμενοι τις έλαβαν ως ακολούθως: ο Βαλασόπουλος καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός έτους, τριετή στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του και στην καταβολή 56.000 δραχμών υπέρ του πτωχοκομείου, ο Νικολόπουλος σε φυλάκιση δέκα μηνών ως συνταυτουργός δωροδοκίας. Οι τρεις ιερείς έλαβαν τις εξής ποινές: ο επίσκοπος Πατρών να καταβάλει 24.000 δραχμές, ο Κεφαλληνίας 50.000 και ο Μεσσηνίας 20.000 δραχμές δηλαδή ποσό διπλάσιο από το ποσό που ο καθένας είχε εισπράξει από τη σιμωνία. Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92, τόμος Β'*. Αθήνα: Γρηγοριάδης, σ. 542 -543.

²²⁹ Το Υπουργείο Κουμουνδούρου έχασε τη ψηφοφορία για μία μόλις ψήφο (81 ψήφοι υπέρ και 82 κατά). ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Β', συνεδρ. 23 Νοεμβρίου 1876, σ. 124-129.

²³⁰ Το Υπουργείο Δεληγεώργη, στη ψηφοφορία για την «μη υποστήριξη στο Υπουργείο» έλαβε 85 θετικές και 57 αρνητικές ψήφους (ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Β', συνεδρ. 27 Νοεμβρίου 1876, σ. 129-133)

²³¹ Εκείνη την ημέρα, μετά από πρόταση του Χαρίλαου Τρικούπη για καταδίκη απονομής σύνταξης στη χήρα Καστελιώτη, το Υπουργείο Κουμουνδούρου ηττήθηκε με 70 θετικές και 61 αρνητικές ψήφους και παραιτήθηκε. Βλ. ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. Β', συνεδρ. 23 Φεβρουαρίου 1877, σ. 421-426.

έκτακτη Σύνοδο. Σε αυτήν τη συνεδρίαση, για τη θέση του Προέδρου της Βουλής η κυβέρνηση υπέδειξε τον Δημήτριο Καλλιφρονά (βουλευτή Αττικής) και η αντιπολίτευση τρεις άλλους υποψηφίους. Στην πρώτη ψηφοφορία ο Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας, ο οποίος υποδείχθηκε από τον Κουμουνδούρο) έλαβε 58 ψήφους και ο κυβερνητικός Δημήτριος Καλλιφρονάς 56 ψήφους (δύο έτεροι βουλευτές έλαβαν από μία ψήφο και βρέθηκαν τέσσερα λευκά ψηφοδέλτια). Η ψηφοφορία επαναλήφθη με τον Ανδρέα Αυγερινό να συγκεντρώνει 71 ψήφους και τον Δημήτριο Καλλιφρονά 42 ψήφους (βρέθηκαν επτά λευκά ψηφοδέλτια)²³². Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης παραιτήθηκε με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο να σχηματίζει την έβδομη κυβέρνηση του στις 19 Μαΐου 1877²³³.

Η εφημερίδα *Ωρα*, σε κύριο άρθρο της, έγραφε για την κομματικοποίηση της εκλογής του Προέδρου της Βουλής και την επάνοδο του Κουμουνδούρου στο πρωθυπουργικό αξίωμα:

«Η επικρατήσασα αντιπολίτευσις είναι το κόμμα του κ. Κουμουνδούρου διότι μόνον τούτο έδωκεν επί της εκλογής προέδρου ψήφον ανθυπουργικήν. Εις το κόμμα άρα του κ. Κουμουνδούρου το αποδεχθέν το υπουργικόν χαρακτηρισμόν της εκλογής του προέδρου ανήκει η κατόπιν της επιτυχίας του κόμματος εκείνου εν τη προεδρική εκλογή χηρεύουσα εξουσία, επομένως η πρόσκλησις του κ. Κουμουνδούρου παρά τω Βασιλεί χθες και η εις αυτόν ανάθεσις του σχηματισμού κυβερνήσεως ήτο η φυσική συνέπεια των εν τη Βουλή διατρεξάντων αφού το υπουργείον επιμένει και ήδη θεωρούν την εκλογήν προέδρου ως ζήτημα υπουργικόν (...)»²³⁴.

Όμως οι εξελίξεις στη Βαλκανική είχαν αφυπνίσει τους Έλληνες. Όπως επισημαίνει ο Μαρκεζίνης (1967) το γεγονός της κήρυξης του ρωσοτουρκικού πολέμου δημιούργησε την επιτακτική ανάγκη σοβαρής αντιμετώπισης της κατάστασης η οποία δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με την ύπαρξη μιας ασθενούς μονοκομματικής κυβέρνησης. Το γεγονός αυτό, αποτέλεσμα του οποίου υπήρξε η κυβερνητική αστάθεια, κάνει τον Κουμουνδούρο να επιχειρήσει – χωρίς να το επιτύχει- τη διεύρυνση της κυβερνήσεώς του²³⁵. Με την πίεση της κοινής γνώμης να εντείνεται καθημερινά, με

²³² ΠΣΒ περ. Ζ', σύν. έκτακτη, συνεδρ. 16 Μαΐου 1877, σ. 1-3.

²³³ Η σύνθεση της έβδομης κυβέρνησης Κουμουνδούρου ήταν η ακόλουθη: Αλ. Κουμουνδούρος, πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου, υπουργός επί των Εξωτερικών, προσωρινώς δε και επί της Δικαιοσύνης, Ν. Παπαμιχαλόπουλος, υπουργός επί των Εσωτερικών, Σωτ. Σωτηρόπουλος, υπουργός επί των Οικονομικών, Σωτ. Πετιμεζάς, υπουργός επί των Στρατιωτικών, Γ. Μπούμπουλης, υπουργός επί των Ναυτικών και Α. Νοταράς, υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (ΠΣΒ περ. Ζ', στο ίδιο, συνεδρ. 17 Μαΐου 1877, σ. 4-5).

²³⁴ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 18^{ης} Μαΐου 1875.

²³⁵ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964. Η Συνταγματική βασιλεία 1863-1909. Τόμος 2*. Αθήνα: Πάπυρος, σ. 114.

βασικό αίτημα τον σχηματισμό κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας, μετά από σειρά συλλαλητηρίων (το επιβλητικότερο εκ των οποίων πραγματοποιήθηκε στο Παναθηναϊκό Στάδιο), η κυβέρνηση παραιτήθηκε, πέντε ημέρες μετά τη συγκρότησή της, για να σχηματιστεί η Οικουμενική Κυβέρνηση Κανάρη.

Πίνακας 5. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της Ζ' περιόδου

Περίοδος Ζ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	9 Οκτωβρίου 1875	Ψηφίσαντες: 153 Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (βουλευτής Μεσσήνης): 136 Λευκά: 17	Αλέξανδρος Κουμουνδούρος
Σύνοδος Β'	4 Οκτωβρίου 1876	Ψηφίσαντες: 128 Θρασύβουλος Α. Ζαΐμης (βουλευτής Καλαβρύτων): 75 Σπήλιος Αντωνόπουλος (βουλευτής Μεσσήνης): 43 Λευκά: 10	Θρασύβουλος Α. Ζαΐμης
Έκτακτη Σύνοδος	16 Μαΐου 1877	Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας): 58 Δημήτριος Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 56 2 έτεροι βουλευτές από μία ψήφο Λευκά: 4	<i>Επανάληψη ψηφοφορίας</i>
		Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός: 71 Δημήτριος Καλλιφρονάς: 42 Λευκά: 7	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Γ'	2 Νοεμβρίου 1877	Ψηφίσαντες: 124 Ανδρέας Αυγερινός: 88 Λευκά: 21 Σωτήριος Σωτηρόπουλος (βουλευτής Τριφυλίας): 3	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Δ'	18 Οκτωβρίου 1878	Ψηφίσαντες: 102 Σωτήριος Σωτηρόπουλος: 79 Λευκά: 23	Σωτήριος Σωτηρόπουλος

Έκτακτη Σύνοδος Β'	6 Ιουλίου 1879	Ψηφίσαντες: 140 Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος (βουλευτής Επιδάουρου Λιμηράς): 71 Χαρίλαος Τρικούπης (βουλευτής Μεσολογγίου): 68 Λευκά: 1	Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος
--------------------------	-------------------	--	------------------------------

Κεφάλαιο τρίτο

3. Η διαχρονικότητα της Μεγάλης Ιδέας και οι εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος

Σκοπό του παρόντος κεφαλαίου- όπως απορρέει και από τον τίτλο του- αποτελεί η παρουσίαση των όρων της Μεγάλης Ιδέας και της διαχρονικότητας που επέδειξε ως σταθερά στη χάραξη πολιτικής και στις εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος. Ειδικότερα σε σχέση με τη χάραξη εξωτερικής πολιτικής *per se*, όλοι οι κομματικοί σχηματισμοί διέπονται από τη Μεγάλη Ιδέα που είχε και σημαντική λαϊκή απήχηση. Σε σχέση με την εξωτερική πολιτική, η κυρίαρχη διεθνής τάση είναι η διαδικασία υποχώρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο τρόπος διαμοιρασμού των εδαφών που εγκατέλειπε, διαδικασία που έμεινε γνωστή ως Ανατολικό Ζήτημα²³⁶. Η Ελλάδα, ως αναθεωρητικό κράτος, όπως βέβαια και όλα τα κράτη της Βαλκανικής, είχε ως υπέρτατο στόχο την ένωση των περιοχών, όπου υπήρχαν Έλληνες και βρίσκονταν ακόμη εκτός εθνικού κορμού. Πώς όμως γεννήθηκε η Μεγάλη Ιδέα, ποιες φάσεις ερμηνειών ακολούθησε και πώς τελικά εγκαταλείφθηκε;

3.1. Η Μεγάλη Ιδέα

Με την ολοκλήρωση του επαναστατικού αγώνα και τη συγκρότηση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήταν σαφές πως δεν είχαν ενσωματωθεί σε αυτό όλα τα εδάφη στα οποία κατοικούσαν Έλληνες, με συνέπεια να υπάρχουν ουσιαστικά εξ αρχής οι «σπόροι» για την ανάπτυξη του μεγαλοϊδεατισμού. Μόνο το γεγονός ότι τα σύνορα του τότε κράτους εκτεινόταν μέχρι τη Λαμία, εξηγεί αρκετά εύγλωττα τον λόγο για τον οποίο μπορούσε να «καρπίσει» η Μεγάλη Ιδέα και να παραμείνει στο προσκήνιο μέχρι και τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Ο Ιωάννης Κωλέττης στην περίφημη αγόρευσή του στις 14 Ιανουαρίου 1844, εισάγει τον όρο στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα²³⁷, ενώ το ίδιο έτος γίνεται ο

²³⁶ Κωφός, Ε. (2001). *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*. Αθήνα: Εκδοτική.

²³⁷ Επίσης, το πρώτο κομματικό κράτος στην Ελλάδα ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη ο οποίος διεκπεραίωσε «ρουσφέτια» πρώτα στην πλακιώτικη κατοικία του και έπειτα στην έδρα της κυβερνήσεως. Κοροβίνης, Ε. (2008). *Η Νεοελληνική Φαυλοκρατία*. Αθήνα: Αρμός, σ. 25.

πρώτος εκλεγμένος πρωθυπουργός της χώρας. Το απόσπασμα που έχει προκαλέσει τη συζήτηση είναι το ακόλουθο:

Φρίττω (...) ενθυμούμενος την ημέραν εκείνην, καθ' ην edώσαμεν τον υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος όρκον, δι ου ωμόσαμεν να συνεισφέρωμεν τα πάντα, και αυτήν μας την ζωήν δια την ελευθερίαν της Ελλάδος. (...) Πόσον πρέπει να συναισθανθώμεν το βάρος του όρκου τούτου εις ταύτην την περίστασιν, καθ' ην συνήλθομεν να συντάξωμεν το Σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως, ώστε δύο του λοιπού ευαγγέλια να έχωμεν το της θρησκείας, και το της πολιτικής ημών υπάρξεως" δια την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης, ισταμένη, και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολή, εξ αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται, ώστε δια μεν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μέν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθειμένον" εν τω πνεύματι του όρκου τούτου, και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχονται δια να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της Ελληνικής φυλής. Πόσον επεθύμουν να ήτο παρόντες σήμερον Γερμανοί, Ζαίμαι, Κολοκοτρώναι, οι άλλοτε της Εθνικής Συνελεύσεως πληρεξούσιοι, και αυτοί οι δραζόμενοι τα όπλα επί τω γενικώ τούτω σκοπώ δια να συνομολογήσωσι μετ' εμού πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην. Εν ενί πνεύματι τότε ηνωμένοι, όσοι είχομεν το επώνυμον Έλληνες, εκερδίσαμεν μέρος του όλου σκοπού" νυν δε εναχολούμεθα εις ματαίας διακρίσεις Ελλήνων και Ελλήνων, χριστιανών και χριστιανών, ημείς, οίτινες φέροντες εις την μίαν χείρα την σημαίαν της θρησκείας, και εις την άλλην την της ελευθερίας εκοπιάσαμεν επί πολυετίαν δια την απελευθέρωσιν όλων εν γένει των ομοδόξων χριστιανών. Παρόμοιον όρκον και προ ολίγου ημείς αυτοί edώσαμεν πανδήμως²³⁸.

Η παρέμβαση Κωλέττη θα γίνει στη συζήτηση για τους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες προκαλώντας ιδεολογικές συγκρούσεις ενώ οι επίμαχες λέξεις εντοπίζονται στη φράση που μιλάει για το πεπρωμένο της φυλής²³⁹.

Οι ερμηνείες και οι ορισμοί της Μεγάλης Ιδέας ποικίλλουν, όμως δεν έχουν δοθεί από τον ίδιο τον Κωλέττη. Άλλωστε - όπως καταδεικνύεται από την αγόρευσή του- επιθυμούσε να συνδέσει το όραμα του μεγαλοϊδεατισμού με την πολιτιστική έκφανση και όχι με την αλυτρωτική- εθνικιστική (τουλάχιστον σε ρητορικό επίπεδο και σε αυτό το πρώιμο στάδιο). Και ενώ η επιδίωξή του δεν εστιάζει στην αποκρυστάλλωση του όρου, ωστόσο καταφέρει μια «περίτεχνη μετατόπιση από την ελληνική στην ελλαδική οπτική γωνία»²⁴⁰. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται και η όποια αρνητική διάσταση της Μεγάλης Ιδέας αφού οι ελληνικές κυβερνήσεις που την πρόβαλλαν, εν

²³⁸ Πρακτικά της Α' Εθνοσυνελεύσεως 1843-1844, σ. 190-191.

²³⁹ Κρεμμυδάς, Β. (2010). *Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας: Ιωάννης Κωλέττης*. Αθήνα: Τα Νέα Ιστορική Βιβλιοθήκη, σ. 75.

²⁴⁰ Σκοπετέα, Ε. (1988). *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο, σ. 258.

τέλει φαίνεται να αποπροσανατόλισαν τον λαό ο οποίος έθεσε σε δεύτερη μοίρα τα κοινωνικά του προβλήματα²⁴¹.

Όπως όλες οι ιδέες στην ιστορία, έτσι και η Μεγάλη Ιδέα δεν είχε την ίδια σημασία και δεν έμεινε αναλλοίωτη στην πορεία της. Τον 19^ο αιώνα, σύμφωνα με την Σκοπετέα (1988), υπάρχουν τρεις διαδοχικές φάσεις στις ερμηνείες της, χωρίς η κάθε μία καινούργια φάση να αναιρεί την προηγούμενη. Στην πρώτη φάση υπάρχει η αντίληψη ότι η Μεγάλη Ιδέα γεννήθηκε είτε αμέσως μετά την Άλωση, είτε, το αργότερο στον ΙΗ' αιώνα²⁴². Εδώ ως εθνικό κέντρο νοείται η Κωνσταντινούπολη, με κυρίαρχο όραμα την Ανατολική ή Ελληνική αυτοκρατορία. Στη δεύτερη φάση έχουμε την άφιξη του Γεωργίου Α' και την εδαφική πρόσκτηση του 1864. Σε αυτή, εθνικό κέντρο είναι η Αθήνα και στόχο αποτελεί η επέκταση των ελληνικών συνόρων. Η τρίτη φάση αφορά τη δεκαετία του 1870 όπου μέσω της ομαλοποίησης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, επιχειρείται ο συμβιβασμός των δύο κέντρων²⁴³.

Ο Όθωνας, τον οποίο ο Ασπρέας (1930) στην «Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος» εκθειάζει σε διάφορα σημεία του έργου του γι αυτόν τον «πατριωτισμό», θα αποτύχει να την καταστήσει απτή. Την ίδια τύχη έχουν τα «ξενικά κόμματα», δηλαδή το αγγλικό, το γαλλικό και το ρωσικό, τα οποία ήταν συνυφασμένα με τις τρεις εγγυήτριες δυνάμεις που αποτέλεσαν και τα συμβαλλόμενα μέρη στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου²⁴⁴. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, το καθένα από τα κόμματα- ορθότερα οι συμπράξεις αυτές οι σχέσεις των οποίων βασιζόνταν στο σύστημα της «προστασίας»²⁴⁵- εναπέθεταν ουσιαστικά τις ελπίδες τους για το μείζον θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και για την εφαρμογή πολιτικών στο εσωτερικό (δευτερευόντως) στην αντίστοιχη Μεγάλη Δύναμη, με την οποία είχαν αναπτύξει δεσμούς²⁴⁶. Η Γαρδίκια (1999) γράφει ότι η προστασία ενός κράτους από ένα άλλο αποτελεί ένα από τα πιο παλιά φαινόμενα

²⁴¹ Παπαγεωργίου, Σ. (1988). *Το ελληνικό κράτος (1821-1909), Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 142

²⁴² Δερτιλής, Γ. & Κωστής, Κ. (επιμ.) (1991). *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σ. 48.

²⁴³ Σκοπετέα, Ε. (1988). *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)...*, ό.π., σ. 269-270.

²⁴⁴ Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830) υπεγράφη από τους εκπροσώπους των Τριών Δυνάμεων, Αμπερντην της Μεγάλης Βρετανίας, Μονμορανσύ Λαβάλ της Γαλλίας και Λίβεν της Ρωσίας και αναγνώρισε το ανεξάρτητο Ελληνικό Κράτος. Δεσποτόπουλος, Α. (1979). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος πρώτος 1821-1832*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 16.

²⁴⁵ Πετρόπουλος, Ι. – Κουμαριανού, Α. (1982). *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 62.

²⁴⁶ Σκανδάμης, Α. (1961). *Σελίδες Πολιτικής Ιστορίας και Κριτικής, Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος 1831 – 1862*. Αθήνα: Ιδιωτική, σ. 591-592.

της ιστορίας των διεθνών σχέσεων²⁴⁷. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της χώρας μας λόγω και των εγγενών αδυναμιών της που αφορούν σύμφωνα με τον Σβολόπουλο (2005) στη γεωγραφική της θέση και στην οικονομική της κατάσταση²⁴⁸.

Μετά την παρακμή των ξενικών κομμάτων και τη δημιουργία νέων κομματικών σχηματισμών, η απόλυτη προσήλωση στη Μεγάλη Ιδέα παραμένει αλλά αποκτά πλέον συγκεκριμένα- απτά χαρακτηριστικά και αφορά την απελευθέρωση ολόκληρου του ελληνικού πληθυσμού και την ένωση των περιοχών που κατοικούσαν σε ένα ενιαίο εθνικό κράτος. Βέβαια, σε μεγάλο βαθμό, υπάρχει εν προκειμένω ενός είδους ετεροκαθορισμός, με τους ίδιους τους πληθυσμούς να εξηγείρονται και να «εξαναγκάζουν» την Αθήνα, άλλοτε έκουσα άλλοτε άκουσα, να στηρίξει αυτές τις εξεγέρσεις. Ωστόσο, δεν ήταν πάντα το πρώτιστο μέλημα για τις κυβερνήσεις, που δε δίδεταν συχνά την απαραίτητη ισχύ για να υποστηρίξουν αυτού του είδους την πολιτική, ενώ έπρεπε συνάμα να λαμβάνονται υπόψιν και οι διεθνοπολιτικές ισορροπίες. Καίριο ρόλο για την άρτι αναφερθείσα αυτή «κινητικότητα» διαδραματίζει το Ανατολικό Ζήτημα και τα γεγονότα των δεκαετιών του 1860 και του 1870, το Κρητικό Ζήτημα σαν μια ιδιαίτερη, επιμέρους έκφανση αυτού και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, με φόντο την έξαρση ενός άλλου μεγαλοϊδεατισμού, του πανσλαβισμού²⁴⁹.

3.2. Το Ανατολικό Ζήτημα

Ως Ανατολικό Ζήτημα χαρακτηρίζεται η περίοδος παρατεταμένης παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα (με την οριστική διάλυση της να πραγματοποιείται τον 20^ο αιώνα). Ειδικότερα πρόκειται για το ζήτημα της διαδοχής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της σημερινής Μέσης Ανατολής- είτε από έθνη κράτη είτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Ένα απομεινάρι του παρελθόντος, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έδινε τώρα τη θέση της στα εθνικά κράτη που συγκροτήθηκαν ως αποτέλεσμα των επαναστάσεων που συντελέστηκαν από τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Όμως αυτή η διαδικασία δεν είχε

²⁴⁷ Γαρδίκας, Κ. (1999). *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*. Αθήνα: Βάνιας, σ. 46.

²⁴⁸ Σβολόπουλος, Κ. (1992). *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*. Αθήνα: Εστία, σ. 10-11.

²⁴⁹ Κρεμμυδάς, Β. (2010). *Η Μεγάλη Ιδέα, Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*. Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 52-53.

ακόμα ολοκληρωθεί και άφηνε ανοικτά μείζονος σημασίας ζητήματα. Ας μη λησμονείται πως κανένα ουσιαστικά κράτος της χερσονήσου του Αίμου δεν είχε ολοκληρώσει την ένωσή του με περιοχές τις οποίες, στο μεγαλοϊδεατικό του όραμα, θεωρούσε ως δικές του, ενώ πάντοτε προκαλούσε τριγμούς η παρουσία μικτών πληθυσμών, γεγονός που δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για συγκρούσεις και για τη φιλοδοξία κτήσης των ίδιων εδαφών.

Πέραν, όμως, των ενδοβαλκανικών ερίδων, υπάρχουν και οι απολύτως καθοριστικές διεθνοπολιτικές προεκτάσεις. Ο «Οθωμανός ασθενής» είχε ιδιαίτερη σημασία για δύο μείζονες παίκτες του διεθνούς συστήματος: τη Μεγάλη Βρετανία και τη Ρωσία. Από την μία μεριά οι Άγγλοι έβλεπαν την ανάγκη διατήρησής τους σε ρόλο «κλειδούχου» των Στενών του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων, προκειμένου να εμποδίσουν την έξοδο της Ρωσίας στη Μαύρη Θάλασσα, ενώ παράλληλα διατηρούσαν ανοικτό τον δικό τους δρόμο για τις κτήσεις τους στις Ινδίες. Αυτή η θέση υπαγόρευε και την υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης στάσης για τα κράτη της Βαλκανικής, που είχαν κερδίσει την ανεξαρτησία τους από τον οθωμανικό ζυγό. Στόχος ήταν η πρόκληση όσο το δυνατόν λιγότερων εντάσεων, προκειμένου η Οθωμανική Αυτοκρατορία να κερδίσει κατά το δυνατόν μεγαλύτερη παράταση ζωής. Αυτό υπαγόρευε και στο αγγλικό κόμμα, στα καθ' ημάς, να πιστεύει πως ο εξ Ανατολών αντίπαλος επρόκειτο να διαλυθεί με τον τρόπο με τον οποίο συνετέθη. Με αυτόν τον τρόπο αργά ή γρήγορα οι επιζητούμενες κτήσεις θα κατέληγαν στα ελληνικά χέρια.

Από την άλλη, η Ρωσία επιθυμούσε μια κατά το δυνατόν όλο και ασθενέστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία απέναντί της. Βασική της επιδίωξη, άλλωστε, αποτελούσε η διατήρηση διόδου στη Μαύρη Θάλασσα, για να μην αποκλείεται από τις μεγάλες θαλάσσιες οδούς, όταν πάγωναν τα λιμάνια στη Βόρεια Θάλασσα. Με τη σειρά της, η φιλοδοξία αυτή συντελούσε στην υιοθέτηση μιας συχνά επιθετικής στάσης απέναντι στην παρακμάζουσα Αυτοκρατορία, άποψη που τροφοδοτούσε με τη σειρά της τη θεώρηση του ομόθρησκου «ξανθού γένους» στην Ελλάδα ως εκείνου που θα απέδιδε στη χώρα το status που της άξιζε. Άλλωστε δεν ήταν τυχαία η βλέψη προς τον τσάρο όταν εκδηλωνόταν ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, ούτε τυχαίο ήταν το δημώδες «θα έρθει ο Μόσκοβος, να φέρει το σεφέρνι».

Όμως, η Ρωσία, δεν έβλεπε την Ελλάδα ως τον κατάλληλο σύμμαχό της στη Βαλκανική. Αναζητώντας το κατάλληλο έρεισμα στην περιοχή, υπό το φως πάντοτε της

(ίσως και άμεσης) διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυτό εντοπίστηκε στη Βουλγαρία και στην προώθηση του πανσλαβισμού²⁵⁰. Οι Ρώσοι απέβλεπαν στην βαθμιαία αυτονόμηση των σλαβικών λαών των Βαλκανίων, υπό την προστασία τους, η οποία θα αποτελούσε το μεταβατικό στάδιο για την υπαγωγή τους σε μια ρωσική αυτοκρατορία²⁵¹.

Κατά τον Ασπρέα (1980), η ιδέα αυτή έχει τις ρίζες της στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1829, όπου η κάθοδος στα Βαλκάνια έδωσε την ευκαιρία στη Ρωσία να «γνωρίσει» τους βουλγαρικούς πληθυσμούς, που μιλούσαν μια συγγενική γλώσσα με τη ρωσική. Αυτή θα ήταν και η βάση, προκειμένου να συνεχιστεί η λογική απομείωσης της οθωμανικής παρουσίας στη Χερσόνησο του Αίμου και τη Μαύρη Θάλασσα, ενώ θα υπήρχε και ένα έρεισμα στις περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, που χαρακτηρίζονταν ακόμα από την πανσπερμία πληθυσμών και αποτελούσαν επίζηλα εδάφη ουσιαστικά για όλα τα κράτη του βαλκανικού υποσυστήματος²⁵².

Έκτοτε, η Ρωσία κάνει το παν για να τονώσει την εθνική συνείδηση των Βουλγάρων και να δημιουργήσει (και να γιγαντώσει) τον βουλγαρικό μαξιμαλισμό. Παράλληλα, μαζί με τις «πανσλαβιστικές εταιρίες»²⁵³, στόχευσή της αποτελεί η «Μεγάλη Βουλγαρία», έχοντας ως βάση τη θρησκεία. Ο Παπαρρηγόπουλος γράφει ότι οι Βούλγαροι υποκινήθηκαν αρχικά να ζητήσουν εκκλησιαστική ανεξαρτησία και εγκατάσταση κάποιας βουλγαρικής αρχής στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ώστε στη συνέχεια να θέσουν το ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας τους²⁵⁴. Συνεπώς το ζήτημα ήταν πρωτίστως πολιτικό- και εθνικό- και δευτερευόντως θρησκευτικό. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Σβορώνος (1999) το ζήτημα δεν ήταν η αναγνώριση μιας εθνικής βουλγαρικής εκκλησίας (η οποία είχε ήδη αναγνωριστεί από το Πατριαρχείο) αλλά «η

²⁵⁰ Η κεντρική ιδέα του πανσλαβισμού, την οποία προσπάθησαν να αποδείξουν κληρικοί, στρατιωτικοί και συγγραφείς από το 1830, ήταν η ενότητα του σλαβικού στοιχείου από την Ανδριατική μέχρι τη Βαλτική Θάλασσα. Μάλιστα θεωρούσαν ότι η συσπείρωση των σλαβικών στοιχείων γύρω από την ρωσική ηγεσία θα αποτελούσε αντίβαρο στην πολιτική, οικονομική και πολιτιστική διείσδυση της Δύσης. Ρούκουνας, Ε. (1977). *Διπλωματική Ιστορία 19^{ος} αιών*, ό.π., σ. 133-134.

²⁵¹ Κόκκινος, Δ. (1978). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος Ι...*, ό.π., σ. 630.

²⁵² Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 62.

²⁵³ Ο Κρεμμυδάς (2010) γράφει χαρακτηριστικά: «Πανσλαβιστικάί εταιρίαι υπάρχουσι παντού των βορείων της Τουρκίας επαρχιών, πανταχού απόστολοι αυτής (της Ρωσίας) στρατολογήθεντες (...) εξ όλων των τάξεων (...), και δυστυχώς μεταξύ τούτων υπάρχουσι και τινές, οίτινες λαβόντες την παιδείαν των εις Αθήνας». Κρεμμυδάς, Β. (2010). *Η Μεγάλη Ιδέα, Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος...*, ό.π., σ. 52.

²⁵⁴ Παπαρρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, τ. 23 1864-1892. Αθήνα 2009-2010: National Geographic Society- Τέσσερα Πι Ειδικές εκδόσεις Α.Ε., σ. 113.

διαγραφή των ορίων αυτής της Εκκλησίας»²⁵⁵ με τις γειτονικές αυτοκρατορίες (Αυστροουγγαρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία), τη Μεγάλη Βρετανία και ιδιαίτερα την Ελλάδα (λόγω της Θράκης και της Μακεδονίας) να νιώθουν τον κίνδυνο²⁵⁶.

Η εξέγερση στη Βοσνία, αποτέλεσμα της αγανάκτησης των χριστιανών εξαιτίας των καταπιεστικών μέτρων των τοπικών μουσουλμάνων αρχόντων, υπήρξε η αφορμή για τη βαλκανική κρίση του 1875- 1878. Η οθωμανική αυτοκρατορία αντιμετώπισε την κατάσταση με μεγάλη δυσκολία, ενώ η Αυστροουγγαρία παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τα όσα διαδραματίζονταν στα σύνορα της Δαλματίας. Ακολούθησε ο πόλεμος Σερβίας- Τουρκίας (1876) και Ρωσίας- Τουρκίας (1877-1878), ο οποίος τερματίστηκε με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (19 Μαρτίου 1878)²⁵⁷. Στο Συνέδριο του Βερολίνου, με τη συμμετοχή Αυστροουγγαρίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Μεγάλης Βρετανίας, Ιταλίας, Τουρκίας, επετεύχθη ο οριστικός διακανονισμός με την υπογραφή της αντίστοιχης συνθήκης (την 1^η Ιουλίου 1878)²⁵⁸.

²⁵⁵ Σβορώνος, Ν. (1999). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχα*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 98.

²⁵⁶ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881 ...*, ό.π., σ. 300.

²⁵⁷ Η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου καθιέρωνε τη νίκη της Ρωσίας, ενώ η Τουρκία, «κατεκόπτετο, διαμελίζετο», χωρίς να μπορεί να κάνει ούτε καν χρήση των διεσπαρμένων μερών της. Driault, E. (1900). *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, (μτφρ, Χ. Άννινου). Αθήνα: Μ.Α. Δεπάστας, σ. 292- 293.

²⁵⁸ Ρούκουνας, Ε. (1977). *Διπλωματική Ιστορία, 19^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Γρηγόρης, σ. 135-139.

Κεφάλαιο τέταρτο

Οι εξωτερικές εξελίξεις και ο αντίκτυπός τους στην ελληνική πολιτική σκηνή (1875-1878)

Μεταξύ 1875 και 1877 η Ελλάδα γνώρισε μια σειρά κυβερνητικών κρίσεων και εναλλαγών μεταξύ του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη.

Στην Αθήνα έχουμε πολιτικές αναταραχές με τους πολιτικούς αρχηγούς στα λόγια να είναι υπέρ των πολεμικών παρασκευών ενώ στις πράξεις να κυριαρχούνται από τις «κομματικές έξεις της εμπαθούς διαπάλης»²⁵⁹. Οι προσπάθειες του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου για σχηματισμό κυβέρνησης με τη σύμπραξη του Θρασύβουλου Ζαΐμη και του Χαρίλαου Τρικούπη πέφτουν στο κενό. Ο Ζαΐμης απαντούσε θετικά με την προϋπόθεση ύπαρξης ευρύτερης (και όχι δικομματικής) βάσης. Ο Τρικούπης αιτιολογούσε την άρνησή του διατυπώνοντας την άποψη ότι η κρισιμότητα των περιστάσεων δεν επέτρεπε την πολυφωνία στο υπουργικό συμβούλιο²⁶⁰. Παράλληλα στο ζήτημα της εμπλοκής στον ρωσοτουρκικό πόλεμο οι Δεληγεώργης και Τρικούπης πίστευαν ότι η χώρα μας ήταν απροετοίμαστη και συνεπώς όφειλε να κρατήσει αυστηρή ουδετερότητα, πολιτική που έβρισκε σύμφωνη την Αγγλία²⁶¹.

Όμως ο λαός είχε διαφορετική άποψη²⁶². Την Κυριακή 22 Μαΐου συγκεντρώθηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο περίπου 10.000 πολίτες. Ο καθηγητής Γεώργιος Κρέμος στην ομιλία του κατέκρινε τα ασύντακτα και άτακτα κινήματα και υποστήριξε την ανάγκη συντονισμένων δράσεων για τη συγκρότηση πανίσχυρης κυβέρνησης. Ακολούθως συνέταξαν ψήφισμα και εξέλεξαν πενταμελή επιτροπή με μέλη τον αρχιμανδρίτη Περίδη, ο οποίος ήταν πρόεδρος της γενικής Συνέλευσης της Κρήτης στην τελευταία τριετή επανάσταση, τον Ν. Δαμασκηνό και τον Θ. Αφεντούλη οι οποίοι ήταν καθηγητές Πανεπιστημίου, τον Γ. Κρέμο καθηγητή και τον Α. Βαμπά

²⁵⁹ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 75.

²⁶⁰ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 116.

²⁶¹ Παπαρρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, τ. 23 1864-1892..., ό.π., σ. 167.

²⁶² Την ίδια περίοδο η «Βόρεια Γερμανική Εφημερίδα», δημοσιογραφικό όργανο του Καγκελαρίου Μπίσμαρκ, συμβούλευε τους έλληνες πολιτικούς να ενώσουν τους κομματικούς τους σχηματισμούς προκειμένου να αποτρέψουν μια λύση που θα ήταν υπέρ των Σλάβων στα θέματα των Βαλκανίων. Κουμάντος, Π. (2015). *Σπουδή του βίου και της πολιτείας του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1815-1883)*. Καλαμάτα: Ιδιωτική, σ. 260.

δημοσιογράφος, η οποία εξέδωσε το ψήφισμα στις οικίες των πολιτικών αρχηγών²⁶³. Όλοι οι αρχηγοί απάντησαν ότι αποδέχονται να υπακούσουν στην πάνδημη επιθυμία του λαού²⁶⁴. Κατόπιν αυτών των λαϊκών εκδηλώσεων, και της πρότασης στη Βουλή των βουλευτών Αντωνίου Ρικάκη και Ρόκου Χοϊδά για κοινοπραξία των κομμάτων, ο Κουμουνδούρος ζήτησε την αναβολή της συνεδρίασης προκειμένου να πραγματοποιηθεί η διάσκεψη μεταξύ των κομματάρχων. Την επόμενη μέρα, στις 16:00, οι αρχηγοί συγκεντρώθηκαν στην έπαυλη του Παύλου Καλλιγά στα Πατήσια²⁶⁵. Εκεί επετεύχθη η πλήρης συνεννόηση και το πρωί της 24^{ης} Μαΐου, στις 9:00, οι ηγέτες των κομμάτων Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Θρασύβουλος Ζαΐμης, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και Χαρίλαος Τρικούπης, αποφάσισαν τον καταρτισμό Υπουργείου, υποδεικνύοντας στον Βασιλιά ως πρόεδρό του τον ένδοξο πυρπολητή της Χίου ναύαρχο Κωνσταντίνο Κανάρη²⁶⁶.

Νωρίτερα ο Κουμουνδούρος ενημέρωσε τους βουλευτές και τους πολιτικούς του φίλους για τη θέση της Κυβέρνησης:

«Εις τας σημερινάς περιστάσεις, καθ' ας γενναία πρέπει να ληφθώσι μέτρα και μεγάλοι ν' απαιτηθώσιν από το Έθνος θυσίαι, η Κυβέρνησις η επιφορτισμένη να εκτελέσῃ ταῦτα, πρέπει να απολαμβάνῃ οὐχί της υποστηρίξεως, ἀλλὰ και της πληρεστάτης ἐμπιστοσύνης της Βουλῆς. Καθόσον ὅμως παρετήρησα τελευταίον ἡ πλειονοψηφία, ἡ οποία ἐνομίζομεν τουλάχιστον ὅτι μας ὑπεστήριξε, ἐκλονίσθη, ἵνα μὴ εἶπω ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν ψηφοφορίαν εὐρέθημεν ἐν μειοψηφία. Ἐννοεῖται, κύριοι, ὅτι μετὰ τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων ἦτο ἀδύνατον νὰ μείνωμεν εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ ὑπεβάλομεν εἰς τὴν Α.Μ. τὴν παραίτησιν ἡμῶν. Οφείλω ν' ἀναγγείλω τούτο πρὸς ὑμᾶς»²⁶⁷.

Την 26^η Μαΐου 1877 σχηματίστηκε το «μέγα υπουργεῖον», ὅπως ονομάστηκε, με τὴν ἐξῆς σύνθεσι: Κωνσταντῖνος Κανάρης, Ἀντιναύαρχος, Πρόεδρος τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ Ὑπουργὸς Ναυτικῶν, Χαρίλαος Τρικούπης, Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, Θρ. Ζαΐμης, Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης, Α. Κουμουνδούρος, Ὑπουργὸς

²⁶³ Το ψήφισμα περιείχε τα ακόλουθα σημεία: 1. Ο Λαὸς συνιστᾷ τὸν σχηματισμὸ κυβερνήσεως ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων, δια προσωπικῆς αὐτῶν συμπράξεως, 2. Ἡ σχηματιθισμένη Κυβέρνησις νὰ ἐπιδιώξῃ πᾶσαν στρατιωτικὴν παρασκευὴν πάσῃ θυσίᾳ, 3. Ἐκφράζεται ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς βουλευτὰς τοὺς ὑποστηρίξαντας ἐν τῇ Βουλῇ τὴν σύμπραξιν τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων καὶ 4. Πενταμελὴς ἐπιτροπὴ ἀνακοινώσῃ τὸ Ψήφισμα τῇ Βουλῇ, καὶ τὶς ἀρχηγούς τῶν κομμάτων. Κουμάντος, Π. (2015). *Σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Ἀλέξανδρου Κουμουνδούρου (1815-1883)*..., ὁ.π., σ. 260.

²⁶⁴ Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ἱστορία τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ: Ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, 1832-92*..., ὁ.π., σ. 558.

²⁶⁵ Ο Δημήτριος Βούλγαρης δὲν κλήθηκε νὰ συμμετάσχει γιατί δὲν τὸν θεωροῦσαν ἀρχηγὸ κόμματος. Πέθανε λίγες μέρες ἀργότερα (στὶς 27 Δεκεμβρίου 1877) καὶ ἡ Βουλὴ ἀρνήθηκε νὰ τιμήσῃ τὴν μνήμη τοῦ.

²⁶⁶ Ἐφημερίδα «Ἐμπρός», φύλλο τῆς 3^{ης} Δεκεμβρίου 1926.

²⁶⁷ Κουμάντος, Π. (2015). *Σπουδὴ τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Ἀλέξανδρου Κουμουνδούρου (1815-1883)*..., ὁ.π., σ. 261.

επί των Εσωτερικών, Θ.Π. Δηλιγιάννης²⁶⁸, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Επ. Δεληγεώργης, Υπουργός Οικονομικών και Χ. Ζιμβρακάκης, Υπουργός Στρατιωτικών²⁶⁹. Ο Θρασύβουλος Ζαΐμης, στην εφημερίδα του «Εθνοφύλαξ», ήταν ο πρώτος που αποκάλεσε «οικουμενική» την κυβέρνηση²⁷⁰.

Η Οικουμενική Κυβέρνηση συζήτησε σχέδιο συμμαχίας με τη Ρωσία αλλά, ακολουθώντας τις συμβουλές της Αυστρίας και κυρίως της Αγγλίας, αρνήθηκε²⁷¹. Μάλιστα, σε σχέση με τον βαθμό της βρετανικής εμπλοκής, μόνο αγανάκτηση μπορούσε να προκαλέσει το τηλεγράφημα του επικεφαλής της βρετανικής διπλωματίας λόρδου Ντέρμπι, να αναλάβει το Λονδίνο να διαβεβαιώσει την Πύλη για την πρόθεση της χώρας να μην εμπλακεί στον πόλεμο και να δεσμευτεί ότι θα απέτρεπε την πρόκληση επαναστατικών κινημάτων στις επαρχίες. Ο υπουργός εξωτερικών της Οικουμενικής Κυβέρνησης, Χαρίλαος Τρικούπης, αρνήθηκε αποστέλλοντας διακοίνωση σύμφωνα με την οποία:

Η κήρυξη του πολέμου στα αυτόνομα κράτη είναι αποτέλεσμα ορισμένων περιστάσεων και η ελληνική κυβέρνηση στη συγκεκριμένη κρίση θα αθετούσε τις υποχρεώσεις της προς την ανεξαρτησία της χώρας και τα συμφέροντα του ελληνισμού, αν δε είχε την ελευθερία αυτής της ενέργειας ή την περιόριζε απόλυτα ή σχετικά προς τις ενδεχόμενες περιστάσεις²⁷².

Λίγο μετά τον θάνατο του ναυάρχου και πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Κανάρη στις 2 Σεπτεμβρίου 1877, η Οικουμενική Κυβέρνηση παρέμεινε στην εξουσία «ακέφαλη»²⁷³. Οι αρχηγοί των κομμάτων που συμμετείχαν στη σύνθεσή της, αποφάσισαν τη διατήρησή της και την εναλλάξ προεδρία μεταξύ τους σε αυτήν, ανάλογα με τα προς συζήτηση θέματα στο Υπουργικό Συμβούλιο²⁷⁴. Ο Βασιλιάς τέθηκε στην κορυφή της εξουσίας έχοντας την ευθύνη (τυπική και ουσιαστική) των

²⁶⁸ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, εκείνη την περίοδο, ηγείτο ομάδας 9 φίλων. Μάλιστα συμπεριελήφθη στην αρχηγία της οικουμενικής αν και δεν είχε διατελέσει έως τότε πρωθυπουργός. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 116.

²⁶⁹ ΠΣΒ περ. Ζ', Έκτακτη Σύνοδος, συνεδρ. 9 Μαΐου 1877, σ. 20-21.

²⁷⁰ Εφημερίδα «Εμπρός», φύλλο της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1926.

²⁷¹ Κόκκινος, Δ. (1978). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος...*, ό.π., σ. 654.

²⁷² Παπαρρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004, τ. 23 1864-1892...*, ό.π., σ. 170.

²⁷³ Επειδή κανένας από τους συνεργαζόμενους δεν αναγνώριζε στο άλλον τα πρωτεία διατηρήθηκε η παραπάνω «παράδοξη και πρωτοφανής» συνεργασία άνευ πρωθυπουργού. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 116.

²⁷⁴ Είχε προηγηθεί συνεδρίαση στην οποία τέθηκαν οι βάσεις και οι όροι για τη συνέχιση της συνεργασίας. Εκεί αποφασίστηκε να μην προεδρεύει συγκεκριμένο πρόσωπο του υπουργικού συμβουλίου, αλλά ο κάθε υπουργός να αναγγέλλει τα γενόμενα του υπουργείου του και να τα γνωστοποιεί στους συναδέλφους του. Μετά από έντονη συζήτηση, για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να συγκαλείται το υπουργικό συμβούλιο, αποφασίστηκε να το συγκαλεί όποιος από τους υπουργούς είχε το σπουδαιότερο θέμα προς συζήτηση. Τσοκόπουλος, Γ. (1896). *Χαρίλαος Τρικούπης Βιογραφία...*, ό.π., σ. 319.

αποφάσεων²⁷⁵. Σε αυτό το χρονικό σημείο κλήθηκε να λάβει μια σοβαρή απόφαση. Η λανθασμένη εκτίμηση των τουρκικών δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της Πλέβνα. Γι αυτό τον λόγο η Ρωσία αναγκάστηκε να ζητήσει τη συμμετοχή στον πόλεμο των μικρών ορθοδόξων κρατών του Αίμου προκειμένου αυτά να απασχολήσουν τις τουρκικές δυνάμεις, μέχρι να έρθουν στη Βουλγαρία οι ρωσικές ενισχύσεις²⁷⁶. Η πρόταση της Ρωσίας για συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο δόθηκε χωρίς καμία εγγύηση για τα μελλοντικά οφέλη²⁷⁷, παρά μόνο προφορικές διαβεβαιώσεις πως η χώρα μας θα κέρδιζε πολλά από τη συμμετοχή στον πόλεμο κατά της Τουρκίας²⁷⁸.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ήταν υπέρ της ρωσικής πρότασης. Όμως η πλειοψηφία του υπουργικού συμβουλίου, με επικεφαλής τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, ήταν αρνητική²⁷⁹. Το υπουργικό συμβούλιο πίστευε ότι η χώρα έπρεπε να ακολουθήσει την αγγλική συμβουλή για αποχή και ουδετερότητα και να μην ταυτίσει τον ελληνικό με τον σλαβικό αγώνα ενώ παράλληλα τόνιζε την έλλειψη ετοιμότητας²⁸⁰.

²⁷⁵ ΙΕΕ (1977), *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881...*, ό.π., σ. 330. Νωρίτερα, ο πρόεδρος της Βουλής (Ανδρέας Αυγερινός) ανακοίνωνε: «Μεγαλειότατε! Το προεδρείον της Βουλής παρουσιαζόμενον ενώπιον της Υ. Μεγαλειότητος, λαμβάνει την τιμήν να προσφέρει τα βαθέα σεβάσματά του και αγγέλλει την συγκρότησιν του Σώματος. Συναισθανόμενον δε, ότι και κατά τας κρίσιμους ταύτας περιστάσεις ύψιστον μέλημα της Υ. Μεγαλειότητος είναι το μεγαλείον του Έθνους, πέποιθεν ότι η Βουλή των αντιπροσώπων ασμένως θέλει παρέξει προς τούτο πάσαν την εαυτής συνδρομήν. Είθε ο Ύψιστος διαφυλάττοι την Υ. Μεγαλειότητα και σύμψασαν την Βασιλικήν Οικογένειαν επ' αγαθώ της Πατρίδος» με τον Βασιλέα να απαντά στην αντιφώνησή του: «Χαίρω πολύ βλέπω σήμερον ενώπιόν Μου το προεδρείον της Βουλής. Αποβλέπων δε εις το κρίσιμον των εν τη Ανατολή πραγμάτων μετ' ευχαριστήσεως ήκουσα την έκφρασίν σας, ότι κατά τας περιστάσεις ταύτας η Βουλή θέλει ασμένως παρέξει προς την Κυβέρνησιν πάσαν την εαυτής συνδρομή. Εύχομαι προς τον Ύψιστον να διαφυλάττει την Ελλάδα και το Έθνος από πάσης βλάβης». ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Γ., συνεδρ. 9 Νοεμβρίου 1877, σ. 15.

²⁷⁶ Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92...*, ό.π., σ. 566.

²⁷⁷ Βλ. μεταξύ άλλων Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936, τόμος Α'.* Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 545.

²⁷⁸ Ως προς το εν λόγω ζήτημα και τη συγκεκριμένη περίοδο, έχει ενδιαφέρον και ο έντονα πολωμένος λόγος των ερευνητών. Ο μεν Ασπρέας (1930) είχε ξεκάθαρα αντιρωσική στάση, την οποία πάντως στηρίζει σε επίσημα αρχεία, όπως αναφέρει και στο έργο του, ο δε Κυριακίδης, που έγραφε περί τα 40 χρόνια πριν (το 1892), χρησιμοποιώντας και αναφορές ακόμα και από τον τουρκικό τύπο (χωρίς όμως την ίδια αναφορά σε ούτως ή άλλως αδύνατον να διαθέτει τότε διπλωματικά αρχεία), τασσόταν αναφανδόν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο στο πλευρό της Ρωσίας, σημειώνοντας χαρακτηριστικά πως «η συνταύτισις του αγώνος του ελληνισμού μετά του σλαβισμού ουδεμίαν κατ'ουσίαν ηδύνατο να παράσχη βλάβην». Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π. & Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92...*, ό.π., σ. 567.

²⁷⁹ Ο Δεληγεώργης παραιτήθηκε επικαλούμενος προβλήματα υγείας. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 120.

²⁸⁰ Παπαρρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004, τ. 23 1864-1892...*, ό.π.

Στις αρχές του Ιανουαρίου ο νικηφόρος ρωσικός στρατός προήλασε στην Ανδριανούπολη και στην Κωνσταντινούπολη (τους ακολουθούσαν οι Ρουμάνοι, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι). Η αδράνεια της κυβέρνησης είχε ως αποτέλεσμα την αντίδραση τόσο του στρατεύματος όσο και της κοινής γνώμης. Ο Βασιλιάς εμφανίζει έντονη κινητικότητα, κάνοντας διαρκώς περιοδείες για να επιθεωρήσει τα στρατεύματα ενώ παράλληλα ενημερώνει τον Γάλλο πρεσβευτή ότι εάν η Ελλάδα δεν αποκόμιζε «τιμή και εδαφικά οφέλη» θα υπέβαλλε την παραίτησή του²⁸¹. Στη συνέχεια δόθηκε βασιλική εντολή στον Υπουργό Εξωτερικών Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη για μεταφορά του στρατού στα θεσσαλικά σύνορα²⁸². Ο Ζυμβρακάκης αρνήθηκε, ο Βασιλιάς τον αγνόησε και ο υπουργός υπέβαλε την παραίτησή του. Ακολούθησε η παραίτηση ολόκληρου του υπουργικού συμβουλίου, με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο να σχηματίζει την όγδοη κατά σειρά κυβέρνησή του στις 11 Ιανουαρίου 1878²⁸³. Η συγκεκριμένη κυβέρνηση θα οδηγήσει τη χώρα σε πόλεμο.

Ο Κουμουνδούρος, από το βήμα της Βουλής, παρουσίασε το «πολεμικό» πρόγραμμα της κυβέρνησής του που ορίστηκε ως «η ενεργός και προγραμματική προστασία και υπεράσπισης των συμφερόντων του Ελληνισμού και των συμφερόντων των πιεζομένων και καταδυναστευομένων αδελφών ημών»²⁸⁴. Τα νέα από το ρωσοτουρκικό μέτωπο είχαν ως αποτέλεσμα την εξαγρίωση του αθηναϊκού όχλου και τα επεισόδια στους δρόμους της Αθήνας²⁸⁵. Στις συγκρούσεις σκοτώθηκαν δύο άτομα ενώ απειλήθηκε η ζωή των πολιτικών αρχηγών και των οικογενειών τους²⁸⁶. Ο πρωθυπουργός, από το βήμα της Βουλής, χαρακτήρισε δίκαιη την αγανάκτηση του λαού και απέδωσε τα θλιβερά γεγονότα σε «στοιχεία έκνομα και φαύλα» τα οποία «παρεισέφρυσαν ζητούντα να επωφεληθώσι της περιστάσεως όπως ενσπείρωσι την αναρχίαν και απειλήσωσι το καθεστώς»²⁸⁷. Στις 16 Ιανουαρίου 1878, η Βουλή έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση (για προάσπιση της δημόσιας τάξης) με 91 θετικές και 6 αρνητικές ψήφους με τον πρωθυπουργό να επαναφέρει την τάξη στην

²⁸¹ Dakin, D. (2009). *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770- 1923*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 201.

²⁸² Παπαθανασόπουλος, Κ. (1993). *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Σχόλια για μια βιογραφία...*, ό.π., σ. 47-48

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 48.

²⁸⁴ Ε.Σ.Β., Περίοδος Ζ', Σύνοδος Γ', συν. 43, 12 Ιανουαρίου 1878, σ. 309.

²⁸⁵ Παπαρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), στο ίδιο, σ. 172.

²⁸⁶ Συγκεκριμένα έγιναν επιθέσεις εναντίον των οικιών Δελιγεώργη, Ζαΐμη, Τρικούπη και Κουμουνδούρου. Η σύζυγος Ζαΐμη παραλίγο να φονευθεί. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 121.

²⁸⁷ ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Γ', συνεδρ. 16 Ιανουαρίου 1878, σ. 247-252.

πρωτεύουσα²⁸⁸. Τις επόμενες δύο ημέρες, η Βουλή σε δύο μυστικές συνεδριάσεις, ενέκρινε το σχέδιο της κυβέρνησης για την προστασία και την υπεράσπιση των ελληνικών συμφερόντων.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος θέλοντας από τη μία μεριά να κατευνάσει την κοινή γνώμη²⁸⁹ και από την άλλη αναγνωρίζοντας τον άμεσο κίνδυνο ενός αγγλορωσικού πολέμου²⁹⁰, αποφασίζει την εισβολή του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία. Κατά τη συνεδρίαση της 21ης Ιανουαρίου 1878 ο υπουργός εξωτερικών της κυβέρνησης Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ μεταβληθή σε ειρηνόφιλο, ανακοίνωσε στη Βουλή τα εξής:

Είναι γνωστόν (...) ότι οσάκις επαναστάσεις εξεγείρονται εν ταις επαρχίαις της Τουρκίας και η Κυβέρνησις αυτής μεταχειρίζεται στρατούς ατάκτους, πολλά άτοπα και έκνομα γεγονότα συμβαίνουν. Ήδη ότε εν Κρήτη, Θεσσαλία και Ηπείρω η επανάστασις λαμβάνει επέτασιν πολλώ μείζονες και μάλλον σπαραξικάρδιοι θα συνέβαινον σκηναί, επαπειλούσαι να συνταράξωσι και την εσωτερικήν τάξιν της Ελλάδος. Διό η Ελληνική Κυβέρνησις διέταξεν, ίνα εισβάλη ο ελληνικός στρατός εις το οθωμανικόν έδαφος, ίνα προστατεύση απλώς χριστιανούς άμα και μουσουλμάνους από της θηριωδίας των αγρίων στιφών. Την εισβολήν του ελληνικού στρατού υπηγόρευσεν έτι και η εγκληματική διαγωγή των Γκέγκιδων εναντίον αόπλων μοναχών Μονής τινός, ην αφού εγκατέλειψαν οι επαναστάται, παρέδωκαν εις το πυρ και ελεηλάτησαν τα ιερά σκεύη²⁹¹.

Αυτή ήταν και η επιχειρηματολογία του Δηλιγιάννη προς τους πρεσβευτές των δυνάμεων, δηλαδή η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, για την ασφάλεια των εκεί πληθυσμών, χωρίς πόλεμο²⁹².

Ο ελληνικός στρατός ξεκίνησε, αλλά την επόμενη μέρα η Ρωσία και η Τουρκία υπέγραψαν ανακωχή. Σε αυτό το πλαίσιο ελήφθη άμεσα η απόφαση απόσυρσης του στρατού, που είχε σταλεί από τη Λαμία υπό τον Στρατηγό Σκαρλάτο Σούτσο ενώ ο πρωθυπουργός εξασφάλισε τη συλλογική διαβεβαίωση των δυνάμεων ότι το ζήτημα των επαναστατημένων ελληνικών περιοχών θα τίθετο στη διάσκεψη ειρήνης. Αυτή η οπισθοχώρηση, αποτέλεσμα των επιτακτικών προτροπών των δυνάμεων- κυρίως της Αγγλίας- φάνηκε να έχει επιπτώσεις στη χώρα, που έδειχνε να απειλείται από την

²⁸⁸ ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Γ', συνεδρ. 16 Ιανουαρίου 1878, σ. 247-252.

²⁸⁹ Παπαρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, τ. 23 1864-1892..., ό.π., σ. 173.

²⁹⁰ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 92.

²⁹¹ ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Γ', συνεδρ. 22 Ιανουαρίου 1878, σ. 289- 292.

²⁹² Και ενώ δεν υπήρχαν σχέδια προσάρτησης εδαφών, ο Υπουργός Εξωτερικών καθοδηγείτο από την ελπίδα «ότι η στολή του Έλληνοσ στρατιώτου ήθελον εμπνεύση θάρρος και γενναιότητα, ικανόν δ'ήτο το απόκτημα τούτο ο,τιδήποτε και αν ήθελε τότε συμβή». Βλ. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 546.

προοπτική της Μεγάλης Βουλγαρίας, που θα ζωντάνευε από τη (θνησιγενή, πάντως, όπως αποδείχθηκε) Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Βέβαια η κατάληξη καταδεικνύει ότι το φαινομενικά «πολιτικό φιάσκο» ανέδειξε το ελληνικό ζήτημα προσδίδοντας στην εν λόγω ενέργεια στοιχεία πολιτικού και στρατιωτικού χαρακτήρα²⁹³.

²⁹³ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881*, τόμος ΙΓ'..., ό.π., σ. 331.

Κεφάλαιο πέμπτο

Από τον πολυκομματισμό προς τον δικομματισμό (1878-1882)

Η τετραετία 1878-1882 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για το κομματικό σύστημα όσο και για τις εξελίξεις στη χώρα. Σε αυτό το χρονικό διάστημα:

- Ενσωματώνονται στον εθνικό κορμό η Θεσσαλία και η Άρτα²⁹⁴.
- Αναγνωρίζονται τα δάνεια που έλαβε η επαναστατημένη Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Εθνεγερσίας προκειμένου να αντληθούν τα κεφάλαια για δημόσια έργα όπως ο Ισθμός της Κορίνθου²⁹⁵.
- Ενισχύεται ουσιαστικά το Ναυτικό που έμελλε να αποτελέσει καίριο παράγοντα αργότερα, στους Βαλκανικούς Αγώνες.

Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η πορεία προς τον κοινοβουλευτικό και εν τέλει θεσμικό εκσυγχρονισμό. Προς αυτή την κατεύθυνση οδήγησε και η υιοθέτηση του εκλογικού νόμου, του ΧΜΗ' του 1877, ένα χρόνο πριν από την εξεταζόμενη περίοδο. Με αυτόν τον εκλογικό νόμο, εισάγονται οι ακόλουθες σημαντικές τροποποιήσεις στον ισχύοντα νόμο του 1864:

1. Η ρητή κατάργηση των κάθε είδους περιουσιακών και εισοδηματικών προσόντων των εκλογέων²⁹⁶. Συγκεκριμένα, «το δικαίωμα του ψηφοφορείν εν εκάστη Επαρχία ανήκει εις πάντα δημότην εντός των δήμων της Επαρχίας, συμπληρώσαντα το 21 έτος της ηλικίας αυτού» (Άρθρον 4). Υπενθυμίζεται πως με τον νόμο του 1864 «το δικαίωμα του ψηφοφορείν ανήκει εις πάντας τους κατά τους καθεστώτας Νόμους πολίτας έλληνας, συμπληρώσαντας το 21 έτος της

²⁹⁴ Πρόκειται για την τελευταία αναίμακτη αύξηση των ελληνικών εδαφών.

²⁹⁵ Το 1878 οι ελληνικές κυβερνήσεις απέκτησαν τη δυνατότητα να δανειστούν πρωτοφανή ποσά για τα ελληνικά δεδομένα, έπειτα από πενήντα χρόνια αποκλεισμού από τις διεθνείς αγορές. Δερτιλής, Γ. (2016). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*. Αθήνα: Πόλις, σ. 59. «Τα ιερά του 1824-25 δάνεια έμενον μέχρι τούδε ακανόνιστα. Η έλλειψις αυτή επιρρίψασα καθ' ολοκλήρου του τόπου βαρυτάτην δυσφημίαν απέκοψε την οικονομικήν αλληλεγγύην μεταξύ της Ευρώπης και ημών (...). Το δάνειον εκείνο, ήτο η πρώτη αναγνώρισις του δικαίου του ημετέρου αγώνος». Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1878. Με τη συμφωνία του 1878 η χώρα εγκαινίασε μια περίοδο αυξημένου δανεισμού από το εξωτερικό προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις στρατιωτικές της δαπάνες και να καλύψει τις ανάγκες της διογκούμενης δημόσιας διοίκησης προκειμένου να ικανοποιηθούν τα διάφορα πελατειακά δίκτυα. Καλύβας, Σ. (2015). *Καταστροφές και Θρίαμβοι, Οι επτά κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Παπαδόπουλος, σ. 103.

²⁹⁶ Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010...*, ό.π., σ. 127.

ηλικίας των, έχοντας ιδιοκτησίαν τινά ή μετερχομένους οιονδήποτε επάγγελμα ή επιτήδευμα» (Άρθρον 4),

2. Ο τερματισμός των πολυήμερων εκλογικών διαδικασιών. Πλέον «η ψηφοφορία διαρκεί μίαν μόνον ημέραν, ήτις έσται Κυριακή, άρχεται δε από της ώρας της ανατολής και λήγει κατά την ώραν της δύσεως του ηλίου» (Άρθρον 45). Οι προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις διεξάγονταν σε τέσσερις ημέρες (η μια εκ των οποίων έπρεπε να είναι η Κυριακή) και διαρκούσαν οκτώ ώρες κάθε μέρα,
3. Η ενίσχυση της γνησιότητας των εκλογών, με την εισαγωγή του θεσμού των δικαστικών αντιπροσώπων και της εφορευτικής επιτροπής. Με το Άρθρον 32 «Εν εκάστω των εκλογικών συλλόγων ή τμημάτων παρίσταται κατά την διάρκειαν της εκλογής αντιπρόσωπος της δικαστικής Αρχής, όστις, (...) ενεργεί αυτεπαγγέλτως, ή επί τη μηνύσει οιονδήποτε εκ των εκλογέων, την ανάκρισιν και βεβαίωσιν πασών των εν τω εκλογικώ συλλόγω ή τμήματι αξιοποιώνων πράξεων και παραβάσεων του εκλογικού νόμου». Η Επιτροπή «αναλαμβάνει την διεύθυνσιν των της εκλογής, αναγνωρίζει τους διορισθέντας αντιπροσώπους ή αναπληρωτάς και τους υπαλλήλους της ψηφοφορίας, εκλέγει τον συντάκτην των πρακτικών αυτής και προβαίνει επί παρουσία των υποψηφίων ή αντιπροσώπων ή αναπληρωτών αυτών εις την διευθέτησιν των καλπών» (Άρθρον 50).

Παράλληλα, με τα καθήκοντα διατήρησης της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας στον τόπο της ψηφοφορίας (Άρθρον 59), η δικαστική εξουσία συμμετέχει και στον καταρτισμό των εκλογικών καταλόγων («ο κατάλογος καθίσταται οριστικός δια της αποφάσεως του Πρωτοδικείου, διορθούται δε υπό του Προέδρου κατά την απόφασιν ταύτην, εντός πέντε ημερών από της δημοσιεύσεως αυτής» (Άρθρον 20), γεγονός που ενισχύει έτι περαιτέρω την εξασφάλιση της ελεύθερης έκφρασης του λαϊκού φρονήματος²⁹⁷.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί πως διατηρείτο η «στενή» εκλογική περιφέρεια (βάση για την εκλογή των βουλευτών αποτελούσε η επαρχία και όχι ο νομός), με εκλογικό σύστημα σχετικής πλειοψηφίας, όπως και την προηγούμενη περίοδο.

Σε ό,τι αφορά τον εξωτερικό παράγοντα, είναι μια περίοδος που η Ελλάδα επιδιώκει να κάνει ορισμένα βήματα μπροστά, προχωρώντας σταδιακά σε μια λογική

²⁹⁷ Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα...*, ό.π., σ. 83.

εκσυγχρονισμού. Ο συμβιβασμός του 1878 αλλάζει τη διάρθρωση των δημοσίων δαπανών με το ελληνικό κράτος να σπεύδει να ενισχύσει τις ένοπλες δυνάμεις ενώ οι διοικητικές δαπάνες αυξάνονται συνεχώς²⁹⁸. Την ίδια χρονιά εισάγεται για πρώτη φορά ο θεσμός της καθολικής στράτευσης²⁹⁹, που μονιμοποιείται, δείχνοντας πως η χώρα ασπάζεται, ενδεχομένως εκούσα άκουσα, το ναπολεόντειο δόγμα της *levee en masse*, της μαζικής επιστράτευσης, που άλλαξε τον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου στην Ευρώπη.

Πέραν, όμως, από μια περίοδο καινοτόμων θεσμών, πρόκειται για μια περίοδο κυβερνητικών αναταραχών και σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των πρωταγωνιστών της πολιτικής σκηνής: του Χαρίλαου Τρικούπη και του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, με τον πρώτο να «ανατέλλει» και τον δεύτερο να «δύει», τον Τρικούπη να ευαγγελίζεται το «νέο» και τον Κουμουνδούρο να εκπροσωπεί το «παλαιό» και σταδιακά ξεπερασμένο από τις αναγκαιότητες της πολιτικής πραγματικότητας. Εύληπτο, δε, καθίσταται πως η αναφορά σε δύο πολιτικές προσωπικότητες καταδεικνύει τη μετάβαση προς τον δικομματισμό.

Την ίδια περίοδο ξεσπά «υπουργική» κρίση» με την αντιπολίτευση να διαφωνεί με τους κυβερνητικούς χειρισμούς για τα εθνικά θέματα. Οι εξελίξεις είναι ραγδαίες: ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος χάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής και παραιτείται στην προσπάθειά του να καλέσει τη γ' και τη δ' σειρά εφεδρείας προκειμένου να ενισχύσει τις ένοπλες δυνάμεις ενώ ο Χαρίλαος Τρικούπης και μέρος βουλευτών - που άλλοτε ανήκαν στην ομάδα του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και του Θρασύβουλου Ζαΐμη-τάσσεται υπέρ της αύξησης του τακτικού στρατού χωρίς να προσκληθεί η εφεδρεία³⁰⁰.

²⁹⁸ Δερτιλής, Γ. (2010). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920, τόμος Α'.* Αθήνα: Εστία, σ. 604-605.

²⁹⁹ Οι γενικές διατάξεις του νομοσχεδίου περί στρατολογίας όριζαν εξ αρχής ότι: «*Πας Έλλην οφείλει να υπηρετήσει αυτοπροσώπως εν τω στρατώ*» (Άρθρον 1), «*Η στρατιωτική υπηρεσία είναι υποχρεωτική εις πάντας τους άγοντας ηλικίαν από του 21 έτους, συμπεληρωμένου, μέχρι του 40, συμπεληρωμένου*» (Άρθρον 2) και «*Η αντικατάστασις απαγορεύεται*» (Άρθρον 4) (Βλ. ΠΣΒ, περ. Ζ', Σύν. Δ', συνεδρ. 15 Νοεμβρίου 1878, σ. 245). Σχετικά με τη θητεία ο Τρικούπης σε αγόρευση του στη Βουλή, παρέθεσε τη γνώμη του στρατηγού Νεβάλ σύμφωνα με τον οποίο «*αρκεί ενός έτους άσκησις εις μόρφωσιν στρατιώτου*» (Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 8^{ης} Μαρτίου 1880). Παράλληλα υπήρχαν οι «κληρούχοι» οι οποίοι ήταν εκείνοι που κληρώνονταν από τους απογραφικούς καταλόγους, προκειμένου να αποτελούν τη «μάζα» για τη συμπλήρωση της ορισθείσας δύναμης μιας μονάδας σε καιρό ειρήνης. Ο θεσμός αυτός καταργήθηκε το 1914 (Βλ. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 302-303).

³⁰⁰ Η ελληνική βουλή υιοθετεί την πρόταση της αντιπολίτευσης με 80 θετικές ψήφους και 76 αρνητικές (Βλ. ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Δ', συνεδρ. 17 Οκτωβρίου 1878, σ. 88-97). Λόγω της βαρύτητας της συγκεκριμένης ψηφοφορίας παρατίθενται τα ονόματα των βουλευτών που στήριξαν την υπουργική πρόταση προκειμένου να αποτυπωθεί η δύναμη υπουργείου Κουμουνδούρου τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή: 1. Θεοδώρου Κ., 2. Παπαλεονάρδος Ο., 3. Κυριακός Ι., 4. Δανόπουλος Σ., 5. Καραγιαννόπουλος Ι., 6. Δηλιγιάννης Θ., 7. Δεληγιάννης Ευ., 8. Λαδόπουλος Γ., 9. Αντωνόπουλος Α., 10. Κατσικαπής Ν.,

Με την κυβέρνηση Κουμουνδούρου να πέφτει, Τρικούπης και Ζαΐμης σχηματίζουν κυβέρνηση στις 21 Οκτωβρίου³⁰¹ που όμως καταρρέει άμα τη εμφανίσει της στη Βουλή (μην κερδίζοντας την 15ημερη αναβολή των εργασιών αυτής) και τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο να επανέρχεται με την ένατη κυβέρνησή του στις 27 Οκτωβρίου³⁰² και να μένει στην εξουσία μέχρι τις 10 Μαρτίου 1880.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος έθεσε στη Βουλή τους κυβερνητικούς του στόχους:

Μετά την απόφασιν της βουλής την αφορώσαν εις την εφεδρείαν ενησχολήθημεν να εξεύρωμεν τα μέσα και τον τρόπον, δι' ων θα δυνηθώμεν να συμβιβάσωμεν τας ιδέας της βουλής με τας ανάγκας του τόπου και τας σκέψεις ημών. Νομίζομεν δε ότι επετύχομεν, και ήδη καταγινόμεθα εις την σύνταξιν νομοσχεδίου (...) περί στρατολογίας³⁰³.

Παρόλο που θα μπορούσε να αναφερθεί πως δεν είχε ένα τόσο οργανωμένο σχέδιο περί αυτής της στρατιωτικής προετοιμασίας όπως ο Τρικούπης, που θα θεσπίσει

11. Παπαμιχαλόπουλος Ν., 12. Δημητριάδης Δ., 13. Αυγερινός Α., 14. Οικονόμου Π., 15. Γαβαλάς Δ., 16. Πήλικας Β., 17. Πετιμεζάς Σ., 18. Περρωτής Γ., 19. Κάρτσωνας Δ., 20. Τζάνες Δ., 21. Κοντόσταυλος Αλ., 22. Χατζηνικολής Ι., 23. Παπανικολάου Ν., 24. Μπαλάφας Ι., 25. Χωρεπισκοπίδης Ι., 26. Νοταράς Σ., 27. Νοταράς Α., 28. Μεντζελόπουλος Α., 29. Βαλσαμάκης Ν., 30. Πανάρετος Κ., 31. Χριστόπουλος Χ., 32. Χατζηπαναγιώτου Ν., 33. Τσιρόπουλος Ρ., 34. Βαρβιτσιώτης Ν., 35. Λάμπας Γ., 36. Βαλαωρίτης Ξ., 37. Παπαλουκάς Α., 38. Μανέτας Π., 39. Βάρβογλης Φ., 40. Κατριβάνος Α., 41. Νικολαΐδης Γ., 42. Ζερβός Σπ., 43. Κουμουνδούρος Α., 44. Μπούτος Π., 45. Κυριακίδης Δ., 46. Δαμίας Α., 47. Ροντήρης Αθ., 48. Σισμάνης Γ., 49. Ευθυμιόπουλος Κ., 50. Χριστοδούλου Κ., 51. Καπετανάκος Μαυρομιχάλης Α., 52. Ζαρεφόπουλος Ζ., 53. Κωνσταντάς Π., 54. Ρωμαιοί Θ., 55. Ιακωβάτος Τυπάλδος Δ., 56. Ξυδιάς Τυπάλδος Π., 57. Ρούφος Γ., 58. Κaráπαυλος Ν., 59. Μισυρλής Α., 60. Δαρειώτης Ν., 61. Αντύπας Ε., 62. Φλωριάς Γ., 63. Γεωργιάδης Γ., 64. Θεοχάρης Δ., 65. Κατσάκος Κ., 66. Μπούμπουλης Γ., 67. Σωτηρόπουλος Σ., 68. Αναστασόπουλος Θ., 69. Μεγαπάνος Ι., 70. Στεργιανόπουλος Κ., 71. Τσαμαδός Α., 72. Δυοβουνιώτης Κ., 73. Ζουλούμης Γ., 74. Χατζίσκος Κ., 75. Κριεζώτης Δ., 76. Καφετζόγλου Ν. (Βλ. ΠΣΒ περ. Ζ', Σύν. Δ', συνεδρ. 17 Οκτωβρίου 1878, σ. 88).

³⁰¹ Νωρίτερα ο Γεώργιος είχε απευθυνθεί στον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, ο οποίος, μετά τα αιματηρά επεισόδια- αποτέλεσμα της λαϊκής οργής για τη μη είσοδο στο ρωσοτουρκικό πόλεμο- και μετά τον λιθοβολισμό της οικίας του αποσύρθηκε στο Μεσολόγγι αρνούμενος να ενεργοποιηθεί εκ νέου πολιτικά, ως τον θάνατό του (14 Μαΐου 1879). Οι Τρικούπης και Ζαΐμης σχημάτισαν κυβέρνηση στην οποία συμμετείχαν και οι γόνοι των αγωνιστών της Επανάστασης του 1821, Σπυρίδων Καραϊσκάκης και Μιλτιάδης Κανάρης. Συγκεκριμένα, το «Υπουργείο» συγκροτήθηκε ως εξής: Χαρίλαος Τρικούπης, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργός Εξωτερικών και προσωρινώς των Οικονομικών, Θρασ. Ζαΐμης, Υπουργός των Εξωτερικών και προσωρινώς της Δικαιοσύνης, Ν. Μαυροκορδάτος, Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Σπυρ. Καραϊσκάκης, Υπουργός των Στρατιωτικών και Μιλ. Κανάρης, Υπουργός των Ναυτικών. ΠΣΒ στο ίδιο, συνεδρ. 23 Οκτωβρίου 1878, σ. 97-98.

³⁰² Η σύνθεση της ένατης κυβέρνησης Κουμουνδούρου ήταν η ακόλουθη: Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργός των Εξωτερικών, προσωρινώς δε και επί της Δικαιοσύνης, Θεόδ. Π. Δηλιγιάννης, Υπουργός επί των Εξωτερικών και προσωρινώς επί των Οικονομικών, Α. Αυγερινός, Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και Γ. Μπούμπουλης, Υπουργός επί των Ναυτικών και προσωρινώς επί των Στρατιωτικών. Βλ. ΠΣΒ ό.π., συνεδρ. 23 Οκτωβρίου 1878, σ. 105-106.

³⁰³ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 27^{ης} Οκτωβρίου 1878.

τον νόμο για την καθολική στράτευση το 1880, εν τούτοις έθεσε τις βάσεις για τη ναυτική προπαρασκευή, ενώ εξασφάλισε πόρους³⁰⁴ μέσα από την αναγνώριση των δανείων της επαναστατικής Ελλάδας εκείνη τη χρονιά, γεγονός που θα ανοίξει τον δρόμο και για έργα πνοής, όπως η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου και η δημιουργία της σιδηροδρομικής γραμμής μεταξύ Λάρισας και Βόλου, που προσαρτήθηκαν στον εθνικό κορμό³⁰⁵.

Η ενίσχυση των στρατιωτικών προετοιμασιών θα συντελέσει στην επίτευξη των σκοπών του έθνους.

5.1. Οι εκλογές της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1879

Μετά τον θάνατο του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη³⁰⁶, αναδεικνύονται ξεκάθαρα δύο μεγάλα κόμματα: του Χαρίλαου Τρικούπη και του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Παράλληλα, υπάρχουν και οι μικρότερες ομάδες του Θρασύβουλου Ζαΐμη και του Θεόδωρου Δηλιγιάννη (που είχε αρχίσει να αναδεικνύεται σταδιακά ως κομματάρχης).

Λίγο πριν από τις εκλογές της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1879, οι Θρασύβουλος Ζαΐμης, Χαρίλαος Τρικούπης και Αλέξανδρος Κουμουνδούρος δίνουν συνέντευξη στη γαλλική εφημερίδα *Globe*, γεγονός που δείχνει και την εστίαση ακόμα και από το εξωτερικό στα ελληνικά πολιτικά πράγματα. Εκεί, ο Ζαΐμης τίθεται υπέρ μιας συνταγματικής αναθεώρησης, επιθυμώντας η επόμενη Βουλή να γίνει αναθεωρητική. Ταυτόχρονα,

³⁰⁴ Εν όψει πάντως των εκλογών της επόμενης χρονιάς, υπήρχε στη δημόσια σφαίρα το θέμα της άσκησης δίωξης στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου για κατασπατάληση δημόσιων πόρων και για αντισυνταγματική συμπεριφορά, γεγονός που αποδεικνύεται ακόμα και από το ότι οι κυριότεροι πολιτικοί αρχηγοί της περιόδου ερωτώνται σχετικά από τη γαλλική εφημερίδα *Globe*. Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 149.

³⁰⁵ Μέσω της κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής αναμένονταν πολλαπλά οφέλη για την πατρίδα: 1. Ανάπτυξη στο μέγιστο βαθμό του εσωτερικού εμπορίου και του εμπορίου με τις όμορες τουρκικές επαρχίες, 2. Υπερδιπλασιασμός της παραγωγής, 3. Δημιουργία νέων πόλεων και κωμοπόλεων, διότι όπως έχει παρατηρηθεί, οι σιδηρόδρομοι συντείνουν στην αύξηση του πληθυσμού, 4. Υπερτίμηση της αξίας των γαιών από τις οποίες πρόκειται να διέλθει ο σιδηρόδρομος και 5. Ελαχιστοποίηση των δαπανών της μεταφοράς των προϊόντων από τον τόπο της παραγωγής στον τόπο της αναλώσεως μέχρι το λιμάνι της εξαγωγής τους. Εφημερίδα «Αληθεία», φύλλο της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

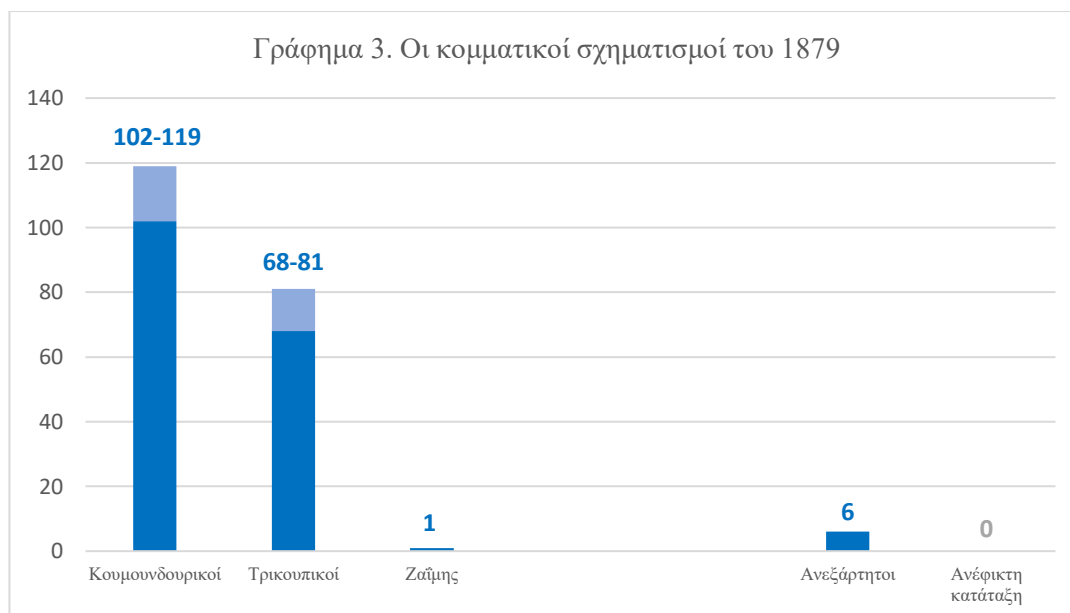
³⁰⁶ Ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης θεωρείτο ένας από τους καλύτερους ρήτορες της σύγχρονης Ελλάδος. Ο Πέτρος Ζάνος (με τον οποίο ήταν στενότερα συνδεδεμένος), στο αρχείο του, μας δίνει μια ενδιαφέρουσα εικόνα αιτιολογώντας και την κριτική που είχε δεχτεί ο Δεληγεώργης για τη θεωρούμενη φιλοτουρκική του πολιτική. Γράφει λοιπόν ο Ζάνος: «Ιδιοτρόπως εσκέπτετο αληθώς ο αείμνηστος ανήρ ως προς τας σχέσεις ημών μετά της Τουρκίας, διότι ενώπιον αυτού είχε πάντοτε ο Πανσλαβισμός το φάσμα. Τόσον δε φοβερόν παρίστατο εις τους οφθαλμούς του το φάσμα τούτο, ώστε το έβλεπε παντού ειδεχθές και αρπακτικόν, και εις αυτάς ακόμη τας αποκρύφους συνεννοήσεις μας μετά των άλλων λαών της Ανατολής. (...) Και ο κατά τα άλλα διορατικός αυτός νους εχάνετο εις το χάος και απεσκοτίζετο ένεκα της υπερβαλλούσης ρωσοφοβίας του». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 146.

τάσσεται υπέρ της εφαρμογής μέτρων δημοσιονομικής λιτότητας. Ο Τρικούπης δεν είναι υπέρ της άμεσης αναθεώρησης του Συντάγματος, αν και θα υποστήριζε τη θέσπιση μιας (εκλεγμένης από τον λαό) Γερουσίας, ενώ για το έλλειμμα 12 με 15 εκατομμύρια που είχε δημιουργηθεί από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου³⁰⁷, πίστευε ότι ένα πιο αποτελεσματικό σύστημα φορολογίας και μια πιο ενεργητική οικονομική πολιτική με στόχο την αφύπνιση των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας θα επαρκούσε για να ανορθωθούν τα δημόσια οικονομικά, ενώ στο επίκεντρο τοποθετούσε την προσάρτηση των νέων περιοχών. Τέλος, ο Κουμουνδούρος, αντιτίθετο και στην αναθεώρηση του Συντάγματος και στη δημιουργία της Γερουσίας, ενώ για το έλλειμμα, ανέφερε ως αιτία την Ανατολική κρίση και θεωρούσε ότι οι λύσεις θα έρχονταν μέσα από την αύξηση των δασμών και τη φορολογία.

Στις εκλογές της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1879 επιβεβαιώνεται η αναδιάταξη του πολιτικού σκηνικού: η «μετάβαση στον δικομματισμό» δείχνει να παγιώνεται ενώ πολιτικοί αρχηγοί με σημαίνουσα άλλοτε παρουσία φαίνεται να μη διαθέτουν πλέον επιρροή.

Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της συγκεκριμένης περιόδου είναι οι ακόλουθη: Κουμουνδουρικοί: 102-119, Τρικουπικοί: 68-81, Ανεξάρτητοι 8 και ένας ο Θρασύβουλος Ζαΐμης.

³⁰⁷ Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο στράφηκε στις διεθνείς αγορές για χρηματοδότηση, αλλά λόγω της μειωμένης πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος αναγνώρισε τα δάνεια της Επανάστασης.

Από τους πρώην βουλευτές «απέτυχον πλείστοι όσοι». Από τους υπουργικούς βουλευτές απέτυχαν οι Μπούμπουλης, Κοντόσταυλος, Κατσικαπής, Θεοδώρου, Κριεζώτης, Τσαμαδός, Μανέτας, Καφετζόγλους, Κυριακός, Κατσάκος, Δυοβουνιώτης, Πανάρετος και άλλοι πολλοί ενώ από τους βουλευτές της Αντιπολίτευσης απέτυχαν οι Θ. Ζαΐμης, Ζωχίος, Βαλέτας, Χοϊδάς, Παπακώστας, Βάρβογλης, Λιδωρίκης, Νεζερίτης, Στράτος, Μακρυγιάννης, Ν. Μεταξάς, Ν. Σούτσος, Μ. Κανελλόπουλος, Μήτσας και άλλοι³⁰⁸.

Οι πιο χαρακτηριστικές αποτυχίες βουλευτών είναι αυτή του υπουργικού Γεωργίου Μπούμπουλη και του αντιπολιτευόμενου Θρασύβουλου Ζαΐμη. Το «Εθνικόν Πνεύμα» γράφει για την αποτυχία του Μπούμπουλη:

«Μετά θλίψεως ήκουσαν άπαντες οι ευ φρονούντες την αποτυχίαν ως βουλευτού του αξιοτίμου υπουργού των ναυτικών κ. Γ. Μπούμπουλη. Ο κ. Γ. Μπούμπουλης τα μάλιστα φιλότιμος ακαμάτως ειργάσθη προς βελτίωσιν του ναυτικού, ώστε πάνυ δικαίως ωνομάσθη ο πατήρ αυτού” εν γένει δε επετέλεσεν αείποτε προς την πατρίδα τα καθήκοντα αυτού μετά ζήλου και ομολογουμένης τιμιότητος και αυταπαρνησίας. Ώστε οι συμπολίται αυτού μη εκτιμήσαντες τα αναμφισβητήτους αρετάς του ανδρός, ηδίκασαν εαυτούς μάλλον ή αυτόν»³⁰⁹.

Ο Γεώργιος Μπούμπουλης (βουλευτής Σύρου) έσπευσε να υποβάλλει την παραίτησή του ενώ τον παραιτηθέντα υπουργό των ναυτικών αναπλήρωσε ο υπουργός

³⁰⁸ Εφημερίδα «Αληθεία», φύλλο της 27^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

³⁰⁹ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

των στρατιωτικών Βλάσσης Βαλτινός³¹⁰. Σύμφωνα με την «Ωρα» «η αποτυχία του Ζαΐμη δύναται να χρησιμεύση ως πρόσθετος απόδειξις του ότι μεταξύ πάντων των εθνών της γης ο Έλλην είναι ο ήκιστα εξιππαζόμενος εκ των ασφαλιζόντων αλλαχού την υπεροχήν προσόντων γένους, πλούτου, πολιτικής περιωπής και τιμιότητος αναμφιβητήτου»³¹¹. Στην κάλπη του Θρασύβουλο Ζαΐμη βρέθηκαν 235 πλεονάζοντα σφαιρίδια ενώ ο Χρήστος Σολιώτης, ο τελευταίος από τους επιτυχόντες, υπερέβαινε μόνο κατά 45 ψήφους τον πρώτο επιλαχόντα Θρασύβουλο Ζαΐμη³¹². Λόγω της καλπονόθευσης η Βουλή αποφάσισε ότι αυτός ήταν ο πέμπτος βουλευτής της επαρχίας Καλαβρύτων.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης εκλέγεται μετά βίας στη Γορτυνία, ενώ ο αδερφός του αποβιώσαντος Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, Λεωνίδας, δεν εκλέγεται στο Μεσολόγγι, δείχνοντας πως η κληρονομιά του άλλοτε «επαναστάτη του Όθωνα» δεν του είχε ακόμα μεταβιβαστεί³¹³. Μεγάλος αριθμός βουλευτών «ίσως πλέον της ημίσεως» από το προσωπικό της προηγούμενης βουλής αντικαθίσταται, με τη μεταβολή να γίνεται προς όλες τις αποχρώσεις³¹⁴.

Οι βουλευτές είχαν αυξηθεί σε 207 και αργότερα σε 209 (ήταν 190 μέχρι τότε), με καθοριστικό ρόλο να διαδραματίζει και η απογραφή του 1879 όπου για πρώτη φορά, γίνεται επεξεργασία των αποτελεσμάτων με συγκεντρωτικό τρόπο από το Υπουργείο Εσωτερικών και την Υπηρεσία Στατιστικής της Ελλάδος.

Η γενική απογραφή των κατοίκων του Βασιλείου και «των εν τη αλλοδαπή διαμενόντων Ελλήνων πολιτών» πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1879 με το Β.Δ. της 29^{ης} Δεκεμβρίου 1879. Για την αποφυγή παρανοήσεων και την πρόληψη διπλών εγγραφών διακρίθηκε: (α) ο πραγματικός ή παρών πληθυσμός (το σύνολο των ατόμων που βρέθηκαν στον τόπο της διεξαγωγής της απογραφής), (β) ο πληθυσμός της συνήθους διαμονής (εγκατεστημένος, με τη συνήθη έννοια της κατοικίας) και (γ) ο

³¹⁰ Πρόκειται για τον εγγονό της Μπουμπουλίνας. Ο Γεώργιος Μπούμπουλης εξελέγη σε επαναληπτική εκλογή αφού η Βουλή αποφάσισε ότι η Σύρος δικαιούται πέμπτη έδρα. ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Α', συνεδρ. 21 Δεκεμβρίου 1879, σ. 289.

³¹¹ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

³¹² Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

³¹³ Στο Μεσολόγγι υπήρξαν δύο συνδυασμοί. Της αντιπολίτευσης με τους Χαρίλαο Τρικούπη, Γεώργιο Τσάλα και Μιλτιάδη Γουλιμή και του υπουργικού συνδυασμού με τους Λεωνίδα Δεληγεώργη, Στάμο Μακρή και Νικόλαο Σωτηρόπουλο (Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 28^{ης} Αυγούστου 1879). Από αυτούς εξελέγησαν οι Χαρίλαος Τρικούπης, Νικόλαος Μακρής (κουμουνδουρικός) και Γεώργιος Τσάλας (τρικουπικός).

³¹⁴ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1879.

νόμιμος πληθυσμός (ο πληθυσμός που έχει νόμιμη κατοικία στον τόπο της απογραφής και είναι εγγεγραμμένος ή καταγεγραμμένος εφόσον υπάρχει νόμιμη καταγραφή). Ο πληθυσμός του ελληνικού Βασιλείου το 1879 ήταν 1,653,767 σημειώνοντας αύξηση 221,576 κατοίκων σε σχέση με την απογραφή του 1870³¹⁵.

Πίνακας 6. Αποτελέσματα της Απογραφής πληθυσμού 1879

Πελοποννήσου	709,245
Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας	302,589
Δυτικής Στερεάς Ελλάδας	138,444
Επτανήσου	244,433
Κυκλάδων Νήσων	132,02
Ευβοίας	83,352
Διαφόρων άλλων Νήσων	43,684
Σύνολο	1,653,767

Σχετικά με τον αριθμό των βουλευτών που θα εξέλεγε κάθε επαρχία, ο εκλογικός νόμος ΧΜΗ' / 17.09.1877 όριζε τα ακόλουθα:

«ο αριθμός των παρ' εκάστης Επαρχίας αποστελλομένων Βουλευτών θέλει είσθαι ανάλογος προς τον πληθυσμόν των δημοτών των δήμων αυτών (...). Ο ανωτέρω πληθυσμός ορίζεται δια την διάρκειαν εκάστης Βουλευτικής Περιόδου επί τη βάσει των επισήμων απογραφικών πινάκων της τελευταίας προ των γενικών εκλογών της Βουλευτικής Περιόδου δημοσιευθείσης καταστατικής του πληθυσμού του Κράτους»³¹⁶.

Με τον νόμο αυτό οι νομάρχες δεν μπορούσαν να αποφασίζουν για το πόσους βουλευτές θα εξέλεγε κάθε περιφέρεια. Η Βουλή όμως διατηρούσε το δικαίωμα να προσθέτει κάποιον βουλευτή σε μια περιφέρεια, αν παρουσιάζονταν στοιχεία βάσει των οποίων προέκυπτε ότι είχε γίνει λάθος στον υπολογισμό του πληθυσμού. Ο νέος εκλογικός νόμος διατηρούσε το εκλογικό μέτρο των δέκα χιλιάδων κατοίκων.

Με αυτόν τον τρόπο η Βουλή αύξησε το σύνολο των βουλευτών από 207 σε 209 προσθέτοντας έναν στη Σύρο και έναν στην Ευρυτανία. Άλλες περιφέρειες που κέρδισαν έδρες ήταν η Αττική (δύο έδρες) και οι Επίδαυρος Λιμηρά, Ηλεία, Καλαμάτα, Καρυστία, Λακεδαίμων, Λεβαδεία, Λοκρίδα, Μαντινεία, Μεγαλόπολη, Μεσολόγγι,

³¹⁵Υπουργείο Εσωτερικών (1881). *Στατιστική της Ελλάδος, πληθυσμός 1879*. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού, σ. 6-8.

³¹⁶ Εκλογικός νόμος ΧΜΗ' / 17.09.1877 , Κεφάλαιον Α', Περί του αριθμού των Βουλευτών, Άρθρον 1.

Μεσσήνη, Παρνασσίδα, Πάτρα, Τριφυλία και Φθιώτιδα από μία έδρα³¹⁷. Παράλληλα, η αντιπολίτευση κατηγορούσε την κυβέρνηση για τον προσδιορισμό των υποψηφίων της Σάμης, της Τήνου και των Κυθήρων οι οποίες αντί των δύο βουλευτών που προβλέπονταν από τον νόμο, με βασιλικό διάταγμα, θα εξέλεγαν τρεις βουλευτές³¹⁸.

5.2. Η Βουλή του 1879

Η α' περίοδος της Η' Κοινοβουλευτικής Συνόδου ξεκινά τις εργασίες της στις 20 Οκτωβρίου 1879 και θα τις ολοκληρώσει τον Απρίλιο του 1880. Πρόεδρος της Βουλής εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Σωτήριος Σωτηρόπουλος³¹⁹ (βουλευτής Τριφυλίας) με 147 ψήφους επί 182 ψηφισάντων³²⁰.

Η εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου στο υπουργείο Κουμουνδούρου επιβεβαιώθηκε στη ψηφοφορία της ακόλουθης πρότασης βουλευτού: «Η Βουλή επιδοκιμάζουσα την μέχρι τούδε πολιτείαν του υπουργείου μεταβαίνει εις την ημερήσιαν διάταξιν». Εκεί η κυβέρνηση συγκέντρωσε 99 ψήφους, έναντι 71 του Τρικούπη, ενώ 6 αρνήθηκαν να ψηφίσουν³²¹.

Πριν γίνει εκτενέστερη αναφορά στις διεθνείς εξελίξεις που καταλαμβάνουν μείζονα σημασία λόγω ακριβώς της επέκτασης του εθνικού κορμού, κρίνεται σκόπιμο

³¹⁷ Συγκεκριμένα όριζε ότι «Επαρχία, έχουσα πληθυσμόν μέχρι τω δέκα χιλιάδων, εκλέγει ένα Βουλευτήν· έχουσα μείζονα των δέκα μέχρις είκοσι χιλιάδων, δύο· ανώτερον των είκοσι μέχρι των τριάκοντα χιλιάδων, τρεις· υπέρ τας τριάκοντα μέχρι των τεσσαράκοντα χιλιάδων, τέσσαρας, και ούτω καθεξής, προστιθεμένου ενός Βουλευτού, οσάκις ο πληθυσμός εστί ανώτερος της προηγούμενης δεκάδος χιλιάδων» (Βλ. Εκλογικό νόμο ΧΜΗ'/ 17.09.1877, ό.π.)

³¹⁸ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 27^{ης} Ιουλίου 1879.

³¹⁹ Ο Σωτήριος Σωτηρόπουλος εκλέχθηκε συνολικά δύο φορές Πρόεδρος της Βουλής. Την πρώτη φορά στη συνεδρίαση της 18^{ης} Οκτωβρίου 1878 με 79 ψήφους επί 102 ψηφισάντων (τα λευκά ψηφοδέλτια ήταν 23) και τη δεύτερη στη συνεδρίαση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1879. Μετά τον θάνατο του Κουμουνδούρου πολιτεύτηκε ως ανεξάρτητος, ενώ στις εκλογές του 1887 συμμετείχε ως επικεφαλής δικής του κοινοβουλευτικής ομάδας. Υπήρξε ιδρυτής του «τρίτου κόμματος».

³²⁰ ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Α', συνεδρ. 29 Νοεμβρίου 1879, σ. 3-5.

³²¹ Οι τρικούπηκοί βουλευτές (που συγκροτούσαν την αντιπολίτευση) ήταν οι ακόλουθοι: 1. Μελετόπουλος Α., 2. Μεσσηνέζης Ι., 3. Λογιοτατίδης Π., 4. Καρυστινάκης Α., 5. Μαυροκορδάτος Ν., 6. Ψύλλας Α., 7. Ράλλης Δ., 8. Φιλήμων Τ., 9. Καλλιφρονάς Δ., 10. Νικολόπουλος Β., 11. Κοσσονάκος Κ., 12. Μίλησης Γ., 13. Βουλπιώτης Δ., 14. Λομβάρδος Κ., 15. Λούντζης Α., 16. Κρεστενίτης Γ., 17. Στεφανόπουλος Σ., 18. Παππακυριακόπουλος Γ., 19. Πετούσης Γ., 20. Νομικός Ν., 21. Οικονόμου Α., 22. Πετιμεζάς Α., 23. Ζαΐμης Α., 24. Αντωνιάδης Α., 25. Πεζάς Ι., 26. Βασιλάκης Ν., 27. Παλατιανός Α., 28. Πολυλάς Ι., 29. Δημητριάδης Α., 30. Σταυρόπουλος Δ., 31. Δεληγιάννης Ι., 32. Κορωνάιος Π., 33. Θερμογιάννης Θ., 34. Καλλιτίσης Θ. ή Μαρούλης, 35. Βαλασσόπουλος Ι., 36. Μπουφίδης Ν., 37. Σέρβος Γ., 38. Πετρινός Α., 39. Σεχιώτης Α., 40. Ρεβελιώτης Κ., 41. Κοσσονάκος Η., 42. Δραγούμης Σ., 43. Σταμούλης Γ., 44. Τρικούπης Χ., 45. Τσάλας Α., 46. Πετσάλης Α., 47. Σαράβας Δ., 48. Μαυρομιχάλης Α., 49. Χρηστόπουλος Α., 50. Ιακωβάτος Γ., 51. Ιακωβάτος Χ., 52. Σιμόπουλος Α., 53. Κοντογούρης Α., 54. Κалаμογδάρτης Π., 55. Κουμανιώτης Ν., 56. Τριγγέτας Δ., 57. Γρυπάρης Ι., 58. Καράλης Π., 59. Σκουλούδης Σ., 60. Δούμας Ι., 61. Μαυρομαράς Γ., 62. Δρόσος Ν., 63. Στάϊκος Γ., 64. Δουζίνας Χ., 65. Βούλγαρης Γ., 66. Κριεζής Ε., 67. Γκίκας Θ., 68. Τράκας Α., 69. Ζουλούμης Δ., 70. Κοντογιάννης Ν., 71. Φλογαΐτης Θ. Βλ. ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Α', συνεδρ. 18 Δεκεμβρίου 1879, σ. 57-65.

να γίνει λόγος για την εσωτερική σκηνή. Στο εσωτερικό κυριαρχεί η επικράτηση των συμφερόντων των βουλευτών έναντι του κομματικού κέντρου. Εφόσον χρησιμοποιηθούν όροι πολιτικής επιστήμης, πρόκειται σαφώς για «παραγοντικά κόμματα» (ή «κόμματα στελεχών» ή «κόμματα των γνωρίμων»)³²².

Ενδεικτικό είναι πως η συγκεκριμένη Βουλή συγκροτεί επταμελή επιτροπή, προκειμένου να ετοιμάσει νομοσχέδιο για την αλλαγή του εκλογικού νόμου, που θα είχε ως κύριο στόχο τη δημιουργία κομματικών λιστών με υποψήφιους σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες, καθώς δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις, όπου οι αντιπρόσωποι του έθνους είτε λειτουργούσαν εντελώς ανεξάρτητα, είτε δεν ψήφιζαν σύμφωνα με τον συνδυασμό που τους είχε επιτρέψει την κάθοδο στην εκλογική αναμέτρηση. Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση που θα οδηγήσει σε πραγματικά εθνικά κόμματα (την οποία βέβαια και ο ίδιος ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος δεν είχε ασπαστεί με απόλυτη προσήλωση) εγκαταλείφθηκε, όπως και η μεταβολή του τρόπου ψηφοφορίας, που παρέμενε ο ίδιος (το σφαιρίδιο).

Επίσης, στο προσκήνιο έρχεται η οικονομία. Με την κατάσταση της Ελλάδας να μην είναι καλή, η χώρα είχε απομακρυνθεί από την οικονομική ορθοδοξία της μετατρεψιμότητας του εθνικού νομίσματος σε χρυσό (καθώς τέτοια αποθέματα δεν υπήρχαν) και είχε υιοθετήσει νόμισμα αναγκαστικής κυκλοφορίας. Ο Κουμουνδούρος, θέλοντας να αντλήσει πόρους από δάνειο 60.000.000 φράγκων που είχε λάβει η χώρα, επιχείρησε να περάσει σχετικό νόμο, χωρίς να υπάρχει ψηφισμένος προϋπολογισμός. Τελικά, ηττήθηκε με αποτέλεσμα να παραιτηθεί προσωρινά. Γρήγορα θα επανέλθει στην κυβέρνηση, προχωρώντας σε αποφάσεις που διατηρούσαν το εν λόγω νόμισμα (χωρίς τη μετατροπή του σε χρυσό)³²³.

Γενικά, στον οικονομικό τομέα, αναδεικνύονται τα εξής: ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος λειτουργεί περισσότερο ως πάτρонаς, ενταγμένος στο πελατειακό σύστημα που είχε ξεκινήσει από τους προκατόχους του και μοιάζει να ενδιαφέρεται για

³²² Τα «παραγοντικά κόμματα» στηρίζονται στην κοινωνική ακτινοβολία, στην ποιοτική διάσταση και στο ειδικό βάρος των ατόμων που τα στελεχώνουν. Τα σχήματα αυτά κυριαρχούνται από τους κοινοβουλευτικούς και χαρακτηρίζονται μάλλον προσωποκεντρικά. Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 83.

³²³ Μπορεί βέβαια να υπήρχε έλλειμμα, μπορεί να μην τηρείτο η οικονομική ορθοδοξία, όμως ο Κωστής αναφέρει ένα παράπλευρο πλεονέκτημα: τη χρηματοδότηση του δημόσιου τομέα με χαμηλό κόστος. Κωστής, Κ. (2015). *«Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας»...*, ό.π., σ. 400.

τον ενδεχόμενο κίνδυνο χρεοκοπίας. Αντίστοιχα, προτεραιότητά του αποτελούσε η ενίσχυση του στρατού για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης στόχευε σε οργανωτικές αλλαγές και σε νομοσχέδια που θα εισήγαγαν αλλαγές στη φορολογία, τον στρατό και αλλού, υιοθετώντας μια «κεντρία» στάση επί της οικονομίας, ενώ ο Θρασύβουλος Ζαΐμης έθετε υπεράνω όλων την οικονομία και συμφωνούσε με τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο στην εισαγωγή νέων φόρων³²⁴.

Με τις ισορροπίες να είναι εύθραυστες, ο Κουμουνδούρος δεν περνά τον προϋπολογισμό του 1880 (με ψήφους 99 κατά και 93 υπέρ)³²⁵ και τελικά ο Τρικούπης σχηματίζει νέα κυβέρνηση στις 10 Μαρτίου 1880 η οποία θα έχει διάρκεια επτά μηνών³²⁶.

Τα νομοσχέδια, δε, που αποκτούν τη μεγαλύτερη σημασία είναι αυτά για τον φόρο επί γης και την αναδιοργάνωση του στρατού. Σχετικά με το πρώτο, η δεκάτη³²⁷ στην αγροτική παραγωγή αντικαθίσταται από τον «φόρο επί των αροτριώντων κτηνών», που επιβάρυνε αποκλειστικά και μόνο τους κατόχους των ζώων που εργάζονταν για την αροτρίωση της γης³²⁸, γεγονός που σηματοδοτούσε τη μετατόπιση του βάρους προς τους ακτήμονες αγρότες, σε αντίθεση με τους γαιοκτήμονες, που ευνοούνταν.

Το άλλο ήταν η αναδιοργάνωση του στρατού. Πέρα από την καθιέρωση της υποχρεωτικότητας της στράτευσης, ο στρατός ουσιαστικά διαιρείτο σε δύο μέρη: το ένα

³²⁴ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 160.

³²⁵ ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Α', συνεδρ. 6 Μαρτίου 1879, σ. 327- 332. Είχε προηγηθεί η ισχυρότατη επίθεση του Τρικούπη στη συζήτηση που αφορούσε θέματα του οργανισμού και των δαπανών του στρατού. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 150.

³²⁶ Η κυβέρνηση Τρικούπη είχε την ακόλουθη σύνθεση: Χαρίλαος Τρικούπης, πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου, υπουργός επί των εξωτερικών , προσωρινώς δε και επί των οικονομικών, Σπυρίδων Καραϊσκάκης, υπουργός επί των στρατιωτικών, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, υπουργός επί των εσωτερικών, Αθανάσιος Γ. Πετιμεζάς, υπουργός επί της δικαιοσύνης, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, υπουργός επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως και Γεώργιος Δ. Βούλγαρης, υπουργός επί των ναυτικών. Βλ. ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Α', συνεδρ. 11 Μαρτίου 1879, σ. 333-334.

³²⁷ Από τα δέκα τμήματα της παραγωγής, το ένα κατέληγε στο κράτος, όπως προέβλεπε το σύστημα φορολόγησης που ίσχυε από την οθωμανική περίοδο. Επρόκειτο για ένα πλαίσιο ουσιαστικά παρωχημένο, ακατάλληλο για επενδύσεις στην αγροτική παραγωγή. Είχε προηγηθεί και η μεταρρύθμιση του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη (από τη θέση του υπουργού Οικονομικών) για καταβολή της δεκάτης σε είδος, προκειμένου οι αγρότες να μην «πέφτουν στα νύχια» τοκογλόφων και κερδοσκόπων, προκειμένου να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821- 1936...*, ό.π., σ. 559.

³²⁸ Με μικρές τροποποιήσεις ο «φόρος επί των αροτριώντων κτηνών» εφαρμόστηκε μέχρι το 1919. Ψαλιδόπουλος, Μ. (2019), *Τα δάνεια της Ελλάδας, 200 χρόνια ανάπτυξης και κρίσεων*. Αθήνα: Παπαδόπουλος, σ. 81.

θα απασχολείτο αποκλειστικά με τη στρατιωτική εκπαίδευση, ενώ το άλλο θα αναλάμβανε καθήκοντα που θα προσidiάζαν περισσότερο στη Χωροφυλακή. Παράλληλα, η θητεία μειωνόταν από δύο σε έναν χρόνο, με σκοπό τη μείωση του μεγέθους του στρατού κατά την περίοδο ειρήνης, άρα και τη μείωση των πελατειακών σχέσεων και των εξυπηρετήσεων με τους διορισμούς στον εν λόγω θεσμό³²⁹.

Αξία αναφοράς επίσης είναι η αλλαγή νοοτροπίας που επιχειρείται στην παιδεία. Ο Χαρίλαος Τρικούπης καταργεί τη μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής. Το γνωσιακό επίπεδο των μαθητών όφειλε να προσαρμοστεί στη σύγχρονη πραγματικότητα και να είναι πολύ πιο αυξημένο από κάποιες αποσπασματικές γνώσεις κατά βάση σε θρησκευτικά και ιστορία. Βαρύτητα δίνεται στις φυσικές επιστήμες, που θεωρούνται ως θεμέλιο για τη βιομηχανική και την αγροτική ανάπτυξη, όπως επίσης και σε επιστήμες που αφορούν την αγροτική παραγωγή αυτή καθ' αυτή. Έτσι, επέρχεται και η μεταρρύθμιση στο Πολυτεχνείο, που πλέον εξισώνεται με το Πανεπιστήμιο, για να «παράξει» τους επιστήμονες που θα στήριζαν το εκσυγχρονιστικό έργο της μεταρρύθμισης της χώρας³³⁰.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν υπέρ των μακρόχρονων στρατιωτικών προετοιμασιών και της μεγαλύτερης στήριξης σε συμμαχίες με άλλες Δυνάμεις, ενώ ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος τασσόταν υπέρ της ενίσχυσης των δαπανών για την άμυνα, με στόχο μια περισσότερο οπορτουνιστική πολιτική που θα οδηγούσε στην αύξηση των ελληνικών εδαφών.

Η κουμουνδουρική κοινοβουλευτική ομάδα ήταν μεγαλύτερη δυσκολεύοντας ενδοκοινοβουλευτικά τον Τρικούπη. Πρόεδρος της Βουλής εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας) με 92 ψήφους επί 155 ψηφισάντων. Ο Δημήτριος Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής) έλαβε 55 ψήφους και βρέθηκαν 8 λευκά ψηφοδέλτια³³¹. Η εκλογή κουμουνδουρικού προέδρου της Βουλής

³²⁹ Ο Χαρίλαος Τρικούπης συνέδεσε τη μείωση της στρατιωτικής θητείας με τον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας του στρατού (Βλ. *Ανάλεκτα περί Χαρίλαου Τρικούπη*, τόμος 15/2, σ. 325). Παράλληλα δημιουργήθηκε μια ενεργή δύναμη 25.000 ανδρών (Βλ. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 123). Ο Hering (2008) γράφει ότι ο στόχος ήταν ο εκσυγχρονισμός των ενόπλων δυνάμεων που θα υλοποιείτο με την εξοικονόμηση πόρων - που θα επέτρεπε τελικά τον τριπλασιασμό της αριθμητικής δύναμης του στρατού (μέσω του πολλαπλασιασμού των εφέδρων, καίτοι θα λάμβαναν συντομότερη εκπαίδευση)- και την αγορά εξοπλισμών. Hering, G. (2008). Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 559.

³³⁰ Πρωτίστως τους πολιτικούς μηχανικούς, οι οποίοι θα αποτελούσαν τον θεμέλιο λίθο για να υλοποιηθεί το κυβερνητικό πρόγραμμα για τα έργα υποδομής. Hering, G. (2008). Στο ίδιο, σ. 560.

³³¹ ΠΣΒ περ. Η', Σύν. Β', συνεδρ. 10 Οκτωβρίου 1880, σ. 6-7.

έθεσε θέμα ύπαρξης εμπιστοσύνης για την κυβέρνηση Τρικούπη γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή της στις 11 Οκτωβρίου 1880.

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος σχημάτισε εκ νέου κυβέρνηση τη μεθεπόμενη ημέρα³³². Και ενώ ο πρωθυπουργός κράτησε για τον εαυτό του το υπουργείο Εξωτερικών, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, αυτή τη φορά, προτίμησε να διατηρήσει την ανεξαρτησία του, εκμεταλλευόμενος και τον περιορισμό του αριθμού των πολιτικών προσωπικοτήτων (είχε προηγηθεί και ο θάνατος του Θρασύβουλου Ζαΐμη), με απώτερο στόχο τη δημιουργία δικού του κόμματος³³³.

Πίνακας 7. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της Η' περιόδου

Περίοδος Η'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύννοδος Α'	29 Νοεμβρίου 1879	Ψηφίσαντες: 177 Σωτήριος Σωτηρόπουλος (βουλευτής Τριφυλίας): 147 Λευκά: 80	Σωτήριος Σωτηρόπουλος
Σύννοδος Β'	10 Οκτωβρίου 1880	Ψηφίσαντες: 155 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας): 92 Δημήτριος Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 55 Λευκά: 8	Ανδρέας Αυγερινός

³³² Ο Κουμουνδούρος ανέλαβε πάλι την εξουσία στις 13 Οκτωβρίου 1880 έως τις 3 Μαρτίου 1882.

³³³ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 152.

5.3. Η εξωτερική πολιτική

Σε ό,τι αφορά την εξωτερική πολιτική οι Κουμουνδούρος και Τρικούπης συμφωνούσαν σε ένα πράγμα: στην ανάγκη να υπάρξει επίδειξη της διάθεσης για άμεση «λύση» με την Τουρκία, ακόμα και με την απειλή χρήσης βίας. Παράλληλα συνέχιζαν τις στρατιωτικές και ναυτικές προετοιμασίες.

Το momentum στο εξωτερικό ήταν ρευστό στην πραγματικότητα. Η Αγγλία με τον Γλάδσωνα πρωθυπουργό έδειχνε να έχει μια φιλελληνική στάση, σε συνδυασμό με τη μόνιμη ανάλογη στάση της Γαλλίας³³⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, συγκαλείται Συνδιάσκεψη στο Βερολίνο, τον Ιούνιο του 1880, για να ολοκληρωθεί η διαπραγμάτευση για την ελληνοτουρκική μεθόριο. Στη διάσκεψη δεν συμμετείχε μήτε η Ελλάδα μήτε η Τουρκία. Ο Τρικούπης (ο οποίος είχε αναπτύξει έντονη διπλωματική δραστηριότητα ως πρωθυπουργός) απέστειλε στο Βερολίνο μικρή αντιπροσωπεία υπό τον Πέτρο Βράιλα Αρμένη προκειμένου να εξασφαλιστεί η απαραίτητη παρασκηνιακή δράση. Η πρόταση των Δυνάμεων προέβλεπε ευρεία γραμμή πάνω από τα Ιωάννινα (δια του Μετσόβου) και νότια από το ρείθρο του Αλιάκμονα προς τις πλαγιές του Ολύμπου και από εκεί στο Αιγαίο, εξασφαλίζοντας στη χώρα μας σημαντικά εδαφικά κέρδη. Η απόφαση έγινε αμέσως αποδεκτή από τον Τρικούπη και συνοδεύτηκε από πανηγυρισμούς και φωταψίες στην πρωτεύουσα. Όμως οι πανηγυρισμοί κρίθηκαν μάταιοι αφού η Τουρκία αρνήθηκε να αποδεχθεί τις αποφάσεις, αναγκάζοντας τον Τρικούπη να προχωρήσει στην επιστράτευση ορισμένων ηλικιών. Η κατάσταση στην Ελλάδα ήταν πλέον δυσάρεστη³³⁵.

Η παραιτηθείσα κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη έφερε στην εξουσία τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο ο οποίος κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια δυσάρεστη τροπή του εξωτερικού ζητήματος. Συγκεκριμένα, η νέα γαλλική κυβέρνηση του J. Ferry, με υπουργό εξωτερικών τον Barthelemy Saint Hilary, μετέβαλε τη στάση της υπέρ της Τουρκίας. Η νέα συνδιάσκεψη συνεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη στις 10 Φεβρουαρίου 1881. Σε αυτή, οι πρεσβευτές δέχτηκαν την τουρκική πρόταση παραχωρήσεως στην Ελλάδα της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου και συμβούλεψαν τον Έλληνα πρωθυπουργό να αποδεχτεί πριν αλλάξουν γνώμη οι Τούρκοι. Ο

³³⁴ Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92...*, ό.π., σ. 606.

³³⁵ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 150-151.

Κουμουνδούρος, ο οποίος νωρίτερα είχε ασκήσει τόσο έντονη κριτική στον προκάτοχό του, απεδέχθη την πρόταση³³⁶.

Οι ρόλοι πλέον αντιστρέφονται: τώρα αυτός που «εξαπολύει πυρά» είναι ο Τρικούπης σε βάρος του Κουμουνδούρου, για τον λόγο ότι δεν αποδόθηκαν στην Ελλάδα τα «δέοντα».

Ο Κουμουνδούρος, σε επίσκεψή του στην Άρτα, συγκινημένος από τις λαϊκές εκδηλώσεις, δήλωνε: «Είμαι υπερήφανος, διότι δεν βλέπω πέριξ μου την στιγμινή αυτήν μαυροφορεμένης χήρας και ορφανά, επειδή εκ της πολιτικής μου ουδείς επενθηφόρησεν εις την Ελλάδα»³³⁷. Ο ίδιος αιτιολογούσε την πολιτική του με τον ακόλουθο τρόπο:

«Υπεγράψαμεν την σύμβασιν και ήδη η Θεσσαλία και η Ήπειρος είναι Ελλάς [...] Και σεις οι θερμοί πατριώται όσοι λυπείσθε διότι δεν ετύχετε της ευτυχούς περιστάσεως να χύσετε το αίμα υμών υπέρ της πατρίδος, σεις υπογράψατε την σύμβασιν... Τι θα ελέγαμεν κύριοι εις τους Θεσσαλούς; Σας δίδεται ελευθερία, αλλ' ημείς την αρνούμεθα. Θέλομεν να πολεμήσετε, θέλομεν την πατρίδα σας να μεταβάλωμεν εις στάχτην και ερείπια»³³⁸.

Ενώ ο Τρικούπης απαντούσε:

«Εξετάζοντες το ζήτημα, δεν αγόμεθα αναποδράστως εις το συμπέρασμα, ότι η παρελθούσα κυβέρνησις ανέλαβε και απέναντι της παρούσης και απέναντι των μελλουσών γενεών την μεγίστην των ευθυνών, διότι αυθαιρέτως ενεργήσασα άνευ της συμπράξεως της βουλής παρέστησε την Ελλάδα ανίκανον να εργασθή υπέρ του Ελληνισμού· οφείλει δε η Βουλή ν' αποκηρύξη την πολιτικήν εκείνην ίνα πεισθή η Ευρώπη, ότι η πλειονοψηφία του έθνους, εκφραζομένη δια της πλειονοψηφίας της βουλής, δεν επιζητεί το αναίμακτον, αλλ' εννοεί, ότι ο ελληνισμός ίνα ζήση πρέπει να έχη την απόφασιν ίνα πολεμήση και ότι εν τω μέλλοντι αγώνι όστις παρασκευάζεται εν τη Ανατολή η Ελλάς είναι έτοιμη μεταξύ των πρώτων να χύση το αίμα της, ουχί μόνον προς σωτηρίαν του κράτους οποίον είναι, αλλ' υπέρ παντός του έθνους ημών»³³⁹.

Η τελική σύμβαση υπογράφεται στις 22 Μαΐου 1881 και αποτελεί το λίκνο ενός άλλου ζητήματος που ανακύπτει στις σχέσεις μας με τα βαλκανικά κράτη, το κουτσοβλαχικό. Η Ρουμανία στην προσπάθειά της να ματαιώσει την ένωση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου με την Ελλάδα διαμαρτυρήθηκε στον λόρδο Γκράνβιλ (Υπουργό Εξωτερικών της Αγγλίας) «για την αδικία που έγινε σε βάρος

³³⁶ Η δικομματική λογική πλέον είναι έντονη: με τον Χαρίλαο Τρικούπη πλέον συντάσσονται όσοι θεωρούνται κάποτε Βουλγαριστές και Δεληγεωργικοί, ενώ συντάσσεται μαζί του και ο Θρασύβουλος Ζαΐμης. Αντίστοιχα, η ομάδα των βουλευτών του Θεόδωρου Δηλιγιάννη ακολουθεί τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 127.

³³⁷ Κουμάντος, Π. (2015). *Σπουδή του βίου και της πολιτείας του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1815-1883)...*, ό.π., σ. 334.

³³⁸ Ασπρέας, Γ. (1930), Στο ίδιο, σ. 130.

³³⁹ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 13^{ης} Μαρτίου 1882.

χωρών κατοικουμένων υπό πολλών χιλιάδων λαού ρουμανικής εθνικότητας»³⁴⁰, με το Βουκουρέστι να ερμηνεύει την ύπαρξη των Βλάχων και του λατινογενούς ιδιώματός τους ως μια διακριτή (από την ελληνική) εθνότητα, ήτοι ως ρουμανική.

5.4. Οι εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881

Ο Βασιλιάς, στην εκφώνηση του λόγου του, διατύπωνε την ανάγκη μιας νέας εκλογικής αναμέτρησης προκειμένου να εκπροσωπηθούν στο ελληνικό κοινοβούλιο οι κάτοικοι των νέων επαρχιών.

Η αμέσως μετά την κατάληψιν των νέων επαρχιών επιστάσα ανάγκη της διοικήσεως αυτών, της τηρήσεως της τάξεως και της εν αυταίς παρασκευής και ενεργείας βουλευτικών εκλογών, επέβαλον εις την κυβέρνησιν Μου να λάβη εν απουσία της Βουλής, μέτρα έκτακτα και προσωρινά, καθόσον μάλιστα, προς οριστικήν διαρρύθμισιν των πραγμάτων εν ταις επαρχίαις εκείναις, απητείτο και η σύμπραξις των κατοίκων αυτών³⁴¹.

Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 20 Δεκεμβρίου 1881³⁴², ενώ οι εκλογικές περιφέρειες για τις νέες περιοχές που προσαρτήθηκαν προσδιορίστηκαν με το βασιλικό διάταγμα της 13^{ης} Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Σύμφωνα με αυτό, στις ήδη υπάρχουσες περιφέρειες, προστέθηκαν άλλες έντεκα: 1. Άρτας, 2. Τζουμέρκων, 3. Λάρισας, 4. Τυρνάβου, 5. Αγυιάς, 6. Δομοκού- Φαρσάλων, 7. Βόλου, 8. Αλμυρού, 9. Καρδίτσας, 10. Τρικάλων και 11. Καλαμπάκας. Με βασιλικό διάταγμα καθορίστηκαν και οι λεπτομέρειες για τη σύσταση των εκλογικών καταλόγων.

Λίγες μέρες πριν από την εκλογική διαδικασία το «Εθνικόν Πνεύμα» παρουσίαζε το πρόγραμμα των φίλων της κυβέρνησης ως την πορεία αυτής της κυβέρνησης «τα πεπραγμένα, άτινα εισίν έργα και ουχί μωραί αδολεσχίαι, ουδενός διαφεύγουσι την αντίληψιν»³⁴³. Η αντιπολίτευση απαντούσε με κατηγορίες ότι «προέβη εις την ποδοπάτησιν της πολιτικής παρ' ημίν τάξεως και ανέτρεψε την όλην οικονομίαν της ελληνικής Πολιτείας, χωρίς να δύναται να προτείνει την εσχάτην ανάγκην και το αδύνατον της θεραπείας των εθνικών συμφερόντων, άλλως η δια της εκτροπής από της αυστηρής ευθείας οδού»³⁴⁴.

³⁴⁰ Τρίτος, Μ. (1993). *Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα*. Αθήνα: ανάτυπο από το περιοδικό «Εκκλησία», σ. 102-105, 135-136, 206-208.

³⁴¹ ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Α', συνεδρ. 18 Ιανουαρίου 1882, σ. 3-8.

³⁴² Την Κυριακή 2 Μαΐου 1882 διεξήχθησαν επαναληπτικές βουλευτικές εκλογές στις επαρχίες Θύρας, Πυλίας και Καλαβρύτων. Νωρίτερα είχαν επαναληφθεί οι εκλογές στην Αίγινα και στην Κέρκυρα καθώς και στην επαρχία Πάλλης.

³⁴³ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

³⁴⁴ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 5^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

Παράλληλα οκτώ υποψήφιοι της αντιπολίτευσης, μετά από συνεννόηση, παρουσιάστηκαν στους εκλογείς της Αττικής με κοινή επιστολή:

Συμπολίται, Ευτελής και μη ελληνοπρεπής εν ταις εξωτερικαίς σχέσεσι πολιτεία, αυθαίρετος και φατριαστική εν τω εσωτερικώ διαχείρισι της εξουσίας, κατέστρεψαν πολύτιμα του Έθνους δικαιώματα, κατέρριψαν το εθνικόν γόητρον και ανέτρεψαν την επί το καθεστώς πεποίθησιν. Ούτω μετά θυσίας, αίτινες τρεις όλας βαρύνουσαι γενεάς, μόνην δικαιολόγησιν είχαν την εξασφάλισιν του εθνικού μέλλοντος, παρίσταται ήδη τούτο μάλλον αβέβαιον και μάλλον ζοφερόν. (...) Αφού δε υπό τοιαύτας περιστάσεις διεξαχθήσεται ο εκλογικός αγών, καθήκον ημών θεωρούμεν να ζητήσωμεν παρ' ημών ψήφον, έχουσιν έννοιαν πολιτικήν, και εντολήν τιμωρών τοσούτων κακοπραγιών. Δεν ζητούμεν αληθώς ημείς ψήφον προς χάριν, κατερχόμενοι δε εις την εκλογικήν παλαίστραν ηνωμένοι δια κοινού και εκπεφρασμένου φρονήματος, πεποιθήμεν, ότι καθιστώμεν ευχερεστέραν την κρίσιν των συμπολιτών ημών, ην απεκδεχόμεθα ως ευτυχηγορίαν επί των θεμελιωδών ζητημάτων, άτινα τοιαύται παραβιάσεις, διασειάσαι εκ βάθρων το πολιτικόν ημών οικοδόμημα και επιρρίψασαι την επί το καθεστώς δυσπιστίαν, αναγκαίως γεννώσιν³⁴⁵.

Την επιστολή υπέγραψαν οι: Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς, Παύλος Καλλιγιάς, Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς, Δημ. Α. Μουτσόπουλος, Δημήτριος Γ. Ράλλης, Τιμολέων Ι. Φιλήμων, Ανδρέας Γ. Ψυλλάς και Αντώνιος Βλάχος. Η οκτανδρία χαρακτηρίστηκε από την κυβέρνηση ως «αναρχική ομάδα»³⁴⁶.

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πολιτικός σύλλογος Έγερσις- του Στέφανου Δραγούμη³⁴⁷ - ο οποίος:

Ακροασάμενος της αναπτύξεως επί του θέματος εάν η διάλυσις της Βουλής υπηγορεύθη εκ λόγων εθνικού συμφέροντος ή εγένετο προς εξυπηρέτησιν ατομικών ξένων όλως συμφερόντων και συσχεψάμενος επί του θέματος τούτου» απεφάνθη: «α. ότι ουδείς προφανώς υπήρχε λόγος εθνικού συμφέροντος προς διάλυσιν της Βουλής, β. ότι, εάν τω όντι υπήρχε εύλογος πρόληψις δυσπιστίας της εθνικής αντιπροσωπείας προς την κυβέρνησιν, ουδείς λόγος εθνικού συμφέροντος παρίστατο αγορεύων προς χρήσιν το προνομίου τούτου υπέρ ταύτης και κατ' εκείνης εν ούτω πασιδήλοις των αιτών της δυσπιστίας και κρισίμοις δια το έθνος περιστάσεσιν, γ. ότι καταφανές τούτο καθιστώσι τα κατά τε της δικαιοσύνης και του Συντάγματος τολμήματα³⁴⁸.

Σύμφωνα με την «Παλιγγενεσία», στη μερίδα της αντιπολίτευσης, με αρχηγό τον Χαρίλαο Τρικούπη, κατατάσσονται 122 βουλευτές, 89 βουλευτές στη μερίδα του

³⁴⁵ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

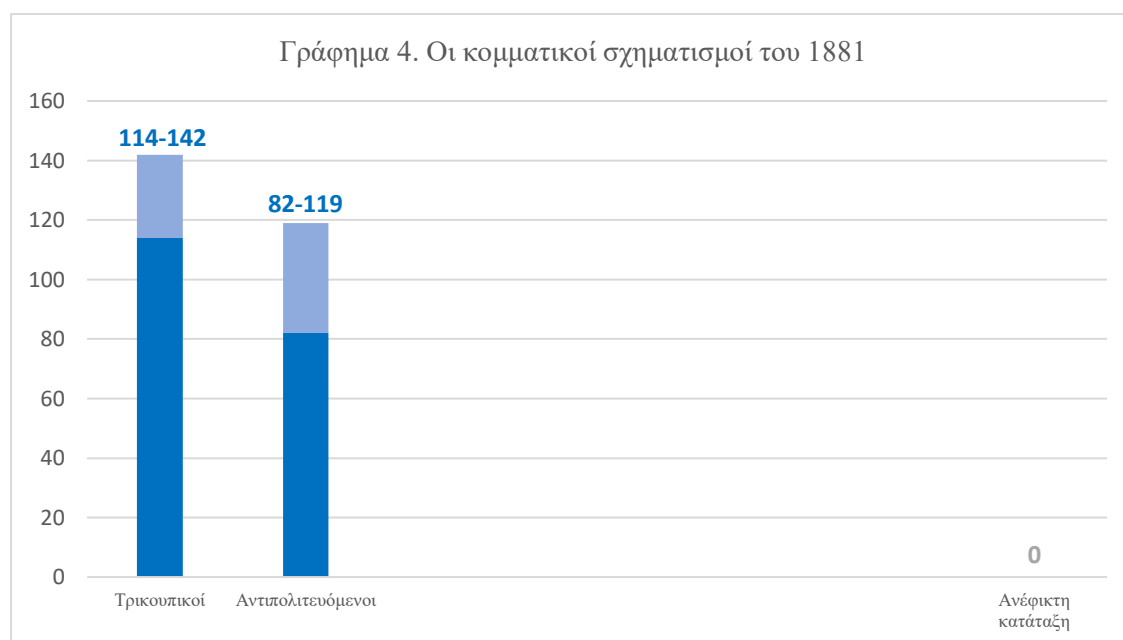
³⁴⁶ Εφημερίδα «Εθνικόν Πνεύμα», φύλλο της 7^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

³⁴⁷ Ο Στέφανος Δραγούμης το 1906 θα σχηματίσει ομάδα βουλευτών που θα μείνει γνωστή ως ομάδα «Ιαπώνων». Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο η ομάδα αυτή, που αποτελείτο ακόμη από τους Π. Πρωτοπαπαδάκη, Ε. Ρέπουλη, Α. Αλεξανδρή και Χ. Βοζίκη, διακρίθηκε για το ρηξικέλευθο της πολιτικής της κριτικής. Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή...*, ό.π., σ. 57-61.

³⁴⁸ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο 5^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, 10 βουλευτές στη μερίδα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, 10 βουλευτές³⁴⁹ με άγνωστα πολιτικά φρονήματα και 9 βουλευτές «ων η εκλογή είναι άγνωστος»³⁵⁰. Σχετικά με το εκλογικό αποτέλεσμα εξελέγησαν 245 βουλευτές εκ των οποίων οι 103 ήταν πρωτοεισερχόμενοι στη Βουλή, οι 69 ανήκαν στις παλαιές επαρχίες του κράτους και οι 34 στις νέες³⁵¹.

Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1881 είναι οι ακόλουθη: Κυβερνητικοί (δηλαδή οι τρικουπικοί): 114 - 142, Αντιπολιτευόμενοι: 82- 119.

Στη Θεσσαλία και στην Άρτα εξελέγησαν τριάντα πέντε βουλευτές εκ των οποίων δύο ήταν Μουσουλμάνοι: ο Σερίφ Μπέης και ο Χαλήλ Δερβής Μπέης στην περιοχή της Λάρισας³⁵². Τα ονόματα των Θεσσαλών βουλευτών ήταν τα ακόλουθα:

³⁴⁹ Στην κοινοβουλευτική ομάδα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη ανήκαν μεταξύ άλλων οι διακεκριμένοι πολιτικοί: Γεώργιος Κρεστενίτης (βουλευτής Ηλείας), Αντώνιος Ζυγομαλάς (βουλευτής Αττικής), Ιωάννης Αντωνόπουλος (βουλευτής Γορτυνίας) και Κων/νος Βάρβογλης (βουλευτής Μαντινείας).

³⁵⁰ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

³⁵¹ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 25^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

³⁵² Στη συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία υπήρξαν αρκετές καταγγελίες, ενστάσεις και παράπονα, Ωστόσο, οι εκλογές ακυρώθηκαν μόνο στις επαρχίες των Τζουμέρκων και Καλαμπάκας. Στις επαναληπτικές εκλογές στα Τζουμέρκα εκλέχθηκε ο Χρήστος Ρίγγας ενώ στην Καλαμπάκα επανεξελέγη ο Γεώργιος Σιβιτανίδης του οποίου η Βουλή ακύρωσε την επανεκλογή του. Τη θέση του Γεωργίου Σιβιτανίδη την πήρε ο Παύλος Λεβέντης. Πυρπιρή, Χ. (2013). *Οι πρώτοι Θεσσαλοί βουλευτές (1881-1885)*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 62-67.

Πίνακας 8. Οι πρώτοι Θεσσαλοί Βουλευτές 1881

Άρτας	Καραπάνος Κωνσταντίνος
	Παχός Γεώργιος
Τζουμέρκων	Αμβράζης Νικόλαος
	Κοττίκας Κωνσταντίνος
Λάρισας	Ζαρμάνης Αναστάσιος
	Ισχόμαχος Κωνσταντίνος
	Σερίφ Μπέης
	Χαλήλ Δερβής Μπέης
Τυρνάβου	Ζαφειριάδης Αθανάσιος
	Παπαδόπουλος Ιωάννης
Αγυιάς	Μοσχοβάκης Ιωάννης
	Στεφανίδης Νικόλαος
Δομοκού- Φαρσάλων	Ζαρίμπας Πολυμέρης
	Στεριάδης Χριστόδουλος
Βόλου	Γεωργιάδης Νικόλαος
	Καρτάλης Ιωάννης
	Κασσαβέτης Ιερώνυμος
	Κουκουσλής Νικόλαος
	Φιλάρετος Γεώργιος
	Φρόνιμος Απόστολος
Αλμυρού	Αργυρόπουλος Αριστείδης
	Οικονομίδης Δημήτριος
Καρδίτσας	Αδαμόπουλος Τιμολέων
	Βασαρδάνης Απόστολος
	Καραϊσκάκης Σπυρίδων
	Κοκορίκος Λεωνίδας
	Τερτίπης Δημήτριος
	Φραγκίδης Γεώργιος
Τρικάλων	Ραδινός Κωνσταντίνος
	Στουρνάρας Νικόλαος
	Χατζηγάκης Αθανάσιος
	Χατζηπέτρος Αλέξανδρος
Καλαμπάκας	Μάνδαλος Αλκιβιάδης
	Σιβιτανίδης Γεώργιος
	Τσαχτσίρης Δημήτριος

Ο Καρανικόλας (1963) χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία ως ιστορική για την πορεία του νεοελληνικού έθνους αφενός λόγω της εισόδου των Θεσσαλών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο και αφετέρου λόγω του γεγονότος ότι κατέβηκαν σε αυτές δημοκρατικοί υποψήφιοι με αντιμοναρχικό πρόγραμμα. Οι «Δημοκρατικοί» υποψήφιοι των εκλογών του 1881 είναι οι ακόλουθοι: Αριστείδης

Οικονόμου (Αττικής), Ρόκκος Χοϊδάς (Αττικής), Γεώργιος Πετιμεζάς (Καλαβρύτων) και Γεώργιος Φιλάρετος (Βόλου)³⁵³. Ο «Ραμπαγός» γράφει χαρακτηριστικά για τους «δημοκρατικούς»:

!!! ΡΕΜΑ!!! Ρέμα δημοκρατικό στην Αθήνα! Ρέμα δημοκρατικό στα Καλάβρυτα! Ρέμα δημοκρατικό στο Βόλο. Αριστείδης Οικονόμος, Ρόκκος Χοϊδάς, Γεώργιος Πετιμεζάς, Γεώργιος Φιλάρετος. (...) Ο λαός της πρωτεύουσας, ο λαός των Καλαβρύτων, ο λαός του Βόλου αποτελεί σήμερα ωραίο τρίγωνο ελευθεροεκτοκικών! (...) Αλλά διατί τρίγωνο και όχι τετράπλευρον; Η δημοκρατική ιδέα συμπτυνούνται εις τετράγωνον λογομαχίας κατά της βασιλείας, διότι και εκεί κάτω, εις την Γορτυνίαν στήνεται εις οχυρός αυτής πύργος, η κάλη του λαοφιλούς Φαλέξ η κάλη του Θεοδώρου Γ. Κολοκοτρώνη, σύμβολον φέρουσα, ως άλλοτε σουγιά Κολοκοτρώνη³⁵⁴.

Στις 18 Ιανουαρίου 1882 ξεκινούν οι εργασίες της Βουλής μετά τις εκλογές του Δεκεμβρίου 1881. Η ψήφος των Θεσσαλών βουλευτών κρίνεται καθοριστική για τη ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Είχε προηγηθεί η εκλογή του Προέδρου της Βουλής, την 26^η Φεβρουαρίου 1882, κατά την οποία ξεκαθαρίστηκε η κατάσταση. Πρόεδρος της Βουλής εκλέγεται ο τρικουπικός Σπυρίδων Βαλαωρίτης (βουλευτής Λευκάδος) με 127 ψήφους επί 215 ψηφισάντων. Ο κουμουνδουρικός Αντώνιος Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου) έλαβε 76 ψήφους και βρέθηκαν 12 λευκά ψηφοδέλτια³⁵⁵. Από τους 35 Θεσσαλούς βουλευτές, οι 30 συντάχθηκαν με τον Τρικούπη³⁵⁶ πικραίνοντας πολύ τον Κουμουνδούρο που είχε υπογράψει τη σύμβαση

³⁵³ Καρανικόλας, Γ. (1963). *Νόθες εκλογές στην Ελλάδα (1844-1961)*, Αθήνα: Επικαιρότητα, σ. 234-235.

³⁵⁴ Εφημερίδα «Ραμπαγός», φύλλο της 12^{ης} Δεκεμβρίου 1881.

³⁵⁵ ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Α', συνεδρ. 26 Φεβρουαρίου 1882, σ. 3-4.

³⁵⁶ Όταν αποφασίστηκε η διενέργεια εκλογών προκειμένου να εκπροσωπηθούν στο ελληνικό κοινοβούλιο οι κάτοικοι των νέων επαρχιών, ο Τρικούπης, υπό τον φόβο της (μεγάλης) πιθανότητας οι βουλευτές των νέων περιφερειών να ακολουθήσουν τον Κουμουνδούρο, λόγω του γεγονότος ότι επί της πρωθυπουργίας του απελευθερώθηκαν, υποστήριξε ότι οι νέοι βουλευτές δεν θα έπρεπε να γίνουν δεκτοί στη Βουλή εφόσον η προσάρτηση των νέων περιφερειών είχε γίνει με απλό βασιλικό διάταγμα, χωρίς τη σύμπραξη της Βουλής. Ο Τρικούπης «ξέχασε» τις παραπάνω ενστάσεις όταν διαπίστωσε ότι οι Θεσσαλοί βουλευτές (πλην δύο εκλεγέντων Τούρκων), κατά την εκλογή του Προέδρου της Βουλής, ψήφισαν υπέρ του τρικουπικού υποψηφίου. Για τον ίδιο λόγο ο Μαρκεζίνης (1967) χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο περιστατικό ως «μια των μελανών σελίδων του Χαριλάου Τρικούπη, ο οποίος δεν απέφυγε να κρίνει εθνικόν θέμα με κριτήρια κομματικά». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 150-154. Λίγο αργότερα, τον Μάιο του 1884, ο Τρικούπης σε περιοδεία του στη Θεσσαλία είχε την ευκαιρία να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του στους βουλευτές των νέων περιφερειών οι οποίοι συνετέλεσαν στην άνοδο του στην εξουσία. Έγραφε η εφημερίδα «Αιών»: «Ανευ των εκ Θεσσαλίας βουλευτών, των υπό την σκέπη του Κουμουνδούρου εκλεγέντων, αλλ' εν Αθήναις μεταβαλόντων φρόνημα, ούτε το υπουργείον το πρώην θα ανετρέπετο, ούτε το νυν θα εμορφούτο και θα διετρείτο. (...) Επίσης ανά πάσαν στιγμήν διακηρύσσων, ότι παν το εν Θεσσαλία γενόμενον καλόν δεν υπήρξε κυρίως της πρωτοβουλίας αυτού προϊόν, αλλά της εισηγήσεως των εκ Θεσσαλίας Βουλευτών κατ'όρθωμα». Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 16^{ης} Μαΐου 1884.

προσχώρησης των νέων κτήσεων στην Ελλάδα, γεγονός που τελικά τον οδηγεί στον θάνατο στις 26 Φεβρουαρίου 1883 και στη διαδοχή του από τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη³⁵⁷.

Τούτων δοθέντων, ξεκινά μια νέα περίοδος, πολύ διαφορετική, κατά την οποία ο δικομματισμός είναι πλέον παγιωμένος, ενώ συντελούνται και πολλές εξελίξεις που τελικά θα οδηγήσουν τη χώρα μπροστά, έστω και αν δεν ήταν πάντα ευθύγραμμη αυτή η πορεία.

Πίνακας 9. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της Θ' περιόδου

Περίοδος Θ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	26 Φεβρουαρίου 1882	Ψηφίσαντες: 215 Σπυρίδων Βαλαωρίτης (βουλευτής Λευκάδος): 127 Αντώνιος Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 76 Λευκά: 12	Σπυρίδων Βαλαωρίτης
Σύνοδος Β'	25 Οκτωβρίου 1882	Ψηφίσαντες: 176 Σπυρίδων Βαλαωρίτης: 98 Αντώνιος Μαυρομιχάλης: 64 Λευκά: 14	Σπυρίδων Βαλαωρίτης
Σύνοδος Γ'	4 Νοεμβρίου 1883	Ψηφίσαντες: 199 Πάυλος Καλλιγιάς (βουλευτής Αττικής): 112 Σπήλιος Αντωνόπουλος (βουλευτής Μεσσήνης): 80 Λευκά: 7	Πάυλος Καλλιγιάς
Σύνοδος Δ'	8 Νοεμβρίου 1884	Ψηφίσαντες: 178 Πάυλος Καλλιγιάς: 105 Σπήλιος Αντωνόπουλος: 66 Λευκά: 6 Γεώργιος Σταμούλης (βουλευτής Μέσης Κερκύρας): 1	Πάυλος Καλλιγιάς

³⁵⁷ Πετρίδης, Π. (1999). *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος δεύτερος 1862- 1917, Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ*. Αθήνα: Γκοβόστης, σ. 136-137.

Κεφάλαιο έκτο

Τρικούπης και δικομματισμός – Εκσυγχρονισμός και χρεοκοπία (1882-1896)

Οι εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου του 1881 επιβεβαίωσαν τη νέα μορφή του κομματικού συστήματος. Πλέον, ο δικομματισμός παγιώνεται³⁵⁸, ενώ θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως η περίοδος που ξεκινά με το συγκεκριμένο σημείο έναρξης αποτελεί και την αφετηρία, με την οποία σταδιακά η ιδεολογία εντάσσεται πιο ενεργά στην πολιτική ζωή, ιδίως αν κρίνουμε με βάση την ύπαρξη ενός αρθρωμένου, συνεκτικού προγράμματος.

Και αφού περί ιδεολογίας ο λόγος, χρήζει ξεχωριστής μνείας η ύπαρξη των «δημοκρατικών» βουλευτών με αντιμοναρχικό πρόγραμμα. Η δεκαετία του 1870 σηματοδοτεί ουσιαστικά τη σταδιακή είσοδο σοσιαλιστικών ιδεών στη χώρα μας. Ο Διαμαντόπουλος (1987) κάνει δύο ουσιώδεις παρατηρήσεις. Από τη μία μεριά επισημαίνει τη πλήρη- σχεδόν απόλυτη- ανεξαρτησία των σοσιαλιστικών ιδεών από οποιοδήποτε αντίστοιχο εργατικό κίνημα στον τόπο μας και από την άλλη τονίζει τη δυτικοστρέφεια της ελληνικής κοινωνίας σύμφωνα με την οποία αιτιολογείται η ανάπτυξη του σοσιαλισμού όχι ως κινήματος διαμαρτυρίας αλλά ως μέσου επιτάχυνσης της αφομοίωσης στο ευρωπαϊκό άρμα³⁵⁹.

Μολονότι η εκβιομηχάνιση δεν αποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο της εγχώριας οικονομικής ζωής, εντούτοις οι σοσιαλιστικές ιδέες εισάγονται, ακολουθώντας ρεύματα της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης. Έτσι, το 1875 εκδίδεται η εφημερίδα «Εργάτης» από τον Παναγιώτη Πανά, με συνεργάτες του αρκετούς από αυτούς που εκλέγονται στις εκλογές του 1881, όπως τον Αλέξανδρο Πετσάλη (βουλευτή Ξηροχωρίου) και τον κυριότερο εκπρόσωπο αυτού του ριζοσπαστικού και «πρωτόλεια» σοσιαλιστικού ρεύματος, τον Ρόκκο Χοϊδά³⁶⁰ (που εκλέγεται στη Βουλή εκείνη ως αντιπρόσωπος της

³⁵⁸ Ωστόσο ο Μαρκεζίνης (1967) αποδίδει σε σύμπτωση την εναλλαγή των δύο κομμάτων στην εξουσία η οποία- σε καμία περίπτωση- δεν αιτιολογείται από την ωριμότητα της λειτουργίας της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964...*, ό.π., σ. 162.

³⁵⁹ Στις αρχές του 20^{ου} αι., όταν η ομάδα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου προσπαθούσε να φέρει τον σοσιαλισμό στην Ελλάδα, η εργατική τάξη ήταν απίστευτα ασθενής. Δεν είχε μήτε πείρα ταξικών αγώνων, μήτε φιλοδοξίες. Μοναδικό ζητούμενο αποτελούσε η βελτίωση των υλικών συνθηκών διαβίωσής της. Βλ. Διαμαντόπουλος, Θ. (1987). «Η πρόσδεση των Κοινωνιολόγων στο βενιζελικό άρμα», *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Πολύτυπο, σ. 129-131

³⁶⁰ Ο Ρόκκος Χοϊδάς είναι μια ξεχωριστή περίπτωση: εκλέγεται τον Ιούλιο του 1875 βουλευτής Κρανιάς Κεφαλληνίας, μετά από μια μονομαχία που τότε προκάλεσε το πάνδημο ενδιαφέρον. Συγκεκριμένα, ο μέχρι τότε εισαγγελέας εφετών Ρόκκος Χοϊδάς (και γνωστός για τις αντιβασιλικές του απόψεις) πρωτοστατεί στις διαδηλώσεις απέναντι στις αυθαιρέσεις της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη. Σε μια από τις διαδηλώσεις στην πλατεία Συντάγματος, ο φιλοβασιλικός βουλευτής Μεσολογγίου Δημοσθένης

Αττικής στις επαναληπτικές εκλογές της 22ας Δεκεμβρίου 1883). Παράλληλα, με επίκεντρο τη Γενεύη, σπουδαστές από τις βαλκανικές χώρες στοχεύουν στην απελευθέρωση των Βαλκανίων από την οθωμανική δεσποτεία και στη συγκρότηση μιας «Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας», μακριά από εθνικιστικές ιδέες και από την επιρροή των Μεγάλων Δυνάμεων. Την πρώτη είδηση για την «Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία» τη βρίσκουμε στην εφημερίδα «Εργάτης»³⁶¹.

Σε αυτό, δε, το ζήτημα της ένταξης της ιδεολογίας στην πολιτική ζωή, πρωτοστατεί το Πέμπτο Κόμμα (από την πλευρά βέβαια της αστικής τάξης), με τον Χαρίλαο Τρικούπη να θέλει να συνεχίσει την εκσυγχρονιστική προσπάθεια που ξεκίνησε το διάστημα που είχε τα ηνία της διακυβέρνησης της χώρας. Εντύπωση προκαλεί πως κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου οι υποψήφιοι του κόμματος του Τρικούπη δεν επεδίωξαν να κρύψουν το ότι ο εκσυγχρονισμός συνεπαγόταν οικονομικές θυσίες και υψηλότερους φόρους³⁶².

Οι αρχές που προέβαλε το τρικουπικό κόμμα ήταν περισσότερο θελκτικές για τις πόλεις και τα μεγάλα εμπορικά κέντρα. Τα «προπύργια» του τρικουπισμού παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 10. Τα «προπύργια» του τρικουπισμού (1881)

Αττική	Δημήτριος Καλλιφρονάς Δημήτριος Ράλλης Παύλος Καλλιγιάς Δημήτριος Μουτσόπουλος Δημήτριος Μ. Καλλιφρονάς Νικόλαος Λεβίδης
--------	---

Στάικος βρίζει «σκαιότατα», κατά την έκφραση του Βουρνά, τους μετέχοντες στη διαμαρτυρία. Το επεισόδιο δεν αργεί να κλιμακωθεί και ο Ρόκκος Χοϊδάς, που υπερασπίζεται τους διαδηλωτές, φτάνει μέχρι του σημείου να μονομαχήσει με τον Δημοσθένη Στάικο. Ο Ρόκκος Χοϊδάς τραυματίζεται στον πνεύμονα από «βασιλική σφαίρα», όπως έγραφε προφανώς σκωπτικά ο βασιλόφρων τύπος, γεγονός που τον οδηγεί σε μάχη απέναντι στον θάνατο διάρκειας ενός μήνα. Μάλιστα, προφανώς λόγω και της δημοφιλίας του, ο Βασιλιάς ενδιαφέρθηκε να τον προσεταιριστεί, κάνοντάς του και την πρόταση να σταλεί η κόρη του, Πηνελόπη, για σπουδές στην Ελβετία, με σκοπό μετά να γίνει κυρία των τιμών της βασιλίσσας. Η πρόταση απορρίφθηκε με αγανάκτηση. Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τ. Α'. Αθήνα: Πατάκης, σ. 459-461 & 463.

³⁶¹ Εφημερίδα «Εργάτης», φύλλο της 17ης Σεπτεμβρίου 1875.

³⁶² Βέβαια, δεν επρόκειτο για μια ενιαία τακτική: στις φτωχότερες περιοχές, και πάλι γινόταν επίκληση στον αλτρωτισμό και ασκείτο κριτική για συμβιβασμούς στο «εθνικό ζήτημα», στο ίδιο. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 561.

Πάτρα	Γεώργιος Ρούφος Αγγελής Ρούφος Περικλής Καλαμογάρτης Αριστομένης Κοντογούρης Νικόλαος Κουμανιώτης Ανδρέας Ρηγόπουλος
Μεσολόγγι	Δεληγεώργης Λεωνίδας Μπέλιας Επαμεινώνδας
Σύρος	Σκουλούδης Στέφανος Γρυπάρης Ιωάννης Πετρίτσης Αντώνιος
Βόλος	Καρτάλης Ιωάννης Γεωργιάδης Νικόλαος Φιλάρετος Γεώργιος Κασαβέτης Ιερώνυμος Κουκουσλής Νικόλαος Φρόνιμος Απόστολος
Κόρινθος	Κανελλόπουλος Φώτιος Σταυρόπουλος Δημήτριος Ντετάκης Παναγιώτης Πετρούλιας Γεώργιος Τουρνάκης Δημήτριος
Κέρκυρα	Σταμούλης Γεώργιος Βασιλάκης Κωνσταντίνος
Ζάκυνθος	Λομβάρδος Κωνσταντίνος Καρρέρ Φρειδερίκος Λούντζης Αναστάσιος Καραμπίνης Αλέξανδρος

Οι κάτοικοι των πόλεων ακολουθούν το εκσυγχρονιστικό άρμα του Χαρίλαου Τρικούπη, ενώ στα Επτάνησα, κυρίως στην Κέρκυρα και στην Ζάκυνθο, το τρικουπικό ρεύμα ευνοείται λόγω και του Επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Αντίθετα, στο νότιο άκρο, οι «αντιστάσεις» στην τρικουπική πολιτική ήταν περισσότερο ισχυρές λόγω της προσήλωσης προς την παράδοση και της δυσπιστίας απέναντι στα πολιτικά προγράμματα ενισχύοντας το διοικητικό- συγκεντρωτικό κράτος³⁶³. «Προπύργιο» του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, του αντίπαλου δέους του Χαρίλαου Τρικούπη, θα αποτελέσει η Γορτυνία με τους Απόστολο Αθανασιάδη, Αθανάσιο Βαλαβάνη, Ιωάννη Αντωνόπουλο και Ηλία Παλαμίδα να συσπειρώνονται γύρω από το πρόσωπό του³⁶⁴.

Στις προγραμματικές δηλώσεις του, στις 4 Μαρτίου 1882, ο Τρικούπης θέτει τους στόχους του της διακυβέρνησής του³⁶⁵. Στο επίκεντρο, τοποθετεί ένα σύγχρονο, ισχυρό κράτος που θα υπερασπιστεί τον ελληνισμό (και όχι τα τότε σύνορα της ελληνικής επικράτειας).

Αυτό σήμαινε πως ετίθεντο μια σειρά από προτεραιότητες:

- «Η ανόρθωσις του νόμου»
- Η αντιμετώπιση των εθνικών κινδύνων:

Οι κίνδυνοι οι μεγάλοι της Ελλάδος είναι περίξ ημών, εκτός ημών. (...) Η κατάσταση της Ανατολής είναι επισφαλής (...) ταχεία θέλει είσθαι η κρίσις των περίξ ημών πραγμάτων.

- Οι φιλικές και αγαθές σχέσεις με «την γείτονα Δύναμη»³⁶⁶:

Την ειρηνικήν άρα πολιτικήν οφείλει ν' ασπασθή εν τοιαύτη εννοία η Κυβέρνησις (...). Δια της ειρηνικής εν γένει πολιτικής, δια της φιλικής προς τας ξένας Δυνάμεις συμπεριφοράς και ιδίως προς την γείτονα Δύναμιν, θ' αποκτήσωμεν την θέσιν, ήτις είναι αναγκαία, ίνα δυνηθώμεν να ετοιμάσωμεν τας δυνάμεις ημών όσον ένεστι τάχιον, ίνα μη ευρεθώμεν απaráσκευοι εν τη ώρα, καθ' ην ήθελε παύσει η ειρήνη υφισταμένη ουχί εξ ενεργείας ημών, οίτινες έχομεν ανάγκην αυτής επί πολύν

³⁶³ Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 563.

³⁶⁴ Ο Αθανάσιος Βαλαβάνης αρχικά ήταν δηλιγιαννικός και μετέπειτα έγινε τρικουπικός, ενώ ο Παλαμίδης Ηλίας ακολούθησε την αντίστροφη πορεία ξεκινώντας από τρικουπικός και καταλήγοντας δηλιγιαννικός.

³⁶⁵ Σύμφωνα με την Γαρδίκη (2010), με την ομιλία του Τρικούπη της 4^{ης} Μαρτίου 1882, εισάγεται για πρώτη φορά στην ελληνική Βουλή ένας νέος τύπος πολιτικού λόγου. Η ομιλία που εκφώνησε ο Χαρίλαος Τρικούπης έπαιρνε χαρακτηριστικά κυβερνητικών προγραμματικών δηλώσεων. Γαρδίκη, Κ. (2010). *Χαρίλαος Τρικούπης Προγραμματικές δηλώσεις (1882)*. Τδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία: Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου, σ. 93- 111.

³⁶⁶ Στόχος ήταν αυτή η απουσία πολέμου με τη γείτονα να διατηρηθεί για μια δεκαετία, χρονικό διάστημα που έμοιαζε αρκετό, προκειμένου να ολοκληρωθούν οι προσπάθειες ενίσχυσης των Ενόπλων Δυνάμεων.

χρόνον, αλλ' εκ της ενεργείας άλλων, μόνος δε κίνδυνος είναι, μη παύση πριν δυνηθώμεν να συμπληρώσωμεν την παρασκευήν.

- Ο εκσυγχρονισμός των υποδομών της χώρας. Ειδικότερα, η ειρηνική πολιτική θα έδινε τη δυνατότητα στη χώρα να προσεγγίσει το επίπεδο πολιτισμού της Ευρώπης:

Δίδοντες ώθησιν εις τα της συγκοινωνίας και εις πάντα τα αφορώντα εις την υλικήν πρόοδον, ήτις αποτελεί τα νεύρα της εθνικής ενεργείας.

- Η αποκατάσταση του ισοζυγίου του προϋπολογισμού η οποία θα επιτυγχανόταν με την ελάττωση των δαπανών και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας.
- Η ενίσχυση της βιομηχανίας και των συγκοινωνιών «και πάντων των μέσων, δι' ων προάγεται η υλική δύναμις»³⁶⁷.

Ωστόσο, όπως δήλωνε ο ίδιος, αυτό συνεπαγόταν οικονομικές θυσίες από πλευράς του ελληνικού λαού και αύξηση φόρων³⁶⁸. Με αυτήν την πολιτική κυβέρνησε για τρία χρόνια και δύο μήνες (μέχρι και τις 19 Απριλίου 1885). Η «αστασία των κυβερνήσεων» αντικαθίσταται από τη μακροβιότερη μέχρι τότε κυβέρνηση του Γεωργίου Α'. Η εφημερίδα «Ωρα» γράφει χαρακτηριστικά:

Τριετίαν ακριβώς συμπληρούται σήμερον από της ανόδου εις την εξουσία της ενεστώσης κυβερνήσεως. Μοναδικόν γεγονός εν τοις πολιτικοίς χρονικοίς της Ελλάδος, επί της περιόδου της επελθούσης μετά την μεταπολίτευσιν του 1862, δεν θέλει διαφύγη αναμφιβόλως την προσοχήν του παρατηρητού, του παρακολουθούντος την ανάπτυξιν του τόπου κατά την τελευταίαν ταύτην ιστορικήν εξέλιξιν. Πριν η αναλάβη τας ηνίας της εξουσίας η κυβέρνησις η αστασία των κυβερνήσεων ήτο αναγεγραμμένη εν τη ημερησία διατάξει του εν Ελλάδι πολιτικού βίου (...).

Φιλοδοξίαι ακατάβλητοι, προσωπικά πάθη και συμφέροντα, προς άλληλα συγκρουόμενα, άνευ συνδιαλλαγής, καθίστων αδύνατον την ύπαρξιν μονίμου και ισχυράς κυβερνήσεως. Σπανίως εν Ελλάδι εβίωσε πλέον του έτους οιαδήποτε κυβέρνησις, υφ' οιουδήποτε αισίους οιωनों και αν εχαιρετίζετο υπό του ελληνικού λαού³⁶⁹.

³⁶⁷ Γαρδίκας, Κ. (2010). *Χαρίλαος Τρικούπης Προγραμματικές δηλώσεις (1882)...*, ό.π. & ΕΣΒ, Περ. Θ', συν. Α', συνεδρ. 29^{ης} Μαρτίου 1882, σ. 113-122.

³⁶⁸ Όπως βέβαια θα φανεί και από το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης οι οικονομικές θυσίες δεν αφορούσαν όλο τον πληθυσμό. Αντίθετα αφορούσαν πρωτίστως τις πλατιές λαϊκές μάζες, που έβλεπαν ήδη καθ' όλη την προηγούμενη δεκαετία τη σημαντική αύξηση των έμμεσων φόρων (κατά 11% από το 1871 ως το 1880), ενώ μειώθηκαν οι έγγειοι και οι άμεσοι φόροι. Αναφέρθηκε ήδη επί παραδείγματι ο φόρος επί των αροτριώντων κτηνών, που βάραινε πρωτίστως τους ακτήμονες καλλιεργητές. Έτσι, ο Ανδρέας Συγγρός, που μετέπειτα διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο (μεταξύ άλλων) και για την ολοκλήρωση των έργων για τη διάνοιξη της Διώρυγας της Κορίνθου (από το 1889 ως το 1892), έλεγε: «Εγώ. Κύριοι, είμαι σχεδόν αφορολόγητος!». Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α'..., ό.π., σ. 496-497.

³⁶⁹ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 3^{ης} Μαρτίου 1885.

Πρόεδρος της Βουλής, της Β' συνόδου, εκλέγεται ο τρικουπικός Σπυρίδων Βαλαωρίτης με 98 ψήφους επί 176 ψηφισάντων. Ο κουμουνδουρικός Αντώνιος Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου) έλαβε 64 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 14 λευκά ψηφοδέλτια³⁷⁰, γεγονός που τεκμηριώνει με πάσα βεβαιότητα την ύπαρξη εμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου προς την κυβέρνηση Τρικούπη.

Σχετικά με το τρικουπικό έργο στη συγκεκριμένη κοινοβουλευτική θητεία, αυτό ξεκινά από τις νέες κτήσεις της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου σε βάση «αντίθετη» από αυτή που επαγγελλόταν. Ειδικότερα, καταργεί όλα τα βασιλικά διατάγματα της κυβέρνησης Κουμουνδούρου (που ως τέτοια, βέβαια, δεν είχαν περάσει από τη Βουλή) και συστήνει κατ' ουσίαν εξ αρχής όλες τις δημόσιες υπηρεσίες, ενώ τη μεγαλύτερη σημασία είχε η ακύρωση όλων των διορισμών σε δημόσιες και δικαστικές αρχές, κάτι που εξυπηρετούσε το πελατειακό του δίκτυο³⁷¹. Επίσης, προχωρά στην αντικατάσταση του υποστρατήγου Σούτσου με τον συνταγματάρχη Δημήτριο Γρίβα ως επικεφαλής του στρατού στις νέες κτήσεις, τον οποίο προβιβάζει στον βαθμό του υποστρατήγου, επαναφέροντάς τον στην ενεργό δράση μετά από χρόνια³⁷². Αυτή η επιλογή δημιουργεί τριγμούς ήδη από την αρχή της θητείας της κυβέρνησης, με τον Σπυρίδωνα Καραϊσκάκη

³⁷⁰ ΠΣΒ, περ. Θ', συν. Β', συνεδρίαση 25^{ης} Οκτωβρίου 1882, σ. 4-5.

³⁷¹ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 325.

³⁷² Ο Δημήτριος Γρίβας αποτέλεσε αμφιλεγόμενη προσωπικότητα. Υπήρξε παλαιός σύμμαχος του Δημητρίου Βούλγαρη, με έντονα παράπονα για το πρόσωπό του από τα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων.

γιο του οπλαρχηγού)³⁷³ να παραιτείται από το αξίωμα του υπουργού Στρατιωτικών, αξίωμα που τελικά διατηρεί ο ίδιος ο πρωθυπουργός³⁷⁴.

Στο ζήτημα του στρατού, ο Χαρίλαος Τρικούπης έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της ποιότητας των στελεχών. Με τον νέο οργανισμό του στρατού, που θεσπίζεται το 1882, καθιερώνονται συγκεκριμένα προσόντα για την εισαγωγή στη Σχολή Ευελπίδων (πενταετής φοίτηση, με δίδακτρα), ενώ ιδρύονται παραγωγικές σχολές τόσο για τον στρατό ξηράς, όπως η Προπαρασκευαστική Σχολή Υπαξιωματικών στην Κέρκυρα, όσο και για το ναυτικό, με ιδιαίτερη μνεία να αξίζει να γίνει στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων.

Παράλληλα, προσκαλούνται ξένοι ειδήμονες, πρακτική που εφαρμόστηκε και σε άλλους κλάδους, με τον Τρικούπη να προσκαλεί Γάλλους, με επικεφαλής τον στρατηγό Vosseur (για τον στρατό) και τον ναύαρχο Lejeune (για το ναυτικό). Η γαλλική αποστολή αφικνείται το 1884 και παραμένει για μια τριετία, με στόχο την ουσιαστική αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και την παροχή ουσιαστικών κατευθυντήριων γραμμών, προκειμένου να επιτευχθεί αυτή η στόχευση³⁷⁵. Από εκεί και πέρα, με τη μείωση της υποχρεωτικής θητείας στον ένα χρόνο (από τα δύο) το 1882, στόχευε στην αύξηση του αριθμού της ενεργής και σε εφεδρεία στρατιωτικής δύναμης, χωρίς την

³⁷³ Μάλιστα, ο Σπυρίδωνας Καραϊσκάκης, ο Σωτήριος Πετιμεζάς και άλλοι επτά βουλευτές εγκαταλείπουν τον Χαρίλαο Τρικούπη και εντάσσονται στην κοινοβουλευτική ομάδα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου στις 16 Απριλίου του 1882, ενώ διεξάγονταν ψηφοφορίες για σύσταση εξεταστικής επιτροπής για υπόθεση δωροδοκίας προς τον Κουμουνδούρο, προκειμένου να επέμβει σε αποφάσεις δικαστηρίου και για κακοδιαχείριση του Θησαυροφυλακίου Θηβών με εμπλοκή και του συνεργάτη του Σωτήρη Σωτηρόπουλου (Βλ. Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 219-220). Σχετικά με το παραπάνω σκάνδαλο, αποκαλύφθηκε ότι ο ταμίας των Θηβών Βελέντζας είχε καταχραστεί σε διάστημα 9 ετών 800.000 δραχμές, με τον τελευταίο να καταγγέλλει ότι δωροδότησε τον υπουργό των Οικονομικών του Κουμουνδούρου Σωτηρόπουλο, για να αποσιωπήσει το έλλειμμα (Βλ. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*. Αθήνα: εκδοτική Αθηνών, σ. 15). Η ήττα του Κουμουνδούρου κατά την εκλογή Προέδρου της Βουλής οφειλετο στη ψήφο των Θεσσαλών βουλευτών. Παρόλα αυτά ο Κουμουνδούρος στην επόμενη συνεδρίαση, πριν αναγγείλει την παραίτηση της κυβέρνησής του, ζήτησε τη σύσταση εξεταστικής επιτροπής για την υπόθεση Βελέντζα τονίζοντας ότι πρέπει να εξεταστεί η υπόθεση: «ολόκληρος, ανεξαρτήτως των μέχρι τούδε συμβάντων, και ανεξαρτήτως της δικαστικής ενεργείας, ήτις ίσως περιορισθή εντός στενών ορίων. Είναι αναγκαίον τούτο, διότι, εν όσω η αλήθεια δεν ανακαλυφθή πλήρης, και εν όσω τα πράγματα δεν εξετασθώσιν ακριβέστατα, αι διαδόσεις θέλουσιν εξακολουθή επαναλαμβανόμεναι, και πλείσται υπολήψεις συκοφαντούνται, πράγμα το οποίον και την υπόληψιν του Έθνους προσβάλλει». Κατά την έκθεση της πλειοψηφίας οι πολιτικοί που κατηγορήθηκαν ήταν οι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος και Σωτήριος Σωτηρόπουλος. (Βλ. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., υποσημείωση 18, σ. 152 – 158). Τελικά η εξεταστική επιτροπή δεν κατέληξε σε ενοχοποιητικά συμπεράσματα. Το επόμενο έτος απεβίωσε ο Κουμουνδούρος, ο Παπαμιχαλόπουλος έγινε πάλι υπουργός στην κυβέρνηση Δηλιγιάννη (το 1885) ενώ ο Σωτηρόπουλος έγινε πρωθυπουργός το 1893.

³⁷⁴ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις παίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 326.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 336.

αύξηση του βάρους στα (σε δεινή κατάσταση ευρισκόμενα) οικονομικά δεδομένα. Αντίθετα, θα εξοικονομηθούν πόροι³⁷⁶ που θα επιτρέψουν την ενίσχυση του οπλοστασίου των ενόπλων δυνάμεων, με τον Τρικούπη να παραγγέλνει το 1884 επτά μικρά ατμόπλοια στην Αγγλία και τρία θωρηκτά στη Γαλλία στην επόμενη πρωθυπουργική του θητεία.

Γενικά, ο τομέας της κατάρτισης των στελεχών αποτελεί επιθυμητό κυβερνητικό στόχο και πυρήνα της τρικουπικής σκέψης. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς τον νόμο του 1877 για τα προσόντα των υπαλλήλων του Υπουργείου Εξωτερικών (τότε ο Τρικούπης ήταν ο αρμόδιος υπουργός στην οικουμενική κυβέρνηση Κανάρη). Σε αυτή τη θητεία, εισάγει τον νόμο για τα προσόντα των δημοσίων υπαλλήλων, που έρχεται στη Βουλή το 1882 και ψηφίζεται τελικά το 1884³⁷⁷.

Εκεί, όμως, που θα μπορούσε να πει κανείς πως έμεινε πιο έντονο το στίγμα της κυβέρνησης Τρικούπη είναι τα δημόσια έργα. Καίρια ήταν η ανάπτυξη σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου, που θα κάλυπτε από το ένα άκρο στο άλλο τη χώρα. Σε σχέση με το πρώτο, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος είχε υπογράψει δύο συμβάσεις το 1881 με τη γαλλική εταιρεία Descanne-Perdoux (μεσολαβητής ο Ντε Κίρικο) για δύο γραμμές: Αθηνών-Πάτρας και Αθηνών-Λάρισα³⁷⁸.

Μάλιστα, οι γραμμές θα γίνονταν με βάση τις διεθνείς προδιαγραφές, πλάτους 1,43 μέτρων, που θα επέτρεπαν την ανάπτυξη μεγαλύτερων ταχυτήτων με στόχο την τόνωση του ρόλου της χώρας στον τομέα του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου και των συγκοινωνιών, με την Πάτρα να τίθεται στο επίκεντρο³⁷⁹. Ωστόσο, ο Χαρίλαος Τρικούπης τάσσεται υπέρ της άμεσης, πιο φθηνής κατασκευής, που θα κάλυπτε κατά βάση τις εσωτερικές ανάγκες της χώρας. Έχοντας αυτήν την πεποίθηση, υπογράφει σύμβαση με τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα³⁸⁰ και διαπραγματεύεται τη σύναψη

³⁷⁶ Σε συνδυασμό με δάνειο 40 εκατομμυρίων δραχμών, που συνάπτεται για το σκοπό αυτό και περνά χωρίς ιδιαίτερα ζητήματα. Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 236.

³⁷⁷ Τυπικό προσόν πρόσληψης ορίζεται το απολυτήριο σχολαρχείου για τις κατώτερες βαθμίδες, ενώ για τις ανώτερες και για προαγωγή απαιτείτο απολυτήριο γυμνασίου ή πτυχίο Πανεπιστημίου. Παράλληλα, έθετε περιορισμούς για μεταθέσεις, απολύσεις, ενώ έθετε απαγορευτικό στην κατάσχεση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 330.

³⁷⁸ Gardikas, K. (1988). Στο ίδιο, σ. 228.

³⁷⁹ Τρίχα, Λ. (2016). Στο ίδιο, σ. 339.

³⁸⁰ Gardikas, K. (1988). Ό.π., σ. 236.

συμβάσεων³⁸¹ για ένα πολύ πιο εκτεταμένο δίκτυο, το οποίο θα αποτελείται από πιο στενές γραμμές πλάτους 1 μέτρου, με μόνο μια βόρεια έξοδο διεθνών προδιαγραφών. Σύμφωνα με τον Παπαγιαννάκη (1990), ο Τρικούπης προτιμά τη στενή γραμμή πλάτους 1 μέτρου, λόγω του χαμηλού βαθμού ανάπτυξης της χώρας (χαμηλότερη ταχύτητα και μικρότερες ανέσεις). Η διεθνής γραμμή (1,43 μ. η οποία θα ήταν ταχύτερη και πιο άνετη) θα στοίχιζε πολύ περισσότερο ιδιαίτερα στην κατασκευή στην ορεινή χώρα λόγω του μεγαλύτερου βάρους των γραμμών, του μήκους των αναγκαίων ξύλινων υποστηρίγμάτων αλλά κυρίως εξαιτίας της παραμέτρου των μεγαλύτερων καμπυλών και των αναγκαίων σηράγγων. Για τους ίδιους λόγους η επιβάρυνση του κράτους ορίστηκε σε χιλιομετρική επιχορήγηση του κατασκευαστή με 20.000 δραχμές ανά χιλιόμετρο αντί για την εγγύηση ελαχίστου κέρδους 5%³⁸².

Με τα παρακάτω λόγια ο Τρικούπης, τον Μάρτιο του 1882, θα θεμελιώσει και θα ξεκινήσει την ελληνική σιδηροδρομική προσπάθεια:

Εντός 4 έως 5 το πολύ ετών ου μόνον ο απ' Αθηνών έως Πατρών και έως Ναυπλίου σιδηρόδρομος, αλλά ολόκληρον το σύμπλεγμα των εσωτερικών ημών σιδηροδρόμων πρέπει να είναι κατασκευασμένον. Δεν είναι επιτετραμμένον εις την Ελλάδα να περιμένη πλειότερον. Περιέμεινε μέχρι τινός, διότι τα μέσα αυτής δεν τη επέτρεπον να πράξη εξ ιδίων, η δε πίστις της δεν τη επέτρεπε να χρησιμοποίησιν προς κατασκευήν σιδηροδρόμων ξένα κεφάλαια³⁸³.

Μάλιστα, η συγκυρία κρινόταν ιδιαίτερα ευνοϊκή, καθώς το ενδιαφέρον του διεθνούς κεφαλαίου είχε στραφεί εκείνη την περίοδο στον τόπο μας και στις επενδύσεις στο σιδηροδρομικό δίκτυο.

Παρά τις δυσκολίες, ουσιαστικά όλη η εικόνα της χώρας αλλάζει, με τις γραμμές να παραδίδονται σταδιακά στην κυκλοφορία από το 1883 μέχρι το 1890³⁸⁴. Οι σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας παραχωρούνται στον Κων/πολίτη τραπεζικό Θεόδωρο Μαυρογορδάτο και ολοκληρώνονται μέχρι το 1886, της Πελοποννήσου στη Γενική Πιστωτική Τράπεζα και μέχρι το 1890 ολοκληρώνεται ουσιαστικά το δίκτυο Πατρών-

³⁸¹ Τον Μάιο του 1882 έχουμε τρία νομοσχέδια για την ανάθεση των σιδηροδρόμων Πελοποννήσου, Θεσσαλίας και Λαυρίου, μήκους 700 χιλιομέτρων, με συμβάσεις σχετικά επωφελείς για το Δημόσιο.

³⁸² Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 77 & 79.

³⁸³ ΕΣΒ, Περ. Θ', συν. Α', συνεδρ. 20^{ης} Μαΐου 1882, σ. 852.

³⁸⁴ Μείζον ζήτημα αποτέλεσε η έλλειψη εργατικών χεριών. Η αλματώδης αύξηση των εξαγωγών σταφίδας την περίοδο 1872-1892, σε συνδυασμό με τη μεγάλη γαιοκτησία που υπήρχε, συνέβαλε στη συνέχιση της ενασχόλησης του πληθυσμού με τη γεωργία. Έτσι, η μισθωτή εργασία ήταν ακριβή, γεγονός που οδήγησε στην έλευση Ιταλών και Μαυροβουνίων εργατών, προκειμένου να προχωρήσουν οι εργασίες κατασκευής του σιδηροδρομικού δικτύου. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 565.

Πύργου, ενώ η γραμμή Αθήνας-Λαυρίου παραχωρείται στα Μεταλλουργεία Λαυρίου (προκειμένου να αποπληρωθεί μια υποχρέωση 6 εκατομμυρίων δραχμών στο Δημόσιο).

Στον τρικουπικό σχεδιασμό υπήρξαν έντονες αντιστάσεις. Η πιο έντονη δυσαρέσκεια πήγαζε από τη Δυτική Ελλάδα, με τους αντιπροσώπους της Πάτρας να εκφράζουν τις αντιρρήσεις τους. Αντίστοιχη συμπεριφορά είχε και ο Λεωνίδας Δεληγεώργης από το Μεσολόγγι.

Εσωκομματικές αντιδράσεις σημειώθηκαν και σχετικά με την αποξήρανση της Κωπαΐδας, με τον Χαρίλαο Τρικούπη να κλείνει μια νέα συμφωνία (μετά από αυτή που είχε συνομολογήσει το 1880), κατά την οποία τα ύδατα θα διοχετεύονταν σε Υλίκη και Παραλίμνη και θα χρησίμευαν για την άρδευση³⁸⁵. Οι αντιρρήσεις που εκφράστηκαν από το κυβερνητικό στρατόπεδο απέρρεαν σαφώς από τοπικά συμφέροντα και αφορούσαν την καταπάτηση των δικαιωμάτων των αγροτών στην καλλιέργεια γαιών δίπλα στις όχθες της λίμνης, εκμεταλλευόμενοι προφανώς την πλήρη απουσία κτηματολογίου και ιδιοκτησιακών τίτλων³⁸⁶. Η αντιπολίτευση, από πλευράς της, καταδίκασε το «χαριστικό» των συμβάσεων (στις οποίες αντισυμβαλλόμενοι ήταν οι τραπεζίτες Στέφανος Σκουλούδης και Ανδρέας Συγγρός)³⁸⁷ τις οποίες είχε συνάψει ο Τρικούπης για την υλοποίηση του προγράμματός του για τη δημιουργία έργων υποδομής. Στην οδοποιία, ο Τρικούπης πέτυχε την αύξηση του οδικού δικτύου της Ελλάδας καλύπτοντας 2.551 χιλιόμετρα³⁸⁸. Ενώ στα μεγάλα δημόσια έργα χρήζει ξεχωριστής μνείας η διάνοιξη της Διώρυγας της Κορίνθου, με τα έργα να ξεκινούν με την έναρξη του βίου του κυβερνητικού βίου το 1882, για να ολοκληρωθούν μετά από 12 χρόνια, το 1893, με τη μεσολάβηση του Ανδρέα Συγγρού³⁸⁹.

Τι οδηγεί όμως στην κοινοβουλευτική μεταβολή και στην απώλεια της σχετικά άνετης πλειοψηφίας³⁹⁰; Η απάντηση στο ερώτημα εντοπίζεται στα φορολογικά νομοσχέδια, την άνοδο του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και στο επεισόδιο Νίκολσον.

³⁸⁵ Το έτος 1931 ολοκληρώθηκε πλήρως το έργο ενώ η έκταση των νέων εύφορων γαιών ανήλθε συνολικά σε 240.000 στρέμματα.

³⁸⁶ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 225.

³⁸⁷ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, σ. 351.

³⁸⁸ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 148.

³⁸⁹ Η σύμβαση υπογράφεται από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, που παραχωρεί το έργο στον Ούγγρο στρατηγό Türr για 99 χρόνια. Βλ. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, σ. 148.

³⁹⁰ Ωστόσο αυτή η σχετικά άνετη πλειοψηφία ήταν κυμαινόμενη λόγω των ενδοκομματικών τριβών.

Βασική παραδοχή της παρούσας διδακτορικής διατριβής αποτελεί η θέση πως η πραγματική δύναμη μιας κυβέρνησης καταδεικνύεται στην ψηφοφορία για την εκλογή προέδρου της Βουλής. Έχει ενδιαφέρον να παρουσιαστούν τα στοιχεία που αποδεικνύουν μια ποιοτική μεταβολή στην κοινοβουλευτική δύναμη των κομμάτων:

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, Πρόεδρος της Βουλής εκλέγεται για την Α' Σύνοδο στις 26 Φεβρουαρίου 1882 ο Σπυρίδων Βαλαωρίτης (βουλευτής Λευκάδας) με 127 ψήφους έναντι του κουμουνδουρικού Αντωνίου Μαυρομιχάλη (βουλευτή Οιτύλου) με 76 ψήφους, ενώ τα λευκά ήταν 12 (εκ των οποίων οι εννέα ήταν Δηλιγιαννικοί), με τους ψηφίσαντες συνολικά να είναι 215³⁹¹. Για τη Β' Σύνοδο, με τη σχετική ψηφοφορία να πραγματοποιείται σχεδόν οκτώ μήνες αργότερα (στις 25 Οκτωβρίου 1882), ο Σπυρίδων Βαλαωρίτης ανανεώνει την παρουσία του στο αξίωμα, μόλις όμως με 98 ψήφους (έναντι 64 του Αντωνίου Μαυρομιχάλη και 14 λευκών), με τους ψηφίσαντες τώρα να είναι 176³⁹². Όσον αφορά τη Γ' Σύνοδο (4 Νοεμβρίου 1883), εκλέγεται ο Παύλος Καλλιγιάς (βουλευτής Αττικής) με 112 ψήφους (σε σύνολο 199 ψηφισάντων), επικρατώντας του Σπήλιου Αντωνόπουλου (βουλευτή Μεσσήνης) με 80 ψήφους, ενώ τα λευκά ήταν 7³⁹³. Τέλος το ίδιο ζεύγος αναμετρήθηκε και στις 8 Νοεμβρίου 1884, με τον Παύλο Καλλιγιά να επικρατεί και πάλι με 105 θετικές ψήφους (σε σύνολο 178 ψηφισάντων), έναντι 66 του αντιπάλου του Σπήλιου Αντωνόπουλου, τα λευκά ήταν 6, ενώ ο Γεώργιος Σταμούλης (βουλευτής Κερκύρας), λαμβάνει μία ψήφο³⁹⁴. Τα παραπάνω αποτελέσματα των ψηφοφοριών πιστοποιούν την ύπαρξη ενός εσωτερικού κύματος δυσαρέσκειας, που εκδηλώνεται πρωτίστως δια μέσου της αποχής, ενώ ο Χαρίλαος Τρικούπης εξακολουθεί να διαθέτει την εμπιστοσύνη της Βουλής.

Η θεσμοθέτηση διαδοχικών και δύσκολων φορολογικών νομοσχεδίων³⁹⁵, ιδίως κατά τη Β' Σύνοδο³⁹⁶, με τους απόντες βουλευτές να προσεγγίζουν μέχρι και το 40%,

³⁹¹ ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Α', συνεδρ. 26 Φεβρουαρίου 1882, σ. 3-4.

³⁹² Στο ίδιο, Σύν. Β', συνεδρ. 25 Οκτωβρίου 1882, σ. 4-5.

³⁹³ ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Γ', συνεδρ. 4 Νοεμβρίου 1883, σ. 5-6.

³⁹⁴ Στο ίδιο, συνεδρ. 8 Νοεμβρίου 1884, σ. 5-6.

³⁹⁵ Η εισαγωγή στη Λατινική Νομισματική Ένωση με βασιλικό διάταγμα στις 26 Οκτωβρίου 1882, που καθιέρωνε συγκεκριμένη ισοτιμία δραχμής-φράγκου και οδηγούσε στην ανατίμηση του νομίσματος κατά 12% και τελικά στην οριζόντια αύξηση της φορολογίας. Σε αυτούς τους φόρους που ενέτειναν τη λαϊκή αντίδραση περιλαμβάνεται και ο φόρος στο φωτιστικό πετρέλαιο, γεγονός που «χαρίζει» στον Χαρίλαο Τρικούπη τον ειρωνικό χαρακτηρισμό «Πετρέλαιος». ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 21.

³⁹⁶ Πρόκειται κυρίως για ακόλουθα νομοσχέδια: ΝΣ περί φορολογίας στον οίνο, ΝΣ περί νομισματικού συστήματος και ΝΣ φορολογίας καπνού.

είχε ως αποτέλεσμα πολλοί τρικουπικοί βουλευτές να αλλάζουν «στρατόπεδο»³⁹⁷. Την ίδια περίοδο η αντιπολίτευση, με τον θάνατο του ηγέτη της Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, βρίσκεται σε μειονεκτική θέση αφού δεν μπορεί να συγκροτήσει έναν ισχυρό πόλο προκειμένου να συσπειρώσει τους δυσανεστημένους.

Ωστόσο η εμφάνιση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη θα αλλάξει τα δεδομένα. Μολονότι είχε τη δική του ομάδα και δεν λειτουργούσε πάντα σε συμφωνία με το κουμουνδουρικό κόμμα, ο μετέπειτα ηγέτης της αντιπολίτευσης, θα βασιστεί σε αυτό που γνώριζε καλύτερα: τη δημαγωγία και τη στήριξη σε εκδηλώσεις λατρείας προς το πρόσωπό του. Μιλώντας τη γλώσσα της συκοφαντίας³⁹⁸ και του ψεύδους, θα χρησιμοποιήσει το προπαγανδιστικό του όργανο, την εφημερίδα «Πρωία», προκειμένου να πλήξει ταυτόχρονα τον Χαρίλαο Τρικούπη και τους φίλους του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, που ουσιαστικά διαχειρίζονταν τις τύχες του κόμματος μετά τον θάνατό του (καθοδηγώντας το κατά βάση στη Β' Σύνοδο και θέλοντας να καταδείξουν ότι αντέχει ως οργανισμός με συγκεκριμένες αρχές και μετά τον θάνατο του ηγέτη του).

Η προσπάθεια των φίλων του Κουμουνδούρου να διατηρήσουν την ύπαρξη του πολιτικού κόμματος μετά τον χαμό του ηγέτη και ιδρυτή του αποτελεί μια πολύ προωθημένη ενέργεια που χρήζει ειδικής αναφοράς. Συγκεκριμένα, κανένα κόμμα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως τη δικτατορία του 1967 δεν επιβίωσε μετά τον θάνατο του αρχηγού του.

Λίγο πριν από την έναρξη της Γ' Συνόδου, τα δύο στρατόπεδα έρχονται σε συνεννόηση. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πραγματοποιώντας περιοδεία στην Πελοπόννησο, τον Απρίλιο του 1883, με το πλήθος να ζητωκραυγάζει υπέρ του, έδειχνε το αδιαφιλονίκητο φαβορί. Έχοντας αυτή τη δυναμική, επιβάλλει ουσιαστικά στους φίλους του Κουμουνδούρου να αποφασίσει εκείνος για τον υποψήφιο του κόμματος που

³⁹⁷ Οι τρικουπικοί βουλευτές που αλλάζουν «στρατόπεδο» είναι οι ακόλουθοι: Μεσσηνέζης Ιωάννης (Αιγιάλεια), Στράτος Κωνσταντίνος (Βάλτος), Χατζόπουλος Δημήτριος (Ευρυτανία), Δημητρακάκης Δημήτριος (Λακεδαίμονος), Τζιβανόπουλος Αριστείδης (Λακεδαίμονος), Κωνσταντόπουλος Κωνσταντίνος (Μαντίνεια), Σταμούλης Γεώργιος (Κέρκυρα), Δεληγεώργης Λεωνίδας (Μεσολόγγι), Αντωνόπουλος Σπήλιος (Μεσσήνη), Κανελλόπουλος Χαράλαμπος (Ολυμπία), Μαρλός Ανδρέας (Παρνασσίδος), Κοντογούρης Αριστομένης (Πάτρα), Τριγγέτας Δημήτριος (Πυλία), Τριγγέτας Παναγιώτης (Πυλία), Ζαλλώνης Ιωάννης (Τήνου).

³⁹⁸ Με αυτήν τη μέθοδο η αντιπολίτευση προσπαθούσε να «σαγηνεύσει τας συνειδήσεις των απλουστέρων, καθ' εκάστην δημιουργούσα και διαδίδουσα ψεύδη, επί τη ελπίδι να ζημιώσει την κυβέρνησιν». Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 7^{ης} Μαρτίου 1885.

θα διεκδικούσε το αξίωμα του Προέδρου της Βουλής καθώς όπως αναφέρει η εφημερίδα «Αιών» είχε με το μέρος του 62 βουλευτές, ενώ 17 βουλευτές δεν ανήκαν στη μερίδα του³⁹⁹.

Τα πράγματα, λοιπόν, γίνονται πιο δύσκολα για τον Χαρίλαο Τρικούπη, με τις αποχές να μετατρέπονται σταδιακά - όλο και περισσότερο- σε αποχωρήσεις⁴⁰⁰, ίσως και λόγω του αυταρχικού χαρακτήρα του και της επιθυμίας του να έχει τον κυρίαρχο ρόλο σε κάθε σχεδιαζόμενη πολιτική. Η πληθωρική παρουσία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη δυσχεραίνει έτι περαιτέρω την πορεία της τρικουπικής κυβέρνησης. Σε πρώτο στάδιο, 28 βουλευτές⁴⁰¹ εγκαταλείπουν το (άλλοτε) κόμμα Κουμουνδούρου και εντάσσονται στην τρικουπική ομάδα. Παρόλα αυτά το εκτεταμένο έργο του Τρικούπη «λυγίζει» υπό το βάρος της οικονομίας: οι ογκώδεις χρηματοδοτικές ανάγκες, σε συνδυασμό με μια υποτίμηση-ρεκόρ της δραχμής⁴⁰², εξαναγκάζουν τον πρωθυπουργό να επιδιώξει τη συνομολόγηση ενός δανείου της τάξης των 170 εκατομμυρίων δραχμών, με πρώτο στόχο την απόσυρση του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Σοβαρή ενδοκυβερνητική κρίση δημιουργείται με το νομοσχέδιο για τους εφένδρους του στρατού, σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση μπορούσε να παρατείνει χωρίς κοινοβουλευτική έγκριση (μέσω διαταγμάτων) τη θητεία των εφένδρων σε «εξαιρετικές περιστάσεις», με τον έντονο διαξίφισμό να λαμβάνει χώρα για τον ορισμό αυτών των περιστάσεων και συγκεκριμένα για το άρθρο 15⁴⁰³. Η ένταση μεταφέρθηκε

³⁹⁹ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης κάλεσε στην οικία του τους ακόλουθους φίλους του βουλευτές που βρίσκονταν στην Αθήνα με θέμα συνάντησης τον Πρόεδρο της Βουλής: Α. Ζυγομαλά, Δ. Διαμαντή, Θ. Φλογαίτη, Δ. Κριεζώτη, Κ. Αργυρόπουλο, Κ. Ιερομνήμων, Μ. Βαρότση, Κ. Τράκκα, Ι. Καλαμαρά, Ν. Ζώτο, Δ. Χατσόπουλο, Α. Στράτο, Λ. Ζωγράφου, Σ. Δανόπουλο, Γ. Μίλησι, Α. Μήτσα, Γ. Κρεστενίτη, Ι. Αντωνόπουλο, Φ. Βάρβογλη, Δ. Αντωναρόπουλο, Δ. Τριγγέτα, Σπ. Αντωνόπουλο, Π. Περρωτή, Δ. Κάρτσονα, Δ. Δημητρακάκη, Κ. Πανάρετο, Α.Μεταξά. Δεν ήρθαν λόγω τυχαίων γεγονότων οι Τ. Μαυροματάι, Α. Μάνταλος και Αθ. Κατριβάνος, ενώ υπήρξαν «ονόματα διαφεύγουσιν ήδη της μνήμης ημών». Απουσίαζαν 28 φίλοι του βουλευτές (Βλ. Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 28^{ης} Οκτωβρίου 1883). Τα ονόματα των αντιπολιτευόμενων βουλευτών που δεν ανήκουν στη μερίδα Δηλιγιάννη είναι τα ακόλουθα: Θ. Γκίκας, Ι. Μεσσηνέζης, Α. Αυγερινός, Αθ. Πετιμεζάς, Σ. Σωτηρόπουλος, Λ. Δεληγέωργης, Σ. Καραϊσκάκης, Κ. Κουμουνδούρος, Π. Μανέτας, Α. Αθανασιάδης, Λ. Παπασταθόπουλος, Ν. Φιλάρετος, Δ. Δεσποταίος, Δ. Ράλλης και Γ. Ρούφος. Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 8^{ης} Μαρτίου 1885.

⁴⁰⁰ Στα τέλη του 1883 παραιτήθηκε ο Υπουργός Οικονομικών Παύλος Καλλιγιάς, ενώ τον Ιούλιο παραιτήθηκαν οι υπουργοί Δικαιοσύνης Δημήτριος Ράλλης (με κυρίαρχη παρουσία στην Αττική) και Ναυτικών Γεώργιος Ρούφος (γιος του παλιού πρωθυπουργού, Μπενιζέλου Ρούφου). ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 20.

⁴⁰¹ Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System...*, ό.π., σ. 260.

⁴⁰² Πρόβλημα μεν για την κυβέρνηση, μεγάλο όφελος όμως για τους εμπόρους, ιδίως της σταφίδας, που συναλλάσσονται με το εξωτερικό, με την Πελοπόννησο να αποτελεί για τον ίδιο λόγο μια «δύσκολη» περιοχή για τον Τρικούπη.

⁴⁰³ Gardikas, K. (1988). Στο ίδιο, σ. 267.

και εκτός κοινοβουλίου, με διαδηλώσεις και επεισόδια να αποτελούν το τεταμένο σκηνικό της περιόδου. Αντίστοιχες αντιδράσεις προκάλεσε το νομοσχέδιο για την είσπραξη δημοσίων εσόδων της 17^{ης} Μαρτίου 1884⁴⁰⁴, που ήταν ιδιαίτερα σκληρό απέναντι σε όσους καθυστέρουσαν να πληρώσουν τους φόρους τους⁴⁰⁵.

Στην ίδια χρονική συγκυρία, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ξεκινά την τακτική της αποχώρησης από το Κοινοβούλιο⁴⁰⁶. Ειδικότερα στα νομοσχέδια περί προβιβασμού του ναυτικού και περί δύναμης του στρατού στο σύνολο (στις 20 Μαρτίου 1884) εμφανίζονται 12 και 6 βουλευτές αντίστοιχα της αντιπολίτευσης. Στην ψήφιση του δασμολογικού πίνακα (στις 22 Μαρτίου 1884) 3 αντιπολιτευόμενοι και στην ψήφιση για τον προϋπολογισμό των εξόδων (στις 23/2/1884) 6 αντιπολιτευόμενοι βουλευτές⁴⁰⁷. Ο τακτικισμός του Δηλιγιάννη θυμίζει την εποχή του Δημητρίου Βούλγαρη και την απονομιμοποίηση της κυβέρνησης των Στηλιτών, παράλληλα με τη διεξαγωγή συλλαλητηρίων με αίτημα «Κάτω οι φόροι» και με τις υποσχέσεις για διορισμό στο Δημόσιο⁴⁰⁸.

6.1. Το επεισόδιο Νίκολσων

Η Δ' Σύνοδος σηματοδοτείται από το επεισόδιο Νίκολσων. Ο Άγγλος πρόξενος ουσιαστικά πέτυχε να υποβαθμίσει εντελώς τη χώρα μας, με αφορμή ένα ατυχές περιστατικό στον Λυκαβηττό, με πρωταγωνιστή τον ίδιο και τον χωροφύλακα Λουκά Καλπούζο. Η εφημερίδα «Αιών» παρουσιάζει το συμβάν:

Γεγονός δυσάρεστον λίαν συνέβη χθες. Ο επιτετραμμένος της Αγγλίας κ. Νίκολσων περιεπάτει παρά το εις τους πρόποδας του Λυκαβητού πευκώνα, ότε ο φυλάσων εκεί χωροφύλαξ, δια τρόπου αγροίκου, τον προσεκάλεσε ν' απομακρυνθή. Ο κ. Νίκολσων, μη εννοών την πρόσκλησιν, εξηκολούθησε την πορείαν αυτού, ο δε χωροφύλαξ ιδών, ότι δεν εισηκούσθη η επιταγή του, προέβη και εις επίθεσιν υλικωτέραν κατά του κ. Επιτετραμμένου. Το γεγονός εγένετο γνωστόν τη Κυβερνήσει, ήτις διέταξε την σύλληψιν και την αυστηράν τιμωρίαν του χωροφύλακος. Ο κ. Νίκολσων, ως από της ευγενείας των φρονημάτων αυτού και της

⁴⁰⁴ ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Γ', συνεδρ. 17^{ης} Μαρτίου 1884, σ. 458-472.

⁴⁰⁵ Σύμφωνα με την «Πρωία» επρόκειτο για άγριο δρακόντειο νόμο περί εισπράξεως των εσόδων του κράτους. Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 8^{ης} Μαρτίου 1885.

⁴⁰⁶ Παράλληλα, συμφώνως με την τακτική της κωλυσιεργίας, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ενεθάρρυνε τους βουλευτές του να είναι αδόλεσχοι από το βήμα της Βουλής, μιλώντας κυριολεκτικά ακατάσχετα και για οποιοδήποτε ζήτημα. Χαρακτηριστική είναι μια αγόρευση του βουλευτή Κωνσταντίνου Κατσικόπουλου, όπου αγόρευε για πολλές ώρες για την έννοια της λέξης «μπουρμπουλήθρα». ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 21.

⁴⁰⁷ Βλ. τις σχετικές ψηφοφορίες στα ΠΣΒ περ. Θ., Σύν. Γ' 1883-1884.

⁴⁰⁸ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 501.

νοημοσύνης του προσεδοκώμεν, ανεγνώρισε το τυχαίον όλως του συμβάντος, έκρινε δε την τιμωρίαν του χωροφύλακος, ως επαρκή ικανοποίησιν⁴⁰⁹.

Προς στιγμήν το επεισόδιο φάνηκε ότι έβαινε προς εκτόνωση, με τον Νίκολσων να θεωρεί επαρκή την τιμωρία του χωροφύλακα (ποινή δίμηνης φυλάκισης και αποπομπή από το σώμα)⁴¹⁰. Όμως ο Άγγλος πρέσβης εξοργίστηκε όταν διάβασε την ημερήσια διαταγή στην οποία αναφέρονταν και οι δικές του ευθύνες. Το γεγονός αυτό προκάλεσε και την έντονη δυσφορία της βρετανικής πρεσβείας, με τον Νίκολσων να απαιτεί δημόσια συγγνώμη από το σώμα της Χωροφυλακής.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης απέστειλε επιστολή με την οποία ζητούσε:

Όπως η ανακοίνωσις των αποφάσεων του Υπουργείου γένηται εν τη πλατεία του Συντάγματος, ενώπιον απάσης της εν τη πρωτεύουση χωροφυλακής, όπως παρίστατι κατά την ανακοίνωσιν ο πρόξενος της Αγγλίας, όπως ανακρούση η μουσική το αγγλικόν άσμα και όπως παρουσιάση όπλα η χωροφυλακή μετά την ανάγνωσιν⁴¹¹.

Το αίτημα του Άγγλου πρέσβη ικανοποιήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1885 με τη Χωροφυλακή να υφίσταται την εξευτελιστική διαδικασία. Η οργή του λαού ήταν μεγάλη, ενώ η αξιοπιστία της κυβέρνησης είχε πληγεί ανεπανόρθωτα⁴¹². Στις 5 Φεβρουαρίου, και μετά από αλλεπάλληλες ψήφους εμπιστοσύνης που ζητούσε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (έχοντας εστιάσει στην οικονομία και σε επιμέρους κλάδους, όπως το κρασί και η σταφίδα, με τους παραγωγούς των προϊόντων να πνέουν τα μένεα για την επιβολή των τρικουπικών φόρων κατά την προηγούμενη περίοδο), η κυβέρνηση χάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής με ψήφους 108 έναντι 104⁴¹³. Ακολουθεί η παραίτηση του Τρικούπη.

⁴⁰⁹ Εφημερίδα «Αιών», φύλλο της 5^{ης} Ιανουαρίου 1885.

⁴¹⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 7^{ης} Ιανουαρίου 1885.

⁴¹¹ Ο.π., φύλλο της 12^{ης} Ιανουαρίου 1885.

⁴¹² Σύμφωνα με «ακριβείς και αυθεντικές», οι παρόντες βουλευτές μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν 156, 82 υπουργικοί και 74 αντιπολιτευόμενοι. Ο.π., φύλλο της 11^{ης} Ιανουαρίου 1885.

⁴¹³ Αναλυτικά οι βουλευτές που παρείχαν εμπιστοσύνη στο Υπουργείο Τρικούπη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Ν. Στεφανίδης, 2. Κ. Θεοδώρου, 3. Κ. Μωραϊτίνης, 4. Αρ. Αργυρόπουλος, 5. Λ. Καρυστινάκης, 6. Κ. Καραπάνος, 7. Π. Καλλιγιάς, 8. Δ. Μουτσόπουλος, 9. Κ. Στράτος, 10. Ι. Καρτάλης, 11. Ι. Κασαβέτης, 12. Ν. Κουκουσλής, 13. Α. Φρόνιμος, 14. Κ. Γρίβας, 15. Αντ. Βάλβης, 16. Αθ. Βαλαβάνης, 17. Γ. Λιδωρίκης, 18. Φ. Καρρέρ, 19. Αναστ. Λούντζης, 20. Αλέξ. Καραμπίνης, 21. Στεφ. Στεφανόπουλος, 22. Δημοσθ. Δόγκας, 23. Σπ. Κουκούλεζας, 24. Νικ. Ν. Νομικός, 25. Αριστ. Βαλέττας, 26. Βαρβαρρίγος Πήλικας, 27. Παναγ. Μαυροκέφαλος, 28. Χρ. Σολιώτης, 29. Αλκ. Μάνδαλος, 30. Π. Λεβέντης, 31. Απόστ. Βασαρδάνης, 32. Λεων. Κοκορίκος, 33. Γεώρ. Φραγκίδης, 34. Τιμολ. Αδαμόπουλος, 35. Αθ. Καζαμπάκας, 36. Νικ. Παπανικολάου, 37. Γ. Κόρπας, 38. Ν. Βασιλάκης, 39. Δημ. Σταυρόπουλος, 40. Γεώργ. Πετρούλιας, 41. Νικ. Βαλσαμάκης, 42. Ανδρ. Μεταξάς, 43. Γεράσιμος Μοσούρης, 44. Σπυρ. Κοντολέων, 45. Στυλ. Κασιμάτης, 46. Κ. Χατζηπαναγιώτης, 47. Σωκρ. Τζιβανόπουλος, 48. Κωνστ. Κατσικόπουλος, 49. Μελέτ. Ρουσόπουλος, 50. Αριστ. Τζιβανόπουλος, 51. Περικλ. Παπαδόπουλος, 52. Νικήτας Βαρβιτσιώτης, 53. Αναστ. Ζαρμάνης, 54. Κωνστ. Ισχύμαχος, 55. Χαλήλ Δερβίς βέης, 56. Σερίφ- Βέης, 57. Ιωάν. Γεωργαντάς, 58. Σπυρ. Βαλαωρίτης, 59. Ξενοφών Βαλαωρίτης, 60. Κωνστ.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης μάταια πηγαίνει στο Παλάτι επιδιώκοντας να λάβει εντολή διάλυσης της Βουλής. Ο Βασιλιάς βάζει τέλος στην υπουργική κρίση προσκαλώντας τον Χαρίλαο Τρικούπη να ανακαλέσει την παραίτησή του.

Η από τεσσάρων ημερών εξακολουθούσα υπουργική κρίσις, χάρις εις την ακατονόμαστον κατά της κυβερνήσεως επιβουλήν της αντιπολιτεύσεως κατά την παρελθούσαν Τρίτην, επερατώθη ταύτη τη στιγμή αισίως. Ως ήτο επόμενον, του αρχηγού της αντιπολιτεύσεως μη κατορθώσαντος, κατόπιν μακρών συνδιασκέψεων μετά της Α.Μ. του βασιλέως και των φίλων του, να προβή εις τον σχηματισμόν κυβερνήσεως, του δε βασιλέως μη αποδεχθέντος τας προτάσεις αυτού περί διαλύσεως της Βουλής, κατέθηκεν ούτος την ανατεθείσαν αυτώ εντολήν. Μετά ταύτα η Α.Μ. ο βασιλεύς προσεκάλεσε τον κ. Τρικούπην ν' ανακαλέση την παραίτησίν του, όστις και ανέλαβεν αύθις την διεύθυνσιν της κυβερνήσεως⁴¹⁴.

Χαλκιάπουλος, 61. Αλκ. Παπαλουκάς, 62. Δημ. Ζέγγελης, 63. Αναστ. Σεχιώτης, 64. Ηλ. Κοσσονάκος, 65. Στέφανος Δραγούμης, 66. Γεώργιος Σταμούλης, 67. Επαμ. Μπέλιας, 68. Περικλ. Μπούτος, 69. Κ. Μπούτος, 70. Ανδρ. Πρεζάνης, 71. Αντ. Μάτσας, 72. Όθων Μαύρος, 73. Ηλίας Ποταμιάνος, 74. Αλέξ. Αντωνόπουλος, 75. Ξανθός Πικουλάκης, 76. Ασημ. Χριστόπουλος, 77. Αναστ. Α. Νικοκάβουρας, 78. Ε. Αρδαβάνης, 79. Νικόλαος Κάγκας, 80. Οδ. Πετρόπουλος, 81. Ηλ. Παπαηλιόπουλος, 82. Γεώργιος Παπαστάμιος, 83. Ευάγγελος Αντύπας, 84. Δημήτριος Π. Γουδής, 85. Στέφανος Σκουλούδης, 86. Ιω. Γρυπάρης, 87. Αντ. Πετρίτσης, 88. Κ. Κοττίκας, 89. Χ. Ρίγγας, 90. Στάμος Νάζος, 91. Πέτρος Μωραϊτίνης, 92. Νικόλαος Στουρνάρας, 93. Ευστ. Κοκέβης, 94. Δημ. Παπατσώρης, 95. Κυριάκος Πονηρόπουλος, 96. Νικ. Βλαχόπουλος, 97. Κ. Διαλέτης, 98. Ιωάννης Παπαδόπουλος, 99. Αθαν. Ζαφειριάδης, 100. Γεώργιος Δ. Βούλγαρης, 101. Δημ. Ζουλούμης, 102. Β. Βουδούρης και 103. Θ. Κανάρης. Όσοι ψήφισαν θετικά στην άρση της εμπιστοσύνης προς το Υπουργείο είναι οι κάτωθι: 1. Ιωάννης Μοσχοβάκης, 2. Δημ. Οικονομίδης, 3. Μιχ. Καίρης Ορφανός, 4. Αριστ. Αργυρόπουλος, 5. Λεων. Ζωγράφος, 6. Σωτ. Δανόπουλος, 7. Δημ. Ν. Καλλιφρονάς, 8. Δημήτριος Ράλλης, 9. Δημ. Μ. Καλλιφρονάς, 10. Αντ. Ζυγομαλάς, 11. Νικόλαος Λεβίδης, 12. Ρόκκος Χοϊδός, 13. Ανδρέας Στράτος, 14. Γεώργιος Φιλάρετος, 15. Τατσέλτος Μαυρομάτης, 16. Απ. Αθανασιάδης, 17. Θεόδωρος Δηλιγιάννης, 18. Ιωάν. Αντωνόπουλος, 19. Ηλίας Παλαμήδης, 20. Κ. Μαντζουράνης, 21. Πέτρος Πετροπουλάκης, 22. Χαρίλαος Τζανετάκης, 23. Πολυμέρης Ζαρίμπας, 24. Χριστ. Στεριάδης, 25. Νικόλαος Κατσικαπής, 26. Κ. Αναγνωστόπουλος, 27. Ν. Παπαμυχαλόπουλος, 28. Παναγιώτης Ρίτσος, 29. Ιωάννης Καπιτσίνης, 30. Αντ. Μήτσας, 31. Γεώργιος Μίλησης, 32. Δημ. Χατζόπουλος, 33. Νικόλαος Δ. Ζώτος, 34. Μιχαήλ Ιατρίδης, 35. Ροβέρτος Ρώμας, 36. Ανδρέας Αυγερινός, 37. Θεμ. Δαραλέξης, 38. Αναγν. Δαλιάνης, 39. Γεώργιος Κρεστενίτης, 40. Διομ. Διαμάντης, 41. Επαμ. Α. Δημητρίου, 42. Αλέξ. Φωτήλας, 43. Αθ. Γ. Πετιμεζάς 44. Νεοκλ. Πετιμεζάς, 45. Περ. Περρωτής, 46. Δημ. Τζάννης, 47. Δημ. Κάρτσωνας, 48. Δημ. Τερτίπης, 49. Γεώργ. Παπαγεωργίου, 50. Αριστ. Χατζηνικολής, 51. Ανδρ. Ιερομνήμων, 52. Αγαμ. Μεταξάς, 53. Κοσμάς Πανάρετος, 54. Αναστ. Καρδαράς, 55. Κωνστ. Σαλταφέρης, 56. Δημ. Δημητρακάκης, 57. Λάζ. Παπασταθόπουλος, 58. Γεώρ. Λάμπας, 59. Π. Μπογδάνος, 60. Δημ. Παπαλουκάς, 61. Φίλ. Βάρβογλης, 62. Ιωάν. Στεφανόπουλος, 63. Παναγ. Κ. Μανέτας, 64. Κωνστ. Κωνσταντόπουλος, 65. Αθ. Κατριβάνης, 66. Βασίλειος Βούτουνας, 67. Ν. Φιλάρετος, 68. Σπυρ. Αλαμάνος, 69. Λεων. Δεληγεώργης, 70. Σπήλ. Αντωνόπουλος, 71. Κ. Α. Κουμουνδούρος, 72. Μιχ. Δαμιράλης, 73. Δημ. Δεσποταίος, 74. Νικ. Φαρμάκης, 75. Τηλέμαχος Ρούκης, 76. Αλέξ. Πετσάλης, 77. Λεων. Καπετανάκος Μαυρομιχάλης, 78. Αντ. Μαυρομιχάλης, 79. Λεων. Καπετανάκης, 80. Χαράλ. Κανελλόπουλος, 81. Ζ. Ζαρεφόπουλος, 82. Π. Κωνσταντάς, 83. Νικόλαος Μεταξάς, 84. Ανδρέας Μαυράς, 85. Γεώργιος Ρούφος, 86. Αγγελής Ρούφος, 87. Περικλ. Καλαμογδάρτης, 88. Αριστ. Κοντογούρης, 89. Νικόλαος Κουμανιώτης, 90. Ανδρέας Ρηγόπουλος, 91. Δημήτριος Τριγγέτας, 92. Π. Τριγγέτας, 93. Γεώργιος Φλωριάς, 94. Αναστ. Ζερβός, 95. Κωνστ. Βελισσάριος, 96. Κ. Κατσάκος, 97. Ν. Ταρμπάζης, 98. Αχιλ. Τακιατζής, 99. Σωτ. Σωτηρόπουλος, 100. Χριστόδ. Α. Δουζίνας, 101. Επαμ. Κριεζής, 102. Θεόδ. Ν. Γκίκας, 103. Κομνάς Τράκας, 104. Ιωάννης Καλαμαράς, 105. Θ. Φλογαίτης, 106. Δ. Κριεζώτης, 107. Αλέξ. Οικονόμου και 108. Κ. Παπανικολής. ΠΣΒ περ. Θ', Σύν. Δ', συνεδρ. 5^{ης} Φεβρουαρίου 1885, σ. 255-260.

⁴¹⁴ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

Ο Τρικούπης θα προχωρήσει στην προκήρυξη εκλογών για τις 7 Απριλίου 1885. Εκεί, νικητής αναδείχθηκε ο Δηλιγιάννης ο οποίος έθεσε ως στόχο να εφαρμόσει τα αντίθετα ακριβώς από όσα έλεγε ο Τρικούπης.

6.2. Οι εκλογές και η Βουλή του 1885

Οι εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885, όπως και οι επόμενες που θα ακολουθήσουν, επιβεβαιώνουν τη λειτουργία του δικομματικού συστήματος. Σε αυτές θα αναμετρηθούν το εκσυγχρονιστικό «Νεωτεριστικόν» κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη και το παραδοσιακό «Εθνικόν» Κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.

Από τη μία μεριά το «Νεωτεριστικόν» κόμμα θα εστιάσει στα μεγάλα οικονομικά μέτρα της κυβερνήσεως:

- Τη μεταβολή του νομισματικού συστήματος.
- Τη φορολογία του καπνού.
- Τη φορολογία του οίνου.
- Τη φορολογία των οινοπνευμάτων.
- Τα μονοπώλια του πετρελαίου, των πυρείων και την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας⁴¹⁵.

Από την άλλη το «Εθνικόν» Κόμμα θα στηρίζει το προεκλογικό του πρόγραμμα στη λαϊκή δυσαρέσκεια⁴¹⁶ και στην αρνητική αποτίμηση του κυβερνητικού έργου, ενώ θα θέσει ως σκοπό την επίτευξη του ισοζυγίου (μέσω της ελάττωσης των εξόδων) και η ανακούφιση του «δυναστευόμενου λαού»⁴¹⁷.

Την ίδια περίοδο ο Δηλιγιάννης παρουσίαζε στον Βασιλιά το μελλοντικό κυβερνητικό του πρόγραμμα⁴¹⁸:

- Κατάρτιση του ισοζυγίου του προϋπολογισμού, κατά αντίθετο τρόπο από εκείνο που εφάρμοσε μέχρι τότε το Υπουργείο.

⁴¹⁵ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 7^{ης} Μαρτίου 1885.

⁴¹⁶ Η «Πρωία» κάνει λόγο για πάνδημο καταδίκη του κυβερνητικού συστήματος ενώ στρέφεται κατά του «φορολόγου πρωθυπουργού». Μάλιστα φτάνει στο σημείο να γράψει ότι «τρία χρόνια ηγωνίσθη η αντιπολίτευσις δια να αφαιρέση το προσωπείον από τον αγύρτην». Εφημερίδα «Πρωία», φύλλα της 7^{ης}, 16^{ης} και 17^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

⁴¹⁷ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

⁴¹⁸ Η «Ωρα» το χαρακτηρίζει «το θαυματουργήσαν πρόγραμμα». Εφημερίδα «Ωρα» φύλλο της 16^{ης} Απριλίου 1885.

- Ελάττωση των εξόδων του προϋπολογισμού κατά 12 ή εάν καταστεί δυνατόν και κατά 15 εκατομμύρια δραχμές και
- Κατάργηση όλων των ψηφισθέντων νόμων κατά τη τριετή διακυβέρνηση Τρικούπη.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων έκρινε απαραίτητη:

- Την τροποποίηση του ψηφισθέντος νόμου περί εισπράξεως των δημοσίων εσόδων.
- Τη μεταβολή του νόμου περί φόρου του καπνού.
- Την τροποποίηση νόμου περί φόρου επί των οινοπνευμάτων.
- Τη μεταβολή νόμου περί φορολογίας του οίνου.
- Την κατάργηση νόμου περί φόρου του σιγαροχάρτου και
- Την κατάργηση του μονοπωλίου του πετρελαίου και των πυρείων⁴¹⁹.

Τελικά ο λαός θα κρίνει μεταξύ των επαγγελιών της αντιπολίτευσης και των έργων της κυβέρνησης και θα προτιμήσει την εναλλακτική κυβερνητική πρόταση του Δηλιγιάννη με τους αντιπολιτευτικούς συνδυασμούς να πετυχαίνουν καθ' ολοκληρίαν «εν Μεσσήνη, εν Καλαμαίς, εν Μαντινεία, εν Πάτραις, εν Λαμία, εν Επιδαύρω Λιμηρά, εν Καλαβρύτοις, εν Τριφυλλία, εν Άνδρω, εν Τήνω, εν Θήρα, εν Αγυιά, εν Ναυπλίου, εν Βονίτη, εν Ύδρα, εν Ερμιονίδι, εν Νάξω, εν Ναυπακτία, εν Αιγίω, εν Γορτυνία, εν Λακεδαίμονι, εν Οιτύλω, εν Τρικάλους, εν Μεγαλοπόλει, εν Τριχωνία».

Η εφημερίδα Ακρόπολις έγραφε χαρακτηριστικά για την εκλογική ήττα του Τρικούπη:

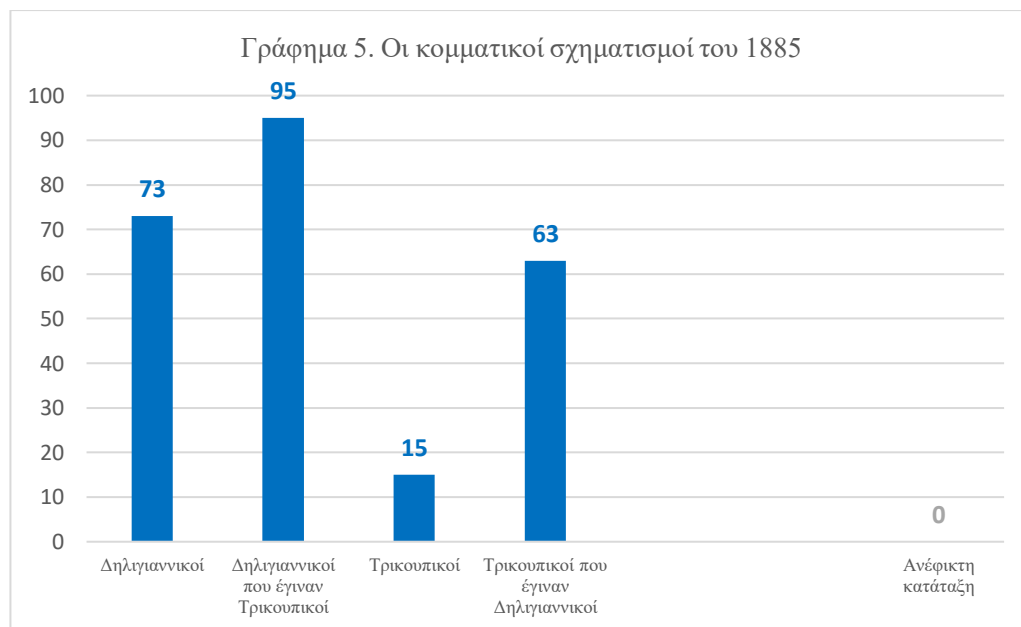
«Η κυβέρνηση ηττήθη κατά κράτος. (...) Τοιαύτη καταπληκτική ήττα είναι μοναδική εις τα κοινοβουλευτικά χρονικά ουχί μόνον της Ελλάδος, αλλά και εν πολλοίς άλλοις συνταγματικοίς τόποις. Νομίζει τις ότι, όπως τα πάντα παρά τω κ. Τρικούπη μερέχουσιν επιβλητικότητος, έπρεπε και η πτώσις αυτού να υπάρξη μεγαλοπρεπής. Και το καθ' ημάς φρονούμεν ευεργετικήν και εις τον τόπον και εις αυτόν ακόμη τοιαύτην ευεργετικήν πτώσιν. Το πολιτικόν σύστημα του κ. Τρικούπη δεν επεδέχετο συμβιβασμών και μετριοτήτων. Ή μηδέν ή Καίσαρ! Εκ των πραγμάτων τοιούτο επήγαγε το έμβλημά του. Θα ήτο τρις χειρότερον και δι αυτόν και δια τον τόπον εάν ήρχετο με πλειοψηφίαν φθισικήν, κυμαινόμενην μεταξύ πέντε ή δέκα ψήφων. Πλειοψηφία τοιαύτη ουδέποτε θα ήτο αρκετή εις σύστημα ριζικών μεταβολών τοιούτο, οίον το του κ. Τρικούπη. (...) Αλλά ταύτα πάντα ήτο ανάγκη να τα ίδη οφθαλμοφανώς ο λαός, ίνα παύση βαυκαλιζόμενος και εξαγριούμενος, και δια τούτο υπό μίαν έποψιν υπολαμβάνομεν ευφρόσυνον γεγονός την μεγάλην ήτταν της Κυβερνήσεως»⁴²⁰.

⁴¹⁹ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1885.

⁴²⁰ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 9^{ης} Απριλίου 1885.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λεωνίδας Δεληγεώργης συγκέντρωσε ικανούς οπαδούς για τη δημιουργία ενός μικρού «τρίτου κόμματος». Μάλιστα άσκησε έντονη κριτική προς την κυβέρνηση η οποία κατά τα λεγόμενά του: «δια της προόδου επώχυνε τον ελληνικόν λαόν. Τόσον επιπολαίως και αφρόνως ενήργησεν»⁴²¹. Ωστόσο, αποφάσισε να συμμετέχει στον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης αφού στόχευσή του αποτελούσε η διατήρηση μιας ανεξάρτητης αλλά παράλληλης πορείας με το Υπουργείο Δηλιγιάννη⁴²².

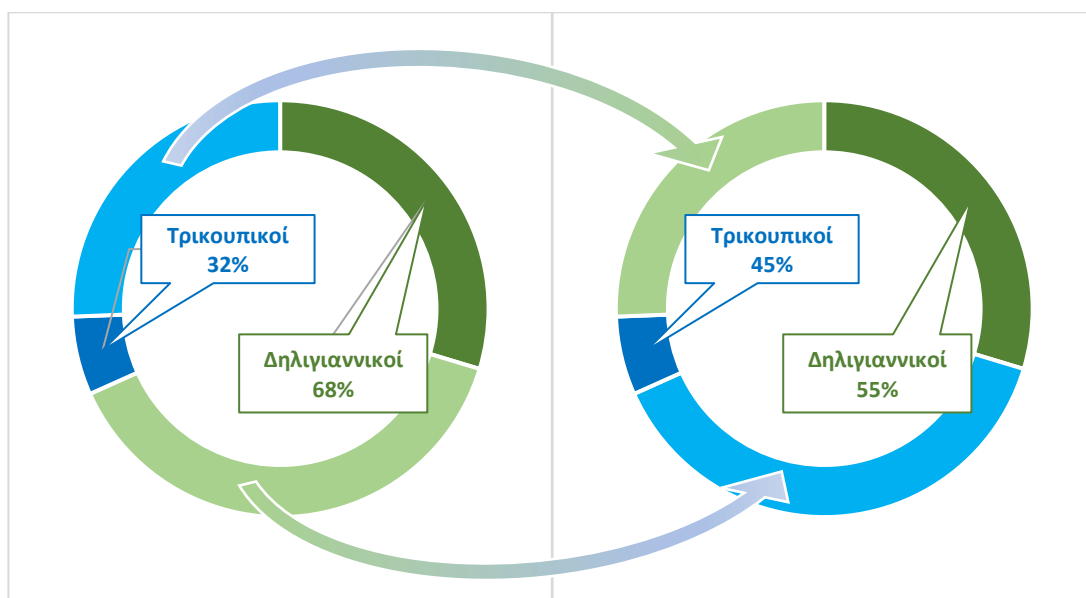
Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1885 είναι η ακόλουθη: Δηλιγιαννικοί: 73, Δηλιγιαννικοί που έγιναν Τρικουπικοί: 95. Τρικουπικοί: 15 και Τρικουπικοί που έγιναν Δηλιγιαννικοί: 63.

⁴²¹ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 9^{ης} Μαρτίου 1885.

⁴²² Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 20^{ης} Απριλίου 1885.

Γράφημα 6. Οι «μεταπηδήσεις» του 1885

Κεφάλαιο έβδομο

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη: 12 «δύσκολοι» και «ανερμάτιστοι» μήνες

Το «Εθνικόν» Κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη πέτυχε συντριπτική νίκη απέναντι στο «Νεωτεριστικόν» Κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, με τη Ι' Κοινοβουλευτική περίοδο να εγκαινιάζει το έργο της, με τον σχηματισμό της κυβέρνησης υπό το νέο πρωθυπουργό να πραγματοποιείται στις 18 Απριλίου 1885. Πολλά διημείφθησαν μέχρι την παραίτησή του στις 26 Απριλίου του 1886, 12 μήνες και μία εβδομάδα μετά τον θρίαμβό του, τόσα που δημιουργούσαν στην κοινή γνώμη την πλήρη μεταστροφή των συναισθημάτων για τον Χαρίλαο Τρικούπη, που γίνεται από «Πετρέλαιος» (ειρωνικός χαρακτηρισμός για την επιβολή φόρου στο πετρέλαιο φωτισμού) και «Φορομπήχτης», «Σωτήρας του Έθνους».

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, εκπρόσωπος τελείως ετερόκλητων δυνάμεων⁴²³, εξέφραζε το πάθος όλων όσων βρίσκονταν ουσιαστικά εκτός του οικονομικού-πολιτικού γίγνεσθαι για την κυριαρχία στον κρατικό μηχανισμό, με στόχο την ικανοποίηση θεσισθρικών στόχων. Ο Χαρίλαος Τρικούπης, εκπρόσωπος του μεγάλου ιδιωτικού κεφαλαίου, έβλεπε ως μοναδικό στόχο τον εκσυγχρονισμό και τη μετατροπή της Ελλάδας σε μια σύγχρονη αστική δημοκρατία, ενώ ο Δηλιγιάννης, με όχημα τον λαϊκισμό και όχι κάποιο σαφές πρόγραμμα, εμφάνισε ιδιαίτερες αδυναμίες στο να αναγνώσει σωστά τις συγκυρίες και στο να ασκήσει μια αποτελεσματική διακυβέρνηση, στοιχίζοντας ουσιαστικά τη διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας και τον «οδυνηρό» ναυτικό αποκλεισμό, που συντελούσε στη μείωση του διεθνούς γοήτρου της χώρας, σε συνδυασμό με το προηγηθέν επεισόδιο Νίκολσων.

Μεγάλο ζήτημα για τον νικητή των εκλογών του 1885 αποτέλεσε η απόσταση μεταξύ λόγων και έργων. Συγκεκριμένα, ενώ ένας από τους άξονες της πολιτικής του ήταν η καλλιέργεια εθνικιστικού πνεύματος, αποσκοπώντας στην εκπλήρωση μεγαλοϊδεατικών οραμάτων, στην πραγματικότητα έμεινε σε μια κατάσταση αμφίβολη, «νόθα», που έχει αποκληθεί ως «ειρηνολέμος» ή «ένοπλος επαιτεία».

⁴²³ Ο Δηλιγιάννης εξέφραζε ένα «νεφέλωμα» δυνάμεων: τα υπολείμματα του κοτζαμπασισμού, τις δυνάμεις του μικροαστισμού καθώς και τις χαμηλότερες τάξεις που αντιμετώπιζαν ζητήματα λόγω της τρικουπικής φορολογικής πολιτικής. Παράλληλα, εξέφραζε όλη την αντι-αγγλική στάση, που υπήρχε και τις προηγούμενες δεκαετίες στην ελληνική κοινωνία χωρίς αυτό να τον εμποδίζει άλλοτε να εκφράζεται μέσα από το γαλλικό και το ρωσικό κόμμα. ΙΕΕ (1977). *Νεότερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 23-24.

Στις προγραμματικές του δηλώσεις, θέτει ως κύρια προτεραιότητα την εξισορρόπηση του προϋπολογισμού μέσω πρωτίστως της μείωσης των δαπανών, την «μείωσιν ανισοτήτων» σχετικά με τη φορολογική πολιτική και την κατάργηση νόμων που καθιέρωναν κρατικά μονοπώλια στην εμπορία συγκεκριμένων προϊόντων. Παράλληλα, αναφέρεται στην αναθεώρηση πολλών νομοθετημάτων που αφορούν τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας.

Κατά την Α' Σύνοδο της Ι' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, της οποίας προεδρεύει ο δηλιγιαννικός Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής), ο Δηλιγιάννης θα επιχειρήσει να κάνει κάποιες από τις εξαγγελίες του πραγματικότητα εστιάζοντας στην οικονομία και ψηφίζοντας ορισμένα νομοσχέδια, τα οποία όμως στην πραγματικότητα απέχουν παρασάγγας από το καθολικό «Κάτω οι φόροι», που δονούσε την ατμόσφαιρα της πρωτεύουσας τους προηγούμενους μήνες. Έτσι, θεσπίζει τη μείωση των φόρων κατανάλωσης σε καπνό και κρασί, την κατάργηση του μονοπωλίου σε σπύρτα και τσιγαρόχαρτα⁴²⁴, ενώ - βάσει και του καλλιεργηθέντος προφίλ του- καταργεί τον τρικουπικό νόμο περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων. Από εκεί και πέρα, επιχειρεί να μειώσει τις κρατικές δαπάνες, αν και το νομοθέτημα που ξεχωρίζει εν προκειμένω είναι η κατάργηση όλων των πρεσβειών στο εξωτερικό⁴²⁵, πλην αυτής στην Κωνσταντινούπολη.

Ο «παμμέγιστος μικρός πολιτευτής»⁴²⁶ Θεόδωρος Δηλιγιάννης πέρασε μια σχετικά ήρεμη πρώτη περίοδο πρωθυπουργίας (ψηφίζοντας νομοθετήματα ήσσονος σημασίας), στην οποία πάντως ξεχωρίζει μία φράση: το «Καθήσατε κάτω!», που έγινε θέμα σε όλα τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων στα τέλη του Ιουνίου του 1885⁴²⁷. Ήταν η περίοδος που ο Δηλιγιάννης εισήγαγε προς ψήφιση τον προϋπολογισμό και αγόρευε

⁴²⁴ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 155 και Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 503.

⁴²⁵ Ο Τρικούπης είχε δώσει ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα αυτό, παγιώνοντας τη διπλωματική εκπροσώπηση της χώρας τόσο στις πρωτεύουσες των Μεγάλων Δυνάμεων (συμπεριλαμβανομένων και των Ηνωμένων Πολιτειών), όσο και στις πρωτεύουσες των άλλων βαλκανικών κρατών. Πρόκειται για άλλο ένα μέτρο που μάλλον αναδείκνυε τη διπλωματική απομόνωση της χώρας και αποτελούσε ένα είδος προοικονομίας για το τι θα συνέβαινε τους επόμενους μήνες.

⁴²⁶ Για τον χαρακτηρισμό, βλ. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: Ο πολιτικός του «Τις πταίει» και του «Δυστυχώς επτωχέυσαμεν»...*, σ. 402.

⁴²⁷ Η «Ακρόπολις» σχολιάζει για την επίμαχη φράση: «Ήτο χτύπημα ρητορικών του Τρικούπη, όπερ θ' απεθαύμαζον οι διαπρεπέστεροι γρονθομάχοι της κοινοβουλευτικής παλαίστρας. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 30^{ης} Ιουνίου 1885.

ανενόχλητος επί ένα διήμερο. Όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης έλαβε τον λόγο, ο Δηλιγιάννης δεν τήρησε την ίδια στάση και διέκοψε τον μεγάλο του αντίπαλο δύο φορές. Όταν το έπραξε και τρίτη φορά, ο Τρικούπης εξερράγη και ουσιαστικά διέταξε τον πρωθυπουργό να καθίσει κάτω, με τον Δηλιγιάννη, ξαφνιασμένο, να υπακούει. Ήταν μάλλον κάτι πρωτόγνωρο, αν σκεφτεί κανείς σε ποιον δινόταν η «εντολή» αυτή⁴²⁸.

Η ριζική μεταβολή των δεδομένων και η απόδειξη του χαρακτηρισμού περί «ειρηνολέμου» ή «ενόπλου επαιτείας»⁴²⁹ έρχεται τον Σεπτέμβριο του 1885, όταν εκδιώκεται ο τοπάρχης της ανατολικής Ρωμυλίας, προκειμένου να κηρυχθεί η ένωση της μέχρι τότε οθωμανικής επαρχίας με τη Βουλγαρία. Επρόκειτο για σαφή παραβίαση των όρων της Συνθήκης του Βερολίνου και για πραξικοπηματική αλλαγή του status quo στα Βαλκάνια. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη έμεινε εμβρόντητη κυρίως από την αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Ρωσία αποκηρύττει τη βουλγαρική κίνηση (μολονότι ο ηγεμόνας της Σόφιας, Βάττενμπεργκ, ήταν ξάδερφος του τσάρου), ενώ η Μεγάλη Βρετανία, με τον λόρδο Σώλσμπουρν, τη στηρίζει (ο ίδιος λόρδος πριν από επτά χρόνια επέμενε στην ανάγκη να μείνει η περιοχή εκτός βουλγαρικής επικράτειας χρησιμοποιώντας ως επιχείρημα την ισχυρή αριθμητικά ελληνική μειονότητα).

Η απάντηση που δίνεται αρχικά είναι από τη Σερβία⁴³⁰, που ξεκινά (με αυστριακή στήριξη) τις εχθροπραξίες σε βάρος της Βουλγαρίας τον Νοέμβριο του 1885. Ωστόσο, η Σόφια όχι μόνο αποκρούει τις εφορμούσες σερβικές δυνάμεις, αλλά απειλεί να τις καταδιώξει μέχρι και το Βελιγράδι, με την Αυστροουγγαρία να επεμβαίνει για να σώσει (κατά το δυνατόν) τα προσχήματα για τη Σερβία. Μετά από αυτήν την εξέλιξη, ουσιαστικά αναγνωρίζεται η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από το πριγκιπάτο της Βουλγαρίας, με ηγεμόνα τον Αλέξανδρο Βάττεμπεργκ.

⁴²⁸ Ο Μαρκεζίνης (1967) αποτυπώνει τη στιχομυθία Δηλιγιάννη και Τρικούπη. Συγκεκριμένα τα λόγια του Τρικούπη ήταν τα ακόλουθα: «Δεν δέχομαι διακοπές» χθες είπατε εντεύθεν τοσαύτας ανακριβείας και δεν σας διέκοψα παντάπασιν” ήκουσα απαριθμωμένους τον ένα κατόπιν του άλλου αριθμούς ανυπάρκτους, οι οποίοι ευθύνουσιν εμέ και δεν σας διέκοψα. (...) Μην με διακόπτετε” παρακαλώ να καθήσετε εις την θέσιν σας, διότι άλλως θα ζητήσω την εφ’ υμάς εφαρμογήν των άρθρων του κανονισμού» Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 178.

⁴²⁹ Η «ένοπλος επαιτεία» ήταν χαρακτηρισμός του βουλευτή του Αιγίου Ιωάννη Μεσσηνέζη. Βλ. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...* ό.π., σ. 27.

⁴³⁰ Βλ. μεταξύ άλλων Κυριακίδη, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού...*, ό.π., σ. 623.

Στην Αθήνα η αντίδραση του λαού και του αθηναϊκού τύπου ήταν άμεση. Το άρθρο της εφημερίδας «Ακρόπολις» με τίτλο «Οι Βάνδαλοι του 19^{ου} αιώνα» είναι χαρακτηριστικό του κλίματος που επικρατεί:

Υπερεξεχείλισε πλέον το ποτήριον! οι Βούλγαροι κατεπάτησαν, μετά της πεπολιτισμένης Ευρώπης, όχι μόνον την Βερολίνειον Συνθήκην, αλλά και πάντα τα ανθρώπινα αισθήματα, πάσαν ανθρωπίνην και θείαν δικαιοσύνην, παν ιερόν, και παρουσιάσθησαν ενώπιον των κοινωνιών του αιώνος ημών ως λαός άγριος, εξεγερθείς αίφνης εκ των τάφων των αγρίων ορδών του μεσαιώνος, δίκην αποτροπαίων φασμάτων, αιμοβόρων και κτωνωδών, μετά μανίας λυσσώντων λύκων, αδυσωπητών, ανάνδρων, ως επιτιθεμένων εξ εξέδρας, εξ απροόπτου κατά των ανετοιμών πληθυσμών των Τούρκων και Ελλήνων! γράφεται σήμερον δι' αίματος η μελανωτέρα σελίς του αιώνος του πολιτισμού· η τοιαύτη ως από μηχανής εμφάνισις των νέων Βανδάλων εν τω θεάτρω των πεπολιτισμένων κοινωνιών εμποιεί φρικτίασιν και αγανάκτησιν και αποτροπίασιν προσβάλλουσιν βαθέως το αίσθημα της αξιοπρεπείας του ανθρώπου, όστις προώριστα εν τω κόσμω τούτω να διακρίνηται εκ των κτηνών δι' αισθημάτων ευγενών, δια του συναισθήματος του προς τον πλησίον σεβασμού, δια της συνειδήσεως του δικαίου και των υψηλοφρόνων ιδεών!

Οι Βούλγαροι ουδέν τούτων των ανθρωπίνων ιδιοτήτων έχουσι (...). Α! υπερεξεχείλισε το ποτήριον! εξοντώνονται οι Έλληνες από Πύργου της Μαύρης Θαλάσσης μέχρι της Ροδόπης μετ' ανηκούστων βασάνων!⁴³¹

Παράλληλα τόσο στην Αθήνα όσο και στις μεγάλες πόλεις πραγματοποιούνται μεγάλες διαδηλώσεις για τα γεγονότα στην Ανατολική Ρωμυλία με στόχο την προώθηση των δικαίων του Ελληνισμού⁴³². Υπό αυτές τις συνθήκες, εν μέσω έξαρσης των φιλοπόλεμων αισθημάτων της κοινής γνώμης, ο πρωθυπουργός ουσιαστικά απαιτεί την παραχώρηση της Ηπείρου (βάσει της Συνθήκης του Βερολίνου), ενώ κηρύττει επιστράτευση, με τους κληθέντες εφένδρους να έχουν καταταγεί στις ένοπλες δυνάμεις μέχρι τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1885.

Η σύγκρουση με την Τουρκία δεν αποτέλεσε ποτέ πρόθεση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Αντιθέτως, αυτό που φιλοδοξούσε ήταν μέσω της απειλής πολέμου, να «αναγκάσει» ουσιαστικά τις Μεγάλες Δυνάμεις να επέμβουν και να προχωρήσουν στην «αποκατάσταση της ισορροπίας» στη χερσόνησο του Αίμου, επικυρώνοντας την παραχώρηση των επιζητούμενων ελληνικών εδαφών (της Ηπείρου, ενδεχομένως της Κρήτης κ.ο.κ.)⁴³³. Μάλιστα, αυτή ακριβώς η εξαγγελία λεονταρισμών χωρίς προοπτική

⁴³¹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 1885.

⁴³² Η ίδια λογική των «αγανακτισμένων» επικράτησε το Φθινόπωρο του 1901, ενώ είχε προηγηθεί η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, με αφορμή τη μετάφραση του Ευαγγελίου στη δημοτική.

⁴³³ Ο Δηλιγιάννης ακολουθούσε φιλειρηνική πολιτική, έχοντας την ελπίδα ότι η Τουρκία θα αντιδρούσε πρώτη και ότι η Ελλάδα θα κέρδιζε τελικά «δια της ηρέμου διαγωγής της». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 182.

υλοποίησης ήταν που εξώθησε και υπουργούς Ροβέρτο Ρώμα, Αντώνιο Ζυγομαλά και Σπήλιο Αντωνόπουλο σε παραίτηση⁴³⁴.

Ο Δηλιγιάννης περιήλθε σε πλήρες αδιέξοδο. Ενώ η επιστράτευση συνεχίζεται κανονικά και παρότι αρχικά έχει και τη στήριξη του Τρικούπη⁴³⁵, το Λονδίνο υψώνει πραγματικό ανάχωμα στα όποια σχέδια να επαναχαραχθεί ο χάρτης της Βαλκανικής. Μάλιστα οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδίδουν διακοίνωση, στις 30 Δεκεμβρίου 1885, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα διαταράσσει την ειρήνη στην περιοχή της Ανατολής⁴³⁶. Τότε, ο Τρικούπης αντιλαμβάνεται πλήρως πως δεν πρόκειται να υπάρξει καμία αλλαγή στην αγγλική στάση και ζητά από τον πρωθυπουργό την «αντρεία υποχώρηση»⁴³⁷. Αυτό βέβαια ενέτεινε τη λαϊκή οργή στο πρόσωπό του, με τα συλλαλητήρια να χαρακτηρίζουν τους τρικουπικούς «συνθηκολόγους, προδότες, κατηραμένους».

Τούτων δοθέντων, η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να υποστηρίξει ένα επεκτατικό πλάνο δια μέσω του πολέμου (αν και ο στρατός αριθμούσε πλέον 80.000 άνδρες). Οι Δυνάμεις ήταν αντίθετες και μια ενδεχόμενη υποχώρηση θα «κέρδιζε» μονάχα τη χλεύη του εξημμένου προς τον πόλεμο ελληνικού λαού. Σε αυτό το πλαίσιο αποφασίζεται η επιστράτευση δύο ακόμα τάξεων εφέδρων στις 13 Μαρτίου 1886 και συνεχίζεται η πολιτική του «ειρηνολέμου».

Σε νέα διακοίνωση των Δυνάμεων, που απαιτούσε ουσιαστικά τον άμεσο αφοπλισμό και την επαναφορά των ενόπλων δυνάμεων σε κατάσταση ειρήνης, ο πρωθυπουργός απαντά διατάσσοντας τον απόπλου του στόλου από το Αιγαίο και τη συγκέντρωση όλου του στρατού στα σύνορα, ενώ δηλώνει πως αποδέχεται τον αφοπλισμό «βραδέως και τμηματικώς». Αυτή η πολιτική οδηγεί σε σκαιές προκλήσεις σε βάρος της Ελλάδας από τον Άγγλο πρεσβευτή Ρώμπολντ και σε μια νέα διακοίνωση στις 24 Απριλίου, με την οποία αναγγέλλεται ο ναυτικός αποκλεισμός της χώρας. Ο

⁴³⁴ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...* ό.π., σ. 28. Ο Ροβέρτος Ρώμας ήταν υπουργός επί των Ναυτικών, ο Αντώνιος Ζυγομαλάς υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και ο Σπήλιος Αντωνόπουλος υπουργός επί της Δικαιοσύνης.

⁴³⁵ Όταν η Βουλή συγκαλείτο σε έκτακτη σύνοδο στις 11 Οκτωβρίου 1885, ο Τρικούπης δήλωνε από το Λονδίνο που βρισκόταν πως τα πολιτικά κόμματα ομογνομούν στην εξυπηρέτηση των εθνικών δικαίων. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 160.

⁴³⁶ Μάταια είχε προσπαθήσει να πείσει το Λονδίνο ο Δηλιγιάννης πως δεν υπήρχαν εχθρικοί σκοποί προς την Τουρκία και πως ο μόνος στόχος ήταν η «καταπράυνση» των πνευμάτων στο εσωτερικό της χώρας μέσω της επιστράτευσης.

⁴³⁷ ΙΕΕ (1977). Στο ίδιο, σ. 29.

Αλφρέδος, γιος της βασίλισσας Βικτωρίας, (τον οποίο οι Έλληνες είχαν ψηφίσει για Βασιλιά πριν από τον Όθωνα) ηγείται του ναυτικού αποκλεισμού.

Ο Συρίγος (2015) γράφει ότι πρόκειται για την τρίτη κατά σειρά ωμή παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά πράγματα της χώρας μας. Στην πρώτη, το 1850, η Βρετανία απαίτησε ένα ιλιγγιώδες ποσό για την αποζημίωση της περιουσίας του υπηκόου της Δαβίδ Πατσίφικο, πρόξενου της Πορτογαλίας, ο οποίος λόγω του ιουδαϊκού του θρησκευματος είχε καταστεί στόχος του όχλου. Την άρνηση της κυβέρνησης Κριεζή ακολούθησε πολύμηνος αποκλεισμός του Πειραιά και της Σύρου από τον ναύαρχο Ουίλιαμ Πάρκερ, σύλληψη των κυριότερων ελληνικών πλοίων και λιμός του αθηναϊκού πληθυσμού. Τελικά η κυβέρνηση αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Η δεύτερη παρέμβαση σημειώθηκε κατά διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, τέσσερα χρόνια μετά τα Παρκερικά, το 1854, όπου οι Γάλλοι και οι Βρετανοί φοβήθηκαν ότι η χώρα μας θα πήγαινε με το μέρος του Τσάρου. Έτσι, αφού προχώρησαν στον ναυτικό αποκλεισμό του Πειραιά, επέβαλαν στον Όθωνα να κηρύξει την ουδετερότητα της χώρας και να ορίσει πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Η κατοχή των Αγγλογάλλων αρχικά περιορίστηκε μόνο στον Πειραιά με τα γαλλικά στρατεύματα να παρελαύνουν καθημερινά μπροστά από τα Ανάκτορα πληγώνοντας την υπερηφάνεια των Αθηναίων. Ο αθηναϊκός λαός εξοργίστηκε έτι περαιτέρω όταν από το πλήρωμα ενός γαλλικού πλοίου θα προέλθει χολέρα που θα προκαλέσει τον θάνατο 3000 Αθηναίων. Ο δεύτερος ναυτικός αποκλεισμός θα διαρκέσει τρία χρόνια, έως το 1857, έναν χρόνο μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου⁴³⁸.

Ο νέος ναυτικός αποκλεισμός του 1886 θα δώσει το κατάλληλο πρόσχημα στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη να παραιτηθεί στις 27 Απριλίου 1886, υποστηρίζοντας πως έπεσε θύμα των Μεγάλων Δυνάμεων και πως παραιτείται, για να μην υπογράψει την άρση της επιστράτευσης⁴³⁹. Ο ίδιος ο Δηλιγιάννης λίγους μήνες μετά, σε ομιλία του στην Μεγαλόπολη, αιτιολογούσε με τον ακόλουθο τρόπο την απόφασή του:

Η πολιτική ην μετήλθον δεν είναι πολιτική εμού. Είναι η πολιτική των προγόνων μου, η πολιτική της Γόρτυνος και της Μεγαλοπόλεως, η πολιτική της Πελοποννήσου ολοκλήρου, είναι η πολιτική του έθνους. Όταν ήμην εν τη κυβερνήσει την πολιτικήν

⁴³⁸ Συρίγος, Α. (2015, Ιούλιος 4). Ισχυροί σύμμαχοι σε καιρούς οργισμένους. *Η Καθημερινή*.

⁴³⁹ Η «παράκληση» του Θεόδωρου Δηλιγιάννη ήταν αποτέλεσμα βασιλικής μεθόδευσης. Πρόκειται για την πρώτη αποπομπή πρωθυπουργού εκ μέρους του στέμματος στην πολιτική και συνταγματική ιστορία της χώρας μας.

ταύτην μετήλθον, συμφώνως προς τον βασιλέα και συμφώνως προς την θέλησιν του έθνους (...). Και ευθύς ως επείσθην ότι το συμφέρον της πατρίδος και η αξιοπρέπεια του Στέμματος απήτουν να αφήσω την εξουσίαν, υπετάγην προθύμως εις την ανάγκην ταύτην διότι προ των συμφερόντων μου και προ παντός άλλου συμφέροντος τάσσω πάντοτε της πατρίδος τα συμφέροντα⁴⁴⁰.

Έτσι, σχηματίζεται μια προσωρινή κυβέρνηση 10 ημερών υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Δημήτριο Βάλβη, με στόχο τη σύγκληση της Β' Συνόδου της Ι' Κοινοβουλευτικής περιόδου στις 7 Μαΐου 1886. Εκεί, ο Δηλιγιάννης έθεσε υποψηφιότητα για Πρόεδρος της Βουλής. Στην ψηφοφορία της 8^{ης} Μαΐου 1886, Πρόεδρος της Βουλής θα εκλεγεί ο Στέφανος Στεφανόπουλος (βουλευτής Ηλείας) με 139 ψήφους επί 230 ψηφισάντων⁴⁴¹. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα συντριβεί με 78 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 8 λευκά ψηφοδέλτια⁴⁴². Ο Στέφανος Στεφανόπουλος υποστηρίχθηκε από την αντιπολίτευση, ενώ η αιφνίδια μετατόπιση 69 βουλευτών⁴⁴³ που πρόσκεινταν στον Δηλιγιάννη προς τον Τρικούπη είναι η αιτία που θα έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβολή των πολιτικών δεδομένων. Ουσιαστικά τον Μάιο του 1886 ο Χαρίλαος Τρικούπης ανήλθε στην εξουσία «δια της μεταστάσεως 69 βουλευτών» από τους υπουργικούς στους αντιπολιτευόμενους⁴⁴⁴.

Πίνακας 11. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της Ι' περιόδου

Περίοδος Ι'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Έκτακτη Σύνοδος	12 Οκτωβρίου 1885	Ψηφίσαντες: 142 Αντώνιος Ρικάκης (βουλευτής Πατρών): 90 Λευκά: 5 Ιωάννης Μεσσηνέζης (βουλευτής Αιγιαλείας): 1	Αντώνιος Ρικάκης

⁴⁴⁰ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁴¹ Στην ψηφοφορία της προηγούμενης συνόδου είχε συγκεντρώσει μόλις 60 ψήφους. ΠΣΒ περ. Ι', συν. Α', συνεδρ. 22 Ιουνίου 1886, σ. 3-4.

⁴⁴² ΠΣΒ περ. Ι', συν. Β', συνεδρ. 8 Μαΐου 1886, σ. 5-6.

⁴⁴³ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης αναφερόμενος στην μετατόπιση των 69 βουλευτών θα την χαρακτηρίσει «αποστασία» και προϊόν «ανέντιμων συναλλαγών και εξαγοράς». Βλ. Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92...*, ό.π., σ. 634 και ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 29.

⁴⁴⁴ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1887.

Σύνοδος Α'	22 Ιουνίου 1886	Ψηφίσαντες: 213 Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 146 Στέφανος Στεφανόπουλος (βουλευτής Ηλείας): 60 Λευκά: 7	Δημήτριος Καλλιφρονάς
Σύνοδος Β'	8 Μαΐου 1886	Ψηφίσαντες: 230 Στέφανος Στεφανόπουλος: 139 Θεόδωρος Δηλιγιάννης (βουλευτής Γορτυνίας): 78 Λευκά: 8	Στέφανος Στεφανόπουλος

Πλέον, την πλειοψηφία διέθετε ο Τρικούπης που σχηματίζει κυβέρνηση στις 9 Μαΐου, με πρωθυπουργό τον Δημήτριο Βάλβη. Ωστόσο, ξεκινά ένα σοβαρό επεισόδιο, με κατώτερους αξιωματικούς να αντιδρούν σε βάρος του πρωθυπουργού, κατονομάζοντάς τον «άνθρωπο των Άγγλων» και να εφορμούν κατά τουρκικών θέσεων, προκειμένου να φέρουν την κυβέρνηση προ τετελεσμένου γεγονότος. Το επεισόδιο λήγει μετά από πέντε ημέρες, με κύριο γεγονός την αιχμαλωσία 280 Ελλήνων του πέμπτου ευζωνικού τάγματος από τους Τούρκους στη θέση Κούτρας. Η άρση της επιστράτευσης υπογράφεται στις 14 Μαΐου και δέκα μέρες μετά αίρεται ο ναυτικός αποκλεισμός. Ο «ειρηνόπολεμος» του Θεόδωρου Δηλιγιάννη⁴⁴⁵ λάμβανε τέλος, στοιχίζοντας 52.000.000 δραχμές στον κρατικό προϋπολογισμό, ποσό το οποίο καλύπτεται μέσω του χρήματος αναγκαστικής κυκλοφορίας.

⁴⁴⁵ Ο πρώτιστος στόχος του Χαρίλαου Τρικούπη για οικονομική ανόρθωση προκειμένου να είναι έτοιμη η χώρα για πόλεμο στο μέλλον, σε συνδυασμό με την πολιτική του Θεόδωρου Δηλιγιάννη, οδηγεί τον δημοκρατικό/ αντιβασιλικό Γεώργιο Φιλάρετο στο εξής σχόλιο: πλέον γινόταν η μετάβαση από την «ειρηνολογική» τακτική του Δηλιγιάννη στην «πολεμοειρηνική» τακτική του Τρικούπη. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 30.

Κεφάλαιο όγδοο

Ο Τρικούπης και πάλι στην εξουσία (1886-1890)

Η πέμπτη κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη διήρκεσε 4,5 χρόνια (από τις 9 Μαΐου 1886 μέχρι και τις 24 Οκτωβρίου 1890.) Στην κυβέρνηση που διαδέχτηκε τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη υπάρχουν από τη μία μεριά παλιοί συνοδοιπόροι του Τρικούπη (όπως ο Κων/νος Λομβάρδος και ο Δημήτριος Βουλπιώτης) και από την άλλη εισέρχονται νέες προσωπικότητες, όπως ο Γεώργιος Θεοτόκης, που αναλαμβάνει το υπουργείο Ναυτικών⁴⁴⁶.

Ο Τρικούπης ζήτησε την αναβολή των εργασιών της Βουλής, προλαβαίνοντας να ψηφίσει ορισμένα πολύ σημαντικά νομοσχέδια:

- Την καθιέρωση της ευρείας εκλογικής περιφέρειας (νομός αντί για επαρχία).
- Τον περιορισμό του αριθμού των βουλευτών (150 από 245), καθώς και την μείωση του αριθμού των αντιπροσώπων των «ηρωικών νήσων» (που υπερεκπροσωπούσαν στη Βουλή σε σχέση με τον πληθυσμό τους, λόγω της σημασίας τους στην Επανάσταση) από 7 σε 4.
- Τη συνταγματική άδεια (που λάμβαναν οι στρατιωτικοί για να συμμετάσχουν στις εκλογές) και τη διαθεσιμότητα από τις ένοπλες δυνάμεις για όσο χρόνο διατηρούσαν τη βουλευτική τους ιδιότητα⁴⁴⁷.

Επίσης, θεσμοθετεί τον προσδιορισμό των βουλευτών κάθε εκλογικής περιφέρειας με βάση τον αριθμό των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους δημοτών και την υιοθέτηση νέας μεθόδου για τον υπολογισμό του αριθμού των βουλευτών που θα εξέλεγε κάθε εκλογική περιφέρεια (αυτή η μέθοδος ονομάστηκε «αναλογισμός»)⁴⁴⁸.

Στόχος με τα παραπάνω ήταν η μείωση των πελατειακών δικτύων και των κομματαρχών, όπως επίσης και η μείωση της συμμετοχής των αξιωματικών στις εκλογικές αναμετρήσεις (που ήταν τεράστια, αφαιρώντας σημαντικό αριθμό ενεργών στελεχών από τις ένοπλες δυνάμεις). Το διάταγμα διαλύσεως της Βουλής

⁴⁴⁶ Ο Θεοτόκης μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1887 θα αναλάβει το υπουργείο Εκκλησιαστικών.

⁴⁴⁷ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 425.

⁴⁴⁸ Μπαλτά, Ν. (2001). *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη, 1881 – 1895...*, ό.π., σ. 62.

θυροκολλήθηκε στις 6 Νοεμβρίου 1886 βάζοντας τέλος στην Ι' Κοινοβουλευτική Περίοδο.

8.1. Οι εκλογές της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887

Στη συγκεκριμένη προεκλογική περίοδο η αντιπολίτευση θα εστιάσει στους λόγους οι οποίοι προκάλεσαν «τόσω αποτόμως και τόσω αδικαιολογήτως» τη διάλυση της Βουλής κατηγορώντας ευθέως το Στέμμα⁴⁴⁹. Η «Πρωία» κατακεραυνώνει τη βασιλική εξουσία:

Από της συγκλήσεως της διαλυθείσης βουλής ήρξατο επονείδοντος εποχή παρανομιών και καταχρήσεων, σειρά ατελεύτητος οργίων και ασχημιών. Του προνομίου της διαλύσεως εγένετο χρήσις अपαραδειγματίστος εις τα χρονικά του πολιτικού ημών βίου, προσλάβουσα τύπον ασυγγνώστου ύβρεως κατά των αντιπροσώπων του λαού, η αντιπροσωπεία δε και το πολίτευμα κατέστησαν σκοπός χυδαίων προσβολών και ανοσίων προπηλακισμών. Επεδιώχθη δε κακούργως η επικουρία της ανευθύνου βασιλικής εξουσίας, και προς κομματικήν επίρρωσιν επενοήθη διαβολική όντως εκμετάλλευσις των εθνικών πόθων, ικανή, κατά την ιδέαν του πρωθυπουργού να επηρεάση την πολιτικήν πεποίθησιν των εκλογέων⁴⁵⁰.

Ο ίδιος ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, από το Άργος, δίνει το στίγμα του προεκλογικού αγώνα:

Δεν ζητούμεν παρ' ημών, ουδέ εκλιπαρούμενη υμάς να ψηφοφορήσετε υπέρ ημών, διότι δεν έχομεν ανάγκην σφαιριδίων αλλά πεποιθήσεων. Των σφαιριδίων την φωνήν καταπνίγει η της διαλύσεως προνομία του Στέμματος, αλλά τας πεποιθήσεις του λαού, ουδεμία προνομία και ουδεμία πολιτειακή εξουσία δύναται να κατανικήση⁴⁵¹.

Η κυβερνητική μεριά επικεντρώθηκε στα κατορθώματα του Χαρίλαου Τρικούπη, παρουσιάζοντάς τα σε ειδικό εκλογικό φύλλο με τίτλο: «Αι εκλογαί». Ειδικότερα οι επιτυχίες της τρικουπικής κυβέρνησης ήταν οι ακόλουθες:

- Η κατάργηση της «φρικτής» δεκάτης.
- Η σύλληψη 8200 φιγοδίκων.
- Η κατασκευή δρόμων. «Αι εκλογαί» γράφουν χαρακτηριστικά ότι μέχρι τότε υπήρχαν μονοπάτια για κατσίκια και όχι για ανθρώπους.
- Η κατάργηση της τριετούς στρατιωτικής υποχρέωσης:

Έπρεπε να ζήσετε εις επαρχίαν δια να ιδήτε τι κακό εγένετο, όταν επλησίαζεν η κατηραμένη ημέρα της κληρώσεως και τί θρήνος και τί κοπετός ήρχιζεν όταν έπεφτεν ο κλήρος. Το σπητί του έβαζε μαύρα, εκτύπουν τα σήμαντρα του χωρίου και με μοιρολόγια συνώδευον ως εις κηδείαν την πένθιμον συνοδείαν των κληρωτών" αλλ' ο κ. Τρικούπης αφού προηγήθη ο νόμος της γενικής στρατολογίας και είδεν ο λαός, ότι έπερναν, όπως το παιδί του, και το παιδί του

⁴⁴⁹ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵¹ Ο.π., φύλλο της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

παρέδρου, του δημάρχου, και του βουλευτού, έφερε τον ευεργετικόν νόμον του διά τον τόπον, διά την γεωργίαν, την βιομηχανίαν, το εμπόριον, αυτόν τον στρατόν, της μονοετούς θητείας.

- Η προσφορά φθηνού σιταριού.
- Η κατάργηση του φόρου επί των αροτριώντων κτηνών.
- Η δημιουργία της Στρατιωτικής Σχολής των υπαξιωματικών από την οποία:
Εξέρχονται ήδη οι λεβέντηδες εκείνοι αξιωματικοί του πεζικού, επιστήμονες, και καθαρίζεται ο στρατός από τας παλαιάς του αμαρτίας.
- Η σύσταση της Ναυτικής Σχολής των δοκίμων.
- Η ψήφιση των νόμων του οίνου, του πετρελαίου και του καπνού.
- Η κατάργηση των αντίστοιχων μονοπωλίων⁴⁵².

Η εφημερίδα «Πρωία» απαντούσε στα τρικουπικά «κατορθώματα» με την απαρίθμηση των «Δημοσιονομικών Άθλων του κυρίου Τρικούπη»: 1. Αύξηση προϋπολογισμών (ο προϋπολογισμός υπερεδιπλασιάσθη σε μία πενταετία), 2. Αύξηση φόρων (οι φόροι αυξήθηκαν από 37 εκατομμύρια που έφταναν μέχρι το 1880, σε 97 εκατομμύρια το 1887), 3. Σύναψη νέων δανείων (ο Τρικούπης συνήψε και διαχειρίστηκε δάνεια περίπου 300 εκατομμυρίων) και 4. Διόγκωση ελλειμμάτων (το 1883 το έλλειμμα ήταν 9,258,312.81 και το 1884 ανήλθε σε 30,602,147 εκατομμύρια δραχμές⁴⁵³).

Οι Μιλτιάδης Βενιζέλος⁴⁵⁴, Ιωάννης Γεωργαντάς, Στέφανος Δραγούμης, Δημ. Μ. Καλλιφρονάς, Σπύρος Κουκούλεζας, Όθων Μακρυγιάννης, Λουκάς Μπέλλος, Νικόλαος Μπουφίδης, Φωκίων Νέγρης, Μιλτιάδης Οριγώνης και Ανδρέας Ψύλλας συγκροτούσαν τον συνδυασμό των συμπολιτευομένων⁴⁵⁵, ενώ οι Δημήτριος Γέρω-Καλλιφρονάς, Δημήτριος Ράλλης, Νικόλαος Λεβίδης, Περικλής Πετράκης, Αναστάσιος Γεννάδιος, Νικόλαος Ράδος, Γεώργιος Πετούσης, Μιχαήλ Λάμπας, Λάζαρος Παππασταθόπουλος, Γεώργιος Μαλέας, Σπυρίδων Μάρκελλος και Αριστείδης Οικονόμου ήταν οι δώδεκα υποψήφιοι του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στην Αττική⁴⁵⁶ τους οποίους το εκλογικό φύλλο «Αι εκλογαί» χαρακτήρισε ως μια ανήθικη συμμορία με πρόγραμμα την απάτη και σημαία το ψεύδος⁴⁵⁷.

⁴⁵² Εκλογικό φύλλο «Αι εκλογαί», φύλλο της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵³ Βλ. ενδεικτικά εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵⁴ Ο Μιλτιάδης Βενιζέλος πέθανε λίγες ημέρες μετά την εκλογή του.

⁴⁵⁵ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 3^{ης} Ιανουαρίου 1887.

⁴⁵⁶ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵⁷ Εκλογικό φύλλο «Αι εκλογαί», φύλλο της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

Οι εκλογές του Ιανουαρίου 1887 θα κεντρίσουν και το διεθνές ενδιαφέρον, με τους Times του Λονδίνου να γράφουν πως ενδεχόμενη νίκη του Δηλιγιάννη θα σήμαινε επάνοδο στην πολιτική της αυτοκτονίας. «Η χρεωκοπία, η γενική παραλυσία και η πολιτική εκμηδένισις θα ήσαν (...) τα αναπόδραστα αυτής αποτελέσματα»⁴⁵⁸.

Στην πλατεία Συντάγματος, στις 4 Ιανουαρίου, πραγματοποιήθηκε η πρώτη σημαντική προεκλογική συγκέντρωση υπέρ της κυβέρνησης. Εκεί, περίπου στις 8 μ.μ. συγκεντρώθηκαν πάνω από 10.000 πολίτες από όλες τις τάξεις. Ο Δήμαρχος των Αθηνών Δημήτριος Σούτσος, έμποροι, βιομήχανοι, εργάτες και επιστήμονες, έχοντας δύο σημαίες, η μία εκ των οποίων είχε την εικόνα του Χαρίλαου Τρικούπη, με μουσική υπόκρουση, κατευθύνθηκαν προς το υπουργείο οικονομικών, φωνάζοντας συνθήματα υπέρ του πρωθυπουργού, των υπουργών και των υπουργικών υποψηφίων. Ο Τρικούπης εξήλθε από το δώμα του υπουργείου, ο δήμαρχος Αθηναίων τον προσφώνησε, ενώ τον λόγο του Τρικούπη διέκοπταν συνεχώς οι επευφημίες. Η συγκέντρωση διαλύθηκε ησύχως⁴⁵⁹.

Το κλίμα, δε, στο οποίο πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές ήταν πανηγυρικό, καθώς την 1^η Δεκεμβρίου εορτάστηκε η ενηλικίωση του διαδόχου Κωνσταντίνου (μολονότι κανονικά αυτό συνέβαινε καλοκαίρι και συγκεκριμένα στις 21 Ιουλίου), γεγονός που επικρίθηκε από την αντιπολίτευση, καθώς θεωρήθηκε ότι χρησιμοποιήθηκε ως μέσο από την κυβέρνηση για να «διαβουκολήσει» τον λαό. Τελικά, η γιορτή για τον διάδοχο πραγματοποιήθηκε με κάθε επισημότητα, με «λαμπρά λαμπαδηφορία». Για τον ίδιο σκοπό συνήλθαν στην πλατεία του Πανεπιστημίου οι συντεχνίες, οι σύλλογοι και οι φοιτητές, ενώ φωταγωγήθηκαν όλα τα δημόσια και ιδιωτικά καταστήματα και όλες οι οικίες. Η νύχτα έγινε μέρα στην οδό Ερμού, την πλατεία του Συντάγματος, τα Ανάκτορα και την Ακρόπολη με ηλεκτρικό ρεύμα «από μηχανής τεθειμένης προ της Καπνικαρέας»⁴⁶⁰.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης θα κερδίσει πανηγυρικά στις εκλογές της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887 που διεξήχθησαν εν μέσω χιονόπτωσης σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Μαρκεζίνης (1967), ο Τρικούπης δεν παρέλειψε να εκμεταλλευθεί στο έπακρο την ανοχή αν όχι τη βοήθεια του Βασιλέως, στο γεγονός ότι ευρισκόμενος

⁴⁵⁸ Εφημερίδα «Ωρα», φύλλο της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

⁴⁵⁹ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 4^{ης} Ιανουαρίου 1887.

⁴⁶⁰ Ο.π., φύλλο της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1886.

στην εξουσία, δημιουργούσε την εντύπωση ότι θα τη διατηρούσε και μετά τις εκλογές. Η διαμόρφωση αυτού του κλίματος νίκης αποτέλεσε έναν από τους κυριότερους παράγοντες της εκλογικής του επιτυχίας⁴⁶¹.

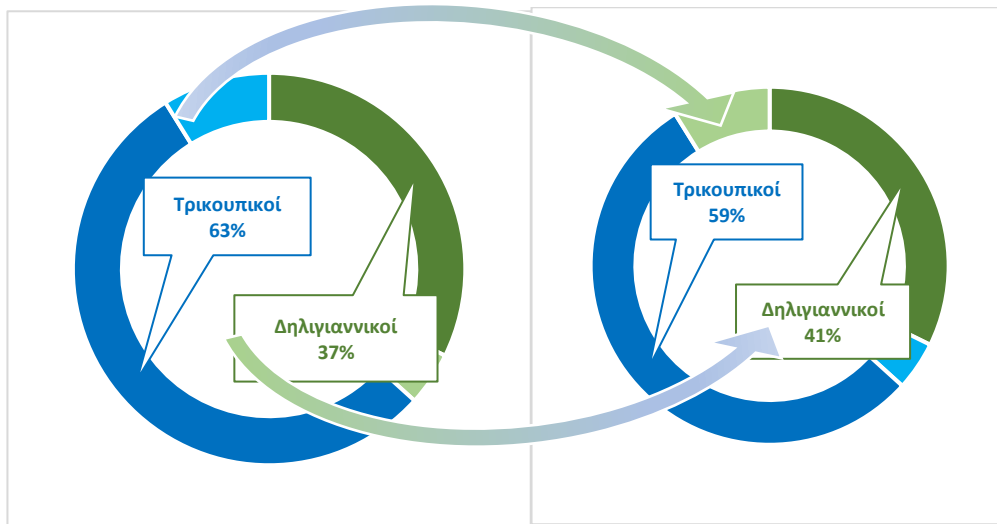
Η αναλυτική αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1887 είναι η ακόλουθη: Τρικουπικοί: 86, Τρικουπικοί που έγιναν Δηλιγιαννικοί: 14, Δηλιγιαννικοί: 51⁴⁶², Δηλιγιαννικοί που έγιναν Τρικουπικοί: 7.

⁴⁶¹ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 184.

⁴⁶² Οι «Δεδηλωμένοι» δηλιγιαννικοί ήταν οι ακόλουθοι: Δημήτριος Καλλιφρονάς (γέρων) (βουλευτής Αττικοβοιωτίας), Νικόλαος Λεβίδης (βουλευτής Αττικοβοιωτίας, Ανδρέας Παπαγιαννακόπουλος (βουλευτής Αχαιοήλιδας), Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος (βουλευτής Αχαιοήλιδας), Γεώργιος Μαυρομιχάλης (βουλευτής Λακωνίας), Ιωάννης Αντωνόπουλος (βουλευτής Αρκαδίας), Νικήτας Βαρβιτσιώτης (βουλευτής Λακωνίας), Κων/νος Κωνσταντόπουλος (βουλευτής Αρκαδίας), Περικλής Περρωτής (βουλευτής Μεσσηνίας), Δημήτριος Κάρτσωνας (βουλευτής Μεσσηνίας), Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Κερκύρας), Σπυρίδων Αλαμάνος (βουλευτής Κερκύρας), Θεμιστοκλής Κανάρης (βουλευτής Νέων Ψαρρών, Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος (βουλευτής Κεφαλληνίας) και Κων/νος Κατσικόπουλος (βουλευτής Αρκαδίας).

Γράφημα 8. Οι «μεταπηδήσεις» του 1887

8.2. Η Βουλή του 1887

Σε αυτήν τη Βουλή ο Δημήτριος Ράλλης (πολιτευτής Αττικής) απομακρύνεται από το τρικουπικό κόμμα και επιδιώκει τη δημιουργία κόμματος σε συνεργασία με τον Σωτήριο Σωτηρόπουλο (βουλευτή Μεσσηνίας). Ο Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος (πολιτευτής Μολάων) κάνει ανάλογες προσπάθειες, ενώ παρόμοιες αρχηγικές τάσεις παρουσιάζουν ο Λεωνίδας Δεληγεώργης (βουλευτής Μεσολογγίου) και ο Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Άρτας). Ο Παπαμιχαλόπουλος πέθανε το ίδιο έτος, ενώ οι Δεληγεώργης και Καραπάνος εντάσσονται στο δηλιγιαννικό κόμμα⁴⁶³. Ο Δημήτριος Ράλλης δεν θα πετύχει κάτι αξιοσημείωτο αυτήν τη φορά. Ωστόσο, θα επανεμφανιστεί – πολύ πιο οργανωμένος- στις εκλογές του 1892.

Πρόεδρος της Α' Συνόδου της ΙΑ' περιόδου αναδεικνύεται ο τρικουπικός Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Αχαΐας και Ήλιδος) με 77 ψήφους σε σύνολο 123 ψηφισάντων. Ο δηλιγιαννικός Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Άρτας) έλαβε 20 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 26 λευκά ψηφοδέλτια⁴⁶⁴. Ο Ανδρέας Αυγερινός θα παραμείνει Πρόεδρος της Βουλής σε ολόκληρη την ΙΑ' περίοδο.

⁴⁶³ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 179-180.

⁴⁶⁴ ΠΣΒ, περ. ΙΑ', συν. Α', συνεδρίαση 21^{ης} Φεβρουαρίου 1887, σ. 26-27.

Πίνακας 12. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΑ' περιόδου

Περίοδος ΙΑ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	21 Φεβρουαρίου 1887	Ψηφίσαντες: 123 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Αχαΐας και Ήλιδος): 77 Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Αρτας): 20 Λευκά: 26	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Β'	28 Οκτωβρίου 1887	Ψηφίσαντες: 112 Ανδρέας Αυγερινός :72 Κων/νος Καραπάνος : 38 Λευκά: 2	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Γ'	24 Οκτωβρίου 1888	Ψηφίσαντες: 116 Ανδρέας Αυγερινός: 69 Ευάγγελος Μπασιάς (βουλευτής Κεφαλληνίας): 43 Λευκά: 4	Ανδρέας Αυγερινός
Έκτακτη Σύνοδος	2 Μαρτίου 1889	Ψηφίσαντες: 112 Ανδρέας Αυγερινός: 67 Ευάγγελος Μπασιάς: 45	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Δ'	11 Οκτωβρίου 1889	Ψηφίσαντες: 116 Ανδρέας Αυγερινός: 75 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Κερκύρας): 40 Λευκά: 1	Ανδρέας Αυγερινός
Έκτακτη Σύνοδος Β'	26 Οκτωβρίου 1890	Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός: 79 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς: 41	Ανδρέας Αυγερινός

Η Βουλή του 1887 θα συνεχίσει το έργο της προηγούμενης περιόδου και θα εξαντλήσει την προβλεπόμενη θητεία. Επίσης θα χαρακτηριστεί από άφθονα θεάματα. Συγκεκριμένα, το 1887 συμπληρώνονται 50 χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου. Τον Μάιο πραγματοποιήθηκαν οι αντίστοιχοι τριήμεροι εορτασμοί. Την ίδια χρονιά, γιορτάστηκαν και τα 50χρονα της Ιατρικής Εταιρείας, με ένα μεγάλο επιστημονικό συνέδριο.

Το (δίδεκο) 1888 μένει αλησμόνητο στους αθηναϊκούς κύκλους για το πρωτοφανές γλέντι της Αποκριάς, στις 28 Φεβρουαρίου. Είναι χαρακτηριστικό πως χρονικογράφοι του 1914 αναφέρονταν ακόμη σε εκείνη την εποχή⁴⁶⁵. Τον Οκτώβριο γιορτάζονται τα 25 χρόνια βασιλείας του Γεωργίου Α'⁴⁶⁶, ενώ εντυπωσιάζει η χρήση ηλεκτρικού φωτισμού στην Δ' Ολυμπιάδα (κατά βάση εμπορική έκθεση) του νεότευκτου Ζαπείου.

Η εκ της Εκθέσεως υπό το ηλεκτρικόν φως εντύπωσης είνε απερίγραπτος. Η όψις 'όλων των αντικειμένων εξιδανικεύεται. Το καλλιτεχνικόν τμήμα είνε αυτόχρημα φαντασμαγορία. Και εν τω τμήματι των επίπλων το λευκόχρουν εκείνο φως προσδίδει εις αυτά χαρακτήρα μυθώδους πολυτελείας. Αίσθημα δε φαιδράς ευαρεσκείας πληροί τον επισκέπτην (...). Το θέαμα της Εκθέσεως, φωταγωγουμένης δι' ηλεκτρικού φωτός, είνε τω όντι εξαίσιον (...)⁴⁶⁷.

Η μεγαλύτερη εορτή που συγκέντρωσε και όλους τους γαλαζοαίματους της Ευρώπης ήταν οι γάμοι του διαδόχου Κωνσταντίνου με την πριγκίπισσα Σοφία, αδελφή του Γερμανού Κάιζερ Γουλιέλμου Β', τον Οκτώβριο του 1889. Ωστόσο, στην πράξη δεν είχε κανένα πολιτικό όφελος, με τον Γερμανό Αυτοκράτορα να κάνει με κάθε τρόπο φανερό πως δεν θα σήμαινε τίποτα, σχετικά με μια προσέγγιση Ελλάδας-Γερμανίας, αυτός ο γάμος και το Βερολίνο να διατηρεί σταθερά τον φιλο-οθωμανικό προσανατολισμό του⁴⁶⁸.

Εκείνη η Βουλή χαρακτηρίστηκε από τον Χαρίλαο Τρικούπη ως «σιδηροδρομική», καθώς στόχευε να προχωρήσει το έργο του στο σιδηροδρομικό δίκτυο⁴⁶⁹. Για τον ίδιο λόγο, συνάπτει νέο δάνειο, προκειμένου να υπάρξουν οι πόροι και να κατασκευαστούν νέες γραμμές για λογαριασμό του κράτους. Παρόλο που υπεγράφησαν συμβάσεις για 1.100 χιλιόμετρα νέων γραμμών από τις οποίες υλοποιήθηκαν τα 213 (μέχρι το 1893), εν τούτοις αποτελεί σημαντικό έργο, καθώς οι

⁴⁶⁵ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., 456.

⁴⁶⁶ Η «Εφημερίς» έγραφε χαρακτηριστικά: «Ο άδολος και ακράτητος του λαού ενθουσιασμός υπήρξε το κύριον χαρακτηριστικόν των πανηγυρισμών τούτων ημερών. Αυτός εκάλλυνε και εφαιδρυνε τας εορτάς, αυτός ανεπλήρωσε τας ελλείψεις, εσκίασε ό,τι είχαν πενιχρόν ή ατελές». Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 24^{ης} Οκτωβρίου 1888.

⁴⁶⁷ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο 22ας Οκτωβρίου 1888.

⁴⁶⁸ Διαψεύστηκαν έτσι οι ελπίδες που δεν τις έτρεφαν μόνο οι πολλοί (και υποτίθεται εν αγνοία ευρισκόμενοι), αλλά και οι κατέχοντες σοβαρά αξιώματα. Ο δήμαρχος Αθηναίων, Τιμοθέων Φιλήμων, τηλεγραφούσε τότε στον Βασιλιά Γεώργιο Α' πως «δια του συννοικεσίου αυτού η Ελλάς μέλλει να πραγματοποιήσει την Μεγάλην Ιδέαν». ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 30..

⁴⁶⁹ Τρίχα, Λ. (2016). Στο ίδιο, σ. 440.

γραμμές που κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των διαφόρων τρικουπικών θητειών αποτέλεσαν το μόνο δίκτυο μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους.

Οι γραμμές που προχώρησαν τότε ήταν των Μύλων-Καλαμάτας (ολοκληρώθηκαν το 1899) και Διακοφτού-Καλαβρύτων (ξεκίνησαν το 1889 και ολοκληρώθηκαν το 1894). Η σημαντικότερη γραμμή ήταν αυτή του Πειραιά-Λάρισας-Συνόρων, αφού θα επέτρεπε ουσιαστικά ολόκληρη τη σύνδεση της (τότε) Ελλάδας. Όμως, η οικονομική κρίση ματαίωσε την υλοποίησή της.

Και σε αυτήν την περίοδο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην κατασκευή νέων δρόμων και γεφυρών, ενώ από το πλήθος των οικοδομικών δραστηριοτήτων άξιος μνείας κρίνεται ο καλλωπισμός της Αθήνας. Η σημερινή Βασιλίσσης Σοφίας «δενδροστοιχείται» μέχρι τους Αμπελοκήπους, όπως το ίδιο συμβαίνει και με τον Λυκαβηττό και με την περιοχή γύρω από το Παναθηναϊκό Στάδιο. Επίσης, αποφασίζεται η ηλεκτροδότηση ολόκληρης της πόλης, ενώ σε αυτή την περίοδο περιλαμβάνονται και τα κλασικά έργα του Ερνέστου Τσίλερ, που γίνονται με δωρεές ευεργετών και αποτελούν σημεία αναφοράς μέχρι και σήμερα. Υπό την επίβλεψη Τσίλερ, χτίζονται η Ακαδημία (δωρεά Σίνα, 1887), η Εθνική Βιβλιοθήκη (δωρεά αδελφών Βαλλιάνων, 1888), το Αρχαιολογικό Μουσείο και το Ζάππειο Μέγαρο (1888, δωρεά αδερφών Ζάππα).

Στη συνέχεια, ο Τρικούπης επαναφέρει νόμους που είχαν θεσπιστεί από τον ίδιο, αλλά είχαν καταργηθεί από τον Δηλιγιάννη (νόμος περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων με πρόβλεψη για διενέργεια διαγωνισμού για την πρόσληψή τους). Επίσης, το 1887 συστήνεται ο νομός ως νομικό πρόσωπο αντί της επαρχίας (αυτή η μεταρρύθμιση ήταν ανάλογη των εκλογικών καινοτομιών που είχαν εισαχθεί ενόψει του Ιανουαρίου 1887)⁴⁷⁰. Ο νομός θα αποτελέσει και τη βάση για τη νομαρχιακή αυτοδιοίκηση (αν και αρχικά ο νομάρχης διοριζόταν από την κυβέρνηση και η θέσπιση των νομαρχιακών συμβουλίων αρχικά αποσκοπούσε στην αποκέντρωση και στην παροχή γνωμοδοτήσεων στην κεντρική κυβέρνηση).

⁴⁷⁰ Ο ίδιος ο Τρικούπης αιτιολογούσε την αλλαγή του τρόπου εκλογής των βουλευτών με τον ακόλουθο τρόπο: «Σκοπός της τωιαύτης μεταρρυθμίσεως δεν ήτο κυρίως η οικονομία, αλλά πολύ μάλλον η ελπίς, ότι ήθελε παύσει δι' αυτής η καθυπόταξις των γενικών συμφερόντων εις τα τοπικά και προσωπικά. Ενώ τω όντι εν περιφερεία δισχιλίων εκλογέων ο διαθέτων τριάκοντα ψήφους δύναται να επηρεάση το αποτέλεσμα της εκλογής, αι ψήφοι αύται ουδέν σημαίνουν εν περιφερεία εικοσακισχιλίων». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 185.

Αντίστοιχα, σε σχέση με τον στρατό, αυξάνει την υποχρεωτική θητεία σε δύο χρόνια⁴⁷¹, καθιστά τη Χωροφυλακή ένα χωριστό σώμα, ενώ συνεχίζει να δίνει βάρος στην εκπαίδευση, δημιουργώντας νέες παραγωγικές σχολές. Καίρια τομή αποτελεί η υπογραφή της σύμβασης, το καλοκαίρι του 1887, με τη γαλλική Forges et Chantiers για την κατασκευή τριών θωρηκτών, με ονομασίες «Υδρα», «Σπέτσαι» και «Ψαρά» προς τιμήν των Ηρωικών Νήσων⁴⁷². Όπως γράφει ο Μαρκεζίνης (1967), απώτερος στόχος της παραπάνω ναυτικής προετοιμασίας- όπως θα επιβεβαιωθεί στη συνέχεια- ήταν η αιφνιδιαστική επίθεση στην Κρήτη⁴⁷³.

Η αχίλλειος πτέρνα (ή επί το ακριβέστερον οι... αχίλλειοι πτέρνες) ήταν δύο και γνωστές και από την προηγούμενη περίοδο: η οικονομία και η Κρήτη.

Σχετικά με την οικονομία, ο Χαρίλαος Τρικούπης «χτίζει» πάνω στο προϋπάρχον δημόσιο έλλειμμα, ακυρώνει όλες τις δηλιγιαννικές περικοπές και προχωρά στα σχέδιά του με νέους δανεισμούς (τόσο εξωτερικούς όσο και εσωτερικούς) και αυξήσεις σε φόρους. Όπως γράφει ο Ψαλιδόπουλος (2019) από όλα τα δάνεια ξεχωρίζει αυτό του 1887 λόγω της διασύνδεσης της αποπληρωμής του με την Εταιρεία Διαχείρισης των ελληνικών μονοπωλίων (σπίρτων, τσιγάρων, φωτιστικού πετρελαίου κτλ). Η Εταιρεία αυτή συστάθηκε από το Comptoir d' Escompte, τον Hambro, την Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, την Τράπεζα Κωνσταντινούπολης και την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας⁴⁷⁴. Το δημόσιο χρέος «εκτοξεύεται» από 331.133.906 δραχμές το 1882 σε 525.090.620 το 1887 και σε 720.188.644 το 1892⁴⁷⁵. Μάλιστα, ήταν τέτοιες οι οικονομικές δυσχέρειες, που συχνά σημαντικά τμήματα από αυτά τα δάνεια κατέληγαν για την αποπληρωμή παλαιότερων τοκοχρεολυσίων, προκειμένου να δίνεται η επίφαση «ακμής εσόδων»⁴⁷⁶.

⁴⁷¹ Ειδικότερα ο Τρικούπης εξηγούσε «ότι επί του παρόντος οφείλει πας Έλλην να υπηρετήσει επί εν έτος εις το πεζικόν ή επί δύο εις το ιππικόν και το πυροβολικόν. Αλλ' αν τις λαχών εις το ιππικόν προτιμά το πεζικόν, δύναται να καταταχθή εις τούτο, παρέχων αντικαταστάτην δια το ιππικόν και υπηρετών ούτω δια τούτου και αυτοπροσώπως επί τρία αντί δύο έτη. Προσεχώς όμως θέλει μεταβάλει το τοιούτον σύστημα εις ομοιόμορφον διετή θητείαν, παρεχομένης εξαμήνου θερινής αδείας και καταργουμένου του δικαιώματος της αντικαταστάσεως». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964*..., ό.π., σ. 185.

⁴⁷² Για την εκτενή περιγραφή των θωρηκτών βλ. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλα της 26^{ης} Οκτωβρίου, 10^{ης} Νοεμβρίου και 13^{ης} Νοεμβρίου 1890.

⁴⁷³ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). Στο ίδιο, σ. 193.

⁴⁷⁴ Ψαλιδόπουλος, Μ. (2019), *Τα δάνεια της Ελλάδας, 200 χρόνια ανάπτυξης και κρίσεων*..., ό.π., σ. 87.

⁴⁷⁵ Κωστής, Κ. (2015). «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*»..., ό.π., σ. 475.

⁴⁷⁶ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928*..., ό.π., σ. 190.

Σχετικά με τους φόρους, επαναφέρει τα κρατικά μονοπώλια που είχαν καταργηθεί και επιβάλλει φόρους κατανάλωσης στο τουμπεκί, τον ζύθο και τα οινοπνευματώδη ποτά. Οι έμμεσοι φόροι συνέχιζαν να αποτελούν την κύρια πηγή εσόδων για το κράτος, αποτελώντας το 73% της συνολικής φορολογίας από το 1882 ως το 1889, με τους άμεσους φόρους να αντιπροσωπεύουν το υπόλοιπο 27%.

Το δεύτερο θέμα ήταν η Κρήτη: η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκει την ευκαιρία μετά τις συγκρούσεις μεταξύ των τοπικών κομμάτων των φιλελευθέρων (ξυπόλητων) και των συντηρητικών (καραβανάδων) και αίρει όλες τις προοδευτικές μεταρρυθμίσεις που είχε υποχρεωθεί να θεσπίσει από το 1879. Η αδυναμία των Κρητών να αξιοποιήσουν την αυτονομία τους επέτρεψε στην Πύλη να στείλει στρατό και να αρχίσει εκ νέου την αιματοχυσία σε βάρος των ντόπιων. Έτσι τον Μάιο του 1889 εντείνεται εκ νέου η επαναστατική διάθεση και αναζητείται η υποστήριξη της Αθήνας. Όμως, ο Χαρίλαος Τρικούπης αρνείται κάθε βοήθεια πιστεύοντας πως η Ελλάδα δεν διαθέτε ακόμα τα μέσα για να αντιπαρατεθεί απευθείας με την Πύλη⁴⁷⁷, ενώ ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης στηρίζει τη νέα εξέγερση και επιτίθεται στην κυβέρνηση⁴⁷⁸.

8.3. Οι εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890

Μέσα σε αυτό το κλίμα και με το Κρητικό Ζήτημα να εργαλειοποιείται, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης θα κατατροπώσει τον αντίπαλό του στις εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890 σχηματίζοντας τη δεύτερη κυβέρνησή του.

Ενδεικτικό του «αντι-τρικουπικού» φανατισμού της περιόδου είναι πως όλα τα κόμματα κατέβηκαν συνασπισμένα στις εκλογές⁴⁷⁹, με τον Δηλιγιάννη να εμφανίζεται ως ηγέτης της Αντιπολίτευσης:

Σήμερον αν ήθελον τεθή δύο κάλπαι, μία κάλπη φέρουσα την υπογραφήν Κυβέρνησις και μία φέρουσα την υπογραφήν Αντιπολίτευσις, δεν αμφιβάλλω ότι τα εννέα δέκατα του λαού ήθελον πληρώσει την κάλπην, την φέρουσαν την επιγραφήν Αντιπολίτευσις. Σήμερον η αντιπολίτευσις δεν είμεθα ημείς οι πολιτικοί

⁴⁷⁷ Ο πρωθυπουργός επέδωσε, μέσω του υπουργού Εξωτερικών Στέφανου Δραγούμη, διακοίνωση προς τις Μεγάλες Δυνάμεις (στις 5 Αυγούστου 1889) για την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού από την Κρήτη απειλώντας ταυτόχρονα με την έλευση του ελληνικού στόλου στο νησί. Ασπρέας, Γ. (1930). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 187.

⁴⁷⁸ Μετά τις εκλογές, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, θα χρησιμοποιήσει πιο ήπιο τόνο: «Θέλομεν επιδιώξει παντί σθένει την επάνοδον εις το πρώην καθεστώς, την επίτευξιν των προνομίων και του συντάγματος, το οποίον ίσχυε προ των τελευταίων περιστάσεων. Νομίζομεν ότι συμφέρον και της γείτονος επικρατείας ημών θα ήτο παρομοία λύσις, σύμφωνος άλλως τε και προς απαράγραπτα δικαιώματα αποκτηθέντα και επικυρωθέντα». Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 24^{ης} Οκτωβρίου 1890.

⁴⁷⁹ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 523.

άνδρες, οι αγωνισθέντες εν τη Βουλή κατά την τελευταίαν περίοδον και κατά τας προηγουμένας. Σήμερον η αντιπολίτευσις είνε όλος ο ελληνισμός⁴⁸⁰.

Οι δηλιγιαννικές εφημερίδες, με καθημερινές ανταποκρίσεις, περιέγραφαν το «μαρτυρολόγιο» των Χανίων, δηλαδή τις καταστροφές και τα εγκλήματα που διέπρατταν «οι Αλβανοί ζαπτιέδες» στην Κρήτη, μεταφέροντας την ένταση στον προεκλογικό αγώνα⁴⁸¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κομματικής εκμετάλλευσης των «εθνικών μας ατυχημάτων» ήταν μια ενέργεια που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια μιας προεκλογικής διαδήλωσης υπέρ του Δηλιγιάννη.

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1890, στις 5 μ.μ. συγκεντρώθηκε πλήθος στην πλατεία πριν από τον σιδηροδρομικό σταθμό Πελοποννήσου για να υποδεχθεί τον ηγέτη της Αντιπολίτευσης. Τον περίμεναν επίσης οι υποψήφιοι της παράταξης του κρατώντας σημαίες και βεγγαλικά. Όταν έφτασε το πλήθος εξερράγη σε ζητωκραυγές και «πύραυλοι» διέσχισαν τους αιθέρες. Ο Δηλιγιάννης και όσοι μετέβαιναν προς τη δεξιώσή του μπήκαν σε τριάντα περίπου άμαξες που έφεραν εθνικές σημαίες. Όμως προεπορεύετο «μέλαινα» σημαία η οποία έφερε το όνομα της Κρήτης, γεγονός που αποδοκιμάστηκε και από τους ίδιους τους Κρήτες⁴⁸².

Σε αυτές τις εκλογές ο Δημήτριος Ράλλης συγκροτεί συνδυασμό και επιτίθεται δριμύτητα κατά των αντιπάλων του. Ο ραλλικός συνδυασμός αποτελείται από τους:

- Κυριάκο Παναγή, κτηματίας πρώην δήμαρχο.
- Λαπουσιάδη Δημοσθένη, δικηγόρο.
- Μαλέα Ιωάννη, πρ. δήμαρχο, κτηματία.
- Μπέλλο Λουκά, ιατρό.
- Ραγκαβή Αλέξανδρο, πρ. Υπουργό, βουλευτή, καθηγητή, πρέσβη.
- Ράδο Νικόλαο, δικηγόρο, πρ. εισαγγελέα.
- Ράλλη Δημήτριο.
- Ρούκη Αριστείδη, δ/ντή «Εφημερίδος».
- Σπυρόπουλο Βασίλειο, ιατρό, πρ. βουλευτή, δήμαρχο.

⁴⁸⁰ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1890.

⁴⁸¹ Οι «ζαπτιέδες» ήταν οι υπεύθυνοι για την τάξη (χωροφύλακες ή αστυνόμοι) επί τουρκοκρατίας. Ντεσάν, Γκ. (2022). *Η Ελλάδα του Χαρίλαου Τρικούπη* (επιμ. Ν. Αλιβιζάτος, μτφρ. Α. Κομνηνέλλη). Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 93. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1892).

⁴⁸² Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1890.

- Φαρμακόπουλο Παναγή, ιατρό⁴⁸³.

Ο ίδιος ο Ράλλης δήλωνε ενώπιον πολυπληθούς ακροατηρίου που είχε συγκεντρωθεί έξω από την οικία του:

Η βραγχή φωνή των φθονερών και ασήμων δεν θα δυνηθή να πνίξη την απάντησιν, ην έδωκεν ο λαός της πρωτευούσης. Δια του καταρτισμού τούτον ήνοιξαν λάκκον, εις ον θα ενταφιασθώσι επαισχύντως πάντες ούτοι οι φθονεροί, οι ασήμαντοι και δόλιοι, οι κρύπτοντες το δηλητήριον υπό το μειδίασμα, αλλ' αρκετά ευτελείς ίνα προσπέσωσι και πάλιν ενώπιόν μας, ίνα ζητήσωσι να σωθώσιν, αλλά τότε δέον να του χτυπήσετε ενηλέως.

«Μέχρι τώρα τους σώσαμε δύο φορές» έλεγε ο Ράλλης. «Τώρα είναι ανάξιοι σωτηρίας»⁴⁸⁴. Η επικράτηση του «Κορδονίου» ήταν γεγονός⁴⁸⁵.

Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1890 διαμορφώνεται με τον ακόλουθο τρόπο: Δηλιγιαννικοί: 109, Τρικουπικοί: 37 ενώ η κατάταξη 22 βουλευτών κατέστη ανέφικτη.

⁴⁸³ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 1890.

⁴⁸⁴ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1890.

⁴⁸⁵ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, σε ομιλία του, εξηγούσε τί είναι το «Κορδόνιον»: «Και ποίον είναι αυτό το Κορδόνιον; Τί είδος τέρατος μυθολογικού; Τί είδους μαγικής ιδέας, η οποία έκαμεν όλους να ξεκαρδισθώσι στα γέλια; Το κορδόνι αυτό, κύριοι, είναι το κορδόνιον, η σειρά δηλαδή των υποψηφίων. Ψηφίσατε το κορδόνιον ω άνδρες Αθηναίοι! Ψηφίσατε το κορδόνιον, ίνα εκλεχθώσιν άπαντες οι ημέτεροι! Ψηφίσατε το κορδόνιον, ίνα η πατρίς ευτυχήση». Ό.π, φύλλο της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1890.

Κεφάλαιο ένατο

Διεθνής ανυποληψία, «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν» και το τέλος του Τρικούπη (1890-1895)

Η ΙΒ' Κοινοβουλευτική Περίοδος εγκαινιάζεται στις 29 Οκτωβρίου 1890 με τον δηλιγιαννικό υποψήφιο Κων/νο Κωνσταντόπουλο (βουλευτή Μαντινείας) να γίνεται Πρόεδρος της Βουλής, συγκεντρώνοντας 94 ψήφους επί συνόλου 97 ψηφισάντων⁴⁸⁶.

Πίνακας 13. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΒ' περιόδου

Περίοδος ΙΒ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	15 Δεκεμβρίου 1890	Ψηφίσαντες: 97 Κων/νος Κωνσταντόπουλος (βουλευτής Μαντινείας): 94 Νικόλαος Γεωργιάδης (βουλευτής Λαρίσης): 1 Λευκά: 2	Κων/νος Κωνσταντόπουλος
Σύνοδος Β'	15 Νοεμβρίου 1891	Ψηφίσαντες: 123 Νικόλαος Γεωργιάδης: 82 Λευκά : 41	Νικόλαος Γεωργιάδης

Το πρώτο που κάνει ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης είναι να καταργήσει την ευρεία εκλογική περιφέρεια, επαναφέροντας την επαρχία, ενώ ταυτόχρονα αυξάνει τον αριθμό των βουλευτών σε 207 (από 150)⁴⁸⁷. Τα φλέγοντα ζητήματα προς άμεση αντιμετώπιση είναι δύο και μάλιστα αρκούντως πειστικά: το Κρητικό και η πορεία της οικονομίας.

Και στα δύο, ο πρωθυπουργός φαίνεται πως απέχει από τις εξαγγελίες του, ενόσω βρισκόταν στα έδρανα της αντιπολίτευσης. Ενώ σχετικά με την Κρήτη υποδαύλιζε προσπάθειες εξέγερσης και στρεφόταν ενάντια στον Τρικούπη που δεν τις υποστήριζε, πλέον ακολουθεί την πολιτική του προκατόχου του. Στο θέμα της

⁴⁸⁶ ΠΣΒ, περ. ΙΒ', συν. Α', συνεδρίαση 15^{ης} Δεκεμβρίου 1890, σ. 74-81.

⁴⁸⁷ Πρόκειται για μια περίπτωση όπου φαίνεται να συνδυάζεται το κομματικό συμφέρον με τη συνταγματική τάξη, καθώς τα άρθρα 67, 68 και 70 Σ όριζαν ως εκλογική περιφέρεια την επαρχία, κάτι που σίγουρα εξυπηρετούσε και τη μεγαλύτερη έμφαση που έδινε ούτως ή άλλως ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης στα τοπικά συμφέροντα, τα οποία ανέκαθεν υποστήριζε ότι έπρεπε να λαμβάνονται ιδιαιτέρως υπόψη στην κεντρική πολιτική σκηνή. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 596.

οικονομίας, προσπαθεί να αποπληρώσει τόκους παλαιών δανείων με δάνεια που είχαν ληφθεί για άλλο σκοπό, κατά βάση τη συνέχιση της κατασκευής σιδηροδρόμων⁴⁸⁸, ενώ επίσης καταθέτει ως προϋπολογισμό αυτόν που είχε ετοιμάσει η προηγούμενη κυβέρνηση για το 1891.

Ταυτόχρονα, ο Δηλιγιάννης επιδιώκει την παραπομπή του Τρικούπη και τεσσάρων πρώην Υπουργών σε Ειδικό Δικαστήριο με πλήθος κατηγοριών για οικονομικές ατασθαλίες, οι οποίες όμως αφορούσαν σαφώς ήσσονος σημασίας ζητήματα τα οποία δύσκολα θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν πραγματική περίπτωση δόλου⁴⁸⁹.

Αυτό που φαίνεται πως επιθυμούσε στην πραγματικότητα ο πρωθυπουργός ήταν να σπλώσει το όνομά του αντιπάλου του και να τραβήξει επί μακρόν η διαδικασία της παραπομπής σε δίκη με τις διαδικασίες, για τη σύσταση κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα επέδιδε και το τελικό πόρισμα, να ξεκινούν περί τη λήξη της Α' Συνόδου της Βουλής εκείνης⁴⁹⁰. Τον καιροσκοπισμό, δε, του εγχειρήματος, θα τον αποδείξει ο ίδιος από το βήμα της Βουλής:

Μοι εφάνη, ότι προσήκεν η παρρησία, και ότι έπρεπε να ομιλήσω δημοσία προς τους πολιτικούς φίλους ημών, προς την πλειοψηφίαν και να παρακαλέσω αυτήν να φανή μεγάλθυμος, προς το συμφέρον του Κράτους, λησμονούσα παραβάσεις των νόμων, τας οποίας φιλαρχία αξιοκατάκριτος διέπραξε και σώζουσα πάντα τα πολιτικά συμφέροντα του Κράτους από πάσης ζημίας, ήτις ενδεχόμενον ήτο να επέλθη. Την συμβουλήν και την παράκλησιν ταύτην απευθύνων εις την πλειοψηφίαν της Βουλής, έχω δε πλήρη πεποίθησιν επί τον πατριωτισμόν αυτής, ελπίζω ότι θέλει εισακουσθή η φωνή μου.

Έντεκα μήνες μετά την αρχική απόφαση, ο Δηλιγιάννης καλούσε την πλειοψηφία να δείξει «μεγαλοψυχία» στη συνεδρίαση της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1892 και να μην προχωρήσει η διαδικασία για το συμφέρον του κράτους. Ο βουλευτής Ανδρέας Παπαγιαννακόπουλος (βουλευτής Αχαΐας και Ήλιδος) είπε για τον πρωθυπουργό:

⁴⁸⁸ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...* ό.π., σ. 500.

⁴⁸⁹ Είναι χαρακτηριστικά όσα έγραφε για την παραπομπή του Τρικούπη στο ημερολόγιό του ο πρίγκιπας Νικόλαος: «Τί να είπη κανείς; Το πράγμα είναι τόσο γελοίο, ώστε δεν ευρίσκει κανείς λέξεις, δια να το εκφράση. Ο Τρικούπης κατηγορείται ότι έκαμε καταχρήσεις, όταν ήτο πρωθυπουργός, και ο Δηλιγιάννης, ο τόσο ευσυνειδητός και δίκαιος γέρων, θέλει να τον παραπέμψη εις το δικαστήριο, δια να τιμωρηθή δι' όσα έπραξε». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 218.

⁴⁹⁰ Στις 21 Μαρτίου 1891, με ψήφους 64 υπέρ της παραπομπής σε δίκη και 21 κατά, με τον Τρικούπη να έχει χάσει 20 βουλευτές κατά τη διαδικασία εξέλεξης. ΠΣΒ, περ. ΙΒ', συν. Α', συνεδρίαση 21^{ης} Μαρτίου 1892, σ. 546-548.

«παραδέχθη μεν ανεπιφυλάκτως ο πρωθυπουργός ότι το περί παραπομπής του Τρικούπη πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής είναι ορθόν, αλλά κατέληξεν εις αντίθετον συμπέρασμα και παρεκάλεσε την Βουλὴν να δειχθῇ μεγάλθυμος και να δώση αθωωτικήν υπέρ του πρώην πρωθυπουργού ψήφον»⁴⁹¹.

Στην ίδια ψηφοφορία παρατέθηκαν πέντε κάλπες, όπου αναγράφονταν αλφαβητικά τα ονόματα όσων έγινε η πρόταση περί ποινικής διώξεως πρώην υπουργών. Από τη μυστική- δια σφαιριδίων- ψηφοφορία προέκυψαν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Πίνακας 14. Ψηφοφορία για την πρόταση περί ποινικής διώξεως πρώην υπουργών

	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Δημήτριος Βουλπιώτης	91	24
Στέφανος Δραγούμης	93	22
Γεώργιος Θεοτόκης	97	18
Χαρίλαος Τρικούπης	95	20
Νικόλαος Τσαμαδός	93	22
	Ψηφίσαντες: 115	

Ο Δηλιγιάννης δεν είχε απέναντί του μόνο τον Τρικούπη, αλλά πρωτίστως τις αδήριτες οικονομικές ανάγκες της χώρας και την προσωπική του εχθρότητα με κεφαλαιοκρατικούς ομίλους. Πέρα από το ότι υπήρχε ούτως ή άλλως εχθρότητα με μεγάλους ομίλους τραπεζιτών ή επιχειρηματιών, όπου στο δηλιγιαννικό στρατόπεδο κατηγορούνταν ως «χρυσοκάνθαροι» και κερδοσκόποι σε βάρος της χώρας⁴⁹², τώρα η κατάσταση έφτανε σε αδιέξοδο λόγω των μεγάλων οικονομικών δυσχερειών, συνέπεια και των αδιάκοπων δανεισμών του Τρικούπη για μια δεκαετία.

Ο πρωθυπουργός επιχειρεί να «τονώσει» τα καθημαγμένα δημόσια ταμεία μέσα από αυστηρή λιτότητα, όχι τόσο αυξάνοντας τους έμμεσους φόρους (μέθοδος που αποτελούσε προσφιλή τρικουπική πολιτική), αλλά μέσα από την αύξηση της τιμής του πετρελαίου και των εισαγωγικών τελών κατά 15%, ενώ προσπαθεί να αποφύγει τη σύναψη νέου δανείου, στοχεύοντας συνάμα στην αύξηση της ρευστότητας μέσα από συγκεκριμένα μέτρα:

⁴⁹¹ ΕΣΒ, ΙΒ', συν. 33, 10 Φεβρουαρίου 1892, σ. 571-578.

⁴⁹² Ιδιαίτερη ήταν η αντιπάθεια στο κεφάλαιο της διασποράς και δη στους επιχειρηματίες από την Κωνσταντινούπολη. Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936...*, ό.π., σ. 588-589.

- Η χρησιμοποίηση για πρώτη φορά του δικαιώματος του κράτους περί της έκδοσης νομίσματος και τραπεζογραμμάτων, επιβάλλοντας στην Εθνική Τράπεζα (ενός εκ των πιστωτικών ιδρυμάτων που διέθεταν το εκδοτικό προνόμιο) να προπληρώσει για τα προβλεπόμενα κέρδη από το προνόμιο αυτό για μια 25ετία⁴⁹³.
- Η απαίτηση να περιέλθουν στο δημόσιο τα ποσά που δόθηκαν ως εγγυήσεις για την Εταιρεία Μεσημβρινών Σιδηροδρόμων Ελλάδος (που οδηγήθηκε σε αναγκαστική πτώχευση) και για την Εταιρεία Κωπαΐδος (που είχε περιέλθει σε αδράνεια)⁴⁹⁴.

Επρόκειτο για μέτρα που έπλητταν σαφώς το χρηματιστικό-τραπεζικό κεφάλαιο, με τους εκπροσώπους του να κηρύττουν ουσιαστικά τον ανένδοτο στον Δηλιγιάννη. Κύριοι εχθροί του τότε πρωθυπουργού ήταν οι Γάλλοι δανειστές της χώρας, που εκπροσωπούνταν από τους Ανδρέα Συγγρό και Αντουάν Βλαστό. Στόχος των δύο ισχυρών επιχειρηματιών ήταν η ουσιαστική «άλωση» του μηχανισμού δημοσίων εσόδων και η είσπραξη συγκεκριμένων κρατικών προσόδων μέσω μιας «Τραπεζής του Κράτους» με αρχικά κεφάλαια 50.000.000 φράγκα, έναντι του δημοσίου χρέους, σχέδιο που είχε ήδη εφαρμοστεί και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η άρνηση του πρωθυπουργού είχε ως αποτέλεσμα τις επιθέσεις κερδοσκοπίας σε βάρος τόσο της δραχμής όσο και των ελληνικών τίτλων στα χρηματιστήρια του εξωτερικού. Μέσω των διαρκών υποτιμήσεων του εθνικού νομίσματος, η οικονομία βρισκόταν σε συνθήκες κρίσης και σταδιακά προσέγγιζε την κατάσταση πανικού. Οι επεμβάσεις στην πολιτική ζωή της χώρας γίνονται συνεχείς, ενώ οι Συγγρός και Βλαστός επιζητούσαν να στηριχθεί ένα νέο, «Τρίτο Κόμμα», με στόχο την ικανοποίηση των επιδιώξεών τους⁴⁹⁵. Κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος αυτού ήταν ο Δημήτριος Ράλλης, που θα προσελκύσει προοδευτικές πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο Νικόλαος Φιλάρετος, ο Αθανάσιος Ευταξίας, ο Κων/νος Κωνσταντόπουλος κ.ά. προσομοιάζοντας στην ομάδα των «Ιαπώνων» που θα εμφανιστεί στη Βουλή κατά τα

⁴⁹³ Τα άλλα πιστωτικά ιδρύματα ήταν η Ιονική Τράπεζα και η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας.

⁴⁹⁴ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 32.

⁴⁹⁵ Σύμμαχος τους είχε γίνει και ο Κων/νος Καραπάνος, που παραιτείται από το αξίωμα του υπουργού Οικονομικών και, χρησιμοποιώντας την ιδιότητά του ως οικονομολόγου, επαναλαμβάνει διαρκώς και δημόσια πως η χρεοκοπία επίκειται και πως ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε εξαπατήσει τους δανειστές τα προηγούμενα χρόνια με την πολιτική της «φυγής προς τα εμπρός». Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 193.

έτη 1905-1906. Δεν μένουν, όμως, μόνο σε αυτό, αλλά επιδιώκουν να αποπεμφθεί ο Δηλιγιάννης, καταστρατηγώντας εξόφθαλμα την παγιωθείσα αρχή της δεδηλωμένης.

Έτσι, τον Ιανουάριο του 1892, ο Ανδρέας Συγγρός υποβάλλει υπόμνημα προς το Στέμμα, στο οποίο σημειώνει πως η διατήρηση του Δηλιγιάννη «εγκυμονεί εθνικούς κινδύνους» και πως «οδηγεί την Ελλάδα στον οικονομικό όλεθρο». Παράλληλα, η κοινή γνώμη δυσανασχετούσε, ενώ ο ημερήσιος τύπος ασκούσε δριμύτατη κριτική στην κυβέρνηση.

Τούτων δοθέντων, ο Βασιλιάς προχωρά στην υλοποίηση του σχεδίου του (δηλαδή την αντικατάσταση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη προκειμένου να αποφευχθεί η χρεοκοπία)⁴⁹⁶ και στις 17 Φεβρουαρίου 1892 ζητάει την παραίτηση του πρωθυπουργού. Ο Δηλιγιάννης, όμως, αρνείται καθώς διέθετε την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου, γεγονός που επισημαίνει στην απάντηση που αποστέλλει η κυβέρνησή του στην επιθυμία του Στέμματος, με την πρόσθετη αναφορά πως θα εγκατέλειπε την ηγεσία της χώρας, μόνο αν παύοταν από τον Βασιλιά (καθώς ο Άνακτας διέθετε το συνταγματικό δικαίωμα).

Η «αναφορά» που εστάλη στον Άνακτα ήταν η ακόλουθη:

Μεγαλειότατε,

Ο γραμματέύς της Υμετέρας Μεγαλειότητος κύριος Καλίνσκης, ελθών εις την οικίαν του Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου σήμερον, καθ' ώραν 3 μ.μ., προσεκάλεσεν αυτόν κατ' εντολήν της Υμετέρας Μεγαλειότητος, ίνα υποβάλη την παραίτησιν αυτού.

Το άρθρον 31 του Συντάγματος ανέθηκεν εις τον Βασιλέα το δικαίωμα του διορίζειν και παύειν τους Υπουργούς· επομένως εις την Υμετέραν Μεγαλειότητα απόκειται να ενασκήση καθ' ημών το δικαίωμα της παύσεως, διότι το Υπουργείον δεν έχει λόγο ουδέ δικαίωμα να παραιτηθή, αφού απολαμβάνει πλήρους της εμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου.

Εν Αθήναις την 17 Φεβρουαρίου 1892.

Υποσημειούμεθα ευσεβάστως

⁴⁹⁶ Λίγες μέρες πριν ο πρίγκηπας Νικόλαος έγραφε στο ημερολόγιό του σχετικά με την πρωτοβουλία που επρόκειτο να λάβει ο πατέρας του: «Το βράδυ μετά το γεύμα ήρχισεν ο παπας να μας λέγη (της mamας και εμέ) τα χάλια που έχει το υπουργείον του Δηλιγιάννη. Είναι δηλαδή περίεργο πράγμα πως μεταβάλλονται τα πράγματα επί τω χείρω, όταν αυτός γίνεται πρωθυπουργός. (...) Είναι φρίκη. (...) Μου είτε μάλιστα και περισσότερα. Σκοπεύει να παύση τους υπουργούς του και να καλέση άλλο υπουργείον, ελπίζων τοιουτοτρόπως να αναχαιτισθή η χρεωκοπία». Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 219.

Θεόδωρος Π. Δηλιγιάννης, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου.

Λ. Δεληγεώργης, Αλ. Ζαΐμης, Αχ. Γεροκωστόπουλος, Κ.Α. Κουμουνδούρος.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, στη συνεδρίαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1892, επιβεβαιώνει την εμπιστοσύνη της Βουλής με 78 ψήφους⁴⁹⁷. Ο Βασιλιάς αποφασίζει, την ίδια ημέρα, να παύσει τον πρωθυπουργό και να αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Πρόεδρο της Βουλής κατά τη Α' Σύνοδο, Κων/νο Κωνσταντόπουλο (βουλευτή Μαντινείας)⁴⁹⁸. Η χώρα ζει στιγμές αναταραχής με τους δηλιγιαννικούς διαδηλωτές να βγαίνουν στους δρόμους φωνάζοντας «Κάτω ο Βασιλιάς» και τους τρικουπικούς να οργανώνουν αντιδιαδήλωση υπέρ του Βασιλέως.

Η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Κωνσταντόπουλου θα αποδειχθεί βραχύβια⁴⁹⁹, ενώ οι εκλογές προκηρύσσονται για τις 3 Μαΐου 1892.

⁴⁹⁷ Οι 78 βουλευτές που παρείχαν ψήφο εμπιστοσύνης προς το Υπουργείο Δηλιγιάννη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Ν.Δ. Μακρής, 2. Αθ. Ίσκος, 3. Μιχ. Ιατρίδης, 4. Νικόλ. Ζώτος, 5. Δ. Πετρίδης, 6. Σπ. Νοταράς, 7. Γ. Φαρμακόπουλος, 8. Δημ. Οικονόμου, 9. Άγγελ. Γεωργαντάς, 10. Φ. Βάρβογλης, 11. Θεόδ. Πέρρος, 12. Ηλίας Φλέσσας, 13. Ευθ. Σπυράκης, 14. Ι. Αντωνόπουλος, 15. Νικόλαος Λεβίδης, 16. Τρ. Μουτσόπουλος, 17. Α. Παπαγιαννακόπουλος, 18. Α. Πετραλιάς, 19. Α. Σταμάτης, 20. Α. Παναγιωτόπουλος, 21. Ν. Κουμανιώτης, 22. Δ. Παυλόπουλος, 23. Α. Σπηλιάδης, 24. Ι. Ζωγράφος, 25. Κων. Ζαφειρόπουλος, 26. Χ. Κορύλλος, 27. Αλ. Πετσάλης, 28. Θ. Φλογαΐτης, 29. Αριστ. Χατζηνικολής, 30. Λουδοβ. Ρώμας, 31. Ροβέρτος Ρώμας, 32. Ιωάν. Σέχος, 33. Ευάγγ. Τσαλαμπάς, 34. Πολυχρόν. Κωνσταντάς, 35. Αχλ. Αγάθος, 36. Ε. Μπασιάς, 37. Σ. Φορέστης, 38. Αναστ. Ζερβός, 39. Δ. Σπινέλης, 40. Αντών. Μαυροκορδάτος, 41. Γεώργ. Κόρπας, 42. Νικήτας Συνοδινός, 43. Πέτρος Ταταράκης, 44. Γρηγ. Μαυρομαράς, 45. Όθων Μαύρος, 46. Κ. Νεγρεπόντης, 47. Μιχαήλ Δαμιράλης, 48. Δημ. Γαβαλάς, 49. Σπ. Παγανέλης, 50. Γεώργ. Πετροπουλάκης, 51. Γ. Μαυρομιχάλης, 52. Κωνστ. Σαλταφέρος, 53. Νικόλ. Σχινάς, 54. Ιωάν. Φίλιος, 55. Νικόλ. Γεωργιάδης, 56. Δημήτρ. Οικονομίδης, 57. Μιλτ. Δάλλας, 58. Πούλιος Ζαρίμπα, 59. Ασημ. Χρηστόπουλος, 60. Παναγ. Σάκκης, 61. Κωνστ. Δαγρές, 62. Ευστ. Κοκκέβης, 63. Νικόλ. Μισυρλής, 64. Δ. Λυμπερόπουλος, 65. Σωτ. Χατζηγάκης, 66. Δημήτρ. Τερτίπης, 67. Βασίλειος Αζάς, 68. Απόστ. Βασταρδάνης, 69. Γιαννούσιος Τάκης, 70. Ν. Ταρμπάζης, 71. Ιω. Παλάσκας, 72. Α. Ευταξίας, 73. Κ. Τράκκας, 74. Ανδ. Μαρλάς, 75. Ν. Κοντογιάννης, 76. Κ. Αναγνωστόπουλος, 77. Α. Καραλίβανος και 78. Α. Μ. Κανάρης. ΠΣΒ, περ. ΙΒ', συν. Β', συνεδρίαση 18^{ης} Φεβρουαρίου 1892, σ. 301-306.

⁴⁹⁸ Ο Κωνσταντόπουλος ανήκε στο «Τρίτο Κόμμα» το οποίο δεν είχε αρχηγό. Αποτελείτο από τους Κωνσταντόπουλο, Ράλλη και Σωτηρόπουλο. Οι τρεις είχαν συμφωνήσει μεταξύ τους ότι αν καλούνταν ποτέ να σχηματίσουν κυβέρνηση, θα παραχωρούσαν την υψηλή προεδρία του υπουργικού συμβουλίου σε εκείνον στον οποίο θα ανέθετε την εντολή το Στέμμα. Στην πράξη, όταν τα Ανάκτορα κάλεσαν τον Κωνσταντόπουλο, οι Ράλλης και Σωτηρόπουλος αποκήρυξαν με οργή τον πολιτικό τους φίλο. Βλ. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 224. Αυτός που ενοχλήθηκε ιδιαίτερα που δεν κλήθηκε από τον Βασιλιά προκειμένου να σχηματίσει κυβέρνηση ήταν ο Ράλλης. Μάλιστα, απέρριψε την προοπτική να συμμετάσχει στην κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου, αποκαλώντας την «αυλικοφωλιά». Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 197.

⁴⁹⁹ Συγκεκριμένα, ο Κων/νος Κωνσταντόπουλος ήταν επικεφαλής κυβερνήσεως διάρκειας τριών μηνών και είκοσι δύο ημερών.

9.1. Οι εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892

Στη συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία, ο προεκλογικός αγώνας υπήρξε έντονος και ιδιαίτερα αντιβασιλικός από μεριάς των δηλιγιαννικών εφημερίδων. Μάλιστα, μια ενδεχόμενη επιτυχία του Δηλιγιάννη θα δημιουργούσε προβλήματα στον Βασιλιά αφού οι εκλογές είχαν προσλάβει καθεστωτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, το Στέμμα απείχε επιδεικτικά από την προεκλογική διαμάχη.

Υπό αυτές τις συνθήκες, στις εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892, που πραγματοποιήθηκαν με το σύστημα της στενής εκλογικής περιφέρειας, ο Τρικούπης σημείωσε σαρωτική νίκη εξασφαλίζοντας 170 βουλευτές (από τις 207 έδρες), ενώ η δύναμη της αντιπολίτευσης ήταν 37 βουλευτές (Δηλιγιαννικοί και αυτοκέφαλοι)⁵⁰⁰.

Σύμφωνα με τους «Times» του Λονδίνου η επιτυχία του Τρικούπη επέλυσε το δυσχερές συνταγματικό ζήτημα και ανέτρεψε μια σοβαρή πολιτική κρίση, ενώ ο Βασιλιάς απολύοντας τον πρώην πρωθυπουργό Θεόδωρο Δηλιγιάννη άσκησε το δικαίωμα που του παρείχε το Σύνταγμα⁵⁰¹. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» κάνει λόγο για λαϊκή επανάσταση παρομοιάζοντας τα εκλογικά αποτελέσματα ως έναν ανεμοστρόβιλο ο οποίος ήρθε και σάρωσε «όλους τους απαισίους εκείνους δημοκόπους από πρόσωπου της πολιτικής σκηνής»⁵⁰². Η μεγάλη τρικουπική νίκη δημιούργησε μεγάλες ελπίδες τόσο στον ελληνικό λαό όσο και στους ξένους. Μάλιστα, οι ομολογιούχοι πίστεψαν ότι ο πρωθυπουργός θα διευθετούσε το «ελληνικό δημόσιο χρέος». Όμως, η κυβερνητική πορεία διέψευσε τις παραπάνω ελπίδες.

Στην πρωτεύουσα η εκλογική μάχη δόθηκε ανάμεσα στους ένδεκα τρικουπικούς⁵⁰³ και στους ένδεκα δηλιγιαννικούς υποψηφίους⁵⁰⁴.

⁵⁰⁰ Οι «αντίθετοι» σύμφωνα με την «Ακρόπολις»: Φλέσσας (Καλαμών), Δάλλας (Αγινιάς), Κοτσάκος (Αργούς), Γεωργαντάς (Αργούς), Παπαμιχαλόπουλος (Επιδάυρου), Λαμπρούλιας (Ολυμπίας), Χρηστόπουλος (Ολυμπίας), Κουμανιώτης (Πατρών), Τσερτίδης (Πατρών), Χοϊδάς (Πατρών), Κωνσταντόπουλος (Μαντινείας), Βάρβογλης (Μαντινείας), Μανέτας (Μαντινείας), Παναγιωτόπουλος (Αιγιαλείας), Μεσσηνέζης (Αιγιαλείας), Αξελός (Βόλου), Μανούσος (Τριφυλίας), Σωτηρόπουλος (Τριφυλίας), Κοκέβης (Τριφυλίας), Γρίβας (Πυλίας), Σάκκης (Πυλίας), Θ. Δηλιγιάννης (Γορτυνίας), Κορομάντζος (Γορτυνίας), Αλεξάκης (Γορτυνίας), Αντωνόπουλος (Γορτυνίας), Σέρβος (Λευκάδος), Κριεζής (Υδρας), Χαριτάτος (Πάλλης), Γεωργιάδης (Σκοπέλου) Πετραλιάς (Ηλείας) και Παυλόπουλος (Ηλείας). Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλα της 5^{ης} & 6^{ης} Μαΐου 1892.

⁵⁰¹ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 11^{ης} Μαΐου 1892.

⁵⁰² Ό.π., φύλλο της 6^{ης} Μαΐου 1892.

⁵⁰³ Ό.π., φύλλο της 1^{ης} Μαΐου 1892.

⁵⁰⁴ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 20^{ης} Απριλίου 1892.

Πίνακας 15. Οι ένδεκα υποψήφιοι της τρικουπικής και της δηλιγιαννικής παράταξης στην πρωτεύουσα

Οι ένδεκα τρικουπικοί υποψήφιοι	Οι ένδεκα δηλιγιαννικοί υποψήφιοι
Συμεών Ζαχαρίτσας	Βενιζέλος Μ. Γεώργιος
Αντώνιος Ζυγομαλάς	Γιαννόπουλος Ηπειρώτης Αγησίλαος
Δημ. Ν. Καλλιφρονάς	Δεληγεώργης Δ. Λεωνίδα
Ιωάννης Καμπούρογλου	Καλλιφρονάς Δ. Νικόλαος
Όθων Μακρυγιάννης	Κολιάτσος Στυλ. Κων/νος
Μιλτιάδης Οριγώνης	Λεβίδης Δ. Νικόλαος
Αλέξανδρος Γ. Ρετσίνας	Λέκας Ιωάννης (υποστράτηγος)
Αλέξανδρος Γ. Σκουζές	Μουτσόπουλος Δ. Αθανάσιος
Αλέξανδρος Γ. Σούτσος	Ομηρίδης Σκυλίτσης Δημοσθένης
Κων/νος Σταυρόπουλος	Ράδος Κ. Νικόλαος
Αλέξανδρος Γ. Ψύλλας	Ράλλης Γ. Δημήτριος

Το τραγούδι των ένδεκα υποψηφίων του τρικουπικού κόμματος στην πρωτεύουσα ήταν το ακόλουθο:

«Ζήτω, ζήτω ο Τρικούπης. Ζήτω, ζήτω η ελιά. Ζήτω, ζήτω ο Τρικούπης. Ζήτω και ο βασιληάς.

Είναι τώρα δύο χρόνια που παιδεύεται η Ελλάς, Να σωθώμεν ήλθεν ώρα Από τους κορδονιστάς.

Ας ετοιμασθώμεν όλοι Και σας τρέξωμεν εκεί Όπου η Πατρίς μας κράζει Και την δόξαν καρτερεί.

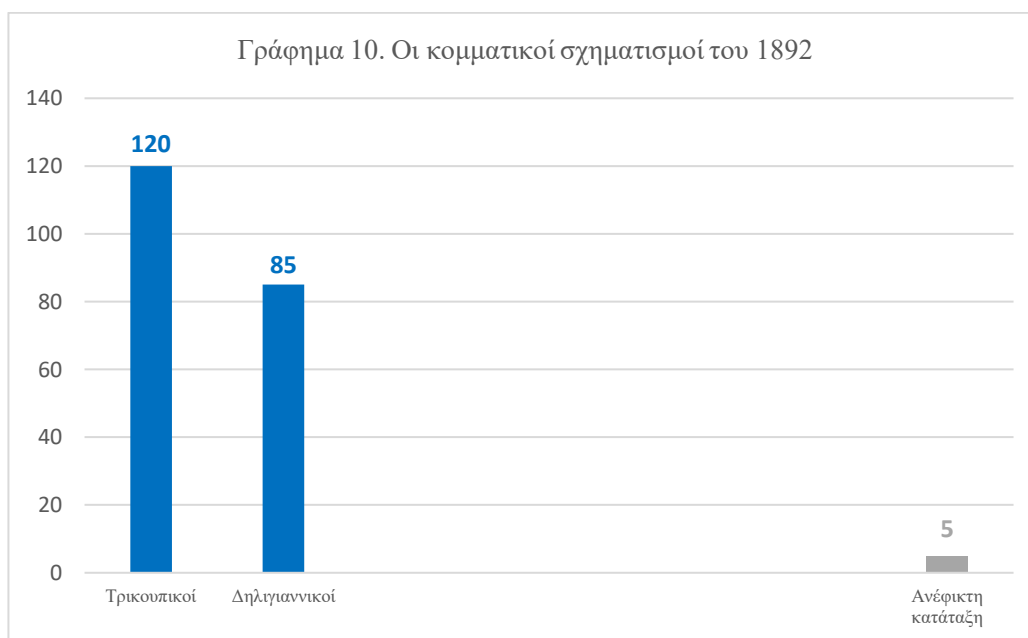
Όλοι μαύρο στο κορδόνι Όλοι άσπρο στην ελιά. Την λευκήν μας ψήφον όλοι Εις τους ένδεκα παιδιά».

Από τους παραπάνω υποψηφίους εκλέχθηκαν όλοι οι τρικουπικοί εκτός του Ιωάννη Καμπούρογλου, ενώ από τους δηλιγιαννικούς εξελέγη μόνο ο Δημήτριος Ράλλης⁵⁰⁵. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μερικοί ένθερμοι ψηφοφόροι του

⁵⁰⁵ Λίγες ημέρες πριν τις εκλογές η «Ακρόπολις» έγραφε για τον Δημήτριο Ράλλη: «Γενική πεποίθηση επικρατεί ότι αν δεν δώσουν Τρικουπικοί ψήφους του Δ. Ράλλη, δεν βγαίνει βουλευτής. Λοιπόν, κύριοι Τρικουπικοί, όπου θα ευρεθήτε ενώπιον της κάλπης του Δ. Ράλλη, ενθυμηθήτε τί βρισίδι σας έχει δώσει δια της Γλωσσοκοπάνας του και μαυρίστε τον, μαυρίστε τον, μαυρίστε τον». Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 1^{ης} Μαΐου 1892.

Αλέξανδρου Ψύλλα και του Αλέξανδρου Σούτσου έριξαν στην κάλπη πολλά χρυσά σφαιρίδια στα οποία ήταν χαραγμένα μηνύματα όπως: Ζήτω ο Τρικούπης, Ζήτω η Μακεδονία, Ζήτω η Ήπειρος, Ζήτω ο σωτήρ του έθνους. Τα χρυσά σφαιρίδια ήταν ένας πρωτότυπος τρόπος έκφρασης της υποστήριξής τους⁵⁰⁶.

Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1892 είναι η ακόλουθη: Τρικουπικοί: 120, Δηλιγιαννικοί: 85 και 5 βουλευτές των οποίων η κατάταξη κατέστη ανέφικτη.

9.2. Η Βουλή του 1892

Η ΙΓ' κοινοβουλευτική περίοδος επαναφέρει τον Χαρίλαο Τρικούπη στην εξουσία, ενώ στο αξίωμα του Προέδρου της Βουλής αναδεικνύεται ο υποψήφιος του Βασίλειος Βουδούρης (βουλευτής Χαλκίδος) με 155 ψήφους από τους 164 παρόντες βουλευτές⁵⁰⁷. Ο Βουδούρης θα παραμείνει στο αξίωμα ολόκληρη την περίοδο.

Η έκτη θητεία του Τρικούπη, διάρκειας 11 μηνών (μέχρι τις 3 Μαΐου 1893), θέτει ως απόλυτη προτεραιότητα τη διάσωση της οικονομίας. Η συγκεκριμένη κυβερνητική θητεία ξεκινά θριαμβευτικά με τον πρωθυπουργό να τιμάται από όλους τους βουλευτές

⁵⁰⁶ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 5^{ης} Μαΐου 1892.

⁵⁰⁷ ΠΣΒ, περ. ΙΓ', συν. Α', συνεδρίαση 8^{ης} Ιουνίου 1892, σ. 32-33.

που σηκώνονται όρθιοι κατά την είσοδό του στην αίθουσα του Κοινοβουλίου⁵⁰⁸. Όμως η συνέχεια δεν ήταν ανάλογη. Το τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας ήταν κοντά.

Ο Τρικούπης στρέφει όλη του την προσοχή στην οικονομική πολιτική. Οι κυβερνητικοί στόχοι, όπως τους εξαγγέλλει κατά την ανακοίνωση του σχηματισμού της κυβέρνησής του⁵⁰⁹, ήταν οι ακόλουθοι:

- Η εφαρμογή περικοπών προκειμένου να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση.
- Η διόρθωση της ισοτιμίας της δραχμής (η οποία διολίσθαινε διαρκώς).
- Η βελτίωση της χρηματοληπτικής ικανότητας της χώρας στο εξωτερικό.

Οι περικοπές ξεκινούν από τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων και την ελάττωση της δύναμης του στρατού, ενώ ζητείτο η αύξηση των δημοσίων εσόδων μέσα από την αύξηση των δασμών, της φορολογίας και της συνάψεως νέων δανείων⁵¹⁰. Αυτός ήταν τουλάχιστον ο σχεδιασμός, γιατί γρήγορα υπήρξε αρνητική τροπή, σε σημείο που ελάχιστους μήνες μετά την επάνοδό του στην πρωθυπουργία, ομολογούσε πως αν είχε την παραμικρή ελπίδα πως ο Δηλιγιάννης και η συντροφιά του θα τα κατάφερναν καλύτερα, θα υπέβαλλε εκείνη τη στιγμή την παραίτησή του⁵¹¹.

Ο πρωθυπουργός επανέρχεται στη λογική επιβολής δυσβάστακτων έμμεσων φόρων, ενώ θύελλα αντιδράσεων προκαλεί το νομοσχέδιο που φέρνει προς ψήφιση στις 15 Ιουλίου 1892 για την επιβολή βαρύτατων διδάκτρων και «εκπαιδευτικών τελών» σε όλες τις βαθμίδες της παιδείας, με τους φοιτητές να πραγματοποιούν μεγάλη διαδήλωση στα Προπύλαια. Νωρίτερα ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Π. Παπαρρηγόπουλος θέλησε να μάθει τη γνώμη των συναδέλφων του, καθηγητών της Νομικής Σχολής, για

⁵⁰⁸ Η «Ακρόπολις» περιγράφει το περιστατικό: «Ητο θέαμα πρωτοφανές το εν τη αιθούση του Βουλευτηρίου χθες εκτυλιχθέν. Επί εκατόν περίπου βουλευτών παρευρεθέντων κατά την πρώτην ταύτην ημέραν, μόλις οι πέντε ή εξ ήσαν δεδηλωμένοι αντιτρικουπικοί. Δια τούτο, όταν ο Αρχηγός της Κοινοβουλευτικής πλειονοψηφίας κύριος Χαρίλαος Τρικούπης εισήλθεν εις την αίθουσαν, συνέβη τι, το οποίον ουδέποτε προηγουμένως προς ουδένα Ηγέτην κόμματος εγένετο. Όλοι ανεξαιρέτως, οι επί των εδωλίων καθήμενοι βουλευταί ηγέρθησαν προς χαιρετισμόν αυτού, ούτω δε οι εν τοις ακροατηρίοις και εν τη αιθούση παριστάμενοι είδον το θέαμα Βουλής ολοκλήρου εγειρομένης προς υποδοχήν ενός πολιτικού αρχηγού». Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 26ης Μαΐου 1892.

⁵⁰⁹ Στην έκτη κυβέρνηση του Τρικούπη συμμετείχαν παλιοί συνεργάτες και μέλη των προηγούμενων κυβερνήσεών του: Στέφανος Δραγούμης (υπουργός επί των Εξωτερικών), Ανάργυρος Σιμόπουλος (υπουργός επί της Δικαιοσύνης), Γεώργιος Θεοτόκης (υπουργός επί των Εσωτερικών), Κων/νος Κοσονάκος (υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως), Νικόλαος Τσαμαδός (υπουργός επί των Στρατιωτικών) και Στέφανος Σκουλούδης (υπουργός επί των Ναυτικών). ΠΣΒ, περ. ΙΓ', συν. Α', συνεδρίαση της 11^{ης} Ιουνίου 1892, σ. 38-39.

⁵¹⁰ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης είχε επιβάλει 4.500.000 φόρους. Ο Χαρίλαος Τρικούπης προσθέτει επιπλέον 5.000.000. Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 532-533.

⁵¹¹ Τρίχα, Α. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 512.

το ζήτημα της πληρωμής διδάκτρων από τους φοιτητές. Στη συνάντησή τους αντάλλαξαν απόψεις και σκέψεις «αλλά σχεδόν πάντες εξέφρασαν την γνώμη, ότι είνε λίαν αμφίβολον αν η επιβολή διδάκτρων συμβιβάζεται προς το Σύνταγμα»⁵¹². Ο Δημήτριος Ράλλης έλεγε από το βήμα της Βουλής, ότι η κυβέρνηση Τρικούπη «αποκλείει της Ανωτάτης Παιδείας το 90% του πληθυσμού», καθώς υπολόγιζε πως πλέον οι σπουδές μέχρι το πανεπιστημιακό πτυχίο θα στοίχιζαν περίπου 1445 δραχμές (όσο 12 μηνιαίοι μισθοί ενός δημοδιδασκάλου εκείνη την εποχή). Με τον Τρικούπη να υιοθετεί την (πιθανώς προκλητική) θέση ως απάντηση, κατά την οποία «πρέπει και ο Έλλην να πληρώνη υπέρ της ιδίας εκπαιδευσεως, ως ο Γάλλος, ο Ιταλός, ο Γερμανός, ο Ρώσος»⁵¹³.

Το μείζον, όμως, πρόβλημα για την οικονομία ήταν η εύρεση συναλλάγματος για την πληρωμή των δανείων του εξωτερικού, προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ προκειμένου ο Τρικούπης να στείλει τα κατάλληλα μηνύματα στις αγορές και να καταφέρει να αντλήσει νέα κεφάλαια από το εξωτερικό. Επρόκειτο, όμως, για μια πολύ δύσκολη και ίσως και άλυτη εξίσωση, απόρροια της καθ' ολοκληρίαν εξάρτησης των απολύτως αναγκαίων εξαγωγών από ένα ουσιαστικά προϊόν: τη σταφίδα. Το 1892, ξεσπά η «σταφιδική κρίση», με το διάσημο προϊόν να μη βρίσκει αγορές προκειμένου να διατεθεί⁵¹⁴. Καταλυτικός παράγοντας ήταν η επιβολή υψηλών εισαγωγικών δασμών από τη Γαλλία (που εισήγαγε πάνω από το ήμισυ της εξαγόμενης ποσότητας) προκειμένου να ενισχύσει την εγχώρια παραγωγή της, καθώς τα γαλλικά αμπέλια «συνέρχονταν» από τη φυλλοξήρα⁵¹⁵.

Επιπλέον δύο παράγοντες συντελούσαν αρνητικά στην προσπάθεια αποφυγής της πτώχευσης:

- Η κήρυξη στάσης πληρωμών από την Αργεντινή μόλις δύο χρόνια πριν (το 1890). Το γεγονός αυτό μείωνε τη διάθεση επένδυσης σε ελληνικά χρεόγραφα.
- Η διχογνωμία των δανειστών της Ελλάδας απέναντι στον τρόπο χειρισμού της υπόθεσης «ελληνικό δημόσιο χρέος». Από τη μια πλευρά οι Άγγλοι, ευνοϊκά

⁵¹² Εφημερίδα «Εφημερίς», φύλλο της 1^{ης} Οκτωβρίου 1888.

⁵¹³ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 33-34.

⁵¹⁴ Προκειμένου να αξιοποιηθεί το θετικό momentum, είχαν γίνει μαζικές αντικαταστάσεις καλλιεργείων με αμπέλια. Όμως και αυτή η επιλογή αποδείχθηκε πρόσκαιρη. Σχετικά με τη σταφίδα, η παραγωγή της από το 1878 έως το 1887, είχε αυξηθεί κατά 50%. Τρίχα, Λ. (2016) *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 515.

⁵¹⁵ Σοϊλεντάκης, Ν. (2012). *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν: Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1922*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 90.

πάντοτε διακεείμενοι στον Τρικούπη επιθυμούσαν να παραχωρήσουν νέα δάνεια στη χώρα. Από την άλλη όμως οι Γάλλοι, που επιδιώκουν την πτώχευση, στέκονται απέναντι σε κάθε τέτοια προοπτική προκειμένου να προχωρήσουν τα σχέδια που προαναφέρθηκαν για τη δημιουργία «Τραπέζης του Κράτους».

Ο Τρικούπης, επιθυμώντας να αποκαταστήσει τη φερεγγυότητα της χώρας, «προσκαλεί» Λονδίνο και Παρίσι να επιθεωρήσουν τα δημόσια οικονομικά προκειμένου να συνταχθούν εκθέσεις αναφορικά με την πορεία της ελληνικής οικονομίας και το κατά πόσον «άξιζε» το ενδεχόμενο μιας νέας δανειοδότησης. Οι Βρετανοί στέλνουν τον Εδουάρδο Λω και οι Γάλλοι τον επιθεωρητή Ρου. Οι εκθέσεις τους ακολούθησαν την οικεία πολιτική των δανειστών που εκπροσωπούσαν. Ο Λω τασσόταν υπέρ της σύναψης νέου δανείου, εκτιμώντας θετικά την πορεία της χώρας⁵¹⁶, ενώ ο επιθεωρητής Ρου ήταν ιδιαίτερα απαισιόδοξος για τις προοπτικές της οικονομίας. Την άποψη του τελευταίου συμμεριζόταν τόσο η αντιπολίτευση όσο και οικονομολόγοι, όπως ο Κων/νος Καραπάνος και ο πρώην πρωθυπουργός Κων/νος Κωνσταντόπουλος. Μάλιστα έφτασαν στο σημείο να διακηρύσσουν πως ο Τρικούπης εξαπάτησε τον Λω, παρουσιάζοντας ουσιαστικά ψευδή στοιχεία⁵¹⁷.

Εν μέσω φημολογίας πως ο Τρικούπης επιθυμούσε να έρθει σε συμβιβασμό με τους δανειστές, δηλαδή να κηρύξει πτώχευση, στέλνει στο Λονδίνο τον υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Θεοτόκη (τον Μάρτιο του 1893), προκειμένου να διαπραγματευτεί τους όρους ενός νέου δανείου με τους Άγγλους. Οι όροι που επιβάλλονταν ήταν ιδιαίτερα σκληροί, καθώς απαιτήθηκε ο έλεγχος των εισπράξεων του Δημοσίου να περάσει σε μια ελεγκτική επιτροπή, ενώ επίσης υπήρξε ο όρος η δανειακή σύμβαση να μην περάσει από τη Βουλή προς επικύρωση, αλλά να επικυρωθεί με βασιλικό διάταγμα.

Η αντιπολίτευση άσκησε πιέσεις να μη γίνει δεκτό το δάνειο με τους «ατιμωτικούς» όρους, άποψη που συμμερίστηκε και ο αθηναϊκός τύπος. Ο Ανδρέας Συγγρός επηρέασε τον Βασιλιά, πείθοντάς τον πως με το εν λόγω δάνειο θίγεται η εθνική κυριαρχία της χώρας και πως το Στέμμα, με δυνητική υπογραφή του οικείου

⁵¹⁶ Οι Άγγλοι, λόγω της «συμπάθειας» στον Τρικούπη, θεωρούν ως υπαίτια για την πτώχευση και την υπερχρέωση τη διόγκωση των στρατιωτικών δαπανών κατά τον «ειρηνοπόλεμο» του Δηλιγιάννη το 1885-1886, χωρίς να κάνουν καμία αναφορά στα διαδοχικά τρικουπικά δάνεια για αναπτυξιακούς σκοπούς. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πατάει;» και του «Αυστηρός επτωχεύσαμεν»* ..., ό.π., σ. 526.

⁵¹⁷ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 34.

διατάγματος, αναλάμβανε ιστορικές ευθύνες. Έτσι, όταν ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις στις 19 Απριλίου 1893 (που προέβλεπαν θεσμοθέτηση της σύμβασης μέσω βασιλικού διατάγματος που θα δημοσιευόταν εντός δέκα ημερών από την υπογραφή της), ο Βασιλιάς αρνήθηκε την επικύρωσή του. Ο Τρικούπης δεν κατάφερε να πείσει τους δανειστές για την ανάγκη επικύρωσης από τη Βουλή και στις 27 Απριλίου 1893 ανακοινώνει στον Βασιλιά την απόφασή του να παραιτηθεί⁵¹⁸.

Στις 29 Απριλίου 1893 ο Βασιλιάς κάλεσε τον παλιό πολιτευτή Σωτήριο Σωτηρόπουλο (τέως βουλευτή Τριφυλίας, μέλος μιας μικρής, ανεξάρτητης κοινοβουλευτικής ομάδας και υπουργό στην προτελευταία κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου) να σχηματίσει κυβέρνηση⁵¹⁹, κάτι που πέτυχε στις 3 Μαΐου, με τη σύμπραξη του Δημητρίου Ράλλη⁵²⁰. Αυτό το κυβερνητικό σχήμα, χωρίς καμία ουσιαστική δύναμη στη Βουλή, προχωρεί σε ένα «τέχνασμα». Για να καθυστερήσει την πτώχευση, σε συνεννόηση με τον Άγγλο τραπεζίτη Χάμπρο, προβαίνει σε δάνειο κεφαλαιοποίησης ανάλογο με αυτό που είχε συνάψει η πτωχευμένη Αργεντινή. Αναλυτικότερα, υπό εξαιρετικά τοκογλυφικούς όρους, λαμβάνει δάνειο 100 εκατομμυρίων δραχμών. Όμως, στην πραγματικότητα, έλαβε προσωρινές αποδείξεις τίτλων (scrips) του νέου δανείου, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την αποπληρωμή των τοκοχρεολυσίων των δανείων σε χρυσό του 1881, του 1884, του 1889 και του 1890⁵²¹. Με αυτόν τον τρόπο η λέξη «Σκριπ» θεωρήθηκε συνώνυμη του σκανδάλου και της

⁵¹⁸ Στις 3 Μαΐου 1893 δημοσιεύτηκε το βασιλικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο έγινε δεκτή η παραίτηση της κυβέρνησης του Τρικούπη και ο διορισμός του Σωτηρίου Σωτηρόπουλου ως πρωθυπουργού και ταυτόχρονα ως υπουργού των Οικονομικών και προσωρινώς της Δικαιοσύνης. Να σημειωθεί ότι ο Σωτηρόπουλος δεν ήταν τότε βουλευτής.

⁵¹⁹ Ο πρίγκιπας Νικόλαος, στο ημερολόγιό του, μας δια φωτίζει για το σκεπτικό της απόφασης του Βασιλιά να καλέσει τον Σωτηρόπουλο: «Αναγκαστικώς εκάλεσεν ο παρας τον Σωτηρόπουλον, δια να προσπαθήση τουλάχιστον να κάμη κάτι εκ των όσων έλεγε τον χειμώνα. Εάν αφ' ετέρου δεν τον εκάλει και εγένετο η πτώχευσις, αυτοί οι άνθρωποι θα εύρισκον πάντα αφορμήν να φωνάζουν και να κακολογούν, λέγοντες ότι αν είχαν έλθει αυτοί εις τα πράγματα, τότε βεβαίως θα απέφευγον την χρεωκοπίαν. Αυτή λοιπόν είναι η κατάστασις. Και ο παρας την ηγνόησεν από την αρχήν». Ο Μαρκεζίνης (1967) χαρακτηρίζει επίσης προσφιλή τη μέθοδο του Βασιλέως, σε ανάλογες κρίσεις, να χρησιμοποιεί τους εκάστοτε τιμητές. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 243-244.

⁵²⁰ Σε αυτό το κυβερνητικό σχήμα συμμετέχει επίσης ο «ραλλικός» βουλευτής Αθανάσιος Ευταξίας. Με αυτόν τον τρόπο το «Τρίτο Κόμμα» ανέβηκε στην εξουσία. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 198. Συμμετείχαν επίσης και δύο εξωκοινοβουλευτικοί, γεγονός σπάνιο για εκείνη την εποχή. Επρόκειτο για τους Α. Κοντόσταυλο (Υπουργό Εξωτερικών) και Γ. Κόρπα (Υπουργό Στρατιωτικών). Ο Κοντόσταυλος ήταν πρώην υπουργός και βουλευτής, τότε πρόεδρος της Αρχαιολογικής εταιρείας και ο Κόρπας ήταν αντισυνταγματάρχης των Γενικών Επιτελών, διοικητής της σχολής των εφέδρων αξιωματικών (Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 2-3 Μαΐου 1893).

⁵²¹ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 536.

απάτης (μάλιστα, εκδόθηκε και εφημερίδα με αυτόν τον τίτλο), ενώ το συγκεκριμένο τέχνασμα αποκόμισε τις ύβρεις του διεθνούς τύπου προς τη χώρα μας.

Το μόνο θετικό της περιόδου ήταν η ολοκλήρωση της διάνοιξης της Διώρυγας της Κορίνθου (στις 25 Ιουλίου) μετά από 13 χρόνια εργασιών.

Η Γ' Σύνοδος της ΙΓ' κοινοβουλευτικής περιόδου αποδεικνύει πόσο εύθραυστη ήταν η κυβέρνηση του θεωρητικά αρτιπαγούς κόμματος των Σωτηρόπουλου- Ράλλη. Ο υποψήφιος Πρόεδρος της Βουλής Γεώργιος Κρεστενίτης (βουλευτής Ηλείας) ηττήθηκε από τον τρικουπικό Βασίλειο Βουδούρη (βουλευτή Χαλκίδος), με τον τελευταίο μάλιστα να συγκεντρώνει τις διπλάσιες ψήφους σε σχέση με τον αντίπαλό του (102 έναντι 50)⁵²². Ο Σωτήριος Σωτηρόπουλος παραιτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 1893 και η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δόθηκε εκ νέου- και «άνευ όρων» στον Χαρίλαο Τρικούπη.

Πίνακας 16. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΓ' περιόδου

Περίοδος ΙΓ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	8 Ιουνίου 1892	Ψηφίσαντες: 164 Βασίλειος Βουδούρης (βουλευτής Χαλκίδος): 155 '7 κυανές' Λευκά: 2	Βασίλειος Βουδούρης
Σύνοδος Β'	12 Νοεμβρίου 1892	Ψηφίσαντες: 150 Βασίλειος Βουδούρης: 117 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 11 Αργύριος Κανταρτζής (βουλευτής Βόλου): 1 Λευκά: 15 '5 κυανές' 'Ηρνήθη δε ψήφον εις βουλευτής'	Βασίλειος Βουδούρης
Σύνοδος Γ'	28 Οκτωβρίου 1893	Ψηφίσαντες: 187 Βασίλειος Βουδούρης: 102 Γεώργιος Κρεστενίτης (βουλευτής Ηλείας): 50 Φίλιππος Βάρβογλης (βουλευτής Μαντινείας): 21	Βασίλειος Βουδούρης

⁵²² ΠΣΒ, περ. ΙΓ, συν. Γ', συνεδρίαση 28^η Οκτωβρίου 1893, σ. 6-7.

		Λευκά : 14	
Σύνοδος Δ'	31 Οκτωβρίου 1894	Ψηφίσαντες: 191 Βασίλειος Βουδούρης: 107 Γεράσιμος Σέρβος (βουλευτής Λευκάδος): 41 Φίλιππος Βάρβογλης: 23 Λευκά: 20	Βασίλειος Βουδούρης

Η χώρα ήταν ουσιαστικά ήδη χρεοκοπημένη. Ο Τρικούπης ακύρωσε το δάνειο κεφαλαιοποίησης, ωστόσο δεν υπήρχε καμία δυνατότητα δράσης ή επιλογής. Υπό αυτές τις συνθήκες, την 1^η Δεκεμβρίου 1893, ανακοινώνει στη Βουλή ότι «αι διαπραγματεύσεις είναι δυσχερέσταται, ότι δεν είναι πιθανόν με τον καιρό να επιτύχωσι». Επρόκειτο ουσιαστικά για χρεωκοπία η οποία χαρακτηρίστηκε «πλήρης, απαισία, αυθαίρετος, ατιμωτική, ανταξία, τέλος του Πρωθυπουργού». Τα της χρεωκοπίας ο Τρικούπης τα ονόμασε «προσωρινόν κανονισμόν του δημοσίου χρέους» και τα επεξήγησε στη Βουλή με τον ακόλουθο τρόπο:

- Από τώρα και στο εξής, μέχρις ότου κανονισθούν τα του δημοσίου χρέους, οι ομολογιούχοι του Κράτους θα λαμβάνουν 30% σε χρυσό.
- Τα τοκομερίδια του παρελθόντος του Ιουνίου και του Σεπτεμβρίου περιλαμβάνονται στο παραπάνω μέτρο.
- Τα εσωτερικά δάνεια θα πληρωθούν κανονικά.

Περί του προσωρινού αυτού κανονισμού, ο πρωθυπουργός υπέβαλε και νομοσχέδιο το οποίο κηρύχθηκε επείγον⁵²³. Η «Εφημερίς των Συζητήσεων» της Γαλλίας έγραφε σχετικά με το τρικουπικό μέτρο για τον κανονισμό του δημοσίου χρέους:

Ο κ. Τρικούπης υπέδειξεν εν τω λόγω του, ότι το μέτρον το οποίον υπέβαλεν εις την Βουλήν είναι προσωρινόν, και ότι η συνδρομή των ξένων κεφαλαιούχων, μεθ' ων εξακολουθούσιν αι διαπραγματεύσεις θα επιτρέψη αναμφιβόλως αυτώ να βελτιώση ταχέως την οικονομικήν κατάστασιν και να προσφέρη εις τους δανειστάς συμβιβασμόν οριστικόν, ανάλογον προς τας προσόδους της Ελλάδος, συμβιβασμόν έντιμον δια τον Τόπον και συγχρόνως ικανοποιητικόν δια τους δανειστάς⁵²⁴.

⁵²³ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο 2ας Δεκεμβρίου 1893.

⁵²⁴ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1893.

Αναφορικά, δε, με τη θρυλική φράση «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν», μολονότι δεν υπάρχει στα πρακτικά της Βουλής, καταγράφεται στην «Παλιγγενεσία» σε άρθρο σχετικά με την επιψήφιση του ενδέκατου τρικουπικού προϋπολογισμού:

Την επιψήφισιν του προϋπολογισμού υπεδέχθησαν βουλευταί τινες της Συμπολιτεύσεως δια ζητωκραυγών υπέρ του κόμματος· είναι οι αυτοί βουλευταί οίνινες εξητωκραύγασαν και όταν ο έντιμος αυτώς Αρχηγός ανήγγειλεν ότι «δυστυχώς επτωχεύσαμεν»⁵²⁵.

Η δυσαρέσκεια των ξένων δανειστών ήταν έντονη: Οι ομολογιούχοι σε Λονδίνο, Παρίσι και Βερολίνο ήταν «σε αναβρασμό», με την πιο σκληρή στάση να την τηρούν οι Γερμανοί, που είχαν αγοράσει μαζικά ελληνικά ομόλογα μετά τον γάμο Κωνσταντίνου-Σοφίας. Παράλληλα η στάση του Κάιζερ Γουλιέλμου Β' ήταν ιδιαίτερα εχθρική. Πιθανόν αυτός να ήταν ένας λόγος για να αιτιολογήσει τη συνέχιση της φιλοτουρκικής πολιτικής του. Συνακόλουθα, οι προσπάθειες για πτωχευτικό συμβιβασμό αποτυγχάνουν⁵²⁶.

Η Ελλάδα για άλλη μια φορά λειδορείται από τον διεθνή τύπο, με τον «Economist» να δημοσιεύει άρθρο με τίτλο «Η δημοσιονομική ατιμία της Ελλάδας», στο οποίο χαρακτηρίζει τον Τρικούπη λωποδύτη «pick pocket»⁵²⁷. Σε αυτό το κλίμα, οι δανειστές απαιτούν τη διαχείριση των ειδικών προσόδων του κράτους και τον έλεγχο της Εταιρείας Μονοπωλίων. Οι διαπραγματεύσεις είναι δύσκολες και ο συμβιβασμός θα έρθει αργότερα, μόλις τον Φεβρουάριο του 1897 μετά τον θάνατο του Χαρίλαου Τρικούπη και με πρωθυπουργό τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη.

Οι επιπτώσεις της δεινής οικονομικής κατάστασης της χώρας εμφανίζονται και στο εσωτερικό, με τη δυσαρέσκεια στον δημόσιο τομέα και στον στρατό⁵²⁸ να

⁵²⁵ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 8^{ης} Μαρτίου 1894.

⁵²⁶ Η σκλήρυνση της στάσης ίσως έγινε λόγω του τρόπου με τον οποίο εξήγγειλε ο Χαρίλαος Τρικούπης την αδυναμία πληρωμών. «Το πτωχεύειν θέλει την τέχνην του», είχε πει ο Συγγρός στον Τρικούπη, όμως η εξαγγελία για πληρωμή του 30% των τοκομεριδίων μάλλον δημιουργούσε την εντύπωση στην άλλη πλευρά (και με την προϋπόθεση ύπαρξης κακής πίστης ενόψει διαπραγματεύσεων) πως μπορούσε να δώσει περισσότερα. Θα ήταν προτιμότερο να αναστείλει τα πάντα και να διαπραγματευτεί εκ του μηδενός. Το σφάλμα αυτό το ομολογεί ο ίδιος ο Τρικούπης στον Στέφανο Στρέιτ. Σοϊλεντάκης, Ν. (2012). *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν: Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1922...*, ό.π., σ. 100.

⁵²⁷ Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις παίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»...*, ό.π., σ. 529.

⁵²⁸ Τον Νοέμβριο του 1894 δημιουργείται η «Εθνική Εταιρεία» από αξιωματικούς και διανοούμενους, μια εθνικιστική συνωμοτική οργάνωση, που αποσκοπούσε θεωρητικά να αναδειχθεί σε «Νέα Φιλική Εταιρεία». Οι κατώτεροι αξιωματικοί είχαν αρχίσει να στρέφονται προς τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, με τα συνθήματά του κατά της οικονομικής ολιγαρχίας και της πλουτοκρατίας, ενώ η κατάργηση, το 1886, του νόμου του Χαρίλαου Τρικούπη που απαγόρευε στους κατώτερους αξιωματικούς να εκλέγονται βουλευτές ενίσχυσε περαιτέρω τα «φιλο-δηλιγιαννικά αισθήματα» στις ένοπλες δυνάμεις. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 36- 37.

δημιουργεί σταδιακά συνθήκες «παράλυσης» του κράτους, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν αντιδράσεις λόγω των επαχθών φορολογικών μέτρων. Τελικά, συγκροτείται ένα ετερόκλητο αντιτρικουπικό μέτωπο:

- Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης εφαρμόζει και πάλι την τακτική της κωλυσιεργίας και της αποχής από τη Βουλή, (η οποία συνεχίζει να νομοθετεί με οριακή απαρτία), ενώ παράλληλα οργανώνει συλλαλητήρια στην επαρχία.
- Ο Δημήτριος Ράλλης επιδίδεται στον αντιτρικουπισμό, διοργανώνοντας αντίστοιχα συλλαλητήρια στην πρωτεύουσα.
- Οι Ανδρέας Συγγρός και Αντουάν Βλαστός βρίσκονται επίσης στο ίδιο στρατόπεδο, ενώ και ο Βασιλιάς δείχνει να στρέφεται προς τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, καθώς έχει απομακρυνθεί οριστικά από τον Τρικούπη⁵²⁹.

Το οριστικό τέλος του Χαρίλαου Τρικούπη έρχεται τον Ιανουάριο του 1895, με τον λαό να ζητά από τη μία μεριά τη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης και από την άλλη να μην κυρωθεί ο νόμος περί διαφυλίων τελών⁵³⁰. Για τους ίδιους λόγους πραγματοποιήθηκαν αλληπαλληλα συλλαλητήρια. Χαρακτηριστικά, σε συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στην Πάτρα, ζητήθηκε η φορολογία της σταφίδας σε είδος, η σύσταση σταφιδικής Τραπεζίς (προικοδοτουμένης από το ποσοστό του φόρου της σταφίδας) και η σύσταση ταμείου Αμύνης. Διάχυτη πεποίθηση αποτελούσε ότι ο νόμος περί διαφυλίων θα επέβαλλε νέα βάρη στον λαό⁵³¹. Κατόπιν του συλλαλητηρίου του λαού των Αθηνών, η κυβέρνηση αποφάσισε την τροποποίηση του νομοσχεδίου των διαφυλίων, ενώ παραιτήθηκε από την αύξηση του φόρου των οικοδομών και επιτηδευμάτων. Αντί αυτών υπήρξε η πληροφορία για αύξηση του φόρου καταναλώσεως του καπνού και του άλατος⁵³².

Η κατάργηση των διαφυλίων τελών και η αύξηση του φόρου των οικοδομών και επιτηδευμάτων, με την οικονομική κρίση να σοβεί, έδωσε αφορμή για νέα συλλαλητήρια, με τους μικροαστούς να ξεσηκώνονται. Έτσι, νέα διαδήλωση

⁵²⁹ Υπήρχαν άλλωστε και οι προσωπικές πικρίες μεταξύ των δύο ανδρών, μετά από μια μακρόχρονη σχέση ως απόρροια της μακρόχρονης παραμονής του Χαρίλαου Τρικούπη στην εξουσία.

⁵³⁰ Πρόκειται για φόρο κατάλοιπο του Μεσαίωνα, που πληρωνόταν στην είσοδο των πόλεων για τα εισερχόμενα προϊόντα άλλων περιοχών.

⁵³¹ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 2ας Ιανουαρίου 1895.

⁵³² Ο φόρος στον καπνό, ως φόρος σε είδος πολυτελείας, θεωρήθηκε προτιμότερος από τον φόρο των οικοδομών και επιτηδευμάτων. Όμως η αύξηση του φόρου του αλατιού (κατά 3 λεπτά) κρίθηκε επαχθέστατος για τους γεωργικούς και τους παραγωγικούς πληθυσμούς. Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 4^{ης} Ιανουαρίου 1895.

πραγματοποιείται στις 8 Ιανουαρίου 1895, στο Πεδίον του Άρεως, με τους τρικουπικούς να απαντούν με αντιδιαδήλωση. Η κυβέρνηση προσπάθησε να διαλύσει και να ματαιώσει το συλλαλητήριο αλλά δεν τα κατάφερε αφενός γιατί ο λαός που πήγε στο συλλαλητήριο «ήτο άπας σχεδόν ο ενήλιξ άρρεν πληθυσμός της πόλεως» και αφετέρου γιατί οι διαταγές του πρωθυπουργού δεν εισακούστηκαν ή ακούστηκαν μεν αλλά δεν ευδοκίμησαν όπως επιθυμούσε ο Τρικούπης. Ολόκληρη η φρουρά και η στρατιωτική δύναμη των Αθηνών τέθηκε σε επιφυλακή. Οι φοιτητές συγκεντρώθηκαν στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου, ενώ 500 ιππείς και εύζωνοι τους κάλεσαν να διαλυθούν. Η φοιτητική νεολαία αρνήθηκε με αποτέλεσμα οι ιππείς που είχαν διαταγή να διαλύουν «ώρμησαν δια των ίππων των κατά των φοιτητών, ενώ εύζωνοι επετέθησαν κατά τινων δια των κοντακίων». Τελικά οι φοιτητές υποχώρησαν φωνάζοντας: «Ανάθεμα! Ανάθεμα! Αίσχος εις την Κυβέρνησιν! Κάτω η Κυβέρνησις!». Η πορεία συνεχίστηκε προς την Ομόνοια, με πλήθος κόσμου να ακολουθεί. Μετά από λίγο προσήλθαν οι επιτηδευματίες της Λαϊκής επαγγελματικής Σχολής της Νεαπόλεως με επικεφαλής τον πρόεδρό τους Πονηρόπουλο ο οποίος ζήτησε να ανέβει στην εξέδρα. Τότε δόθηκε το σύνθημα της διαλύσεως με τους ιππείς, τους ευζώνους και κυρίως τους αστυφύλακες να επιτίθενται κατά των πολιτών. Η αγανάκτηση του πλήθους κορυφώθηκε, η πλατεία της Ομονοίας μετεβλήθη «εις θέατρον αιματηρών διαπληκτισμών», ενώ το πλήθος του κόσμου κατευθύνθηκε προς το Πολύγωνο, ενώ άλλοι πήγαν στο πεδίο του Άρεως. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και εκατό περίπου πρόσωπα με ρόπαλα. Αυτοί αποτελούσαν το Τρικουπικό συλλαλητήριο που ήταν αντίστοιχα πολυάριθμο⁵³³.

Η χωροφυλακή, υπακούοντας στην κυβέρνηση, επιχείρησε να διαλύσει τη διαδήλωση, όμως ο έφιππος Κωνσταντίνος απευθύνθηκε στον διευθυντή της Αστυνομίας και του έδωσε εντολή να μην υπάρξει επέμβαση και να αφεθεί ο λαός ελεύθερος να εκδηλώσει τα φρονήματά του. Οι αντιτρικουπικοί υποστήριζαν θερμά τον Κωνσταντίνο, ενώ ο Τρικούπης προέβη σε διάβημα στον Βασιλιά, όπου κατήγγειλε τον διάδοχο «ως υπερβάντα την σφαίραν της δικαιοδοσίας του και αντιπράξαντα κατά των ενεργειών της κυβερνήσεως». Ο Βασιλιάς, όμως, στήριξε τον γιό του λέγοντας ότι η παρουσία του στη διαδήλωση ήταν τυχαία και πως συνέβαλε τελικά στο να αποφευχθεί μια επικείμενη αιματοχυσία⁵³⁴.

⁵³³ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 9^{ης} Ιανουαρίου 1895.

⁵³⁴ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 37.

Την παραίτηση του Υπουργείου⁵³⁵, που πήρε μορφή σύγκρουσης με τα Ανάκτορα, ανήγγειλε η εφημερίδα «Το Άστυ» με το ακόλουθο παράρτημα:

Σήμερα, μικρόν προ της μεσημβρίας ο Πρόεδρος της Κυβερνήσεως Χ. Τρικούπης, ανελθών εις τα Ανάκτορα παρέστη ενώπιον της Α.Μ. του Βασιλέως και εξέθηκεν αυτώ τας σκέψεις της Κυβερνήσεως, σχετικώς προς την λαβούσαν χώραν ενέργειαν του εν Αθήναις Αρχηγείου Στρατού κατά τα εν τω πεδίω του Άρεως συλλαλητήρια της παρελθούσης Κυριακής. Επελθούσης εκ τούτου διαφωνίας μεταξύ του Στέμματος και της Κυβερνήσεως, ο κ. Πρωθυπουργός υπέβαλεν εις την Α.Μ. τον Βασιλέα την παραίτησιν του υπουργείου.

Ένεκα της εκραγείσης πολιτικής κρίσεως ο Πρόεδρος της Βουλής Βουδούρης απηύθυνε προς τους κυρίους βουλευτάς ειδοποίησιν, δια της οποίας αναγγέλλει, ότι αι εργασίαι της Βουλής διακόπτονται μέχρι λύσεως της κρίσεως⁵³⁶.

Ήταν η τελευταία φορά που ο Χαρίλαος Τρικούπης κατέβαινε τις βαθμίδες των ανακτόρων και της εξουσίας⁵³⁷, με την «Ακρόπολις» να κάνει την παρακάτω αφιέρωση:

ΣΤΟΝ ΤΡΙΚΟΥΠΗ

Όταν μεγάλος ήσουν μια φορά
Όλ' οι Ρωμηοί με πόθο, μ' ένα στόμα
σ' εβάφτισαν Σωτήρα με χαρά...
Και το όνομά σου αθάνατο θα μείνη.
Αλλ' όμως δεν ευρέθηκαν ακόμα
κανένας Ιορδάνης... να σε πλύνει⁵³⁸.

Μετά την παραίτηση Τρικούπη σχηματίστηκε, στις 12 Ιανουαρίου 1895, υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Νικόλαο Δηλιγιάννη, πρώην πρεσβευτή στο Παρίσι. Επρόκειτο για Υπουργείον «κατά τα προσχήματα μεν αχρόου, πράγματι δε αυλικήν φέροντος χροιάν»⁵³⁹. Ο διορισμός της εξωκοινοβουλευτικής υπηρεσιακής

⁵³⁵ Ο Χαρίλαος Τρικούπης υπέβαλε την παραίτησή του στις 9 Ιανουαρίου 1895 καθόσον «η κυβέρνηση δικαιούται να υποθέσει ότι δεν απολαύει πλέον της αμερίστου εμπιστοσύνης του Στέμματος και οφείλει να αποχωρήσει» με τον Βασιλιά να του απαντά: «Πράξατε ό,τι εγκρίνετε». Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 202.

⁵³⁶ Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 10^{ης} Ιανουαρίου 1895.

⁵³⁷ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 541.

⁵³⁸ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 6^{ης} Ιανουαρίου 1895.

⁵³⁹ Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 14^{ης} Ιανουαρίου 1895.

κυβέρνησης του Ν. Δηλιγιάννη είχε ως σκοπό τη διεξαγωγή εκλογών οι οποίες ορίστηκαν για τις 16 Απριλίου 1895.

9.3. Το «Μεγαλοϊδεατικό φαντασιακό και η – πρώτη- συντριβή του (1895- 1897)- Οι εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895

Το πολιτικό τέλος του Χαρίλαου Τρικούπη⁵⁴⁰, το οποίο θα ακολουθήσει και ο βιολογικός του θάνατος⁵⁴¹, θα σημάνει μια έξαρση του μεγαλοϊδεατικού φαντασιακού, της επιθυμίας για «λύτρωση» των αλύτρωτων περιοχών. Τα γεγονότα θα οδηγήσουν σε έναν οδυνηρό ελληνοτουρκικό πόλεμο ο οποίος θα αποτελέσει την πρώτη συντριβή του οράματος της Μεγάλης Ιδέας⁵⁴².

Ενάμιση μήνα πριν τις εκλογές, ο Κων/νος Κωνσταντόπουλος⁵⁴³, απαντά στην «Ακρόπολις» σε ερώτημα σχετικά με τα αίτια της «παρούσης κρίσεως». Σύμφωνα με τον πρώην πρωθυπουργό η κρίσιμη πολιτική κατάσταση της χώρας ήταν αποτέλεσμα διαφόρων αιτιών, οι οποίες άλλες ανεφύησαν προ πολλών χρόνων και άλλες κατά το τελευταίο διάστημα. Οι κυριότερες από αυτές ήταν: 1. Η διηνεκής επέμβαση των πολιτικών στη διαχείριση της εκτελεστικής εξουσίας (η οποία καθίστατο ισχυρότερη λόγω της ύπαρξης μιας και μόνο Βουλής), 2. Οι μεγάλες δαπάνες στις οποίες αναγκάστηκε να προβεί το κράτος για τις ανάγκες της εξωτερικής πολιτικής και 3. Η έκπτωση των τιμών των κυριότερων προϊόντων της χώρας, δηλαδή της σταφίδας και του οίνου⁵⁴⁴.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, κατά την προσφιλή του μέθοδο, κάνει επίκληση στο θυμικό, αναφέροντας τις συνέπειες της πτώχευσης του κράτους στην καθημερινότητα του πολίτη:

Η πτώχευσις κατέστρεψε την οικονομικήν πίστιν του κράτους, ενεκρώθη δ' ένεκα τούτου το εμπόριον και ημβλύνθη πάσα προς την εργασίαν άμιλλα. Το ημερομίσθιον, το οποίον εξηυτέλισε της εργασίας η αζητησία, και τοσούτω

⁵⁴⁰ Καραγιάννης, Σ. (1989). *Το Τρικουπικό Πολιτικό Κόμμα (1872-1895)*. Αθήνα: Αναστασίου, σ. 174-180

⁵⁴¹ Ο Χαρίλαος Τρικούπης πεθαίνει στις Κάννες, στις 30 Μαρτίου 1896, σε ηλικία 64 ετών, τις ημέρες που διεξάγονταν στην Αθήνα οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες. «Λυπούμαι βαθύτατα ότι αποθνήσκω εις ξένην γην», ήταν τα τελευταία λόγια του. Σοϊλεντάκης, Ν. (2012). *Δυστυχώς επωχεύσαμεν: Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1922...*, ό.π., σ. 103.

⁵⁴² Η δεύτερη συντριβή θα έρθει με τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922.

⁵⁴³ Ο Κων/νος Κωνσταντόπουλος ήταν αρχικά μέλος του δηλιγιαννικού κόμματος ενώ στη συνέχεια εντάχθηκε στο κόμμα του Δημητρίου Ράλλη. Το 1892, όταν ο Βασιλιάς παύει τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, υπηρετεί ως υπηρεσιακός πρωθυπουργός και οδηγεί τη χώρα στις εκλογές του Μαΐου του ίδιου έτους.

⁵⁴⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 1^{ης} Μαρτίου 1895.

εξευτελισθέν ληλατεί κατά το ήμισυ σχεδόν η αναγκαίως επελθούσα υπέρμετρος νομισματική ανωμαλία, ήτις κατεβίβασε το τραπεζογραμμάτιον, εις το ήμισυ της αξίας αυτού, δια του υπολειπομένου δε τούτου της αξίας του δεν επαρκείτε να συντηρήσητε τας οικογενείας σας, αφού προς τοις άλλοις και την τιμήν των προς τροφήν ή ενδυμασίαν των τέκνων σας αναγκαιούντων, ανύψωσιν τα υπέρμετρα εισαγωγικά τέλη.

Σε άλλο σημείο του λόγου του, παρομοιάζει την κατάσταση της χώρας με νόσο την οποία «οφείλομεν να σπεύσωμεν να θεραπεύσωμεν». Μάλιστα, θεωρεί ότι το στάδιο της αναρρώσεως θα ήταν μακρόν αλλά πιστεύει ότι σύντομα θα «επανέλθωμεν εις την παλαιάν ευρωστίαν μας». Τέλος, ο Δηλιγιάννης διατυπώνει καταχειροκροτούμενος ότι «θέλομεν διασώσει τα δίκαια ημών και εκπληρώσει τα καθήκοντα ημών και προς το κράτος και προς την πατρίδα»⁵⁴⁵.

Τον Απρίλιο του 1895 η Ελλάδα και η πρωτεύουσα βίωναν μία εξαιρετικά έντονη προεκλογική περίοδο⁵⁴⁶, αποτέλεσμα των δυσμενέστατων οικονομικών συνθηκών που ακολούθησαν το «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν» του Χαρίλαου Τρικούπη. Οι δυσαρεστημένοι πολίτες προέρχονταν από όλες τις τάξεις κυρίως όμως ήταν αγροτικής και μικροαστικής προελεύσεως⁵⁴⁷. Ο στρατός κάνει αισθητή την παρουσία του, ενώ κυριαρχεί το συναίσθημα εναντίον της πλουτοκρατίας. Υπό αυτές τις συνθήκες η πολιτική σκηνή βρίσκεται όλο και πιο αδύναμη έναντι των εξωθεσμικών παραγόντων.

Η εφημερίδα «Εστία» εξέφραζε προοδευτικές απόψεις, εκπροσωπώντας τον πνευματικό κόσμο της εποχής⁵⁴⁸. Μάλιστα, λίγες ημέρες πριν από τις εκλογές, σε άρθρο της με τίτλο «Η Πληγή», αναδεικνύει ως μείζον ζήτημα της πολιτικής ζωής της χώρας τη συναλλαγή. Σύμφωνα με την «Εστία» όλοι συμμετέχουν στη συναλλαγή. Ο εκλογέας συναλλάσσεται με τον υποψήφιο για να υπηρετήσει όλες τις φαύλες του υποθέσεις εάν επιτύχει. Ο υποψήφιος, άμα γίνει βουλευτής, συναλλάσσεται αμέσως με την κυβέρνηση, με τον όρο να δίνει «αναισθήτως» την ψήφο του στο υπουργείο. Τέλος, το εκάστοτε

⁵⁴⁵ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 11^{ης} Μαρτίου 1895.

⁵⁴⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτήν την εκλογική αναμέτρηση καταγράφονται τα εγκαίνια του Δηλιγιαννικού εκλογικού κέντρου στην οδό Αιόλου. Αναλυτικότερα, εκτός των ιδιαιτέρων σαλονιών των υποψηφίων, εγκαταστάθηκε εκλογικό κέντρο το οποίο νοίκιασαν δύο εκ των δηλιγιαννικών υποψηφίων, οι Αλέξανδρος Σούτσος και Αθανάσιος Μουτσόπουλος προκειμένου να γίνουν όλες οι μεγάλες συναθροίσεις του Δηλιγιαννικού κόμματος. Μέγα εκλογικό σαλόνι του δηλιγιαννικού κόμματος αποτελούσε και η οικία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 31^{ης} Μαρτίου 1895.

⁵⁴⁷ Σκιαδάς, Ε. (επιμ.) (2015). *Κωστής Παλαμάς, Εις εκλογεύς, Τα εκλογικά ήθη πριν από 120 χρόνια (1895) και η «Λερναία Ύδρα» της διαπλοκής και της συναλλαγής*. Αθήνα: βιβλιοθήκη εφημερίδος «Εστία», σ. 9

⁵⁴⁸ Διευθυντής της «Εστίας» ήταν ο Γεώργιος Δροσίνης και μεταξύ εκείνων που αρθρογραφούσαν ήταν ο νομικός και λογοτέχνης Εμμανουήλ Λυκούδης, ο οποίος χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο «Φαίαξ» και ο δημοσιογράφος Σπυρίδων Παγανέλης, βουλευτής από το 1890-1892, που έμεινε γνωστός για την αιχμηρή του πένα.

υπουργείο με τη δύναμη που του παρέχεται πραγματοποιεί όλους τους σκοπούς της επαρχιακής και ατομικής μικροπολιτικής. Το αποτέλεσμα της παραπάνω κατάστασης είναι «η ιδιωτική και δημοσία πτώχευσή μας», «το ναυάγιο των εθνικών ελπίδων μας» και «η εθνική ατίμωσή μας»⁵⁴⁹.

Αντίστοιχες προοδευτικές ιδέες εκφράζει το «Ανεξάρτητο Εκλογικό Κέντρο»⁵⁵⁰, μια ομάδα υποψήφιων βουλευτών, η οποία σε επίκληση προς τους εκλογείς έκανε λόγο για την ανάγκη στήριξης ανεξάρτητων βουλευτών:

Όσοι θέλομεν να ιδώμεν το στίγμα της χρεωκοπίας απαλειφόμενον και την δημοσίαν πίστιν μετά της τιμής επανερχομένην εν Ελλάδι, όσοι θέλομεν Ελλάδα αναπτυσσομένην και προοδεύουσαν υπό συνταγματικούς θεσμούς, απροσκόπτως και επ' αγαθώ του τόπου λειτουργούντας, Ελλάδα ευνομουμένην, ευημερούσαν και θάλλουσαν, Ελλάδα συνετώς βαδίζουσαν επί τον προορισμόν αυτής, τιμωμένην παρ' όλων και θεωρουμένην ως παράγοντα εν τη Ανατολή, εργασθώμεν όλαις δυνάμεσιν όπως εκλεχθώσιν ως βουλευταί άνδρες ανεξάρτητοι το φρόνημα, άνδρες φιλοπάτριδες, οίτινες αφιλοκερδώς συντρέχοντες πάσαν Κυβέρνησιν του Βασιλέως μη κομματίζουσιν, σεβομένην δε τους κειμένους θεσμούς και νόμους και αυστηρώς εφαρμόζουσιν αυτούς, συντελέσωσιν εις την κατάλυσιν των προσωπικών κομμάτων και την εξόντωσιν της ολεθρίας συναλλαγής. Επί το έργον τούτο της κοινής σωτηρίας επικαλούμεθα, συμπολίται, την δραστηριάν υμών ενέργειαν.

Η Επιτροπή

Οι υποψήφιοι του «Ανεξαρτήτου Κέντρου»

Εξ Αθηνών: Έσλιν Κων/νος, Καλέργης Αντώνιος, Κανάρης (Ναύαρχος), Κιάππε Αριστείδης, Κορομηλάς Λάμπρος, Μεσσηνέζης Ιωάννης, Φλογαίτης Θεόδωρος.

Εκ Πειραιώς: Βολονάκης Μιλτιάδης (βιομήχανος), Καστριώτος Χρήστος (μεγαλέμπορος), Πατσιάδης Παναγιώτης (εργοστασιάρχης).

Εκ των περιχώρων: Δροσόπουλος ή Ντεμίρης Παναγιώτης (κτηματίας)⁵⁵¹.

Το «Ανεξάρτητο Εκλογικό Κέντρο», κατέβηκε στις εκλογές με υποψήφιους τους Μ. Κανάρη, Α. Γεννάδιο, Λ. Κορομηλά, Θ. Φλογαίτη, Κ. Έσλιν, Ι. Μεσσηνέζη και Α. Μακράκη και σήμα την Άγκυρα⁵⁵².

⁵⁴⁹ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 8^{ης} Απριλίου 1895.

⁵⁵⁰ Οι αρχές του «Ανεξάρτητου Εκλογικού Κέντρου» ήταν οι ακόλουθες: Αναθεώρηση του Συντάγματος, μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου, αντιπροσώπευση των μειοψηφιών, αναδιοργάνωση των δήμων επί τη βάσει αυτοδιοικήσεως και πλήρους οικονομικού ελέγχου, κατάργηση της παντοδυναμίας και κακοδυναμίας του δημάρχου, κατάργηση της συναλλαγής, ανύψωση του ειρηνοδίκου σε ανεξάρτητο δικαστή, γεωργική εκπαίδευση, τεχνική εκπαίδευση, λαϊκές τράπεζες και ανακούφιση του δασμολογίου. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 19^{ης} Απριλίου 1895.

⁵⁵¹ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 30^{ης} Μαρτίου 1895.

⁵⁵² Η «Ακρόπολις» παρείχε στήριξη στο «Ανεξάρτητο Εκλογικό Κέντρο» τακτικά συνθήματα υπέρ του όπως: «Συμπολίται, χιόνι στο χιόνι, άσπρο στους άσπρους, το χέρι σας στο ναι των ανεξαρτήτων». Ό.π., φύλλο της 13^{ης} Απριλίου 1895.

Στην Αττική, οι υποψήφιοι του Δηλιγιαννικού συνδυασμού ήταν οι ακόλουθοι: Αγγελόπουλος Ι. Κωνσταντίνος, Καλλιφρονάς Δ. Νικόλαος, Καμπούρογλος Ιωάννης, Κολιάτζος Κωνσταντίνος, Κοζάκης Τυπάλδος Γεώργιος, Λεβίδης Νικόλαος, Μουτζόπουλος Αθανάσιος, Σκυλίτσης Ομηρίδης Δημοσθένης, Σούτζος Αλέξανδρος, Σκουζές Γ. Αλέξανδρος, Ψύλλας Αλέξανδρος και Λεβίδης Νικόλαος⁵⁵³, ενώ ο τρικουπικός συνδυασμός απαρτιζόταν από τους: Βασιλειάδη Γ. Βασίλειο, Ζαχαρίτσα Συμεών, Καλλιφρονά Μ. Δημήτριο, Μακρυγιάννη Όθων, Μακ Δουάλ Τζων, Κατσανδρή Αθανάσιο, Ματθιόπουλο Δ. Χαράλαμπο, Ρετσίνα Αλέξανδρο και Σεφερλή Νικόλαο⁵⁵⁴.

Η εκλογική αναμέτρηση της 16^{ης} Απριλίου 1895 διεξήχθη με το σύστημα της στενής περιφέρειας, όπως το είχε επαναφέρει ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης κατά την τελευταία κυβερνητική του θητεία.

Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν συντριπτικό για το τρικουπικό κόμμα, με το «Εθνικό Κόμμα» του Θεόδωρου Δηλιγιάννη να κυριαρχεί κερδίζοντας τις 150 έδρες σε σύνολο 207, ενώ το «Νεωτεριστικό Κόμμα» του Χαρίλαου Τρικούπη έλαβε 15 έδρες⁵⁵⁵. Μάλιστα, ο Χαρίλαος Τρικούπης δεν καταφέρνει να εκλεγεί⁵⁵⁶, παρόλο που έδωσε προσωπικά βάρος σε αυτήν την αναμέτρηση για την εκλογή του, μεταβαίνοντας και στην εκλογική του περιφέρεια, το Μεσολόγγι, κάτι που δεν συνήθιζε⁵⁵⁷. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» γράφει χαρακτηριστικά για τον αποκλεισμό του:

Είχε καιρόν να πάθη τοιούτον πάθημα ο πρώην πρωθυπουργός. Το υπέστη αρκετάς φορές από τον πρεσβύτερον των Δεληγεώργηδων. Το υφίσταται και τώρα και από τον νεώτερον. Τον οποίον ενόμιζεν ότι παίζει ως παίζει η γάτα ποντικών. Ο ποντικός εθέριασε κ' έφαγε την γάταν. Διότι η γάτα έγινεν επ' εσχάτων πολύ αχαμνή. Η απουσία του Χ. Τρικούπη στερεί βεβαίως την Βουλήν ενός σπουδαίου συζητητού, μιας πρωτοβάθμου κοινοβουλευτικής δυνάμεως· αλλ' ο άνθρωπος ημάρτησε πολύ.

⁵⁵³ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 24^{ης} Μαρτίου 1895.

⁵⁵⁴ Εφημερίδα «Εσθινή», φύλλο της 5^{ης} Απριλίου 1895.

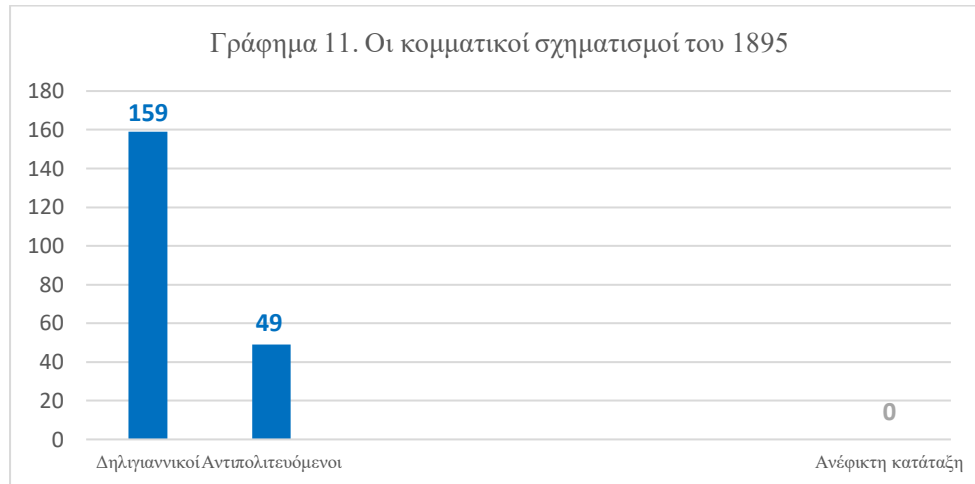
⁵⁵⁵ ΙΕΕ (1977). Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913..., ό.π., σ. 38. Ο Μαρκεζίνης (1967) αποτυπώνει με τον ακόλουθο τρόπο τα αποτελέσματα: 140 έδρες οι οπαδοί του Δηλιγιάννη, 18 έδρες του Τρικούπη, 16 φίλοι του Ράλλη και 33 ανεξάρτητοι. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964*..., ό.π., σ. 261.

⁵⁵⁶ Για τρεις ψήφους. Για το ζήτημα, έγραφε στην αδερφή του Σοφία χαρακτηριστικά πως εξελέγη «ανθ' ημών ο Γουλιμής», γνωστός δικηγόρος στο Μεσολόγγι, που είχε εκλεγεί δύο φορές με το κόμμα του Τρικούπη και τώρα εκλεγόταν με το κόμμα του Δηλιγιάννη. Ο πρώην πρωθυπουργός τηλεγραφούσε στην αδερφή του πως ο Μιλτιάδης Γουλιμής είχε λάβει 3.009 ψήφους (κέρδιζε τη δεύτερη εκλόγιμη θέση, πίσω από τον Δεληγεώργη) και ο Τρικούπης 3.006 ψήφους. Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις παίζει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*..., ό.π., σ. 541.

⁵⁵⁷ Ο Τρικούπης πήγε στο Μεσολόγγι συνοδευόμενος από επιτελείο οκτώ φίλων του. Μαζί του αναχώρησε ο Νικόλαος Μακρής, τέως αρχηγός της χωροφυλακής, με τον οποίο ο Τρικούπης κατήρτισε συνδυασμό. Ο αντίθετος συνδυασμός αποτελείτο από τους Λεωνίδα Δεληγεώργη και Μιλτιάδη Γουλιμή ενώ ως ανεξάρτητος εκτέθηκε ο πρώην καθηγητής του Πανεπιστημίου Ν. Γουναράκης. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 1^{ης} Μαρτίου 1895.

Όταν ναυαγήσει ο Κορδονικός αντίπαλός του, ας ελπίσωμεν ότι το Έθνος δεν θα σπεύσει να τον ανακηρύξει και πάλιν Σωτήρα⁵⁵⁸.

Η αποτύπωση της δύναμης των κομματικών σχηματισμών της Βουλής του 1895 είναι η ακόλουθη: 159 Δηλιγιαννικοί και 49 Αντιπολιτευόμενοι⁵⁵⁹.

⁵⁵⁸ Η «Ακρόπολις» έγραφε για τον Λεωνίδα Δεληγεώργη ότι «έφαγε το Μεγαθήριον» και ότι θα εισέλθει στο Βουλευτήριο με ένα είδος ιδιάζουσας αίγλης: «όχι ως Τουρκοφάγος αλλά Τρικουποφάγος». Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 17^{ης} Απριλίου 1895.

⁵⁵⁹ Από τη μελέτη του ημερήσιου τύπου αντλούνται περισσότερες πληροφορίες για την κατάταξη των βουλευτών. Οι Δηλιγιαννικοί αριθμούσαν 113 βουλευτές, οι Ραλλικοί 21 βουλευτές, οι Τρικουπικοί 17, οι Ανεξάρτητοι 15, οι Αχρωμάτιστοι: 8 και οι Καραπανικοί 3. Αναλυτικά οι *Ραλλικοί* βουλευτές ήταν οι ακόλουθοι: 1. Βούλτσος Κων/νος (Ζακύνθου), 2. Δεληγεώργης Λεωνίδας (Μεσολογγίου), 3. Δόγκας Δημοσθένης (Ηλείας), 4. Ευταξίας Αθανάσιος (Λοκρίδος), 5. Καλούτσης Διονύσιος (Κυθήρων), 6. Λαδόπουλος Αθανάσιος (Σύρου), 7. Μαλέας Γεώργιος (Μεγαρίδος), 8. Ματάλας Δημοσθένης (Λακεδαιμόνος), 9. Μαυρομιχάλης Αθανάσιος Πιερράκος (Οιτύλου), 10. Μεγαπάνος Ιωάννης (Τριχωνίας), 11. Νικολαΐδης Γεώργιος (Μεγαρίδος), 12. Πετιμεζάς Λεωνίδας (Καλαβρύτων), 13. Πετροπουλάκης Γ. (Γυθείου), 14. Ράλλης Δημήτριος (Αττική), 15. Ρίτσος Π. (Επιδάυρου Λιμηράς), 16. Σισίνης Ιωάννης (Ηλείας), 17. Σισμάνης Γεώργιος (Ναυπακτίας), 18. Σχινάς Νικόλαος (Βόλου), 19. Τριανταφυλλάκος Νικόλαος (Μαντινείας), 20. Φλέσσας Κων/νος (Καλαμών) και 21. Φορέστης Σπυρίδων Τυπάλδος (Πάλλης). Οι *Τρικουπικοί* βουλευτές: 1. Βελλίνης Κίμων (Καρδίτσης), 2. Γκουζούλης Νικόλαος (Λακεδαιμόνος), 3. Δρόσος Νικόλαος (Τήνου), 4. Ζέγγελης Ηλίας (Μαντινείας), 5. Θεοτόκης Γεώργιος (Κέρκυρας), 6. Καλκάνης Αγγελος (Λευκάδος), 7. Καραπάυλος Νικόλαος (Πυλίας), 8. Μαυρομμάτης Επαμεινώνδας (Βονίτσης), 9. Μελετόπουλος Αριστείδης (Λακεδαιμόνος), 10. Μερλόπουλος Παναγιώτης (Μεσσήνης), 11. Μπούτος Περικλής (Μεσσήνης), 12. Σιμόπουλος Ανάργυρος (Παρνασσίδος), 13. Στάης Σπυρίδων (Κυθήρων), 14. Σταμούλης Ιωάννης (Καρδίτσης), 15. Σχινάς Τρύφων (Φθιώτιδας), 16. Τερτίπης Δημήτριος (Καρδίτσης) και 17. Τσαμακίδης Ξενοφών (Καρδίτσης). Οι *Ανεξάρτητοι* βουλευτές: 1. Βαλέτας Αριστομένης (Θήρας), 2. Βαλσαμάκης Νικόλαος (Κραναίας), 3. Βουλπιώτης Δημήτριος (Ευρυτανίας), 4. Γκίκας Παντελής (Υδρας), 5. Γουλιμής Μιλτιάδης (Μεσολογγίου), 6. Δελένδας Πέτρος (Θήρας), 7. Κανάρης Αλέξανδρος (Ψαρρών), 8. Καραλίβανος Λουκάς (Παρνασσίδος), 9. Κοντόσταυλος Αλέξανδρος (Καρυστίας), 10. Κόρπας Γεώργιος (Κέας), 11. Νομικός Νικόλαος (Θήρας), 12. Παπαμιχαλόπουλος Κων/νος (Επιδάυρου Λιμηράς), 13. Ρωμανός Αθως (Κραναίας), 14. Φιλάρετος Γεώργιος (Βόλου) και 15. Χατζόπουλος Δημήτριος (Ευρυτανίας). Οι *Αχρωμάτιστοι*: 1. Ανδρίτσος Γεώργιος (Δωρίδος), 2. Δηλιγιάννης Θεόδωρος Π. (Γόρτυνος), 3. Κανελλόπουλος Χαράλαμπος (Ολυμπίας), 4. Κοκκέβης Ευστάθιος (Τριφυλίας), 5. Μαστραπάς Χρήστος (Δωρίδος), 6. Πετούσης Γεώργιος (Θηβών), 7. Σάλμας Νικόλαος (Καλαμών) και 8. Τόμας Αλοΐσιος (Σύρου). Τέλος, οι *Καραπανικοί* βουλευτές ήταν οι ακόλουθοι: 1. Βαρζέλης Σπυρίδων (Άρτης), 2. Βότσαρης Χρήστος (Άρτης) και προφανώς ο Καραπάνος Κων/νος (Άρτης). Η αναντιστοιχία μεταξύ του αριθμού των αντιπολιτευομένων οφείλεται στο γεγονός ότι πολλοί εξ αυτών έδωσαν τη ψήφο τους στο υπουργείο και υπολογίζονται στους Δηλιγιαννικούς.

9.4. Η Βουλή του 1895

Η νέα Βουλή, η ΙΔ', συγκαλείται σε σύνοδο στις 15 Μαΐου 1895⁵⁶⁰. Πρόεδρος της Α' Συνόδου εκλέγεται ο Αλέξανδρος Ζαΐμης (βουλευτής Καλαβρύτων) με 148 ψήφους, ενώ ο υποψήφιος της αντιπολίτευσης (και άλλοτε πρόεδρος του Κοινοβουλίου) Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας) λαμβάνει 41 ψήφους⁵⁶¹.

Ο Γιαννουλόπουλος (2001) γράφει ότι ο Δηλιγιάννης κληρονόμησε τρία μεγάλα προβλήματα: την πτώχευση, την έκρυθμη κατάσταση στην Κρήτη και την ύπαρξη της Εθνικής Εταιρείας της οποίας αγνοούσε την ύπαρξη⁵⁶².

Σε σχέση με την πτώχευση, ο Δηλιγιάννης προσπάθησε να καθησυχάσει τους δανειστές, ιδρύοντας μια φαινομενικά ανεξάρτητη αρχή, το «Διοικητικό Συμβούλιο της υπηρεσίας του Δημοσίου χρέους». Προκειμένου να υπάρξει συμβιβασμός για τον διακανονισμό του δημοσίου χρέους, η επιδίωξη ήταν θεωρητικά η συμμετοχή των ξένων ομολογιούχων στις κρατικές εισπράξεις κατά βάση από μονοπώλια (αλατιού, σπύρων, τραπεζολόχαρων, πετρελαίου κλπ.). Ουσιαστικά επρόκειτο για μια έμμεση υπόσχεση συμμετοχής των ξένων στον κρατικό κορβανά. Στην πράξη δεν προέκυψε μήτε έδαφος έμπρακτης συνεργασίας μήτε ολοκληρωμένη λύση. Η διαδικασία λήγει τον Οκτώβριο του 1896, μετά από διεξαγωγή μυστικών επαφών μέσω της Εθνικής Τράπεζας, που οδήγησαν σε ένα αποτέλεσμα που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό και από τις δύο πλευρές⁵⁶³. Ωστόσο, ο συμβιβασμός αυτός δεν πήρε επίσημη μορφή, καθώς αναζωπυρώθηκε το Κρητικό Ζήτημα⁵⁶⁴, με τις εξελίξεις να οδηγούν τελικά στον πόλεμο του 1897 και στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στη χώρα μας.

⁵⁶⁰ Η κυβέρνηση του Νικολάου Δηλιγιάννη, παρά τον υπηρεσιακό της χαρακτήρα, διατηρήθηκε 4,5 μήνες στην εξουσία, έως τις 31 Μαΐου 1895.

⁵⁶¹ ΠΣΒ, περ. Α', συν. Α', συνεδρίαση 29^{ης} Μαΐου 1895, σ. 56-58.

⁵⁶² Την ύπαρξη της Εθνικής Εταιρείας δεν τη γνώριζε κανείς άλλος πλην των ελαχίστων μελών της που ήταν όλοι τους στρατιωτικοί. Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). *«Η ευγενής μας τύφλωσις...»*, *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 131-132. Σύμφωνα με την Μαρωνίτη η Εθνική Εταιρεία ιδρύθηκε στις αρχές του Νοεμβρίου του 1894, από 14 μέλη που είχαν τον βαθμό του ανθυπολοχαγού (εκτός από τον Κωνσταντίνο Κωνσταντινόπουλο) που ήταν υπολοχαγός ενώ στα τρία ιδρυτικά της μέλη εμφανίζονται οι Κ. Πάλλης, Π. Μελάς (ανθυπολοχαγοί) και ο Κ. Κωνσταντινόπουλος (ανθυπολοχαγός). Βλ. Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 105.

⁵⁶³ Συγκεκριμένα, οι ξένοι ομολογιούχοι επρόκειτο να εισπράξουν το 40% των άρτιων τόκων για τα δάνεια των μονοπωλίων και της κεφαλαιοποίησης και το 32% για τα υπόλοιπα, οι υπέγγυοι πρόσοδοι περιορίζονταν στα μονοπώλια και τον καπνό και τα πλεονάσματα θα μοιράζονταν εξ ημισείας, όπως και τα έσοδα που θα προέκυπταν από μια ανατίμηση της δραχμής. Τέλος, το μισό των πλεονασμάτων που θα διανέμονταν θα κατέληγαν στη χρεωλυσία και θα περιοριζόταν στο 1% του άρτιου τόκου για κάθε χρόνο. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 89.

⁵⁶⁴ Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). *«Η ευγενής μας τύφλωσις...»*, *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 156-161.

Η διεξαγωγή των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων (με τη σημαντική συμβολή και ευεργετών, όπως του Ευάγγελου Ζάππα και του Γεωργίου Αβέρωφ⁵⁶⁵) αποτέλεσε ένα σύντομο ευχάριστο διάλειμμα από τη διεθνή περιδίνηση και από την ουσιαστική απομείωση της ισχύος της δημόσιας διοίκησης. Μέσα σε ουσιαστικά 14 μήνες, το όραμα του Πιέρ Ντε Κουμπερτέν λάμβανε σάρκα και οστά, με την Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων να προσφέρει τη δυνατότητα για την απρόσκοπτη τέλεση 43 αγωνισμάτων. Η πανηγυρική έναρξη στις 25 Μαρτίου 1896 (ημέρα Εθνικής Παλιγγενεσίας και Κυριακή του Πάσχα) ξαναέβαζε την Ελλάδα στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος, αυτή τη φορά για θετικό λόγο. Ωστόσο, η τέλεσή τους έγινε σε μια περίοδο εθνικιστικού παροξυσμού, στον οποίο πρωτοστάτησε η Εθνική Εταιρεία.

Η Εθνική Εταιρεία αποτελεί μια πολύ ισχυρή εξωθεσμική οργάνωση, με κυρίαρχο ρόλο στα ελληνικά πολιτικά πράγματα την περίοδο 1895- 1897. Σύμφωνα με την εγκύκλιό της, αναλάμβανε να συντονίζει και να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες για την απελευθέρωση των αλύτρωτων Ελλήνων. Το ενδιαφέρον της δεν ήταν σε καμία περίπτωση κομματικό, ενώ όλοι μπορούσαν να έχουν θέση στους κόλπους της. Τοποθετείτο λοιπόν υπεράνω τάξεων και κομμάτων, ενώ δήλωνε πρόθυμη να βοηθήσει κάθε κυβέρνηση η οποία θα αναγνώριζε ως ύψιστο μέλημα την ανασύσταση των στρατιωτικών δυνάμεων του Έθνους για την πραγματοποίηση των εθνικών αγώνων⁵⁶⁶.

Οι «νεκρές μονάδες», η ανυπαρξία στρατοπέδων, η απουσία εκπαίδευσης και η περιστολή των αμυντικών δαπανών (η οποία είχε ξεκινήσει πριν από την πτώχευση του 1893), συνέθεταν μια γενική εικόνα αδυναμίας και δημιουργούσαν ένα αίσθημα έλλειψης εμπιστοσύνης τόσο στους πολιτικούς συλλήβδην όσο και στο Στέμμα⁵⁶⁷.

Επιπλέον, «συντεχνιακοί» λόγοι επέτειναν το παραπάνω αίσθημα. Κομβικό εν προκειμένω ήταν το ζήτημα του μισθολογίου προς όφελος των «τεχνικών» σωμάτων, του πυροβολικού και του μηχανικού. Αντίστοιχα, οι αξιωματικοί των συγκεκριμένων σωμάτων ευνοούνταν στους προβιβασμούς στις «γενικές θέσεις». Οι αξιωματικοί του πεζικού, του ιππικού και του οικονομικού δεν έμειναν άπραγοι. Απεναντίας κινήθηκαν συντονισμένα υποβάλλοντας ομαδικά τις παραιτήσεις τους από τη Λέσχη των

⁵⁶⁵ Την ίδια περίοδο αναμαρμαρώνεται το αρχαίο παναθηναϊκό στάδιο, το οποίο είναι πλέον γνωστό και ως «Καλλιμάρμαρο».

⁵⁶⁶ Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). «Η ευγενής μας τύφλωσις...», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 132-135.

⁵⁶⁷ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 95.

αξιωματικών στις 20 Νοεμβρίου 1896 (υποβλήθηκαν 1000 παραιτήσεις). Αυτή η κίνηση είχε έντονη σημειολογία λόγω του σκοπού για τον οποίο δημιουργήθηκε. Η Στρατιωτική Λέσχη συστήθηκε μετά από πρωτοβουλία του Διαδόχου Κωνσταντίνου, ο οποίος ήταν και ο πρόεδρος της και απέβλεπε αποκλειστικά στη σύσφιξη των συναδελφικών δεσμών μεταξύ των αξιωματικών των διαφόρων όπλων του στρατού και της θάλασσας. Πριν από τη δημιουργία της Στρατιωτικής Λέσχης υπήρχαν άλλες Λέσχες, διαφορετικές για κάθε όπλο. Αυτές καταργήθηκαν με Βασιλικό Διάταγμα και στην καινούργια Στρατιωτική Λέσχη, με Πρόεδρο τον Διάδοχο, προσχώρησε το σύνολο των αξιωματικών. Σύμφωνα με την «Ακρόπολις» οι αξιωματικοί υπέβαλαν την παραίτησή τους εξαιτίας: 1. Της γενικής κατάστασης του στρατού, η οποία δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντική λόγω της εκπαίδευσης, της εκγυμνάσεως, του οπλισμού και του οργανισμού και 2. Του παραγκωνισμού των δύο όπλων υπέρ των τεχνικών όπλων. Οι προβιβάσιμοι του προηγούμενου έτους έδωσαν αφορμή για να εκδηλωθεί η υποβόσκουσα δυσaréσκεια⁵⁶⁸. Παράλληλα, σημειώθηκαν και μαζικές παραιτήσεις αξιωματικών από τον βαθμό του λοχαγού και κάτω στις επαρχιακές φρουρές.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Βασιλιάς, άρτι αφιχθείς από την Αυστροουγγαρία, μετά από συνομιλία με τον Υπουργό Εξωτερικών, κόμη Γκολουχόφσκυ, ο οποίος επεσήμανε την κακή κατάσταση του ελληνικού στρατού και την απειθαρχία των Ελλήνων αξιωματικών⁵⁶⁹, απευθύνει διάγγελμα στον πρωθυπουργό και στον ελληνικό λαό, τον οποίο καλεί υπέρ της ενίσχυσης του αξιόμαχου των ενόπλων δυνάμεων:

Κύριε πρωθυπουργέ,

Τα κατά το έαρ τελεσθέντα γενικά γυμνάσια μονάδων στρατού απέδειξαν επιβαλλομένην την ανάγκην τελέσεως τιούτων δια μεγαλειτέρων ομάδων.

Επιθυμών δε όπως η εκγύμνασις του Ελληνικού στρατού αποτελέση το θεμέλιον της οργανώσεως αυτού και καταστήση αυτόν άξιον της αποστολής του, κρίνω επείγουσαν την σύστασιν μονίμου στρατοπέδου εν ω αποχωριζόμενος ο στρατός εκ των έργων της συνήθους εν ταις πόλεσιν υπηρεσίας θέλει επιδοθή εις την εκτέλεσιν στρατιωτικών έργων και μεγάλων γυμνασίων αφοσιούμενος αποκλειστικώς εις την στρατιωτικήν αυτού εκπαίδευσιν.

Προς τούτο θεωρώ απαραίτητον να κληθή η εφεδρία υπό τας σημαίας προς σχηματισμόν δυνάμεως εκ δέκα μέχρι δώδεκα χιλιάδων ανδρών, συμπληρωθώσι δε και πάσαι αι ανάγκαι των εφίππων σωμάτων.

Επάναγκες επίσης θεωρώ να συστηθή επιτροπή εξ ανωτέρων αξιωματικών όπως αποφανθή περί του δια τον στρατόν καταλληλοτέρου όπλου, η δε Κυβέρνησις να

⁵⁶⁸ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1895.

⁵⁶⁹ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 91.

προβή εις την προμήθειαν του υπό της επιτροπής αποδεκτού γενησομένου συστήματος.

Δια των μέτρων τούτων και των προς ταύτα σχετιζομένων συμπληρωματικών πέποιθα ότι θέλει εξασφαλισθή η επιτυχία του επιδιωκομένου σκοπού.

Από ετών ήδη κύριε Πρωθυπουργέ ο Ελληνικός στρατός απασχολείται εις ποικίλας υπηρεσίας εξερχομένας του αυστηρού κύκλου των έργων αυτού, είνε δε καιρός να επανέλθῃ εις την μόνην σύμφωνον τῷ προορισμῷ του απασχόλησιν, την σύντομον εκγύμνασιν αυτού και τον κατά το μέτρον των οικονομικών δυνάμεων του Κράτους τελειότερον καταρτισμόν του.

Την πραγμάτωσιν διακαούς πόθου μου περί της στρατιωτικής συστάσεως της χώρας θέλει εγκαίνισῃ η σύστασις του μονίμου τούτου στρατοπέδου ην εμπιστεύομαι εις την Κυβέρνησίν μου.

Ὅλως Υμέτερος⁵⁷⁰.

Η Εθνική Εταιρεία κέρδιζε διαρκῶς ἔδαφος και αύξανε την επιρροή της. Έφτασε, δε, ἔως το σημείο να αποστείλῃ υπόμνημα απευθείας στο γραφεῖο του Βασιλιά, καλώντας τον να προχωρήσει στην ανασύνταξη του στρατού, στον εξοπλισμό των υπόδουλων Ελλήνων και στην αναβάθμιση της ισχύος των ενόπλων δυνάμεων. Η δυναμική της ήταν εξόχως αξιόλογη. Από τα 14 μέλη που ήταν ο αρχικός πυρήνας της, μέσα σε έναν χρόνο ἔφτασε να αριθμεί 2.000 μέλη, τα οποία οργανώθηκαν σε 40 τμήματα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στόχο της αποτέλεσε η μύηση και «επιλέκτων» πολιτών (κατά τα πρότυπα της Φιλικής Εταιρείας), με επικεφαλής της οργάνωσης την «Αόρατη Αρχή». Ο Γιαννουλόπουλος (2001) γράφει ότι επίλεκτοι πολίτες δεν είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις αρχαιρεσίες που γίνονταν ανά δύο χρόνια για την ανάδειξη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας. Τα αποτελέσματα της έρευνάς του, καταδεικνύουν την εσφαλμένη εντύπωση ότι η Εταιρεία είχε «ίσο αριθμό στρατιωτικών και πολιτικών μελών». Ο ίδιος συγγραφέας απαριθμεί τα ονόματα του εικοσαμελούς Διοικητικού Συμβουλίου, 13 αξιωματικών και 7 πολιτών⁵⁷¹.

Επίσης, επιφανείς εκπρόσωποι του πνευματικού, καλλιτεχνικού και ακαδημαϊκού κόσμου έγιναν μέλη της. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν λογοτέχνες, όπως ο

⁵⁷⁰ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 24^{ης} Νοεμβρίου 1896.

⁵⁷¹ Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). «Η ευγενής μας τύφλωσις...», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 38- 42.

Γρηγόριος Ξενόπουλος και ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, ζωγράφοι, όπως ο Νικηφόρος Λύτρας, αλλά και ο καθηγητής Ιστορίας Σπυρίδων Λάμπρος⁵⁷².

Στο επίκεντρο της Εθνικής Εταιρείας⁵⁷³ βρίσκεται η Μακεδονία, στην οποία είχε ήδη στρέψει το ενδιαφέρον η Βουλγαρία επιδιώκοντας να γίνει η «απελευθερώτρια» των πληθυσμών από τον οθωμανικό-μουσουλμανικό ζυγό. Στόχος ήταν η προπαγάνδισή υπέρ της λήψης ενεργειών για τη Μακεδονία (π.χ. στις 20 Οκτωβρίου 1896 έγιναν μνημόσυνα υπέρ των πεσόντων ανταρτών στον Μακεδονικό Αγώνα) και η δημιουργία μονάδων που θα αναλάμβαναν δράση στα πεδία των μαχών. Για τους παραπάνω λόγους, διοργανώνονται έρανοι για τη συγκέντρωση χρηματικών ποσών, με τις κοινότητες των Ελλήνων του εξωτερικού και τους Αιγύπτιους, να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Την ίδια περίοδο συγκροτούνται αντάρτικα σώματα τα οποία αποστέλλονται στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1896. Αντίστοιχες ήταν οι επιδιώξεις για την Ήπειρο, ενώ η Εταιρεία διατηρούσε διαύλους στην Κρήτη⁵⁷⁴.

Στην Κρήτη, τα πνεύματα ήταν για ακόμη μια φορά οξυμμένα. Μετά την «ατυχή επανάσταση» του 1889, την οποία είχαν κηρύξει οι «Καραβανάδες» (δηλαδή οι συντηρητικές δυνάμεις της κρητικής κοινωνίας), για μικροπολιτικούς λόγους, το νησί βρίσκεται σε αναβρασμό. Οι «ξυπόλυτοι» (δηλαδή το κόμμα των Φιλελευθέρων) δεν πρόλαβαν να αξιοποιήσουν την πλειοψηφία τους αφού η αντιπολίτευση αποχώρησε από

⁵⁷² Ο Σπυρίδων Λάμπρος αγόρευε στις αίθουσες του Πανεπιστημίου υπέρ της Πατρίδος. Μετά τον πόλεμο, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης εκφώνησε στη Βουλή λόγο, που υποστήριζε πως «ουδέν εγνώριζε» και πως «εις τους καθηγητάς δεν είχε ανατεθή η της εξωτερικής πολιτικής διαχείρισις αλλά μαθημάτων ορισμένων η διδασκαλία», θέλοντας να πλήξει τον Σπυρίδωνα Λάμπρο για την ανάμειξή του με τα της πολιτικής. Γαζή, Φ., «Συμβολικός Λόγος και Πολιτική Πρακτική κατά την περίοδο του πολέμου του 1897: Σύγκλιση, απόκλιση, σύγκρουση» στο *Ο Πόλεμος του 1897*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 106-107.

⁵⁷³ Η Εθνική Εταιρεία είχε την υποστήριξη μιας πολύ σημαντικής μερίδας του τύπου, με ουσιαστική εξαίρεση να αποτελεί μέχρι ενός σημείου η εφημερίδα «Ακρόπολις», που όμως και εκείνη μείωσε σταδιακά τους εχθρικούς τόνους, με τον εκδότη της, Βλάσση Γαβριηλίδη, να δέχεται απειλή από την τριμελή επιτροπή αξιωματικών. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 227.

⁵⁷⁴ Εκτός από την Εθνική Εταιρεία, υπήρχε και ο «Ελληνισμός», μια οργάνωση που ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1892, με παρεμφερείς στόχους (το καταστατικό του δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ τον Σεπτέμβριο του 1893). Ως ηγετικά στελέχη περιλάμβανε προσωπικότητες της ακαδημαϊκής κοινότητας, όπως οι Παύλος Καρολίδης (καθηγητής στην έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους), Γεώργιος Χατζιδάκις (καθηγητής Γλωσσολογίας), Κωνσταντίνος Λογοθέτης (καθηγητής Φιλοσοφίας) και Νεοκλής Καζάζης. Ο «Ελληνισμός», κατά την κρίσιμη εκείνη περίοδο, υιοθέτησε μια πιο ήπια στάση σε σχέση με την «Εθνική Εταιρεία». Η στρατηγική του, έχοντας μακροπρόθεσμη στρατηγική, δεν στόχευε στη διεξαγωγή πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (ο πόλεμος αποτελούσε έσχατο μέσο). Ο χαρακτήρας του «Ελληνισμού» ήταν αντισλαβικός αφού υπήρχε η αντίληψη ότι η Μακεδονία και η Θράκη κινδύνευαν κατά κύριο λόγο από τους Βουλγάρους. Η μετριοπάθειά της συγκεκριμένης οργάνωσης «χάθηκε» μετά την ήττα στον πόλεμο, όπου απέκτησε έναν πιο έντονο αντικοινοβουλευτικό χαρακτήρα. Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910...*, ό.π., σ. 115- 120.

τη Γενική Συνέλευση και κήρυξε την Ένωση με την Ελλάδα⁵⁷⁵. Μάλιστα η αντιπολίτευση κατηγορούσε τους Φιλελευθέρους για έλλειψη πατριωτισμού⁵⁷⁶. Αυτό το γεγονός οδηγεί την Πύλη στην ανάκληση των προνομίων της Χαλέπας. Για μια πενταετία η Κρήτη υφίστατο τις συνέπειες της «ατυχούς επανάστασης» του 1889⁵⁷⁷.

Υπό αυτές τις συνθήκες προκύπτει η ιδέα της «μεταπολίτευσης», δηλαδή της ανακήρυξης της Κρήτης ως αυτόνομης ή ημιαυτόνομης Πολιτείας, με κύριο εκφραστή τον δικαστή Μανούσο Κούνδουρο. Απώτερος σκοπός παρέμενε η Ένωση. Όμως η Μεταπολιτευτική Επιτροπή θεωρούσε ότι οι συνθήκες δεν ήταν ακόμα ώριμες για την ένοπλη ρήξη με την οθωμανική διοίκηση και το στράτευμά της. Η επικυριαρχία του Σουλτάνου και η προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων θα εξασφάλιζε τον απαραίτητο χρόνο προετοιμασίας. Υπό αυτές τις συνθήκες η Επιτροπή ζητά την ανακήρυξη του νησιού σε αυτόνομη πολιτεία φόρου υποτελή στον Σουλτάνο και την πλήρη επαναφορά των προνομίων της Χαλέπας⁵⁷⁸. Όμως οι ενέργειες της Επιτροπής θα αποβούν άκαρπες.

Την ίδια περίοδο, οι σφαγές Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεννούν ελπίδες επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ της προστασίας των μειονοτήτων και των συμμάχων τους στα Βαλκάνια. Όμως, στην παρούσα συγκυρία, η Αγγλία, η Γαλλία, η Ρωσία καθώς και η Γερμανία και η Αυστρία, δεν έχουν το παραμικρό ενδιαφέρον, μήτε προχωρούν σε κάποια σύσταση ή υπόδειξη προς την Πύλη προς διευθέτηση του ζητήματος στην Κρήτη⁵⁷⁹.

Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να οδηγηθεί σε ελληνοτουρκικό πόλεμο. Ο Δηλιγιάννης όσο ήταν στην αντιπολίτευση, με την αμέριστη συμπαράσταση της κοινής γνώμης, εκμεταλλεύτηκε στο έπακρον το κρητικό ζήτημα.

⁵⁷⁵ Το κόμμα των Φιλελευθέρων, οι (τέως) ξυπόλυτοι, στις εκλογές του Απριλίου 1889, εξέλεξαν 39 από τους 49 πληρεξουσίους της χριστιανικής πλειοψηφίας καθώς και τους μισούς από τους 31 πληρεξουσίους των τουρκοκρητών. Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). *«Η ευγενής μας τύφλωσις...»*, *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 143-144.

⁵⁷⁶ Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, που είχε εκλεγεί με τους Φιλελεύθερους στη Γενική Συνέλευση του νησιού το 1889 έγραφε πως «η Εθνική Ιδέα εσύρθη εις τον βόρβορον των κομματικών παθών, χρησιμεύσασα ως αντιπολιτευτικόν απλώς όργανον». Γιαννουλόπουλος Γ., «Πολιτικές Όψεις του Ελληνοτουρκικού Πολέμου» στο *Ο Πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 47.

⁵⁷⁷ Συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί αποβίβασαν στρατό, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής (ο Χριστιανός διοικητής) αντικαταστάθηκε από τον Τουρχάν πασά ενώ οι Κρήτες εξοργίστηκαν περαιτέρω με τις δολοφονίες των χριστιανών προυχόντων στην ύπαιθρο. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 221- 222.

⁵⁷⁸ Χαλκιαδάκης, Ε. (2013). *Κρήτη, 1898- 1913. Από την «Αυτονομία» στη Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική Αυτονομία και το Ενωτικό Αίτημα*. Περιφέρεια Αττικής, σ. 32.

⁵⁷⁹ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 222.

Πλέον ως επικεφαλής του Υπουργικού Συμβουλίου κατέβαλλε προσπάθειες για να ελέγξει και να αποτρέψει την εκδήλωση του επαναστατικού κινήματος στο νησί. Η αντιπολίτευση υποστηρίζει την Αυτονομία, ενώ η Εθνική Εταιρεία επιλέγει για τον εαυτό της τον ρόλο της «ηγεσίας του γένους»⁵⁸⁰.

Τελικά, η Ευρώπη ανέλαβε την πρωτοβουλία για τη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος. Όμως, η ιστορία δεν προσφέρει μήτε ένα παράδειγμα στο οποίο οι άρχοντες της Κωνσταντινούπολης υπέκυψαν ειρηνικώς στην παραμικρή μεταρρύθμιση στο τουρκικό κράτος η οποία έθιγε, έστω και ακροθιγώς, την απόλυτη κυριαρχία του Σουλτάνου και την υπεροχή των Τούρκων απέναντι στους χριστιανούς. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις - αν και ήταν ενήμερες για αυτούς τους απαράβατους κανόνες της τουρκικής πολιτικής- ανέλαβαν την αναδιοργάνωση των Κρητικών πραγμάτων⁵⁸¹. Σύμφωνα, με τη λύση που πέτυχαν (η οποία είχε αρχίσει να διαφαίνεται από τον Αύγουστο του 1896 και μετά), μετά από έντονες πιέσεις, η Πύλη, αποδέχτηκε την επαναφορά και τη διεύρυνση των προνομίων της Χαλέπας.

Έπειτα από διακοπή ενός μήνα, η Βουλή ξεκινά τις εργασίες της με τον πρωθυπουργό να ενημερώνει για την κατάσταση στην Κρήτη:

Δύναμαι να ανακοινώσω εις την Βουλήν ποίαν η Κυβέρνησις έχει γνώμην επί των εν Κρήτη πραγμάτων. Εν Κρήτη εκτελείται εργασία σκοπούσα να παρασκευάση την εφαρμογήν των νέων θεσμών οίτινες εδόθησαν εις αυτήν. Την εργασίαν ταύτην ανέλαβον να διεξαγάγωσιν αι Δυνάμεις, επομένως ημείς νομίζομεν, ότι δεν έχομεν καθήκον να αναμιχθώμεν, ουδέ να μεταβώμεν εις Κρήτην ίνα ανατρέψωμεν εκείνο το οποίο αι Δυνάμεις είχαν αποφασίσει. Την γνώμην ταύτην επί του παρόντος δεν έχομεν, βλέπομεν τα γεγονότα, επιτηρούμεν αυτά, προσδοκώμεν δ' ότι αι Δυνάμεις θέλουσι βεβαίως κατορθώσει να άρωσι πάντα τα προς εφαρμογήν του νέου συστήματος επιπροσθούντα και παρεμβαλλόμενα προσκόμματα και ότι οι νέοι θεσμοί της Κρήτης θέλουσι λειτουργήσει προσεχώς⁵⁸².

Η ενημέρωση της Βουλής από την κυβέρνηση για 1500 νέες σφαγές στην Κρήτη ξεσηκώνει την αντιπολίτευση. Ο Δημήτριος Ράλλης απειλούσε με επανάσταση με τον πρωθυπουργό να του απαντά ότι εάν θελήσει να προκαλέσει επανάσταση θα βρεθεί αντιμέτωπος με τη δικαστική εξουσία. Ο Γεώργιος Θεοτόκης, διάδοχος του Χαρίλαου Τρικούπη αφού αρχικά θύμισε τί έλεγε η κυβέρνηση όσο βρισκόταν στην αντιπολίτευση, τάσσεται υπέρ της αποστολής των θωρηκτών στην Κρήτη.

⁵⁸⁰ Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). «Η ευγενής μας τύφλωσις...», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 154-155.

⁵⁸¹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 23^{ης} Ιανουαρίου 1897.

⁵⁸² Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 23^{ης} Ιανουαρίου 1897.

Η αντιπολίτευσις ἔλεγεν ὅτι ἡ μόνη λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος εἶνε ἡ ἐνωσις τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Τότε ὁ Πρωθυπουργὸς ἐμυκτήριζεν ἡμᾶς, τότε ὠμίλει περὶ τῶν ἀναστημάτων ἡμῶν καὶ περὶ τῶν βραχιόνων ἡμῶν. Τον ἐρωτῶ τί δια τῶν βραχιόνων αὐτοῦ νομίζει ὅτι θα κατορθώσῃ ἀφ' οὗ αἰματοκυλῖται ἡ Κρήτη;⁵⁸³

Ἡ Ἐθνικὴ Ἐταιρεία με τῇ σειρά τῆς προβάλλει τὴ λύση τῆς Ἑνώσεως ἀπευθύνοντας διάγγελμα στὸν κρητικὸ λαό:

Κρήτες ἀδελφοί,

Τύχη ἀγαθὴ! Ἡ ὥρα ἦρθε! Μετὰ μακρῶν αἰώνων οδύνας καὶ δάκρυα ἡ τύφλωσις τοῦ κατακτητοῦ κατέστησεν ἀδύνατον πάσαν συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς τυραννίας, πάσαν ανοχήν, πάσαν ἀπόπειραν συμβιώσεως ἀνεκτῆς μετὰ τοῦ ἀδιαλλάκτου ἐχθροῦ. Ἡ τελευταία δοκιμὴ τῆς πεπολιτισμένης Ευρώπης, θελούσης νὰ περισώσει τὰ ναυάγια τοῦ καθεστώτος καὶ χρυσώσει τὸ πρόσχημα πλαστῆς εἰρήνης, ἀπέτυχεν. Εἰς μάτην μυριάκις ἐθυσιάσατε τὴν δάφνην τῶν νικῶν, ἡτίς ἔστεψε τὰ ὄπλα τῆς Κρήτης, ἀτίμητον καρπὸν τῶν θυσιῶν καὶ τῶν αἱμάτων, εἰς τὰ συμφέροντα τῆς Ευρώπης (...). Κηρύξατε τὴν ἐνωσιν μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος! (...) Κηρύξατε τὴν ἐνωσιν καὶ θαρρεῖτε!⁵⁸⁴

Ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης, με τὸ κλίμα νὰ εἶναι αὐτό, ἀποφασίζει τὴν ἀποστολὴ δύο πλοίων τοῦ στόλου στὴν Κρήτη, ἐνῶ διατάσσει τὴν προπαρασκευὴ μιᾶς μοίρας τορπιλοβόλων καὶ τὴν ἀνάκληση τῶν θωρηκτῶν «Ψαρά» καὶ «Σπέτσαι», ποὺ εἶχαν σταλεῖ στὴ Γαλλία γιὰ ἐπισκευές⁵⁸⁵.

Ἡ ἐνταση κλιμακώνεται. Ἡ Πύλη στέλνει στρατὸ στα σύνορα, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ Δυνάμεις σκέφτονται τὴ διεθνή κατοχὴ τῶν κυριότερων πόλεων τῆς Κρήτης. Τὴν 1^η Φεβρουαρίου 1897, ἡ ἀποστολὴ στρατιωτικῆς δυνάμεις 1500 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν Τιμολέοντα Βάσσο (υπασπιστὴ τοῦ Βασιλιά καὶ συνταγματάρχην τοῦ πυροβολικοῦ), προκειμένου νὰ βρεθοῦν οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις προ τετελεσμένου γεγονότος, θὰ οἰζύνει τὴν ἀντιπαράθεση καὶ θὰ ἔχει ολέθριες συνέπειες.

Ἡ Ἑλλάδα περιπίπτει γιὰ ἀκόμη μιὰ φορὰ στὴ δυσμένεια τῶν Δυνάμεων ποὺ ἔχουν ἐντονὴ ναυτικὴ παρουσία στὴν Κρήτη. Ἀποτέλεσμα τῆς δυσμένειας εἶναι ὁ βομβαρδισμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοπέδου στὸ Ἀκρωτήρι (στὶς 9 Φεβρουαρίου 1897) καὶ ἡ καθήλωση τοῦ ἐλληνικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος⁵⁸⁶. Ἰδιαίτερα ἐχθρική ἦταν σταθερά ἡ Γερμανία, ποὺ προτείνει τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Πειραιᾶ.

⁵⁸³ Εφημερίδα «Ἀκρόπολις», φύλλο τῆς 25^{ης} Ἰανουαρίου 1897.

⁵⁸⁴ Στὴν ἴδια εφημερίδα, φύλλο τῆς 26^{ης} Ἰανουαρίου 1897.

⁵⁸⁵ Ἡ ἀποστολὴ τῶν ναυτικῶν καὶ χερσαίων δυνάμεων στὴν Κρήτη δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο παρά ἀποτυχημένη ἀπόπειρα ἐντυπωσιασμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης. Κλάνης, Α. (2019). «Στὸ κλουβὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ στενὴς μας κλεισμένοι». *Πολιτικὴ καὶ διπλωματία τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ολοκλήρωσης 1821- 1923*. Ἀθήνα: Πεδίο.

⁵⁸⁶ ΙΕΕ (1977). Νεώτερος Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὸ 1881 ὡς τὸ 1913..., ὅ.π., σ. 122

Ο πρωθυπουργός και το Στέμμα ήταν υπέρ της λύσης αυτής, όχι όμως και η Εθνική Εταιρεία η οποία τους κατηγορούσε ότι υποτάσσουν την πολιτεία και δεν συζητούσε τίποτα άλλο πλην της Ένωσης⁵⁸⁷. Παράλληλα οι Κρήτες βουλευτές που βρίσκονταν στην Αθήνα υπέγραψαν έγγραφο, απευθυνόμενοι στον Βασιλιά, τον Πρωθυπουργό και τους πρεσβευτές των Δυνάμεων δηλώνοντας με κάθε επισημότητα:

- Ότι η μοναδική λύση του Κρητικού ζητήματος, η οποία ανταποκρινόταν προς τα συναισθήματα του χριστιανικού πληθυσμού, ήταν η ένωση του νησιού με την Ελλάδα.
- Όλες οι υπόλοιπες λύσεις, οι οποίες είχαν δοκιμασθεί στο παρελθόν, οδήγησαν σε αποτυχία και φοβερές καταστροφές.
- Πίστευαν ότι η αυτή αποτυχία περιμένει και την σχεδιαζόμενη από τις Μεγάλες Δυνάμεις «τελείαν ή ατελή αυτονομίαν»⁵⁸⁸.

Μάταια ο Βασιλιάς προσπαθούσε να πείσει υπέρ της αποδοχής της αυτονομίας. Αντιθέτως του γύρισε ως «αντεπίστροφο» η προοπτική της τοποθέτησης στην Κρήτη ως Ύπατου Αρμοστή του δευτερότοκου γιου του, Γεώργιου, αφού δέχτηκε τη μομφή πως επιθυμεί τη δημιουργία ηγεμονιών, για να εξυπηρετήσει όλους τους άρρενες απογόνους του⁵⁸⁹.

Τελικά, οι Δυνάμεις καταλήγουν σε κοινή διακοίνωση στις 18 Φεβρουαρίου 1897, στην οποία ανακοινώνουν ότι κατά τις παρούσες περιστάσεις δεν είναι δυνατή η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και ότι κατά τη γνώμη τους η Νήσος Κρήτη θα έπρεπε να καταστεί αυτόνομη, έχουσα αυτοτελή Κυβέρνηση υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Για τον ίδιο λόγο προσκαλούσαν την Κυβέρνηση να αποσύρει από την Κρήτη τον ελληνικό στρατό και τα ελληνικά πολεμικά πλοία. Σε διαφορετική περίπτωση δήλωσαν ότι θα «μετέλθωσι μέτρα βιασμού, όπως επιβάλωσι την απόφασιν ταύτην προς διαρρύθμισιν του ζητήματος της Κρήτης». Την ίδια μέρα ο πρωθυπουργός απαντούσε: «Τηλεγραφήσατε ότι η ελληνική Κυβέρνησις δεν αποσύρει ούτε τον στρατόν, ούτε τον στόλον και ούτε υποχωρεί». Αυτή η απάντηση του τηλεγραφήθηκε σχεδόν σε όλες τις ευρωπαϊκές εφημερίδες⁵⁹⁰.

⁵⁸⁷ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1897.

⁵⁸⁸ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1897.

⁵⁸⁹ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 243.

⁵⁹⁰ Ό.π., φύλλο της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1897.

Κατόπιν των εξελίξεων αυτών, η Ελλάδα δίνει μια μακροσκελή και εν τοις πράγμασι αρνητική απάντηση, γεγονός που οδηγεί στον ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης από τις Δυνάμεις. Από τις 9 Μαρτίου 1897 η Κρήτη είναι «κατάδικος εις αποκλεισμόν»⁵⁹¹. Ταυτόχρονα, οι ετοιμασίες για πόλεμο εντείνονται με την Τουρκία να συγκεντρώνει στρατό στα σύνορα έχοντας σαφή πλεονεκτήματα επί του πεδίου⁵⁹². Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ενώ είχε γνώση των συνθηκών, προχωρά στην πολεμική σύγκρουση⁵⁹³.

Αρχικά, από την 1^η έως την 13^η Φεβρουαρίου 1897 (τότε που απεστάλη και το εκστρατευτικό σώμα στην Κρήτη) κλήθηκαν δύο σειρές εφέδρων στα όπλα, ενώ η επιστράτευση γενικεύτηκε από τα μέσα του μήνα. Επρόκειτο, όμως, για έναν στρατό εν πολλοίς απαίδευτο⁵⁹⁴, που βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό σε απείθαρχα σώματα ατάκτων, που είχε συγκεντρώσει η «Εθνική Εταιρεία».

Η απουσία οργάνωσης ήταν εμφανής: 1. Η εσπευσμένη παράδοση της αρχιστρατηγίας στον Διάδοχο (στις 15 Μαρτίου) και η αναχώρησή του για τη Λάρισα⁵⁹⁵, οδήγησε σε αλλαγή του δόγματος του στρατού στην άμυνα σε βάθος, αντί για τη γραμμική παράταξη, χωρίς όμως να υπάρχει κάποιος οργανωμένος τρόπος εφαρμογής και 2. Δεν υπήρχε κανένα οχυρωματικό έργο για τον κατά τα άλλα αμυντικό πόλεμο. Παράλληλα, είναι απορίας άξιο πως συμβάδιζε ο μοναδικός θεωρητικά στόχος της άμυνας με τις επιθετικές επιχειρήσεις των ανταρτών της Εθνικής Εταιρείας στη Μακεδονία.

⁵⁹¹ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 9^{ης} Μαρτίου 1897.

⁵⁹² Τα πλεονεκτήματά της συνίστατο στην αριθμητική υπεροχή, τη μεγαλύτερη εμπειρία, στον οπλισμό με επαναληπτικά όπλα Μάουζερ (ο ελληνικός στρατός είχε όπλα προηγούμενης δεκαετίας). ΙΕΕ (1977). Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913..., ό.π., σ. 125.

⁵⁹³ Ο Δηλιγιάννης είχε γνωστοποιήσει στον Βασιλιά ότι η «Εθνική Εταιρεία» είχε αποφασίσει την απομάκρυνση του θεσμού, αν δεν τασσόταν υπέρ του πολέμου. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 249- 250.

⁵⁹⁴ Θεωρητικά μπορούσε να σχηματιστεί δύναμη 200.000 ανδρών, όμως στην πράξη η παρατακτή δύναμη ήταν 85.000. Σχετικά, δε, με το μέτωπο, στη Θεσσαλία παρατάσσονταν 42.000 άνδρες και 96 πυροβόλα, έναντι 62.000 των Τούρκων και 175 πυροβόλων. Μαργαρίτη, Γ., «1897: Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου» στο *Ο Πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 84 και ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 126.

⁵⁹⁵ Ο ίδιος ο Διάδοχος, σε συνέντευξη του στην γαλλική «Εφημερίδα», απαντούσε σε ερώτημα σχετικά με τις αντιπαρατιθέμενες δυνάμεις: «Γνωρίζομεν άριστα ποία είνε η δύναμις των αντιπάλων μας. Γνωρίζομεν, ότι η εκστρατεία θα είνε πολύ δύσκολος (tres dure) και ότι αι νίκαι δεν κερδίζονται ευκόλως. Αλλ' αι δυσκολίαι δεν μας εμποδίζουν. Εργαζόμεθα μόνον δραστηριώτερον, δια να τας υπερνικήσωμεν. Στηριζόμεθα τόσον επί των δυνάμεών μας και της φιλοπατρίας του Έθνους, όσον και επί της συνδρομής των πληθυσμών, οι οποίοι μας καλούν». Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 9^{ης} Μαρτίου 1897.

Οι διπλωματικές σχέσεις διακόπτονται στις 5 Απριλίου 1897 με την Πύλη να ανακοινώνει την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων⁵⁹⁶. Ο πρωθυπουργός, μέσα σε ενθουσιώδη ατμόσφαιρα στη Βουλή περιγράφει τη συμπλοκή με τους Τούρκους, στον παραμεθόριο σταθμό του Νεζερού, εμφανίζοντας την Τουρκία να έχει κηρύξει πρώτη τον πόλεμο:

Υπάρχει θέσις ονομαζομένη Νεζερόν, και περί την θέσιν ταύτην υπάρχουσι σταθμοί ούτοι εισί τοποθετημένοι υπό την κορυφήν του Νεζερού, ήτις ονομάζεται «Άνω Ανάληψις». Την κορυφήν αυτήν δεν κατείχον ουδέ οι Τούρκοι ουδέ οι Έλληνες, παρετηρήθη όμως πρότινων ημερών, ότι οι εν τω Τουρκικώ σταθμώ φρουρούντες καθ' ημέραν έβαινον ανερχόμενοι προς την κορυφήν, τούτο δε εκίνησε την περιέργειαν των εν τω Ελληνικώ σταθμώ φρουρούντων ανδρών. Αλλά οι Τούρκοι εξηκολούθουν βαίνοντες προς τα άνω, επομένως η περιέργεια των ανδρών του Ελληνικού στρατού μετεβλήθη εις υποψίαν, ότι οι Τούρκοι εσκόπουν πιθανώς να καταλάβωσι την κορυφήν.

Χθες την εσπέραν κατά την 8^{ην} ώραν οι Τούρκοι απειράσθησαν να καταλάβωσι την κορυφήν, αλλ' οι άνδρες του Ελληνικού στρατού απώθησαν αυτούς, επειδή δ' οι Οθωμανοί επέμειναν να καταλάβωσιν, απέκρουσαν αυτούς οι άνδρες του Ελληνικού σταθμού δια των όπλων και κατέλαβον αυτοί την κορυφήν. (...) Κατά τας πρωινάς ώρας επανελήφθη η σύγκρουσις και το πυρ ήτο ζωηρότερον, αλλ' επίσης απεκρούσθησαν οι Οθωμανοί και κατά τας πρωινάς ώρας⁵⁹⁷.

Ο πόλεμος του 1897 κατέληξε σε φιάσκο. Η κυβέρνηση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη αποπέμφθηκε από τον Βασιλιά στις 15 Απριλίου 1897, λόγω των εξελίξεων στο ελληνοτουρκικό μέτωπο και αντικαταστάθηκε με βασιλικό διάταγμα χωρίς να έχει προηγηθεί η τυπική διαδικασία της παραίτησης⁵⁹⁸. Ο Δημήτριος Ράλλης σχηματίζει την

⁵⁹⁶ Είχε προηγηθεί διακοίνωση της Πύλης προς την Ελλάδα σύμφωνα με την οποία η Υψηλή Πύλη έστελνε τελεσίγραφο με το οποίο δήλωνε ότι κάθε νέα παραβίαση της μεθορίου τουρκικής γραμμής, έστω και μέσω των ατάκτων σωμάτων, θα ανάγκαζε τον τουρκικό στρατό να εισχωρήσει στην Ελλάδα. Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 1^{ης} Μαρτίου 1897.

⁵⁹⁷ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 6^{ης} Απριλίου 1897.

⁵⁹⁸ Νωρίτερα ο Βασιλιάς είχε καλέσει στα Ανάκτορα τους αρχηγούς της αντιπολίτευσης Δ. Ράλλη, Κ. Καραπάνο, Σ. Σωτηρόπουλο, Λ. Δεληγεώργη, Α. Σιμόπουλο και Στ. Σκουλούδη. Πριν προχωρήσει σε αυτήν την ενέργεια κάλεσε τον Δηλιγιάννη τον οποίο προσπάθησε να πείσει να παραιτηθεί. Ο Δηλιγιάννης αρνήθηκε υποστηρίζοντας αφενός την ορθότητα της πολιτικής του και αφετέρου το γεγονός ότι η παραίτησή του θα έθιγε τη φιλολογία του. Τελικά προκρίθηκε η συμβιβαστική λύση σύμφωνα με την οποία δεν δημοσιεύτηκαν διατάγματα παραίτησεων, αλλά τα διατάγματα του διορισμού των νέων υπουργών αντικαθιστούσαν τους προηγούμενους. Συνεπώς ο Δηλιγιάννης δεν απολύθηκε, δεν παραιτήθηκε αλλά αντικαταστάθηκε. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 325- 327.

πρώτη του κυβέρνηση⁵⁹⁹, τρεις μέρες μετά την απομάκρυνση του προκατόχου του, μέσα σε κλίμα γενικής κατάρρευσης και απογοήτευσης από την έκβαση του πολέμου⁶⁰⁰.

Παράλληλα συντελέστηκαν και αλλαγές σε ηγετικές θέσεις στον στρατό αλλά η κατάσταση ήταν μη αναστρέψιμη. Μετά την ήττα στα Φάρσαλα, στις 23 Απριλίου 1897, ο ελληνικός στρατός οχυρώθηκε στον Δομοκό. Ωστόσο η επίθεση στις 5 Μαΐου 1897, έναν ακριβώς μήνα μετά την έναρξη των εχθροπραξιών, άνοιξε διάπλατα τον δρόμο για την Αθήνα.

Η αποδοχή των όρων του Κάιζερ και η μετέπειτα παρέμβαση του Τσάρου είχε ως αποτέλεσμα ο Σουλτάνος να διατάξει την παύση των εχθροπραξιών⁶⁰¹. Η ανακωχή ανακούφισε τους Έλληνες όμως η κατάσταση ήταν πλέον ταπεινωτική για τη χώρα μας⁶⁰².

⁵⁹⁹ Επρόκειτο για την πρώτη πρωθυπουργική του θητεία. Ο Δημήτριος Ράλλης, ανέλαβε πέντε φορές το αξίωμα του πρωθυπουργού, ως επικεφαλής βραχύβιων πάντα κυβερνήσεων (1897, 1905, 1909, 1910 και 1920). Αξίζει να σημειωθεί ότι συνολικά συμπλήρωσε περίπου 1,5 χρόνο πρωθυπουργίας.

⁶⁰⁰ Η ραλλική παράταξη, έχοντας συγκεντρώσει 21 βουλευτές στις εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895, αποτελούσε την αξιωματική αντιπολίτευση.

⁶⁰¹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 8^{ης} Μαΐου 1897.

⁶⁰² Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 555- 556.

Κεφάλαιο δέκατο

Από το «άγος» του Ελληνοτουρκικού πολέμου στην εκλογή του Γεωργίου Θεοτόκη (1897-1899)

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος ολοκληρώνεται με τον χειρότερο τρόπο για την Ελλάδα που βρίσκεται αντιμέτωπη με σκληρούς όρους. Αυτό αποτυπώνεται ήδη στις διαπραγματεύσεις για τη συνθήκη ειρήνης, που οδηγούν στους όρους της προκαταρκτικής ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη (στις 6 Σεπτεμβρίου 1897).

Οι όροι της ειρήνης ανακοινώθηκαν στη χώρα μας και αποτέλεσαν προϊόν διαπραγμάτευσης της Τουρκίας με τις Δυνάμεις. Στα δώδεκα άρθρα της προβλέπονταν μεταξύ άλλων:

- Η διαρρύθμιση των συνόρων, με την Τουρκία να κερδίζει ορισμένες στρατηγικές θέσεις υψωμάτων και όχι κατοικημένα εδάφη.
- Η υποχρέωση της χώρας μας να καταβάλει προς την Τουρκία πολεμική αποζημίωση τεσσάρων εκατομμυρίων λιρών.
- Η επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (με τη συμμετοχή όλων των Δυνάμεων, δηλαδή της Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αυστρίας, Ιταλίας, Ρωσίας)⁶⁰³ και η διασφάλιση των συμφερόντων των ξένων ομολογιούχων.
- Η εκκένωση της Θεσσαλίας από τα τουρκικά στρατεύματα.
- Η ελευθερία εμπορίου και ναυτιλίας και ορισμένα ζητήματα ιδιωτικού διεθνούς δικαίου⁶⁰⁴.

⁶⁰³ Πρωτίστως γερμανική απαίτηση, ωστόσο με τη σύμφωνη γνώμη και των άλλων Δυνάμεων, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος επιβάλλεται στην Ελλάδα το 1898 και ελέγχει τα κυριότερα κρατικά μονοπώλια (άλατος, πετρελαίου, σπέρτων, παιγνιοχάρτων, σιγαροχάρτου κ.α.) καθώς και τα έσοδα από συγκεκριμένους φόρους κατανάλωσης (καπνού) και τα έσοδα από δασμούς τελωνείων, όπως του Πειραιά. Επίσημη ονομασία ήταν «Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου», ωστόσο ως όρος «όζων δουλείας» μετονομάζεται μετά από έναν χρόνο σε «Διεθνή Οικονομική Επιτροπή» ή ΔΟΕ. Μολονότι ιδιαίτερα βαρύς, ο έλεγχος αυτός έχει ορισμένα θετικά αποτελέσματα, όπως η κατάργηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας της δραχμής (γεγονός που θα ενισχύσει την αξία της), η επίτευξη συμβιβασμού για τα παλαιά δάνεια, όπως και η παραχώρηση ενός νέου εξωτερικού δανείου ύψους 170.000.000 χρυσών φράγκων για τη αποπληρωμή της (υψηλής) πολεμικής αποζημίωσης των 4.000.000 τουρκικών λιρών (ή 95.000.000 χρυσών φράγκων). Αναφορικά, δε, με το πότε καταργείται και τυπικά η ΔΟΕ, αυτό θα γίνει επί Αθανασίου Κανελλόπουλου διατελούντος υπουργού Οικονομικών, το 1978. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 163 & Σοϊλεντάκης, Ν. (2012). *Δυστυχώς επτωχέυσαμεν: Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1922...*, ό.π., σ. 114.

⁶⁰⁴ Για το κείμενο της συνθήκης της ειρήνης βλ. αναλυτικά: Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1897.

Οι όροι της ειρήνης κρίθηκαν βαρύτεροι για τη χώρα μας προκαλώντας την οργή του λαού και την αγανάκτηση της κυβέρνησης. Τελικά το κείμενο ήρθε προς ψήφιση στη Βουλή η οποία είχε συγκληθεί σε έκτακτη σύνοδο. Ο Δημήτριος Ράλλης ανακοίνωσε τους επαχθείς όρους και παράλληλα ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνησή του. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υψώθηκε καμία φωνή στη Βουλή κατά των όρων της συνθήκης⁶⁰⁵. Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, αρχηγός της αντιπολίτευσης, αφού διατύπωσε τη διαμαρτυρία του δήλωσε ότι οι όροι, από τη στιγμή που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα από τις Δυνάμεις, πρέπει να γίνουν αποδεκτοί. Συνεπώς δέχτηκε να ψηφίσει υπέρ, όμως απέσυρε την εμπιστοσύνη του από την κυβέρνηση ανατρέποντάς την με 93 ψήφους κατά και 30 υπέρ⁶⁰⁶.

Ο Βασιλιάς επανέρχεται σε κατά το μάλλον ή ήττον εξωθεσμικές επεμβάσεις και μην επιλέγοντας τον αρχηγό της μεγαλύτερης κοινοβουλευτικής ομάδας, τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον δηλιγιαννικό Πρόεδρο της

⁶⁰⁵ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 277.

⁶⁰⁶ Οι 93 βουλευτές που «έριξαν» την πρώτη κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Ασημακόπουλος Κων/νος, 2. Οικονομίδης Δημ., 3. Νεγρεπόντης Κων/νος, 4. Πετρίδης Ιω., 5. Φαρμακόπουλος Ν., 6. Βότσαρης Χρ., 7. Λεβίδης Νικόλ., 8. Καλλιφρονάς Ι.Δ., 9. Σκουζές Αλέξ. Γ., 10. Ψύλλας Αλέξ., 11. Αγγελόπουλος Κ.Ι., 12. Κοζάκης Τυπάλδος Γ., 13. Σκυλοδήμος Ν., 14. Γρίβας Ι., 15. Δηλιγιάννης Θεόδ. Π., 16. Αλεξάκης Περ., 17. Αντωνόπουλος Ιω., 18. Λαμπρινόπουλος Π., 19. Τζανετάκης Χαρ., 20. Ζαρίμπας Πολύμ., 21. Ανδρίτσος Γεώργ., 22. Ρίτσος Π., 23. Βασιλείου Ανδρ., 24. Ρώμας Αλέξ. Σπ. Κ., 25. Μελισσηνός Γ., 26. Μυλωνάς Διον., 27. Κρεστενίτης Γεώργ., 28. Νομικός Νικ., 29. Δελένδας Πέτρος, 30. Ζαΐμης Αλέξ. Θρ., 31. Ζαΐμης Παναγ. Θρ., 32. Ζαΐμης Θεόδ., 33. Σιβιτανίδης Γεώργ., 34. Δαγρές Ν., 35. Σάλμας Ν., 36. Βελλίνης Κίμων, 37. Καζαμπάκας Ιω., 38. Λεβέντης Παν., 39. Χατζηνικολής Ν., 40. Οικονόμου Δημ., 41. Καλούτσης Διον., 42. Βοζίκης Χ. Κ., 43. Σταματόπουλος Νικ., 44. Πέρρος Θ., 45. Μαυρομιχάλης Γεώργ., 46. Μανουσάκης Δημοσθ., 47. Μελετόπουλος Αριστ., 48. Πιπινόπουλος Δημ., 49. Ισχύμαχος Φιλώτας, 50. Λάμπας Ιω. Γ., 51. Αλεξανδρόγιαννος Α., 52. Τσαρλαμπάς Ευάγγ., 53. Μπογδάνος Π., 54. Μπακόπουλος Ιω., 55. Σακελλαρόπουλος Αριστ., 56. Βάρβογλης Φίλ., 57. Σινανιώτης Λάμπρος, 58. Νικολαΐδης Γ., 59. Γουλιμής Μιλτ., 60. Μπούτος Περ., 61. Ταταράκης Πέτρ., 62. Κουλούρης Γεώργ., 63. Μυκωνίος Ελευθ., 64. Βαρότσης Μιλτ., 65. Καναβός Ιω., 66. Φαρμακόπουλος Γ., 67. Πετσάλης Αλέξ., 68. Μαυρομιχάλης Κυρ. Π., 69. Χριστόπουλος Ασημ., 70. Βελλιανίτης Θεόδ., 71. Γεροκωστόπουλος Αχ., 72. Τσερτίδης Ιω., 73. Τζίνος Χρ., 74. Καλογερόπουλος Δημ. Ε., 75. Βρυώνης Ιω., 76. Λαδόπουλος Αθ., 77. Βαφειαδάκης Ν., 78. Παγανέλης Γ., 79. Τόμαν Αλοΐσιος, 80. Δρόσος Ν., 81. Ταρμπάκης Νικ., 82. Χατζηπέτρος Κ., 83. Κοκκέβης Ευστ., 84. Γεωργακόπουλος Ν., 85. Στάκος Διον., 86. Δεϊμέζης Σπ., 87. Λιμπρίτης Θεόδ., 88. Γκίκας Θεόδ., 89. Γκίκας Παντελής, 90. Στεριάδης Χριστόδουλος, 91. Τράκας Κομνάς, 92. Κακαράς Μιχ., 93. Κανάρης Ιω. Α. Οι παρακάτω 30 βουλευτές έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης: 1. Σμόλενιτς Ν., 2. Εμπειρικός Επαμ., 3. Μαυρομμάτης Επ., 4. Ιατρίδης Μιχ., 5. Στεφανόπουλος Χ., 6. Δόγκας Δημοσθ., 7. Πετούσης Γεώργ., 8. Φλέσσας Κωνστ., 9. Τερτίπης Δημ., 10. Σταμούλης Ιω., 11. Τσαμαγκίδης Ξενοφ., 12. Κοντόσταυλος Αλέξ., 13. Νοταράς Σπ., 14. Ζούζουλας Π., 15. Ρωμανός Αθως, 16. Ζέγγελης Ηλ., 17. Μαλέας Γ., 18. Μερλόπουλος Παν., 19. Δελιγιάννης Άλκ., 20. Καρατζάς Αντ., 21. Πιερράκος Μαυρομιχ. Αθ., 22. Πανουργιάς Πανουρ., 23. Παπαδιαμαντόπουλος Γ., 24. Μπούμπουλης Γ.Ν., 25. Καμαριώτης Δημ., 26. Μάνεσης Αριστόβουλος, 27. Παπαδόπουλος Ιω., 28. Χατζίσκος Ν., 29. Κρίτσας Δημ. Και 30 Κανάρης Ιω. Α. Βλ. ΠΣΒ, περ. ΙΔ', συν. έκτακτη, συνεδρίαση 18^η Σεπτεμβρίου 1897, σ. 431- 435. Η κυβέρνηση Ράλλη παρέμεινε στην εξουσία για διάστημα πέντε μηνών.

Βουλής Αλέξανδρο Ζαΐμη. Ο Ζαΐμης σχηματίζει την πρώτη του κυβέρνηση στις 21 Σεπτεμβρίου 1897 και επαναφέρει τη χώρα σε συνθήκες ειρήνης⁶⁰⁷.

Πρόκειται ουσιαστικά για μια κυβέρνηση που δεν δοκιμάστηκε κοινοβουλευτικά, αφού το Κοινοβούλιο συνήλθε ελάχιστες φορές μέχρι την προκήρυξη εκλογών της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899. Ενδεικτικά, η Γ' Σύνοδος της ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου συγκαλείται στις 30 Οκτωβρίου 1897, όπου ψηφίζεται ως Πρόεδρος της Βουλής ο Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου) με 83 ψήφους σε σύνολο 155 ψηφισάντων⁶⁰⁸. Ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος (βουλευτής Καρυστίας) έλαβε 64 ψήφους, ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα Θ. Π. Δηλιγιάννης, ενώ βρέθηκαν 7 λευκά ψηφοδέλτια. Σύμφωνα με τον Κυριακόπουλο (1929) η εκλογή του Ρώμα είχε κατ' εξαίρεση μη πολιτικό χαρακτήρα λόγω των εθνικών γεγονότων της εποχής⁶⁰⁹. Όμως, με βάση τη μεθοδολογία της παρούσας διδακτορικής διατριβής, ο Αλέξανδρος Ρώμας κατατάσσεται στους δηλιγιαννικούς βουλευτές, ενώ ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος ήταν ανεξάρτητος και ψήφισε στις ψηφοφορίες της Βουλής ως αντιπολιτευόμενος βουλευτής.

Πίνακας 17. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΔ' περιόδου

Περίοδος ΙΔ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	29 Μαΐου 1895	Ψηφίσαντες: 190 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης (βουλευτής Καλαβρύτων): 148 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Αχαΐας κ' Ήλιδος): 41 Λευκά: 1	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης
Σύνοδος Β'	24 Ιανουαρίου 1896	Ψηφίσαντες: 165 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης: 122 Ανδρέας Αυγερινός: 39 Γεώργιος Θεοτόκης (βουλευτής Κέρκυρας): 1 Λευκά: 3	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης

⁶⁰⁷ Η σύνθεση της κυβέρνησης Αλέξανδρου Ζαΐμη ήταν η ακόλουθη: Τόμαν Αλοΐσιος, υπουργός επί της Δικαιοσύνης, Κόρπας Γεώργιος, υπουργός επί των Εσωτερικών, Παναγιωτόπουλος Ανδρέας, υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Στρέϊτ Στέφανος, υπουργός επί των Οικονομικών, Σμόλενιτς Κων/νος, υπουργός επί των Στρατιωτικών και Χατζηκυριάκου Κωνστ., υπουργός επί των Ναυτικών. ΠΣΒ, περ. ΙΔ', συν. έκτακτη, συνεδρίαση 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1897, σ. 436.

⁶⁰⁸ ΠΣΒ περ. ΙΔ', Σύν. Γ', συνεδρ. 3 Νοεμβρίου 1897, σ. 4-6.

⁶⁰⁹ Κυριακόπουλος, Η. (1929). *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι ως πολιτικός και νομικός κανών*. Αθήνα: Προμηθεύς, σ. 89.

Έκτακτη Σύνοδος	7 Νοεμβρίου 1896	Ψηφίσαντες: 156 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης: 110 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 13 Λεωνίδας Δεληγεώργης (βουλευτής Μεσολογγίου): 1 Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος (βουλευτής Πατρών): 1 Λευκά: 31	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης
Σύνοδος Γ'	3 Νοεμβρίου 1897	Ψηφίσαντες: 155 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 83 Αλέξανδρος Κοντόσταυλος (βουλευτής Καρυστίας): 64 Ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα: Θ.Π. Δηλιγιάννης Λευκά: 7	Αλέξανδρος Ρώμας

Η σύσταση εξεταστικών επιτροπών για την ανεύρεση των αιτίων της ήττας δεν οδήγησε πουθενά⁶¹⁰. Ειδικότερα, η Βουλή λειτούργησε μόνο σε σχέση με την έγκριση των όρων της ειρήνης με την Τουρκία. Αρχικά συνήλθε σε σώμα, στις 8 Νοεμβρίου 1897, για να ενημερώσει για την πορεία των διαπραγματεύσεων σχετικά με την οριστική συνθήκη ειρήνης (η οποία υπογράφηκε δύο εβδομάδες αργότερα). Στη συνέχεια, μετά από ένα μήνα, διέκοψε τις εργασίες της, μέχρι και τις 19 Φεβρουαρίου 1898, και επανήλθε για να συζητήσει την επικύρωση του σχεδίου νόμου για τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Στις 23 Μαρτίου 1899 ο Βασιλιάς τερματίζει την ΙΔ' Σύνοδο και το Κοινοβούλιο πλέον θα ξαναλειτούργησει μετά τις εκλογές με άλλη σύνθεση και κυβέρνηση.

Ένα άλλο ζήτημα που υποχρεώνεται η Ελλάδα να αποδεχθεί είναι η αυτονομία της Κρήτης, μια αναγκαιότητα που αποδέχονται πλέον και οι Κρητικοί. Οι διαβουλεύσεις για τον Έπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας καταλήγουν στην

⁶¹⁰ «Εν Πολιτεία ανευθύνω γίνεται λόγος περί ευθυνών», είχε πει ο ανεξάρτητος βουλευτής Βόλου Γεώργιος Φιλάρετος. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 161.

αποδοχή της ρωσικής πρότασης για τον δευτερότοκο γιο του Βασιλιά, τον πρίγκιπα Γεώργιο, που αποβιβάζεται στο νησί στις 9 Δεκεμβρίου 1898⁶¹¹.

Το αντιδυναστικό αίσθημα που κυριαρχούσε αρχικά, μετά τον ατυχή ελληνοτουρκικό πόλεμο, αρχίζει να αμβλύνεται και καθοριστικό ρόλο γι αυτό διαδραμάτισε η απόπειρα δολοφονίας κατά του Βασιλιά λίγες μέρες πριν από τη σύγκληση της Βουλής σε Σύνοδο για την έγκριση του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Ειδικότερα, ενώ επέστρεφαν με ανοικτή άμαξα, από περίπατο στο Παλαιό Φάληρο, ο Βασιλιάς και η κόρη του Μαρία, δύο άγνωστοι φέροντες όπλα, έβαλαν από απόσταση δέκα περίπου μέτρων έξι φορές κατά της Βασιλικής άμαξας και τραυμάτισαν ελαφριά στην κνήμη τον ηνίοχό τους⁶¹². Οι δράστες συνελήφθησαν την επόμενη ημέρα, και στη συνέχεια καταδικάστηκαν. Ο Βασιλιάς δεν απένειμε χάρη στους δύο μελλοθάνατους λόγω των φημών ότι η απόπειρα εναντίον του ήταν σκηνοθετημένη για να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού.

Για τη μεταστροφή του αντιδυναστικού αισθήματος, ο Βασιλιάς περιοδεύει στην επικράτεια και βγάζει «πύρινους» λόγους όπου μετακυλίζει τις ευθύνες στους πολιτικούς, τους δικαστές, τους δικηγόρους και τον ίδιο τον λαό. Όμως σε καμία περίπτωση δεν προβαίνει σε αντιδημοκρατικά μέτρα. Το κύμα δυσaréσκειας κατά του Στέμματος είχε πλέον ατονήσει.

Σε συνθήκες έντονης πολιτικής αστάθειας οδεύουμε προς τις εκλογές του 1899. Από τη μία μεριά οι Θεόδωρος Δηλιγιάννης και Δημήτριος Ράλλης ξεκινούν τον προεκλογικό αγώνα βρισκόμενοι σαφώς σε μειονεκτική θέση. Από την άλλη ο Λεωνίδας Δεληγεώργης και Κων/νος Καραπάνος ιδρύουν τα δικά τους κόμματα⁶¹³, χωρίς όμως να μοιάζουν ικανοί να θέσουν τους δικούς τους όρους στην επικείμενη αναμέτρηση. Συνεπώς οι σημαντικότερες εξελίξεις αφορούν το τρικουπικό κόμμα και την εκλογή του διαδόχου του εκλιπόντος ηγέτη και ιδρυτή του.

⁶¹¹ Η Κρήτη ουσιαστικά γίνεται διεθνές προτεκτοράτο. Κουλούρη, Χ. (επιμ.) (2022). *Η οικοδόμηση του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

⁶¹² Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1898.

⁶¹³ Η Βουλή του 1895 αριθμούσε 3 карапанικούς βουλευτές.

Οι δύο επικρατέστεροι στην «κούρσα διαδοχής» ήταν οι Στέφανος Δραγούμης⁶¹⁴ και Γεώργιος Θεοτόκης, εκ των σταθερότερων υπουργών και συντρόφων του Χαρίλαου Τρικούπη. Όμως, η εκλογή του αρχηγού αναβαλλόταν συνεχώς προκειμένου να αποφευχθεί η διάσπαση του τρικουπικού κόμματος.

Τελικά το κόμμα συνήλθε σε συνέλευση, στην οικία του βουλευτή Ηλία Ζέγγελη, προκειμένου να συζητηθεί το ζήτημα του αρχηγού. Στη συνέλευση συμμετείχαν τόσο οι παλαιοτρικουπικοί όσο και όσοι πολιτευτές προσχώρησαν τελευταίοι στο κόμμα. Μάλιστα, οι διοργανωτές έστειλαν την ακόλουθη επιστολή στους τρικουπικούς της επαρχίας⁶¹⁵:

Εν Αθήναις, τη 4 Νοεμβρίου 1898

Αξιότιμε φίλε,

Κατ' εντολήν των συναδέλφων σας παρακαλώ να παρευρεθήτε την προσεχή Κυριακήν και ώραν 3μ.μ. εις την ενταύθα οικίαν του Ζέγγελη, οδός Ακαδημίας, αριθμ. 50, όπως συσχεφθώμεν περί της μελλούσης πορείας του υπό τον αείμνηστον Τρικούπην πολιτικού κόμματος.

Πρόθυμος

Ο τέως πρόεδρος της Βουλής

Β. Βουδούρης

Στην οικία Ζέγγελη παρευρέθηκαν 40 άτομα εκ των οποίων δεν έλαβαν μέρος ο Δραγούμης (λόγω της δυσαρέσκειάς του) και ο Μαυρομμάτης ο οποίος δήλωσε πολιτική φιλία στον Δεληγεώργη. Επίσης οι Καλλιφρονάς και Ρετσίνας ακολούθησαν το παράδειγμα του Δραγούμη. Η συγκροτηθήσα συνέλευση, «δια βοής», ανέθεσε τη διεύθυνση του κόμματος στον Γεώργιο Θεοτόκη. Ο Στέφανος Δραγούμης θίχτηκε και έκτοτε παρέμεινε ανεξάρτητος, αντιπολιτευόμενος τον Θεοτόκη.

⁶¹⁴ Ο Στέφανος Δραγούμης είχε εκφράσει από νωρίς τις βλέψεις του για την αρχηγία: «Είμαι ο υποψήφιος του κόμματος αυτού, ο πιστότατος στρατιώτης των αρχών του. Το κόμμα αυτό υπέρ παν άλλο έδρασεν, επεβλήθη εις την εθνικήν συνείδησιν και ερριζοβόλησεν. Εάν έπαθε συμφοράν ανεπανόρθωτον, εάν ο μεγαλοφυής αρχηγός του εξέλειπε, το κόμμα όμως θα εξακολουθήσει εργαζόμενον επί της οδού, την οποίαν εχάραξεν ο αοίδιμος αρχηγός του». Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 23^{ης} Απριλίου 1896.

⁶¹⁵ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 8^{ης} Νοεμβρίου 1898.

Κεφάλαιο ενδέκατο

Η πρώτη κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη (1899-1902)

11.1. Οι εκλογές της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899

Σύμφωνα με τη στατιστική του υπουργείου Εσωτερικών, στις εκλογές της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899, σε όλο το κράτος, ανακηρύχθηκαν 679 υποψήφιοι βουλευτές⁶¹⁶. Σε αυτές τις εκλογές έχουμε πληθώρα προσώπων και κομματικών σχηματισμών. Ειδικότερα ο μικτός συνδυασμός Αττικής αποτελείτο από τους: Αγγελόπουλο, Αθάνατο, Βενιζέλο, Ζαχαρία, Καλλιφρονά Δημήτριο, Καμπά, Μελετόπουλο, Μέρμυγκα, Ράλλη, Ρετσίνα, Σούτσο, Σταυρόπουλο και Φλογαίτη⁶¹⁷. Ο Δηλιγιαννικός συνδυασμός Αττικής ήταν ο ακόλουθος: Αγγελόπουλος Ιω. Κων/νος, Ζυγομαλάς Αντώνιος, Κολιάτσος Σωκράτης, Καλλιφρονάς Ιωάννης, Λέκκας Δημήτριος, Λιγυνός Κυριάκος, Μουτσόπουλος Αθανάσιος, Μπαλάνος Σίμος, Ράδος Νικόλαος, Σκουζές Αλέξανδρος, Σμολένσκης Κων/νος, Χοϊδάς Ευστάθιος και Ψύλλας Αλέξανδρος⁶¹⁸, ενώ η εφημερίδα «Ακρόπολις» καλούσε τους αναγνώστες της να ψηφίσουν το «δικό της ψηφοδέλτιο» που απαρτιζόταν από τους: Ανδρέα Συγγρό, Λάμπρο Κορομηλά, Κωνσταντίνο Έσλιν, Στέφανο Δραγούμη, Δημήτριο Ράλλη, Νικόλαο Γουναράκη, Θεόδωρο Φλογαίτη, Θρασ. Αγγελ. Αθάνατο, Θεόδωρο Ρετσίνα, Γεώργιο Καλλισπέρη, Φωκίωνα Νέγρη, Γεώργιο Πασπάτη και Περικλή Πατρίκιο⁶¹⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη εκλογικών προγραμμάτων. Το εκλογικό πρόγραμμα του Γεωργίου Θεοτόκη αποτελείτο από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος εκτίθεντο τα καλά, τα οποία πρόσφερε στον τόπο «ο αείμνηστος πολιτευτής» Χαρίλαος Τρικούπης και εν γένει κατά πόσο έδωσε ώθηση προς την πρόοδο. Στο δεύτερο μέρος ο Θεοτόκης ανέπτυξε την κατάσταση στην οποία περιήλθε ο τόπος μετά τον πόλεμο εστιάζοντας στην ανάγκη συγκρότησης κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως προκειμένου η χώρα, εισερχόμενη σε κανονική τροχιά, να διοικηθεί από νέες αρχές και να εισέλθει στο στάδιο της ανορθώσεως. Στο τρίτο μέρος εξέθετε εν συντομία τις μεταρρυθμίσεις, τις οποίες το τρικουπικό κόμμα, θα επιδίωκε να επιφέρει σε όλους τους κλάδους της διοικήσεως σε περίπτωση ανόδου του στην εξουσία⁶²⁰. Στο ίδιο πλαίσιο, ο

⁶¹⁶ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 19^{ης} Ιανουαρίου 1899.

⁶¹⁷ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 29^{ης} Ιανουαρίου 1899.

⁶¹⁸ Εφημερίδα «Παλιγγενεσία», φύλλο της 10^{ης} Ιανουαρίου 1899.

⁶¹⁹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1899.

⁶²⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 21^{ης} Ιανουαρίου 1899.

Θεόδωρος Δηλιγιάννης διένειμε φυλλάδιο 117 σελίδων, το οποίο εκδόθηκε από το τυπογραφείο Αθ. Δηλιγιάννη, με τίτλο: «Ο πόλεμος ένεκα του Κρητικού ζητήματος». Αυτό το φυλλάδιο παρέθετε από την αρχή μέχρι τέλους αποσπάσματα των λόγων του Δηλιγιάννη και άλλων ρητόρων της αντιπολίτευσης κατά τις αρχές της δεύτερης Κρητικής Επανάστασης. Κατόπιν μιας αγορεύσεως του Σπυρίδωνα Στάη (βουλευτή Κυθήρων) περί των ενεργειών των Εθνικών Κομιτάτων, ο Δηλιγιάννης δημοσιεύει έγγραφο το οποίο απεστάλη σε αυτόν, όταν ήταν πρωθυπουργός, από τα διαφωνήσαντα μέλη του Εθνικού Σωματείου, του γνωστού με τον τίτλο «Εθνικών Κομιτάτον», με θέμα εκκρεμείς χρηματικούς λογαριασμούς που προέκυπταν από την αγορά ρυμουλκού το οποίο εστάλη στην Κρήτη υπό τη διεύθυνση του Στάη⁶²¹. Εδώ εντοπίζεται μια προσπάθεια, η οποία ακολουθείται και από την εφημερίδα «Πρωία», στο να αποδειχθεί ότι ο πόλεμος επεβλήθη στη Κυβέρνηση Δηλιγιάννη⁶²².

Η εφημερίδα «Ακρόπολις» χαρακτήριζε «συναλλακτικόν» το πρόγραμμα του Δηλιγιάννη, «Μεταρρυθμιστικόν» του Θεοτόκη, «Καθαρά τρικουπικόν» του Δραγούμη, «Αποκεντρωτικόν» του Ζαΐμη, «Μικτόν» του Ράλλη και «Ανεξάρτητον» των ανεξαρτήτων⁶²³. Ειδικά για τους ανεξάρτητους βουλευτές τόνιζε ότι δεν θα έπρεπε να καταταχθούν σε κανένα από τα γνωστά κόμματα και ότι έχουν υποχρέωση να μείνουν ανεξάρτητοι. Μάλιστα θεωρεί ότι το έργο που έχουν να κάνουν στη Βουλή είναι αφενός ο αυστηρός έλεγχος της πολιτείας των κομμάτων και αφετέρου να επιβάλλουν στα κόμματα την εκτέλεση των μεταρρυθμίσεων, τις οποίες «πάντοτε μεν υποσχέθηκαν (τα κόμματα) αλλ' ουδέποτε επραγματοποίησαν»⁶²⁴.

Η εξεταζόμενη εκλογική διαδικασία πραγματοποιείται από την κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη με τον Βασιλιά να δηλώνει ότι:

Συνέβησαν σφάλματα πολλά εις το παρελθόν. Ελπίζω εις το μέλλον να λείψουν αυτά. Ενόησα κατά την περιοδείαν μου ότι αν υπάρχουν μερικοί πολιτευταί αντιδρώντες, θα τους μαυρίση ο Λαός. Ούτω θα λείψη η Συναλλαγή και η κλεψιά⁶²⁵.

Στις εκλογές της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899 το πρώην Τρικουπικό και σταδιακά καλούμενο θεοτοκικό κόμμα αναδεικνύεται ξεκάθαρος νικητής εκλέγοντας 133 έδρες

⁶²¹ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 10^{ης} Ιανουαρίου 1899.

⁶²² Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 11^{ης} Ιανουαρίου 1899.

⁶²³ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 30^{ης} Ιανουαρίου 1899.

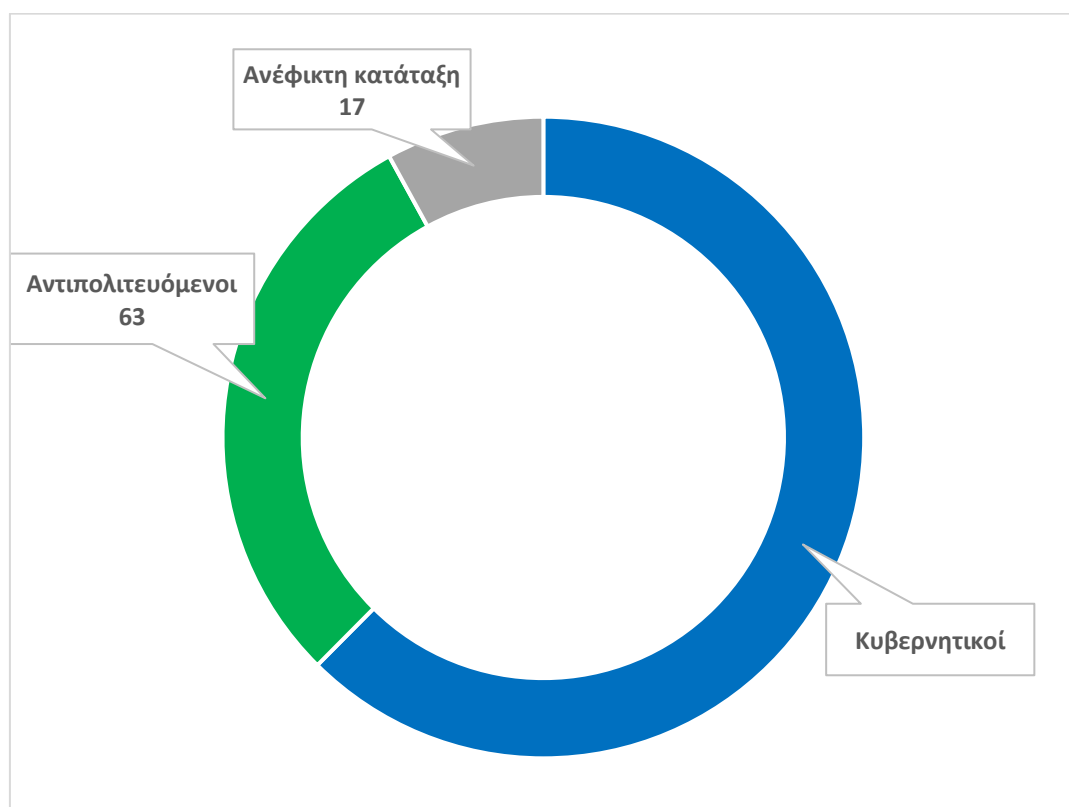
⁶²⁴ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 13^{ης} Φεβρουαρίου 1899.

⁶²⁵ Ο.π., φύλλο της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1899.

σε σύνολο 234 βουλευτών. Το «Άστυ», αποτιμώντας το εκλογικό αποτέλεσμα, αναφέρει ως το κύριο χαρακτηριστικό των εκλογών τον αντιδηλιγιαννισμό⁶²⁶, ενώ η «Εστία» κάνει λόγο για δεύτερο Ελληνοτουρκικό Πόλεμο. Επρόκειτο για δηλιγιαννική πανωλεθρία και πλήρη καταστροφή. Απέτυχαν ακόμα και οι επιφανείς του δηλιγιαννικού κόμματος. Η ήττα ήταν κατά κράτος, όμοια της οποίας είχε μόνο ο Τρικούπης στο ενεργητικό και στο παθητικό του. Η «Εστία» κλείνει το άρθρο της γράφοντας χαρακτηριστικά ότι «Ελληνοτουρκικός δεύτερος υπήρξεν η χθεσινή ειρηνική δια των σφαιριδίων μάχη»⁶²⁷.

Κατά τη διάρκεια της ΙΕ' περιόδου οι κυβερνητικοί βουλευτές ήταν 133, οι αντιπολιτευόμενοι ήταν 63, ενώ η κατάταξη 17 βουλευτών δεν κατέστη εφικτή.

Γράφημα 12. Οι κυβερνητικοί και οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές του 1899

Αναλυτικότερα, η σύνθεση των κομματικών σχηματισμών του 1899 ήταν η ακόλουθη:

⁶²⁶ Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 8^{ης} Ιανουαρίου 1899.

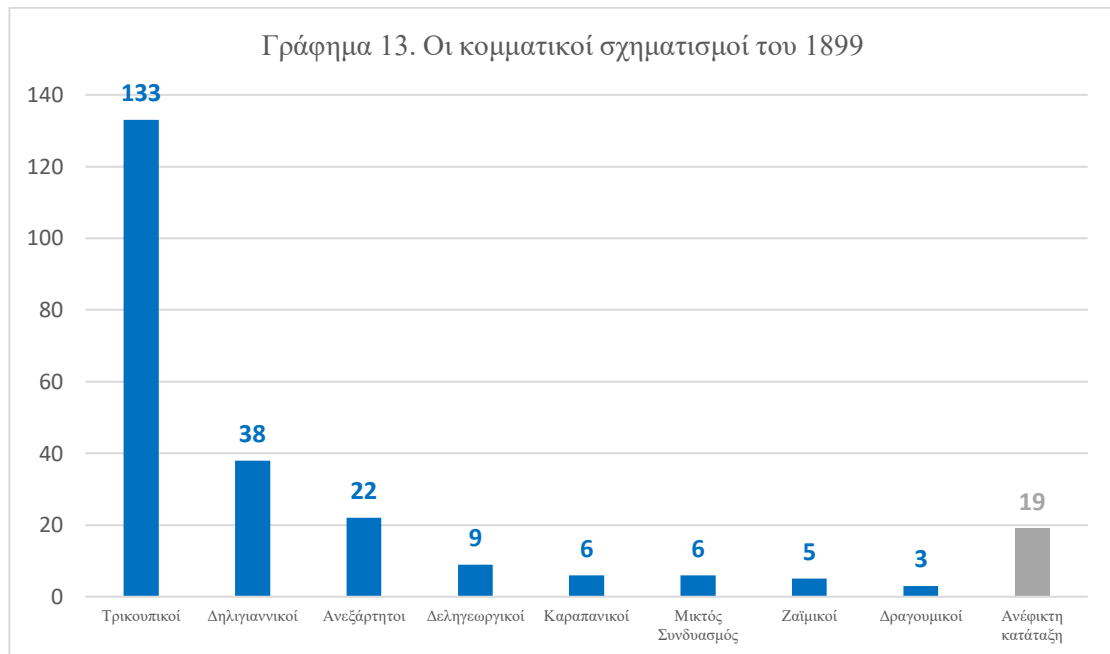
⁶²⁷ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1899.

- 133 τρικουπικοί βουλευτές: 1. Κυριαζής Γεώργιος (Αγυιάς), 2. Πεταλάς Ανδρέας (Αγυιάς), 3. Καρατζάς Ανδρέας (Αργους), 4. Κωτσάκος Μιχαήλ (Αργους), 5. Καραγιάννης Δημήτριος (Βάλτου), 6. Καρτάλης Αντώνιος (Βόλου), 7. Γουλιμής Νικόλαος και 8. Μαυρομμάτης Επαμεινώνδας (Βονίτσης και Ξηρομερίου), 9. Πετροπουλάκης Αριστείδης και 10. Πετροπουλάκης Γεώργιος (Γυθείου), 11. Φωτιάδης Μιχαήλ (Δομοκού), 12. Λιδωρίκης Γεώργιος (Δωρίδος), 13. Λύρας Γεώργιος (Επιδαύρου Λιμηράς), 14. Ζώτος Κων/νος, 15. Τσάτσος Δημήτριος και 16. Χατζόπουλος Δημήτριος (Ευρυτανίας), 17. Λομβάρδος Αργασάρης Κων/νος, 18. Ρώμας Γεώργιος και 19. Στεφάνου Διονύσιος (Ζακύνθου), 20. Σπηλιάδης Ανδρέας (Ηλείας), 21. Μαркеζίνης Βασίλειος και 22. Συνοδινός Νικήτας (Θήρας), 23. Δενδρινός Τηλέμαχος και 24. Μαυροκέφαλος Παναγής (Ιθάκης), 25. Μαυρομιχάλης Ηλίας, 26. Οικονομόπουλος Γεώργιος και 27. Περρωτής Περικλής (Καλαμών), 28. Τερτίπης Δημήτριος, 29. Τσαμαγκίδης Ξενοφών και 30. Φραγκίδης Γεώργιος (Καρδίτσης), 31. Σαραφιανός Κων/νος και 32. Χατζηνικολής Γ. (Καρυστίας), 33. Πατρίκιος Τριαντάφυλλος (Κέας), 34. Αγάθος Σπυρίδων, 35. Ζερβός Αλκίνοος, 36. Θεοτόκης Γεώργιος, 37. Θεοτόκης Μιχαήλ, 38. Καλοσγούρος Ν., 39. Σαμοίλης Βασίλειος, 40. Σκάρπας Γουλιέλμος και 41. Χυτήρης Σπυρίδων (Κερκύρας), 42. Μαρκέτος Θεόδωρος, 43. Μεταξάς Αγαμέμνων, 44. Ρωμανός Αθως, 45. Καλούτσης Διονύσιος και 46. Στάης Σπυρίδων (Κυθήρων), 47. Βοζίκης Χαράλαμπος, 48. Πέρρος Θεόδωρος, 49. Τσούχλος Νικόλαος και 50. Χαντζόπουλος Παναγιώτης (Κυνουρίας), 51. Κοπανίτσας Στέφανος (Λακεδαιμόνιος), 52. Μπουφίδης Νικόλαος (Λεβαδείας), 53. Βαλαωρίτης Περικλής (Λευκάδος), 54. Φίλιππας Γεράσιμος (Λευκάδος), 55. Ευταξίας Αθανάσιος (Λοκρίδος), 56. Κυριαζής Ξενοφών (Λοκρίδος), 57. Ζέγγελης Ηλίας (Μαντινείας), 58. Κατριβάνος Αθανάσιος και 59. Κοσονάκος Ηλίας (Μεγαλουπόλεως), 60. Αναστασόπουλος Γεώργιος (Μεγαρίδος), 61. Δεληγεώργης Λεωνίδα και 62. Τρικούπης Κων/νος (Μεσολογγίου), 63. Κουμουνδούρος Σπυρίδων, 64. Λυμπερόπουλος Γ., 65. Λυμπερόπουλος Δ. και 66. Μπούτος Περικλής (Μεσσήνης), 67. Κανάρης Αλέξανδρος και 68. Κανάρης Μιλτιάδης (Ν. Ψαρρών), 69. Ναυπλιώτης Ιωάννης (Νάξου), 70. Σισμάνης Γεώργιος (Ναυπακτίας), 71. Λαμπρινίδης Μιχαήλ και 72. Ποταμιάνος Ηλίας (Ναυπλίας), 73. Καπετανάκης Γ. και 74. Κουμουνδούρος Κων/νος (Οιτύλου), 75. Κανελλόπουλος Χαράλ. (Ολυμπίας), 76. Μόρης Πέτρος, 77. Παπαθανασίου

- Αθ. και 78. Σιμόπουλος Ανάργυρος (Παρνασσίδος), 79. Παπαδιαμαντόπουλος Γ. και 80. Ρούφος Γ. Ρούφος Ιωάννης (Πατρών), 81. Καραπάυλος Νικόλαος, 82. Μισυρλής Νικόλαος και 83. Ράλλης Γεώργιος (Πυλίας), 84. Γκεντιλίνης Σπυρίδων και 85. Ζερβός Γ. (Σάμης), 86. Λεωνίδας Νικόλαος (Σπετσών), 87. Βιτάλης Αντώνιος και 88. Βοκοτόπουλος Δημήτριος (Σύρου), 89. Βιτάλης Κάρολος και 90. Γκιών Ιωάννης (Τήνου), 91. Ζάππας Απόστολος, 92. Κανούτας Γεωργούλης, 93. Κριεμάδης Θεόδ., 94. Ραδινός Γεώργιος, 95. Ταρμπάξης Νικόλαος και 96. Χατζηπέτρος Κων/νος (Τρικόλων), 97. Αναστασόπουλος Δ. και 98. Παπατσώρης Δημήτριος (Τριφυλίας), 99. Κατσάνος Δημήτριος (Τριχωνίας), 100. Κουντουριώτης Ιωάννης και 101. Τσαμαδός Νικόλαος (Υδρας), 102. Αγαθοκλής Κων/νος, 103. Κρίτσας Δημ. και 104. Χατζίσκος Νικόλαος (Φθιώτιδος), 105. Βουδούρης Βασίλειος, 106. Γαζέπης Ζαφειρίου Γεώργιος και 107. Καλογερόπουλος Ν. (Χαλκίδος). 108. Μωραϊτίνης Κων/νος (Αιγίνης), 109. Ρακόπουλος Ευστάθιος (Αλμυρού), 110. Εμπειρικός Επαμεινώνδας και 111. Μπίστης Ευκλείδης (Άνδρου), 112. Γίδας Δημ., 113. Κασσαβέτης Αλέξανδρος, 114. Παπαϊωάννου Νικόλαος, 115. Τοπάλης Κων/νος και 116. Φιλιππίδης Αργύριος (Βόλου), 117. Διγενόπουλος Χαρίλαος και 118. Σπυρακόπουλος Νικόλαος (Γορτυνίας), 119. Στελλάκης Μιχαήλ (Επιδάουρου Λιμηράς), 120. Παπαγιαννακόπουλος Α.Γ. και 121. Στεφανόπουλος Ανδρ. (Ηλείας), 122. Μήλιος Σπύρος (Θηβών), 123. Μέρμηγκας Γεώργιος (Καρυστίας), 124. Κόρπας Γεώργιος (Κέας), 125. Μομφεράτος Αντώνιος (Κραναίας), 126. Ρουσόπουλος Μελέτιος και 127. Φικιώρης Γεώργιος (Λακεδαιμόνος), 128. Γιαννακίτσας Ιωάννης (Λαρίσης), 129. Τριανταφυλλάκος Νικόλαος (Μαντινείας), 130. Ζαΐμης Ασημάκης (Πατρών), 131. Βαφειαδάκης Νικόλαος και 132. Λαδόπουλος Αθ. (Σύρου), 133. Σαρσέντης Θ. (Τριφυλίας).
- 38 δηλιγιαννικοί βουλευτές: 1. Σκουζές Αλέξανδρος (Αττικής), 2. Αλεξάκης Περικλής, 3. Δηλιγιάννης Β. Θεόδωρος και 4. Δηλιγιάννης Π. Θεόδωρος (Γορτυνίας), 5. Αναγνωστόπουλος Αριστ. και 6. Ανδρίτσος Γεώργιος (Δωρίδος), 7. Παπαμιχαλόπουλος Κων/νος (Επιδάουρου Λιμηράς), 8. Τσιτσάρας Δημήτριος (Ευρυτανίας), 9. Ρώμας Αλέξανδρος (Ζακύνθου), 10. Δαούτης Νικόλαος και 11. Παπαχατζής Παναγιώτης (Θηβών), 12. Ασιμής Χριστόφορος (Θήρας), 13. Λεβέντης Παναγιώτης (Καρυστίας), 14. Μεντζελόπουλος Περικλής, 15. Πετρίδης Παναγιώτης και 16. Χριστόπουλος Κων/νος (Κορινθίας), 17. Μαυρομιχάλης Γεώργιος (Λακεδαιμόνος), 18. Πιπινόπουλος Δημ. (Λαρίσης),

19. Λάππας Ιωάννης (Λεβαδείας), 20. Τσαρλαμπάς Ευάγγελος (Λευκάδος), 21. Μανέτας Παναγιώτης και 22. Μπακόπουλος Ιωάννης (Μαντινείας), 23. Νικολαΐδης Γεώργιος (Μεγαρίδος), 24. Βαρότσης Μιλτιάδης (Νάξου), 25. Πλατανιώτης Γεώργιος (Ναυπακτίας), 26. Πετσάλης Αθανάσιος (Ξηροχωρίου Ευβοίας), 27. Μαυρομιχάλης Κυριακούλης (Οιτύλου), 28. Μοσχούλας Φώτιος (Ολυμπίας), 29. Βελιανίτης Θεόδωρος (Παξών), 30. Γεροκωστόπουλος Αχιλλεύς και 31. Χοϊδάς Αχιλλεύς (Πατρών), 32. Διομήδης Κυριακός (Σπετσών), 33. Μαυρογορδάτος Αντώνιος (Σύρου), 34. Σκαλτσάς Ανδρέας (Τριχωνίας), 35. Λυμπρίτης Θεόδωρος και 36. Ροδόπουλος Γεώργιος (Τυρνάβου), 37. Γρηγοριάδης Ιωσήφ (Φαρσάλων) και 38. Τσιριμώκος Ιωάννης (Φθιώτιδος).
- 22 ανεξάρτητοι βουλευτές: 1. Μελετόπουλος Λεωνίδας και 2. Παναγιωτόπουλος Ανδρέας (Αιγιαλείας), 3. Πλαπούτσας Κων/νος (Άργους), 4. Γουναράκης Νικόλαος, 5. Λεβίδης Νικόλαος και 6. Νέγρης Φωκίων (Αττικής), 7. Τσόγκας Νικόλαος (Βονίτσης και Ξηρομερίου), 8. Ρέπουλης Εμμανουήλ (Ερμιονίδος), 9. Σπηλιώτης Χαρίλαος και 10. Στεφανόπουλος Χρήστος (Ηλείας), 11. Καλαμπάκας Ηρακλής και 12. Παπαθανασίου Γεώργιος (Καλαμπάκας), 13. Αδαμόπουλος Αγαμέμνων (Καρδίτσης), 14. Κροκιδάς Σωτήριος (Κορινθίας), 15. Βάρβογλης Φίλιππος (Μαντινείας), 16. Μάτσας Αντώνιος και 17. Προβελέγγιος Αριστομένης (Μήλου), 18. Φαρμάκης Δημήτριος (Ναυπακτίας), 19. Μπασιάς Τυπάλδος Αθαν. (Πάλλης), 20. Παπαγιαννακόπουλος Ανδρέας και 21. Ρικάκης Αντώνιος (Πατρών), 22. Πονηρόπουλος Αλέξανδρος (Τριφυλίας).
 - 9 δεληγεωργικοί βουλευτές: 1. Στράτος Ανδρέας (Βάλτου), 2. Αυγερινός Πέτρος και 3. Δαραλέξης Χρήστος και 4. Πετραλιάς Άγγελος (Ηλείας), 5. Αβέρωφ Αυγερινός (Καλαμπάκας), 6. Λεώπουλος Βρασίδας (Λακεδαιμόνος), 7. Βασιλειάδης Βασίλειος (Λοκρίδος), 8. Πλατής Αλέξανδρος (Φθιώτιδας), 9. Αβέρωφ Γεώργιος.
 - 6 карапаниκοί βουλευτές: 1. Καΐρης Δημοσθένης (Άνδρου), 2. Γαρουφαλιάς Ευάγγελος, 3. Καραπάνος Ιωάννης, 4. Καραπάνος Κων/νος και 5. Κοττίκας Κων/νος (Άρτης), 6. Νοταράς Σπυρίδων (Κορινθίας).
 - 6 βουλευτές από τον Μικτό Συνδυασμό: 1. Βενιζέλος Γεώργιος, 2. Καλλιφρονάς Μ. Δημήτριος, 3. Ράλλης Δημήτριος, 4. Ρετσίνας Θεόδωρος, 5. Σταυρόπουλος Κων/νος, 6. Φλογαΐτης Θεόδωρος (Αττικής).

- 5 ζαϊμικοί βουλευτές: 1. Ζαΐμης Θρασύβ. Αλέξανδρος, 2. Ζαΐμης Θεόδ., 3. Ζαΐμης Θρασύβ. Παναγιώτης και 4. Λαμπρόπουλος Οδυσσέας (Καλαβρύτων), 5. Κρίσπης Νικόλαος (Νάξου).
- 3 δραγουμικοί βουλευτές: Γιαννηκώστας Νικόλαος, Δραγούμης Στέφανος και Κανάρης Επαμ. (Αττικής).
- Τέλος, η κατάταξη 19 βουλευτών δεν κατέστη εφικτή.

Η απόλυτη πλειοψηφία αποτυπώθηκε και πάλι στην εκλογή του Προέδρου της Βουλής, με τον θεοτοκικό υποψήφιο Νικόλαο Τσαμαδό (βουλευτή Ύδρας), να αναδεικνύεται κάτοχος του αξιώματος με 128 ψήφους σε σύνολο 225 βουλευτών. Ο Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου) έλαβε 37 ψήφους, ο Κων/νος Τοπάλης (βουλευτής Βόλου) 28 ψήφους, ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα «Κ. Πλαπούτας» και βρέθηκαν 31 λευκά ψηφοδέλτια⁶²⁸. Κατόπιν αυτών των εξελίξεων, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης παραιτείται και στις 2 Απριλίου 1899 σχηματίζεται η πρώτη κυβέρνηση Γεωργίου Θεοτόκη⁶²⁹.

⁶²⁸ ΠΣΒ, περ. ΙΕ', συν. Α', συνεδρίαση 31^{ης} Μαρτίου 1899, σ. 33-34.

⁶²⁹ Στην κυβέρνηση Θεοτόκη (στην οποία ο πρωθυπουργός κρατά για τον εαυτό του το Υπουργείο Εσωτερικών), συμμετέχουν μεταξύ άλλων ο Ανάργυρος Σιμόπουλος ως Υπουργός Οικονομικών, ο Αθανάσιος Ευταξίας (παλαιό στέλεχος του Ραλλικού κόμματος και στέλεχος της ραλλικής κυβέρνησης), ο Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος (γιος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου) ως υπουργός Στρατιωτικών (προερχόμενος από το κόμμα Δηλιγιάννη) κ.ά. ΠΣΒ, περ. ΙΕ', συν. Α', συνεδρίαση 2^{ης} Απριλίου 1899, σ. 38.

11.2. Η Βουλή του 1899

Από τις πρώτες προτεραιότητες του κυβερνητικού προγράμματος ήταν η αναδιαμόρφωση του στρατού και της οικονομικής κατάστασης της χώρας. Ο νέος πρωθυπουργός, στο πρώτο υπουργικό συμβούλιο, είπε στους υπουργούς του: «χωρίς ισχυρό στρατό, ποτέ δε θα γίνουμε κράτος ανεξάρτητο και, αν τα οικονομικά μας δε βελτιωθούν, ποτέ δε θα αποκτήσουμε ισχυρό στρατό και ναυτικό»⁶³⁰. Άλλωστε, είχαν περάσει μόνο δύο χρόνια από τον πόλεμο του 1897 και η ήττα αποδείκνυε σημαντικά ελλείμματα σε μια σειρά από τομείς όπως η έλλειψη σχεδίου επιστράτευσης, η ανυπαρξία σχεδίου επιχειρήσεων, η απουσία σύγχρονου οπλισμού και η υιοθέτηση παρωχημένων τακτικών, όπως η στατική άμυνα και η απλή προσπάθεια απόκρουσης του εχθρού με πυρά. Παράλληλα, ο Γεώργιος Θεοτόκης, όπως και ο Χαρίλαος Τρικούπης άλλοτε, εχθρευόταν τις ομάδες ατάκτων τις οποίες υποστήριζαν οι Δημήτριος Ράλλης και Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Να τονιστεί ότι ο Θεοτόκης δεν στήριξε ποτέ την «Εθνική Εταιρεία»⁶³¹.

Έτσι, σε αυτήν την πρώτη κυβερνητική του θητεία, έρχονται ορισμένα σημαντικά νομοσχέδια με τον νόμο ΒΧΜ' της 15^{ης} Ιουλίου 1900 να ξεχωρίζει. Ο συγκεκριμένος νόμος αφορούσε την πρόσκληση αλλοδαπών αξιωματικών για την οργάνωση του στρατού και του πολεμικού ναυτικού. Όμως δεν εφαρμόστηκε λόγω αντιζηλίας των Δυνάμεων και διαφωνίας των επιτελών για την εθνικότητα των αξιωματικών που θα επιλέγονταν για να προσκληθούν⁶³².

Το σχέδιο νόμου που προκάλεσε και τις μεγαλύτερες αντιδράσεις τόσο μέσα στο στράτευμα, όσο και στην αντιπολίτευση, ήταν αυτό που επέφερε ριζικές αλλαγές στη διοίκηση του στρατού. Πρόκειται για τον νόμο ΒΨ' της 25^{ης} Μαρτίου 1900, σύμφωνα με τον οποίο αφαιρούνταν κάθε διοικητική αρμοδιότητα από το υπουργείο και μεταβιβάζονταν στον νέο θεσμό της Γενικής Διοίκησης, επικεφαλής της οποίας οριζόταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος⁶³³. Ο στόχος του Στέμματος ήταν η απομάκρυνση της πολιτικής από τη διοίκηση του στρατεύματος. Ουσιαστικά, το Στέμμα θεσμοποιούσε τον δεσπίζοντα ρόλο του στον τομέα αυτό, γεγονός με το οποίο

⁶³⁰ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρον*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, σ. 198.

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 199- 200.

⁶³² ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 169- 170.

⁶³³ Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, στον διάδοχο Κωνσταντίνο αποδιδόταν το αξίωμα του επιθεωρητή στρατού.

διαφώνησε έντονα ο υπουργός Στρατιωτικών Κωνσταντίνος Κουμουνδούρος. Η σύγκρουση του Κουμουνδούρου με το Στέμμα αφενός ενέτεινε την αίσθηση της υπερβολικής προσκόλλησης του πρωθυπουργού στον Βασιλιά και αφετέρου οδήγησε στην παραίτηση του υπουργού και στην αντικατάστασή του από τον Νικόλαο Τσαμαδό ο οποίος ήταν Πρόεδρος της Βουλής⁶³⁴. Ο Τύπος και η αντιπολίτευση κάνουν λόγο περί αυλοδουλείας, με τον Γεώργιο Θεοτόκη να απαντά: «αποβλέπω εις τον βασιλέα, όστις έσωσεν ημάς, τας στιγμάς του κινδύνου, από βεβαίας καταστροφάς και όστις, υπέρ πάντα άλλον, συνετέλεσεν εις το να λυθή, όπως ελύθη, το Κρητικόν ζήτημα»⁶³⁵. Βέβαια, ουσιαστικές λύσεις δεν δόθηκαν και η ευνοιοκρατία επέμεινε, οδηγώντας σταδιακά στη μείωση του κύρους του νεοπαγούς θεσμού. Η «Γενική Διοίκηση» διατηρήθηκε και στις επόμενες κυβερνήσεις του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και του Δημητρίου Ράλλη⁶³⁶.

Άλλη μείζονος σημασίας αλλαγή αποτελεί η ίδρυση του Ταμείου Εθνικού Στόλου που θα ενισχύσει τις δυνάμεις του πολεμικού ναυτικού. Παράλληλα, η συνέχιση του τρικουπικού σχεδίου σχετικά με την υπογραφή και υλοποίηση της σύμβασης για την κατασκευή του σιδηροδρόμου Πειραιά- Συνόρων θα έχει ως αποτέλεσμα την εξυπηρέτηση των στρατιωτικών μεταφορών⁶³⁷. Η ανορθωτική πορεία για τις ένοπλες δυνάμεις θα συνεχιστεί και στις επόμενες κυβερνητικές θητείες του Γεωργίου Θεοτόκη με την ίδρυση του Ταμείου Εθνικής Αμύνης και με τον νόμο περί οργανισμού του στρατού το 1904 ο οποίος θα συντελέσει στην αύξηση της δύναμης σε 30.000 άνδρες. Αυτή η δύναμη θα διπλασιαστεί μέσα σε μια πενταετία και μάλιστα θα εξοπλιστεί με νέα- επαναληπτικά- όπλα (πρόκειται για τα όπλα Μάνλιχερ).

Αυτές οι τομές άλλαξαν ριζικά την κατάσταση στο στράτευμα, με το ελληνικό κράτος να δρέπει τα οφέλη κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων.

Ένα σημείο άξιο αναφοράς της εσωτερικής πολιτικής του Γεωργίου Θεοτόκη ήταν ο τρόπος που αντιμετώπισε την ανομία στην ύπαιθρο. Οι παράνομοι που

⁶³⁴ Ο Νικόλαος Τσαμαδός (βουλευτής Ύδρας) αντικαθίσταται στο αξίωμα του Προέδρου της Βουλής από τον Νικόλαο Μπουφίδη (βουλευτή Λεβαδειάς). Στην εν λόγω ψηφοφορία ο Νικόλαος Μπουφίδης συγκέντρωσε 130 σε σύνολο 205 ψηφισάντων. Ο Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου) έλαβε 38 ψήφους, ο Κων/νος Τοπάλης 13 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 24 λευκά ψηφοδέλτια. ΠΣΒ, περ. ΙΕ', συν. Β', συνεδρίαση 6^η Νοεμβρίου 1900, σ. 4- 6.

⁶³⁵ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 201.

⁶³⁶ Αρχικά οι κυβερνήσεις του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και του Δημητρίου Ράλλη είχαν εκφράσει τη διάθεση να καταργήσουν τον θεσμό της Γενικής Διοίκησης. Στην πράξη, ο Δηλιγιάννης αναθεώρησε ριζικά τη στάση του λόγω πιέσεων που δέχτηκε από τα Ανάκτορα.

⁶³⁷ Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις...*, ό.π., σ. 15.

λυμαίνονταν τα ελληνικά χωριά ανέρχονταν σε 13.000 το 1899 και η δράση κακοποιών, φυγόδικων και λιποτακτών «δημιουργούσε πονοκέφαλο» ως προς την επίλυσή της. Ο Θεοτόκης πρότεινε στον Βασιλιά τη μετανάστευση των ταραχοποιών αυτών στοιχείων, γεγονός που οδήγησε τελικά σε ένα πρώτο μεταναστευτικό κύμα μακριά από τη χώρα. Η μετανάστευση δεν επετράπη σε «βαριά» κακοποιά στοιχεία αλλά σε «ελαφρύτερες» περιπτώσεις στοιχείων ανομίας. Μάλιστα, όπως προσδοκούσε ο πρωθυπουργός, οι άνθρωποι αυτοί πέτυχαν στο εξωτερικό, νυμφεύτηκαν Ελληνίδες που εγκατέλειψαν την πατρίδα γι' αυτόν τον λόγο και συγκέντρωσαν χρήματα τα οποία πρόσφεραν σε δωρεές στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Οι δωρεές αυτές αφορούσαν τόσο έργα κοινής ωφέλειας (π.χ. μια βρύση), όσο και μείζονος σημασίας εγκαταστάσεις όπως μια εκκλησία ή ένα σχολείο⁶³⁸.

Στους τομείς της εγχώριας πολιτικής ζωής, σημαίνοντα νομοσχέδια (όπως το περί των προσόντων των δικαστικών λειτουργών, ερειδόμενο και στην τρικουπική παράδοση) δεν μετατρέπονται σε νόμους, με την δηλιγιαννική αντιπολίτευση να καταφεύγει και πάλι στη λογική της κωλυσιεργίας. Εξαίρεση αποτελούν η κατάργηση της προσωποκράτησης για ατομικά χρέη (που μείωνε την πίεση στους καταδυναστευόμενους από τους τοκογλύφους δανειολήπτες), η ίδρυση εμπορικών και γεωργικών σχολών και η περίθαλψη των εργατών.

Το σταφιδικό ζήτημα εξακολουθεί να έχει ξεχωριστή σημασία και στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η κρίση αποφασίστηκε να αντιμετωπιστεί με την παρακράτηση από το κράτος ενός τμήματος – του 15% - της ποσότητας σταφίδας που επρόκειτο να εξαχθεί, προκειμένου να αποδοθεί σε οινοπαραγωγούς και να εξαχθεί ως οινόπνευμα⁶³⁹. Με αυτόν τον τρόπο θα προέκυπταν τα απαραίτητα κεφάλαια για την ίδρυση μιας αγροτικής τράπεζας προκειμένου να γλυτώσουν οι καλλιεργητές από τους τοκογλύφους. Ο Γεώργιος Θεοτόκης προχώρησε στην υλοποίηση του σχεδίου και στην ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας χωρίς ωστόσο να προσφέρει ουσιαστική λύση του προβλήματος. Η κρίση της σταφίδας θα συνεχίσει να ταλανίζει την πολιτική ζωή και

⁶³⁸ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 206- 207.

⁶³⁹ Η κρίση είχε δημιουργηθεί από τα μέσα της δεκαετίας εξαιτίας της μειωμένης ζήτησης του κυριότερου εξαγωγίμου προϊόντος της χώρας. Για την Πελοπόννησο η σταφίδα ήταν το μοναδικό εξαγωγίμο προϊόν με την περιοχή να φτάνει στα όρια της μονοκαλλιέργειας.

στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παίρνοντας εκρηκτικές διαστάσεις σε περιοχές όπως η Αχαΐα και η Ηλεία, με το αχαϊκό χωριό Μπαρμπάσαινα να προβαίνει σε ένοπλη εξέγερση⁶⁴⁰.

Σε σχέση με την *εξωτερική πολιτική*, αυτό που πρέπει πρωτίστως να επισημανθεί ήταν η διεθνής απομόνωση της Ελλάδας μετά τον πόλεμο του 1897. Με τα ζητήματα της Μακεδονίας και της Κρήτης να παραμένουν «ανοιχτές πληγές», σε σχέση με την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, το ενδιαφέρον αρχικά στρεφόταν προς τον βορρά και τον σλαβικό κίνδυνο. Οι Βούλγαροι, που είχαν αναπτύξει δράση κατά των ελληνικών πληθυσμών στη Μακεδονία, είχαν έρθει πλέον κοντά με τους Σέρβους. Μάλιστα, κατόπιν ρωσικής πρωτοβουλίας, είχαν υπογράψει συνθήκη συμμαχίας στη Νύσσα της Σερβίας.

Παράλληλα, η Γερμανία (έχοντας στο πλευρό της την Αυστροουγγαρία) παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον για τη Βαλκανική χερσόνησο. Επιθυμία της αποτελεί η συγκρότηση μια συμμαχίας αντίβαρο στην προαναφερθείσα, με τη συμμετοχή της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Ρουμανίας. Οι σχέσεις της χώρας μας με την Τουρκία και την Ρουμανία παρουσίαζαν τις δυσκολίες τους. Με την Τουρκία για τους προφανείς λόγους. Με την Ρουμανία, οι σχέσεις είχαν διακοπεί από το 1892 εξαιτίας της προσπάθειας προσεταιρισμού από πλευράς του Βουκουρεστίου των Κουτσοβλαχικών πληθυσμών που ζούσαν στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Επίσης προκαλούσε τριβές η άρνηση από ρουμανικής πλευράς της παράδοσης της περιουσίας που κληροδοτούσε στην Ελλάδα ο Ευάγγελος Ζάππας. Οι προσπάθειες σύναψης συμμαχιών τόσο στη περίπτωση της Ρουμανίας όσο και στην περίπτωση της Τουρκίας ήταν άκαρπες⁶⁴¹.

⁶⁴⁰ Στις 12 Ιουνίου 1903 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα πέσει εξαιτίας της έξαρσης του σταφιδικού ζητήματος. Θα την διαδεχθεί η κυβέρνηση Θεοτόκη που θα αντέξει μόλις δύο εβδομάδες. Αιτία αυτών των εξελίξεων αποτέλεσε η πρόταση Άγγλων κεφαλαιούχων να αγοράζουν μονοπωλιακά τη σταφίδα για 20 χρόνια. Η πρόταση των Άγγλων έβρισκε σύμφωνους τους σταφιδοπαραγωγούς. Ωστόσο η αρμόδια επιτροπή, κατόπιν εισήγησης του Δηλιγιάννη, που ήταν τότε πρωθυπουργός, δεν την ενέκρινε. Σημαντικός ο ρόλος του πρωτοεμφανιζόμενου Δημητρίου Γούναρη, ο οποίος για την αρνητική του στάση θα δει την οικία του να λιθοβολείται.

⁶⁴¹ Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά συνεδριάσεων για την επίλυση των εκκρεμοτήτων που υπήρχαν μετά τον πόλεμο (αφορούσαν προξενικές, εμπορικές συμβάσεις κ.ά.) και την υπογραφή νέας σύμβασης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Στην πρώτη συνεδρίαση εκ μέρους της Ελλάδας παρίστατο ο πρεσβευτής Μαυροκορδάτος με τον Ναούμ. Οι συνελθόντες συζήτησαν τις γενικές γραμμές στη βάση των οποίων θα συνομολογείτο η νέα σύμβαση. Η πρώτη- και όπως θα φανεί στην πορεία και η τελευταία-απόφαση ήταν η σιωπηρή παράταση και μετά τη λήξη της ισχύος του συμβατικού δασμολογίου. Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 17^{ης} Μαΐου 1901.

Σε σχέση με τη Μακεδονία, μια κίνηση με υψηλό συμβολισμό αποτελούσε η αποστολή θωρηκτών στο Άγιο Όρος (τον Οκτώβριο του 1901), με την παρουσία του γενικού προξένου της Θεσσαλονίκης και του Νικολάου Θεοτόκη, υιού του πρωθυπουργού. Στόχος ήταν να σταλεί ένα μήνυμα απέναντι στην ισχυρή σλαβική επιρροή που υπήρχε και στο ιδιαίτερα ευαίσθητο αυτό σημείο σε σχέση με τη θρησκευτική πίστη⁶⁴².

Όμως η κυριότερη περιπλοκή συντελείται στην Κρήτη. Μετά την έλευση του πρίγκιπα Γεωργίου στο νησί, η Εθνική Συνέλευση των Κρητών συγκαλείται τον Ιανουάριο του 1899 και ψηφίζει το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, στο οποίο καθοριστικό ρόλο για την κατάρτισή του διαδραματίζει ο Ελευθέριος Βενιζέλος, σύμβουλος (ήτοι υπουργός) του Γεωργίου επί της δικαιοσύνης.

Έξι μήνες πριν από τη λήξη της τριετούς θητείας του Έπατου Αρμοστή, πραγματοποιούνται οι εκλογές για την ανάδειξη της πρώτης Κρητικής Βουλής. Η ανησυχία του πρίγκιπα Γεωργίου, των Ανακτόρων και του Γεωργίου Θεοτόκη ήταν ενδεχόμενο ψήφισμα της Κρητικής Βουλής υπέρ της Ένωσης με την Ελλάδα το οποίο θα προκαλούσε νέες αναταραχές που θα υποχρέωναν τον βασιλόπαιδα, ως εκπρόσωπο των Δυνάμεων, να επιβάλει την τάξη.

Ο Γεώργιος, πραγματοποιώντας και ταξίδι στις δυτικές πρωτεύουσες, υποστήριζε ότι μόνη λύση ήταν η ένωση και αν αυτή δεν γινόταν αποδεκτή, έπρεπε να συνεχιστεί το καθεστώς της αρμοστείας, υπό την υψηλή επικυριαρχία του Σουλτάνου. Τα λόγια του πρίγκιπα ήταν τα ακόλουθα:

Επανεπιλημμένως επισκεφθείς τα διάφορα της νήσου μέρη και πανταχού και πάντοτε ακούσας τας ζωηράς του Κρητικού λαού ευχάς υπέρ της ικανοποιήσεως των νομίμων αυτού πόθων, εθεώρησα καθήκον απαράβατον να διερμηνεύσω πιστώς τούτους συν τη αδιασπαστώ αυτού ευγνωμοσύνη εις τας ευεργέτιδας Δυνάμεις.

Εν τη απαύστω δ' ευμενεία αυτών υπέρ της Κρήτης, σπουδαίως μελετήσασαι το υποβληθέν ζήτημα, απήντησαν ότι προθύμως θα εξετάσωσι μετά συμπαθείας πάσαν πρότασιν αφορώσαν την βελτίωσιν της καταστάσεως της νήσου, αλλ' ότι εν ταις παρούσαις περιστάσεσιν αδυνατούσων οπωσδήποτε να κυρώσωσιν οιανδήποτε τροποποίησιν της πολιτικής καταστάσεως εν τη εννοία τη ενδειχθείση υφ' Ημών.

Διαπνεόμεναι υπό της ειλικρινούς επιθυμίας να τηρήσωσι υπό σημείωσιν τους νομίμους πόθους των Κρητών και τα καλώς ευνοούμενα συμφέροντα αυτών μεριμνῶσαι δε ίνα μη διακινδυνευθή το μέλλον και επιθυμούσαι να αποσοβηθή πας

⁶⁴² Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 220- 221.

κίνδυνος εξ αποπείρας κατά της παρούσης καταστάσεως, συνέστησαν την αποχήν από πάσης ακαίρου και ασκούπου διαδηλώσεως.

Τότε, ήταν που ξέσπασε μείζονος σημασίας ρήξη μεταξύ του Γεωργίου και του Ελευθερίου Βενιζέλου αναφορικά με το καθεστώς που θα έπρεπε να ισχύει στην Κρήτη. Ενώ ο Γεώργιος είχε την παραπάνω άποψη, ο Βενιζέλος τασσόταν με την άποψη του Γάλλου προξένου στο νησί, Πολ Μπλαν, κατά την οποία η Κρήτη έπρεπε να κηρυχθεί ανεξάρτητη ηγεμονία σύμφωνα με το πρότυπο της Βουλγαρίας. Το Στέμμα διαφωνούσε με τη βενιζελική πρόταση θεωρώντας πως η υλοποίησή της απομάκρυνε κάθε προοπτική ένωσης⁶⁴³. Ωστόσο ο Βενιζέλος υποστηρίζει τη θέση του στον κρητικό και στον αθηναϊκό τύπο. Μάλιστα, σε συνέντευξή του στην «Ακρόπολις» έθετε το ακόλουθο ερώτημα:

Ποια είναι η οδός, η οποία θα μας φέρη ταχύτερον εις την εθνικήν αποκατάστασιν· η ανανέωσις της αρμοστείας και η επ' αόριστον εξακολούθησις της διεθνούς κατοχής ή η εφαρμογή της αυτονομίας και η βαθμιαία απομάκρυνσις των διεθνών στρατευμάτων, καθ' όσον θα οργανούται η εγχωρία δύναμις της πολιτοφυλακής;⁶⁴⁴

Η διατύπωση της άποψης περί εφαρμογής της αυτονομίας και βαθμιαίας απομάκρυνσης των διεθνών στρατευμάτων τον έφερε σε ανοικτή αντίθεση με την άποψη του Στέμματος. Οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες με τον Ύπατο Αρμοστή να τον απολύει την αμέσως επόμενη ημέρα από τη θέση του συμβούλου της Δικαιοσύνης, γεγονός που τελικά θα ανοίξει τον δρόμο στη στάση του Θερίσου λίγα χρόνια αργότερα, το 1905.

Μετά από αυτήν την εξέλιξη, η πρώτη Κρητική Βουλή που συνέρχεται στις 19 Μαΐου 1901, υιοθετεί ψήφισμα υπέρ της Ένωσης με την Ελλάδα:

Δια του ψηφίσματος τούτου η Κρητική Βουλή εκφράζουσα την προς τας Δυνάμεις ευγνωμοσύνην της δι' όσα υπέρ της Νήσου έπραξεν, ψηφίζει την Ένωσιν της Κρήτης μετά της Ελλάδος και εντέλλεται εις τον πρόεδρον αυτής αντίγραφον ψηφίσματος να διαβιβάση προς τους Προξένους των Δυνάμεων⁶⁴⁵.

Σύμφωνα με πληροφορίες άγγλου ανταποκριτή, οι Κυβερνήσεις των Δυνάμεων, απαντούσαν: «ανεπιφυλάκτως ότι δεν δύνανται ν' αποδεχθώσι την εκφραζομένην δια

⁶⁴³ Επί του ζητήματος, βέβαια, ο Βουρνάς σημειώνει πως ο Βενιζέλος σχετικά με την αυτονομία, δεν ήταν ποτέ υπέρμαχος της διατήρησής της εις αεί, κάθε άλλο: ο ανώτατος άρχων της θα εκλεγόταν από τη συνέλευση (και δεν θα ήταν πλέον εντολοδόχος των Δυνάμεων) και τα ξένα στρατεύματα θα απομακρύνονταν από το νησί, γεγονός που θα άνοιγε μελλοντικά τον δρόμο προς την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 576.

⁶⁴⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 17^{ης} Μαρτίου 1901.

⁶⁴⁵ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 19^{ης} Μαΐου 1901.

του ψηφίσματος επιθυμίων των Κρητών, όπως ενωθώσι με την Ελλάδα»⁶⁴⁶. Το ποθούμενο θα επιτυγχανόταν μετά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο και τη νίκη της Ελλάδας στα πεδία των μαχών.

11.3. Τα «Ευαγγελικά»

Η κυβέρνηση Θεοτόκη «έπεσε» μετά από 2,5 χρόνια εξαιτίας των «Ευαγγελικών» ή «Ευαγγελιακών». Το 1898 η βασίλισσα Όλγα, βλέποντας την αδυναμία σημαντικών τμημάτων του ελληνικού λαού να κατανοήσουν το Ευαγγέλιο, είχε την ατυχή έμπνευση να αποφασίσει τη μετάφρασή του στη δημοτική γλώσσα⁶⁴⁷. Ειδικότερα, ανέθεσε τη μετάφραση στη γραμματέα της Ιουλία Σωμάκη. Το έργο γινόταν σε γνώση του μητροπολίτη Αθηνών Προκοπίου ο οποίος ανήκε στο αυλικό περιβάλλον και δεν εξέφρασε καμία αντίρρηση⁶⁴⁸. Όμως, προκειμένου να υπάρξει δημοσίευση, απαιτείτο έγκριση από την Ιερά Σύνοδο. Η Βασίλισσα Όλγα απευθύνει το σχετικό αίτημα μέσω επιστολής στη Σύνοδο τον Δεκέμβριο του 1898. Η απάντηση της Συνόδου (που δόθηκε τρεις μήνες μετά) ήταν αρνητική. Αυτή η εξέλιξη δεν πτοεί την Βασίλισσα η οποία επανέρχεται με νέα επιστολή ζητώντας τη διαιτησία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και οι Πατριάρχες Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας αντιτίθεται, ενώ ο μητροπολίτης Προκόπιος διαδραματίζει έναν διττό ρόλο μην ενημερώνοντας τα Ανάκτορα για τα τεκταινόμενα.

Η κυβέρνηση βρίσκεται εν αγνοία των διεργασιών και δείχνει να αντιδρά υποτονικά, μην μπορώντας να εκτιμήσει τις εξελίξεις και τον αντίκτυπό τους. Η διαμάχη δημοτιστικών- αρχαϊστών δεν ήταν κάτι το καινούργιο. Το «πρώτο φιτίλι» είχε ανάψει από την εφημερίδα «Ακρόπολις» και τη δημοσίευση της μετάφρασης της Καινής Διαθήκης του Αλέξανδρου Πάλλη⁶⁴⁹. Οι αντιδράσεις από καθηγητές Πανεπιστημίου όπως ο Γεώργιος Χατζηδάκης, ο Γεώργιος Μυστριώτης κ.ά. εξάπτουν τα πάθη των φοιτητών, οι οποίοι γίνονται «γλωσσομάχοντες» (κατά το σκωπτικό χαρακτηρισμό των

⁶⁴⁶ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 23^{ης} Μαΐου 1901.

⁶⁴⁷ «Τα λόγια του Χριστού είναι για τους γραμματισμένους και όχι για μας τους φτωχούς που δεν τα καταλαβαίνουμε», είπε στη βασίλισσα Όλγα μια χωρική. Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 232.

⁶⁴⁸ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 174.

⁶⁴⁹ Ο Πάλλης ζούσε στο Λονδίνο από το 1892, ήταν υπάλληλος του εμπορικού οίκου του Ράλλη και μετέφρασε την Καινή Διαθήκη, το 1901, σε καθαρή και μάλλον χυδαία δημοτική και την Ιλιάδα, το 1902, σε ύφος ελληνικού δημοτικού τραγουδιού. Βλ. Βουνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 567. Αναφορικά με τον χαρακτηρισμό «χυδαία», αρκεί να αναφερθεί ότι ο Πάλλης είχε μεταφράσει τον Μυστικό Δείπνο ως «κρυφό τσιμπούσι». Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 234.

αντιπάλων τους, με τους τελευταίους να τους ανταποδίδουν τον όρο «μαλλιαροί») και υπερασπιστές της καθαρότητας της γλώσσας.

Για να εκτραχυνθούν, όμως, τα πράγματα και να καταλήξουν μέχρι του σημείου να υπάρξουν θύματα απαιτήθηκε η αναρρίπιση της «φλόγας» κατά του δημοτικισμού από τον Τύπο και την αντιπολίτευση, ενώ δεν αποκλείεται και η εμπλοκή του ξένου δακτύλου⁶⁵⁰. Συγκεκριμένα, εφημερίδες όπως οι «Καιροί», το «Εμπρός», το «Σκριπ» και η «Αστραπή» δημοσιεύουν άρθρα απίστευτης οξύτητας.

Η υποκίνηση των πρώτων ταραχών γίνεται από την εφημερίδα «Καιροί» με άρθρο με τίτλο: «Καύσατέ τας». «Εις το πυρ λοιπόν την φυλλάδα τους εις το πυρ τα καταχθόνια σχέδιά τους». Το πρωινό του αιματοκυλίσματος είχε τον τίτλο: «Πυρπολήσατε την μετάφρασιν της Σλαύας». Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα του άρθρου:

Εξακολουθώ ερρωμένως τον αγώνα κατά της μεταφράσεως της Σλαύας. Όλη η νεολαία, όλος ο λαός της Ελλάδος απ' άκρου έως άκρον να πεισθή πρέπει, ότι το έργον της είνε έργον Σλαυϊκόν. Ότι έχει ύποπτον την προέλευσιν της αφ' ενός. Ότι έχει επ' αυτήν την μισαράν συναίνεσιν της η πρωταγωνιστούσα της Εκκλησίας μας Αρχή.

Στο ίδιο πλαίσιο, το «Εμπρός» έγραφε:

Εάν υπήρχεν Αυτοκράτωρ, έχων την αυταπάρνησιν να λάβη τον τίτλο του κακούργου υπό της ιστορίας, Αυτοκράτωρ ικανός να διατάξη μίαν νύκτα Αγίου Βαρθολομαίου και να σαρώση όλους εκείνους τους Στουδίτας και τους άλλους αιρεσιάρχας, οίτινες κατεσπάρασσον το Βυζάντιον, η μεγάλη εκείνη Αυτοκρατορία θα υπήρχεν ακόμη. Αλλά δυνάμεθα να κηρύξωμεν τώρα και εις τας Αθήνας μίαν νύκτα ή και ημέραν του Αγίου Βαρθολομαίου.

Η εφημερίδα «Σκριπ» τόνιζε ότι είναι φανερό ότι επιδιώκονται «κρύφιοι σκοποί» τους οποίους είχε αντιληφθεί εγκαίρως ο ελληνικός λαός, ενώ η «Αστραπή» έγραφε και δικαιολογούσε την επιβολή βίαιων μέτρων:

Τα βίαια μέτρα υποδεικνύει και επιβάλλει η ανάγκη. Η χρήσις μέτρων βιαίων υπήρξε πάντοτε και πανταχού επιβεβλημένον καθήκον προς καταστολήν συστηματικής και υπόπτου αντιδράσεως κατά των ιερωτέρων της θρησκείας και του έθνους εξυπηρετήσεως σκοπών θολής προελεύσεως⁶⁵¹.

⁶⁵⁰ Σίγουρα αυτή που χαίροταν με τις εξελίξεις ήταν η Γερμανία, ενώ υπάρχει και αναφορά προσωπικά στη σύζυγο του διαδόχου Κωνσταντίνου, Σοφία. Ο Κορδάτος αναφέρεται σε ανέκδοτες σημειώσεις του υπουργού της κυβέρνησης Ζαΐμη, Τοπάλη, όπου γράφει πως «τον ρόλον της Α.Υ. εις τα ευαγγελικά κανείς δεν πρέπει να τον μάθη. Διότι αύριον θα γίνη η σεπτή Βασίλισσα». ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 176.

⁶⁵¹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 10^{ης} Νοεμβρίου 1901.

Την ίδια περίοδο, η κυβέρνηση εκλέγει Πρόεδρο της Βουλής τον Θεόδωρο Ρετσίνα (βουλευτή Αττικής) με 124 ψήφους σε σύνολο 206 ψηφισάντων. Ο Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου) συγκέντρωσε 47 ψήφους, ο Κων/νος Τοπάλης (βουλευτής Βόλου) έλαβε 14 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 21 λευκά ψηφοδέλτια⁶⁵². Η αντιπολίτευση παραμένει κατακερματισμένη αδυνατώντας να ανακόψει την κυβερνητική πορεία.

Πίνακας 18. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΕ' περιόδου

Περίοδος ΙΕ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	31 Μαρτίου 1899	Ψηφίσαντες: 225 Νικόλαος Τσαμαδός (βουλευτής Ύδρας): 128 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 37 Κων/νος Τοπάλης (βουλευτής Βόλου): 28 Ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα: «Κ. Πλατούτσας» Λευκά: 31	Νικόλαος Τσαμαδός
Έκτακτη Σύνοδος	4 Δεκεμβρίου 1899	Ψηφίσαντες: 209 Νικόλαος Τσαμαδός: 133 Αλέξανδρος Ρώμας: 38 Κω/νος Τοπάλης: 14 Λευκά: 24	Νικόλαος Τσαμαδός
Σύνοδος Β'	6 Νοεμβρίου 1900	Ψηφίσαντες: 205 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής (Λεβαδείας): 130 Αλέξανδρος Ρώμας: 38 Κων/νος Τοπάλης: 13 Λευκά: 24	Νικόλαος Μπουφίδης
Σύνοδος Γ'	8 Νοεμβρίου 1901	Ψηφίσαντες: 206 Θεόδωρος Ρετσίνας (βουλευτής Αττικής): 124 Αλέξανδρος Ρώμας: 47 Κων/νος Τοπάλης: 14 Λευκά: 21	Θεόδωρος Ρετσίνας

Υπό αυτές τις συνθήκες η κυβέρνηση φαντάζει άτρωτη όμως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, η έλλειψη γρήγορων αντανakλαστικών θα οδηγήσει στην αιματοχυσία. Οι

⁶⁵² ΠΣΒ περ. ΙΕ', συν. Γ, συνεδρ. 8 Νοεμβρίου 1901, σ. 4-5.

εξεγερμένοι φοιτητές ζητούν αφορισμό των μεταφραστών και καλούν σε συλλαλητήριο, στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, στις 8 Νοεμβρίου 1901. Εκεί ξεσπούν συγκρούσεις ανάμεσα στους διαδηλωτές και στις δυνάμεις της τάξης, στις οποίες έχουν προστεθεί και στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων. Έγινε η ημέρα του Αγίου Βαρθολομαίου και εφαρμόστηκαν τα βίαια μέτρα. Πλέον η κοινή γνώμη καλείτο να βρει με ποιόν τρόπο εξεγέρθη ο θρησκευτικός φανατισμός που είχε ως αποτέλεσμα τρεις φοιτητές και οκτώ νεκρούς πολίτες καθώς και ογδόντα περίπου τραυματίες⁶⁵³. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι 1000 διαδηλωτές που δεν είχαν διαλυθεί και συνέχισαν την πορεία τους προς την οδό Σταδίου ήταν ένοπλοι.

Η κυβέρνηση έκρινε ότι τα αιματηρά γεγονότα έπρεπε να αποδοθούν «εις την κακήν τύχην» και όχι στα στρατιωτικά αποσπάσματα, τα οποία πυροβόλησαν μόνο όταν βρέθηκαν σε θέση άμυνας. Αυτό άλλωστε αποδεικνύεται από τις σφαίρες οι οποίες εξήχθησαν από τα τραύματα και απεστάλησαν στον πρωθυπουργό. Άπαντες, πλην ενός, τραυματίστηκαν από σφαίρες περιστροφών και όχι από σφαίρες στρατιωτικού όπλου⁶⁵⁴.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης έχοντας την πεποίθηση ότι η κυβέρνηση είχε καθήκον να διατηρήσει την τάξη εμφανίζεται στη Βουλή και θέτει ζήτημα εμπιστοσύνης. Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 1901 λαμβάνει 109 θετικές και 87 αρνητικές ψήφους σε σύνολο 197 βουλευτών. Ο βουλευτής Γ. Κυριαζής αρνήθηκε να ψηφίσει⁶⁵⁵. Η

⁶⁵³ Τα στοιχεία εν προκειμένω ποικίλλουν στις πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν τα στοιχεία με τον Βουρνά να κάνει λόγο για 11 νεκρούς και τον Ράλλη για 8 νεκρούς από το πλήθος. Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 568. Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 237.

⁶⁵⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 9^{ης} Νοεμβρίου 1901.

⁶⁵⁵ Οι βουλευτές που έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Θεοτόκη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Ανδρέας Πεταλάς, 2. Κωνστ. Μωραϊτίνης, 3. Ευστάθιος Ρακόπουλος, 4. Ευκλείδης Μπίστης, 5. Δημοσθ. Καίρης, 6. Κωνστ. Πλαπούτσας, 7. Κωνστ. Κοττίκας, 8. Ευάγγελος Γαρουφαλιάς, 9. Θεόδωρος Ρετσίνας, 10. Νικόλαος Γιαννικόστας, 11. Επαμ. Μ. Κανάρης, 12. Κωνστ. Σταυρόπουλος, 13. Αντώνιος Καρτάλης, 14. Αλέξ. Κασσαβέτης, 15. Αργύρ. Φιλιππίδης, 16. Νικ. Παπαϊωάννου, 17. Δημ. Γίδας, 18. Νικόλαος Τσόγκας, 19. Νικόλαος Γουλμής, 20. Νικόλ. Σπυρακόπουλος, 21. Χαρίλαος Διγενόπουλος, 22. Αρ. Πετροπουλάκης, 23. Γ.Α. Πετροπουλάκης, 24. Μιχαήλ Φωτιάδης, 25. Γεώργ. Λιδωρίκης, 26. Γεώργ. Ανδρίτσος, 27. Γεώρ. Λύρας, 28. Εμμ. Ρέπουλης, 29. Δημ. Τσάτσος, 30. Κωνστ. Ζώτος, 31. Διονύσιος Στεφάνου, 32. Κ. Αργασάρης Λομβάρδος, 33. Γεώργιος Ρώμας, 34. Ανδρέας Σπηλιάδης, 35. Χρ. Στεφανόπουλος, 36. Ανδρ. Στεφανόπουλος, 37. Παναγ. Παπαχατζής, 38. Βασ. Μαρκεζίνης, 39. Τηλέμαχος Δενδρινός, 40. Παν. Μαυροκέφαλος, 41. Γεώργ. Παπαθανασίου, 42. Ηλίας Μαυρομιχάλης, 43. Γεώργ. Οικονομόπουλος, 44. Δημ. Τερτίπης, 45. Τιμολ. Αδαμόπουλος, 46. Σπυρ. Παπαποστόλου, 47. Κωνστ. Σαραφιανός, 48. Γ. Χατζηνικολής, 49. Γεώργ. Μέρμηγκας, 50. Τριαντάφ. Πατρίκιος, 51. Μιχαήλ Θεοτόκης, 52. Αλκίνοος Ζερβός, 53. Γουλιέλμος Σκάρπας, 54. Βασίλειος Σαμοίλης, 55. Σπυρ. Αγάθος, 56. Νικόλαος Καλοσγούρος, 57. Κ. Χρηστόπουλος, 58. Σωτ. Κροκιδάς, 59. Σπ. Νοταράς, 60. Περ. Μεντζελόπουλος, 61. Αγαμ. Μεταξάς, 62. Θ. Πέρρος, 63. Μελέτιος Ρουσόπουλος, 64. Ιωάννης Γιαννακίτσας, 65. Νικ. Μπουφίδης, 66. Περ. Βαλαωρίτης, 67. Γεράσιμος Φίλιππας, 68. Ξενοφών Κυριαζής, 69. Ηλ. Ζέγγελης, 70. Φίλ. Βάρβογλης, 71. Αθ. Κατριβάνος, 72. Κ. Τρικούπης, 73. Δ. Λυμπερόπουλος, 74. Γ. Λυμπερόπουλος, 75. Περ. Μπούτος, 76. Αριστομ. Προβελέγγιος, 77. Αντ. Μάτσας, 78. Νικ. Κρίσπης, 79. Ι. Ναυπλιώτης, 80. Δ. Φαρμάκης, 81. Ι. Βούρτσος, 82. Φώτιος

κυβέρνηση Θεοτόκη παραιτείται, στις 11 Νοεμβρίου 1901, καθώς υπήρχε κίνδυνος νέας αναζωπύρωσης της έντασης με πυρήνα το Πανεπιστήμιο που τελούσε υπό κατάληψη.

Μετά την παραίτηση Θεοτόκη ο Βασιλιάς έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Ζαΐμη ο οποίος διέθετε κοινοβουλευτική δύναμη 14 βουλευτών και όχι στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη του οποίου το κόμμα αριθμούσε 49 βουλευτές⁶⁵⁶. Επρόκειτο σαφώς για μια εκτροπή, με την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης να μην παραδίδεται στη δεύτερη μεγαλύτερη αλλά στην τρίτη κοινοβουλευτική ομάδα. Η άνοδος του Αλέξανδρου Ζαΐμη υπό αυτές τις συνθήκες του προσέδωσε την ιδιότητα του πρωθυπουργού των εκτάκτων καταστάσεων⁶⁵⁷.

Ωστόσο οι κρίσεις δεν σταματούν εδώ, καθώς θα ακολουθήσουν τα «Σανιδικά».

Μοσχούλας, 83. Παναγής Τυπάλδος, 84. Αθ. Παπαθανασίου, 85. Πέτρος Μόρης, 86. Ιω. Γ. Ρούφος, 87. Θάνος Ρούφος Κανακάρης, 88. Σπ. Γκεντιλίνης, 89. Γ. Ζερβός, 90. Κοσμάς Δουμπιώτης, 91. Νικόλ. Λεωνίδας, 92. Ι. Γκιών, 93. Κων. Χατζηπέτρος, 94. Γ. Κανούτας, 95. Νικ. Ταρμπάξης, 96. Γ. Ραδινός, 97. Απόστ. Ζάππας, 98. Θ. Σαρσέντης, 99. Α. Πονηρόπουλος, 100. Δ. Παπατσώρης, 101. Δ. Κατσάκος, 102. Ν. Τζανετόπουλος, 103. Ι. Κουντουριώτης, 104. Ιωσήφ Γρηγοριάδης, 105. Κ. Αγαθοκλής, 106. Α. Πλατής, 107. Ν. Καλογερόπουλος, 108. Αλέξ. Μ. Κανάρης και 109. Κ. Κανάρης. ΠΣΒ περ. ΙΕ', συν. Γ, συνεδρ. 10 Νοεμβρίου 1901, σ. 6-13.

⁶⁵⁶ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964...*, ό.π., σ. 374.

⁶⁵⁷ Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης έφτασε στα ανώτατα αξιώματα της Ελληνικής Δημοκρατίας. Διατέλεσε Πρωθυπουργός σε έκτακτες περιστάσεις και Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Επίσης, διορίστηκε Υπάτος Αρμοστής Κρήτης στη θέση του παραιτηθέντος διαδόχου Γεωργίου.

Κεφάλαιο δωδέκατο

Ο ατελής δικομματισμός⁶⁵⁸, ο ρόλος του Ζαϊμικού κόμματος και οι αλληπάλληλες κρίσεις (1902-1904)

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης σχηματίζει κυβέρνηση ξεκάθαρα φιλική στο Στέμμα, γεγονός που αποδεικνύεται και από την ανάθεση των δύο υπουργείων (Στρατιωτικών και Ναυτικών) στον έμπιστο της Αυλής συνταγματάρχη Γεώργιο Κόρπα⁶⁵⁹. Στις 25 Ιανουαρίου 1902, σε ειδική συνεδρίαση και ψηφοφορία, με τη στήριξη του Γεωργίου Θεοτόκη, η κυβέρνηση λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης με 132 ψήφους υπέρ και 54 κατά σε σύνολο 189 ψηφισάντων⁶⁶⁰.

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης παραμένει στην εξουσία για περίπου έναν χρόνο⁶⁶¹. Η αντιπολιτευτική πολιτική συνίστατο στην κωλυσιεργία και στις επικλήσεις περί αντισυνταγματικότητας. Παράλληλα η κυβέρνηση δοκιμαζόταν τόσο από τους «διαγκωνισμούς εξυπηρετήσεων» με τους θεοτοκικούς βουλευτές, όσο και από τα ίδια τα Ανάκτορα, με τη συμπεριφορά προσώπων που συναπάρτιζαν το αυλικό περιβάλλον να οδηγούν στην απώλεια της εύνοιας από τον θρόνο⁶⁶². Το φθινόπωρο του 1902 ο πρωθυπουργός εισηγήθηκε στον Βασιλιά τη διάλυση της Βουλής και τη διεξαγωγή εκλογών που διενεργήθηκαν στις 17 Νοεμβρίου του ίδιου έτους.

⁶⁵⁸ Σύμφωνα με τον Διαμαντόπουλο κάνουμε λόγο για ατελή δικομματισμό ή για σύστημα των δυόμισι κομμάτων, όταν το καθένα από τα δύο κόμματα χρειάζεται κατά κανόνα τη σύμπραξη με ένα μικρό κόμμα (κόμμα μπαλαντέρ) για να έχει κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η αθροισμένη δύναμη των δύο μεγάλων κομμάτων είναι 75-80%. Έτσι, το μικρό κεντρικό κόμμα, γίνεται μόνιμος και αναντικατάστατος κυβερνητικός εταίρος. Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 282-283.

⁶⁵⁹ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 569.

⁶⁶⁰ Ειδικότερα, στη συνεδρίαση της 25^{ης} Ιανουαρίου 1902, τέθηκε σε ψηφοφορία η εξής πρόταση των βουλευτών Δ. Βοκοτόπουλου και Γεωργίου Ράλλη: «Η Βουλή πεποιθυία, ότι το Σύνταγμα λειτουργεί κανονικώς, του Υπουργείου συνταγματικώς υφισταμένου και εκδηλούσα προς αυτό την εμπιστοσύνην αυτής μεταβαίνει εις την εκλογήν των διαρκών επιτροπών». ΠΣΒ, περ. ΙΕ, συν. Γ', συνεδρίαση 25^{ης} Ιανουαρίου 1902, σ. 19- 24.

⁶⁶¹ Ο Δηλιγιάννης εφήυρε την κωλυσιεργία των εργασιών της Βουλής. Προκειμένου να ρίχνει κυβερνήσεις κρυβόταν στα δωμάτια του Βουλευτηρίου, ή έκανε μέσω των φίλων του αλληπάλληλες ενστάσεις ή απαρτίες ή έβαζε τους «ζωηρότερους» οπαδούς του στο Βουλευτήριο να μιλούν επί συνεχείς ώρες έτσι ώστε να ματαιωθούν οι εργασίες. Εφημερίδα «Σκριπ», φύλλο της 13^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁶² ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 177-178.

12.1. Οι εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1902

Η αποτύπωση των εκλογικών προγραμμάτων, που έκαναν την εμφάνισή τους στις εκλογές του 1899, καθιερώνεται⁶⁶³. Στις εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1902, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης είχε το ακόλουθο πολιτικό πρόγραμμα:

1. Ανόρθωση και λειτουργία «εύτακτος» των Κοινοβουλευτικών Θεσμών. Πιστή εφαρμογή του Συντάγματος. Σεβασμός προς τα δικαιώματα των Εξουσιών του Κράτους και προς τα δικαιώματα του λαού από τον οποίο πηγάζουν όλες οι εξουσίες.
2. Περιστολή των δαπανών. Φειδώ και εγκράτεια στη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων. Κατάργηση κάθε περιττής ή μη επείγουσας δαπάνης και αυστηρή οικονομία σε κάθε υπηρεσία.
3. Αξιοποίηση του παραπάνω αποτελέσματος των οικονομιών, το οποίο υπολογίζεται σε πολλά εκατομμύρια, στην ενίσχυση της παραγωγής και της γεωργίας (πρόβλεψη για έργα αρδεύσεως γαιών και έργα αποξηράνσεως ελών και λιμνών).
4. «Συστηματική», «πεφωτισμένη» και «σοβαρά» αναδιοργάνωση και συγκρότηση των στρατιωτικών δυνάμεων της χώρας και προμήθεια όπλων νέου συστήματος χωρίς να επιβαρυνθούν οι φορολογούμενοι.
5. Μεταβολή ή τροποποίηση φορολογικών νόμων (κυρίως ο φόρος των αμπελών και ο φόρος των αροτριώντων κτηνών και άλλων).
6. Ίδρυση Εμπορικών Επιμελητηρίων και άλλων πρακτικών μέτρων και εσμών προστατευτικών προκειμένου να προστατευτεί η βιομηχανία, το εμπόριο και η εμπορική ναυτιλία.
7. Ανόρθωση της Δικαιοσύνης μέσω οργανικών μεταρρυθμίσεων κυρίως στην Ποινική Δικαιοσύνη και στην «Ειρηνοδικειακή».
8. Ελάττωση της στρατιωτικής θητείας των υπόχρεων πολιτών σε στράτευση.
9. Βελτίωση της Διοίκησης. Αποκατάσταση διοικήσεως «κοσμίας, αμερολήπτου και αληθώς χρηστής». Δημιουργία αστυνομικού οργανισμού με στόχο την αποκατάσταση της δημοσίας και αγροτικής ασφαλείας.

⁶⁶³ Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης, ήδη από το 1898, είχε δημοσιεύσει στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως» τις αρχές με τις οποίες επρόκειτο να διοικήσει τον τόπο. Λίγο πριν τις εκλογές του 1902, στελέχη του κόμματός του δήλωναν ότι «Το πρόγραμμαν του 1898 είναι δι' ημάς πρόγραμμα και δια σήμερον». Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 31^{ης} Οκτωβρίου 1902.

10. Νομοθετική μέριμνα υπέρ της ανεξαρτησίας των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως⁶⁶⁴.

Η εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ» απαντώντας στο παραπάνω πρόγραμμα θύμιζε στον λαό τα δηλιγιαννικά «έργα και ημέρες»:

- Έκανε δύο επιστρατεύσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατο δέκα χιλιάδων Ελλήνων.
- Έφερε τους Τούρκους μέχρι την Λαμία και υποδούλωσε τη Θεσσαλία.
- Έκανε την Ελλάδα να πληρώσει 100 εκατομμύρια πολεμική αποζημίωση.
- Έφερε τον Διεθνή Έλεγχο και η Ελλάδα έχασε την πολιτική της ανεξαρτησία.
- Παρέλυσε με την κωλυσιεργία τις εργασίες της Βουλής και «ετσαλαπάτησε» το πολίτευμα⁶⁶⁵.

Στο ίδιο πνεύμα η «Πατρίς» της Ρώμης έγραφε ότι: «Η χρεωκοπία του 1893, η καταστροφή του πολέμου 1897, είναι γεγονότα χθεσινά, δύναται τις να είπη και η λυπηρά ηχώ των αντηχεί ακόμη πολύ ζωηρώς εις την ψυχήν του Έθνους» για να καταλήξει στο «φαινόμενο» Δηλιγιάννη:

«Αλλά το φαινόμενον Δηλιγιάννη είναι πάντοτε αξιωσημείωτον και άξιον θαυμασμού” ουχί ευκόλως εις ογδοηκοντούτης γέρων υποβάλλεται εις τα περιπετείας και τας ενοχλήσεις καθημερινού εκλογικού αγώνος, με συλλαλητήρια, λόγους, προπόσεις ανά παν βήμα. Και το πρόγραμμα του Δηλιγιάννη άλλως τε, ανεξαρτήτως από του προσώπου αυτού είναι καλόν και αξιέπαινον, πρόγραμμα ουσιωδώς και κατ’ εξοχήν εθνικόν. Τούτο στηρίζεται κυρίως εις δύο τινά” τήρησιν των συνταγματικών καθεστώτων και ανοργάνωσιν της αστυνομίας»⁶⁶⁶.

Το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης εκλογικής διαδικασίας χαρακτηρίζεται από την έκφραση: «θολά νερά». Αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί διεκδίκησαν τη λαϊκή ψήφο σε τρεις μόνο εκλογικές περιφέρειες: στην Αττική, την Κέρκυρα (προπύργιο του Θεοτόκη) και στην Γορτυνία (προπύργιο του Δηλιγιάννη)⁶⁶⁷. Μάλιστα στην Αττική εκλέχθηκαν και οι 13 υποψήφιοι του δηλιγιαννικού κόμματος, που θα μείνουν γνωστοί

⁶⁶⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 16^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁶⁵ Εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ», φύλλο της 14^{ης} Νοεμβρίου 1902.

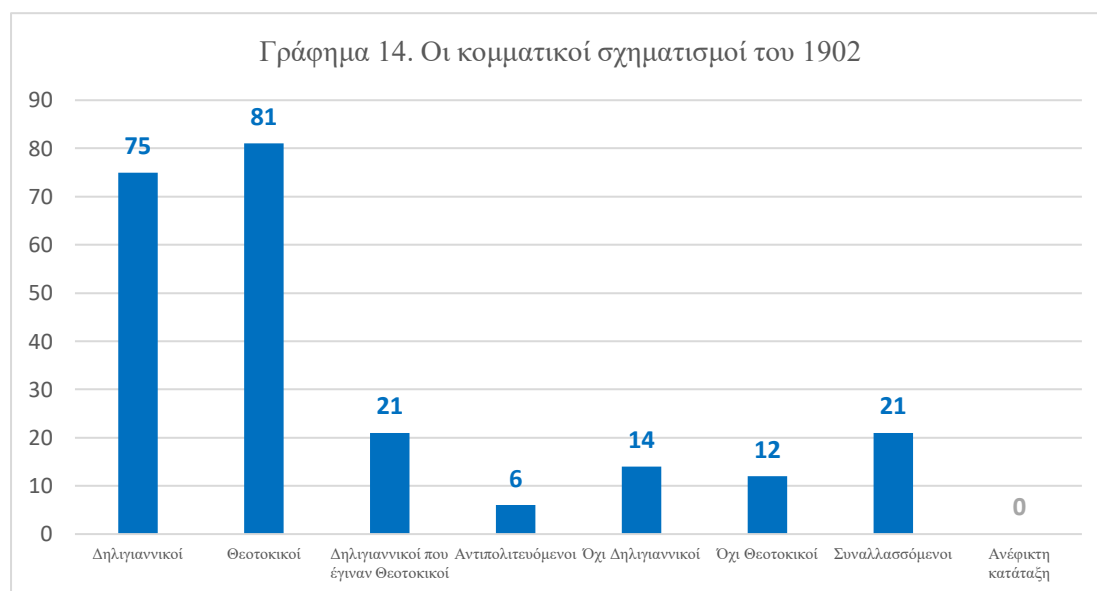
⁶⁶⁶ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 2ας Νοεμβρίου 1902.

⁶⁶⁷ Ασπρέας, Γ. (1930). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 32.

ως «Αττικάρχες»⁶⁶⁸. Σε όλες τις υπόλοιπες εκλογικές περιφέρειες, κυριάρχησε η συνδιαλλαγή και η δημιουργία μεικτών τοπικών συνδυασμών⁶⁶⁹.

Συνακόλουθα, η αποτύπωση των αποτελεσμάτων ήταν συγκεχυμένη, γιατί δεν ήταν γνωστό ποιο κόμμα θα υποστήριζαν αυτοί που εξελέγησαν. Σύμφωνα με τον Διγκαβέ (1986) τα αποτελέσματα είχαν ως εξής: Γεώργιος Θεοτόκης: 102 έδρες, Θεόδωρος Δηλιγιάννης 102 έδρες, Αλέξανδρος Ζαΐμης 19 έδρες και Δημήτριος Ράλλης 11 έδρες (σύνολο εδρών 234)⁶⁷⁰. Το ζαΐμικό κόμμα είχε καταποντιστεί, ενώ ο Γεώργιος Θεοτόκης και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης πιστεύουν αμφότεροι ότι είχαν εξασφαλίσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία διεκδικώντας και οι δύο την εξουσία.

Η μελέτη της συμπεριφοράς του εκάστοτε βουλευτή, στο σύνολο της ΙΣΤ' περιόδου, καταδεικνύει ότι οι δηλιγιαννικοί βουλευτές ήταν 75, οι θεοτοκικοί βουλευτές 81, οι δηλιγιαννικοί βουλευτές που έγιναν θεοτοκικοί 21, οι μόνιμα αντιπολιτευόμενοι 6, όσοι δεν ήταν δηλιγιαννικοί 14 και όσοι δεν ήταν θεοτοκικοί 12. Ο αριθμός των «ανεξαρτήτων», δηλ. των συναλλασσόμενων βουλευτών έφτανε τους 21.

Οι δηλιγιαννικές εφημερίδες, όπως η «Πρωία» και η «Ακρόπολις» παρουσίαζαν ως υποστηρικτές του Δηλιγιάννη πολλούς εκλεγέντες βουλευτές, οι οποίοι όμως είχαν

⁶⁶⁸ Οι 13 υποψήφιοι του δηλιγιαννικού κόμματος ήταν οι ακόλουθοι: 1. Κων/νος Αγγελόπουλος, 2. Νικόλαος Γουναράκης, 3. Αντώνιος Ζυγομαλάς, 4. Λάμπρος Καλλιφρονάς, 5. Ισίδωρος Κολιάτσος, 6. Νικόλαος Λεβίδης, 7. Θεόδωρος Λέκκας, 8. Κυριάκος Λιγυνός, 9. Αθανάσιος Μουτσόπουλος, 10. Αλέξανδρος Σκουζές, 11. Κων/νος Σμολένσκις, 12. Δημήτριος Ράλλης και 13. Ανδρέας Ψύλλας.

⁶⁶⁹ Ο Γεώργιος Θεοτόκης συνιστούσε την ψήφιση ολόκληρου του μικτού συνδυασμού και δεν είχε καμία αμφιβολία ότι θα υπερίσχυε έναντι των άλλων συνδυασμών. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 17^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷⁰ Διγκαβές, Κ. (1986). *Οι εκλογές στην Ελλάδα 1844- 1985*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης – Παιδεία.

δηλώσει σε άλλες εφημερίδες ότι συμπαρατάσσονταν με το θεοτοκικό ή το ζαϊμικό κόμμα. Το «ΣΚΡΙΠ» αναφέρει το τέχνασμα με το οποίο ο Δηλιγιάννης παρουσίασε ως υποστηρικτές του μεγάλο αριθμό βουλευτών. Συγκεκριμένα, τηλεγραφούσε προς διάφορους θεοτοκικούς και αχρωμάτιστους βουλευτές για να τους συγχαρεί για την επιτυχία τους με την ελπίδα ότι λόγω αβρότητας θα απαντούσαν για να τον ευχαριστήσουν. Έπειτα, αυτές τις απαντήσεις τις παρουσίασε ως δηλώσεις πολιτικής φιλίας προς το πρόσωπό του⁶⁷¹.

Την επόμενη ημέρα των εκλογών ο Αλέξανδρος Ζαΐμης υπέβαλε την παραίτησή του περιπλέκοντας ακόμα περισσότερο την κατάσταση. Εφόσον κανένα κόμμα δεν είχε την πλειοψηφία, ο Ζαΐμης θα μπορούσε να παραμείνει στην Πρωθυπουργία μέχρι την εκλογή του Προέδρου της Βουλής όπου θα φαινόταν η πραγματική δύναμη κάθε κόμματος. Όμως, επέμεινε να γίνει δεκτή η παραίτησή του εφόσον του ήταν δύσκολο να κυβερνά, ενώ ο λαός είχε αντίθετη θέληση. Τότε ο Βασιλιάς του ζήτησε να παραμείνει η κυβέρνησή του και να εξακολουθήσει να εκτελεί την τακτική υπηρεσία των υπουργείων μέχρις ότου λάβει οριστική απόφαση⁶⁷². Ο Βασιλιάς είχε περιέλθει σε αδιέξοδο. Από την μία μεριά δεν ήθελε να διορίσει πρωθυπουργό τον Δηλιγιάννη⁶⁷³ και από την άλλη δεν μπορούσε να διορίσει τον Θεοτόκη⁶⁷⁴ γιατί μια τέτοια ενέργεια θα όξυνε περαιτέρω το πολιτικό κλίμα.

⁶⁷¹ Εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷² Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 20^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷³ Ο Δηλιγιάννης είχε φροντίσει να στείλει στον Βασιλιά κατάλογο 114 «φίλων» βουλευτών της δηλιγιαννικής παράταξης. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 20^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷⁴ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Θεοτόκη, η θεοτοκική παράταξη αριθμούσε 102 βουλευτές: 1. Πολυχρονιάδης (Αιγιαλείας), 2. Βαλτατζής (Αλμυρού), 3. Μαυροκορδάτος (Ανδρου), 4. Εμπειρίκος (Ανδρου), 5. Ζωγράφος (Αργους), 6. Στράτος (Βάλτου), 7. Στάϊκος (Βάλτου), 8. Γρίβας (Βονίτσης), 9. Γουλμής (Βονίτσης), 10. Γεώργιος Πετροπουλάκης (Γυθείου), 11. Φωτιάδης (Δομοκού), 12. Μαστραπάς (Δωρίδος), 13. Καπιτσίνης (Επιδάουρου Λιμηράς), 14. Μήτσας (Ερμιονίδος), 15. Στεφάνου (Ζακύνθου), 16. Λομβάρδος (Ζακύνθου), 17. Χ. Στεφανόπουλος (Ηλείας), 18. Α. Στεφανόπουλος (Ηλείας), 19. Βωβός (Ηλείας), 20. Παυλόπουλος (Ηλείας), 21. Δόγκας (Ηλείας), 22. Δενδρινός (Ιθάκης), 23. Καλλίνικος (Ιθάκης), 24. Φωτήλας (Καλαβρύτων), 25. Φλέσσας (Καλαμών), 26. Μαυρομιχάλης (Καλαμών), 27. Βασαρδάνης (Καρδίτσης), 28. Κανταντζόγλου (Καρδίτσης), 29. Τερτίπης (Καρδίτσης), 30. Μπαλάφας (Καρυστίας), 31. Ν. Κόλιας (Καρυστίας), 32. Σταματιάδης (Καρυστίας), 33. Ιερομνήμων (Κέας), 34. Γ. Θεοτόκης, 35. Μιχαήλ Θεοτόκης, 36. Σ. Σκάρπας, 37. Μαρκέτης, 38. Αγάθος, 39. Ζερβός, 40. Πολίτης, 41. Αλαμάνος (Κερκύρας), 42. Γκράβας (Κορινθίας), 43. Ζούζουλας (Κορινθίας), 44. Χριστόπουλος (Κορινθίας), 45. Ρωμάνος (Κραναίας), 46. Βινιεράτος (Κραναίας), 47. Γεράκης (Κραναίας), 48. Τραυλός (Κραναίας), 49. Στάης (Κυθήρων), 50. Καλούτσης (Κυθήρων), 51. Βαρβιτσιώτης (Λακεδαιμόνιος), 52. Γιαννακίτσας (Λαρίσης), 54. Μπουφίδης (Λεβαδείας), 55. Βαλαωρίτης (Λευκάδος), 56. Χαλκιάπουλος (Λοκρίδος), 57. Παπαλουκάς (Λοκρίδος), 58. Μάστορης (Λοκρίδος), 59. Τρικούπης (Μεσολογγίου), 60. Σ. Κουμουνδούρος (Μεσσήνης), 61. Προβελέγγιος (Μήλου), 62. Απέργης (Μήλου), 63. Κρίστιης (Νάξου), 64. Πρωτοπαπαδάκης (Νάξου), 65. Φαρμάκης (Ναυπακτίας), 66. Καλαντζόπουλος (Ναυπακτίας), 67. Χριστοδούλου (Ξηροχωρίου), 68. Κ. Κουμουνδούρος (Οιτύλου), 69. Μοσχούλας (Ολυμπίας), 70. Πολυχρονόπουλος (Ολυμπίας), 71. Μαντζαβίνος (Πάλλης), 72. Μονοκρούσος (Πάλλης), 73. Σιμόπουλος (Παρνασσίδος), 74. Δελμούζος (Παρνασσίδος), 75. Νίκας (Παρνασσίδος), 76. Ιω. Ρούφος

Σε αυτό το πλαίσιο σκέφτηκε να σχηματίσει υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Ιωάννη Σημαντήρα, αλλά εκείνος αρνήθηκε. Τις ίδιες ημέρες κυκλοφόρησε στην πόλη η διάδοση ότι ανατέθηκε στον υποστράτηγο Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο, Αρχηγό του Βασιλικού Οίκου, ο σχηματισμός αχρόου Υπουργείου⁶⁷⁵. Μάλιστα το «υπουργείο» αυτό έλαβε αμέσως το όνομα στρατοκρατικών γιατί υποτίθεται ότι θα διανέμονταν σε στρατιωτικούς τα διάφορα χαρτοφυλάκια⁶⁷⁶. Η διάδοση δεν επιβεβαιώθηκε και επομένως παρέμεινε διάδοση.

12.2. Τα «Σανιδικά»

Η αντίδραση του Θεόδωρου Δηλιγιάννη υπήρξε άμεση. Κατέβασε τους οπαδούς του στους δρόμους, καταφεύγοντας για ακόμη μια φορά στη μέθοδο της οχλοκρατίας. Βασιζόμενος στη σαρωτική επικράτησή του στην Αττική, προσπάθησε να εκβιάσει τον Βασιλιά ώστε να αναθέσει σ' αυτόν τον σχηματισμό κυβέρνησης διαδίδοντας φήμες ότι προσεκλήθη στα Ανάκτορα για να σχηματίσει υπουργείο. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρούσε να τον φέρει προ τετελεσμένου γεγονότος. Ο ίδιος ο Δηλιγιάννης έλεγε απευθυνόμενος στον λαό που είχε συγκεντρωθεί έξω από το σπίτι του:

Ομολογώ ότι είνε δικαία και εύλογος η ανυπομονησία υμών δια την εκκρεμότητα της καταστάσεως. Διαδηλούντες τα φρονήματα ημών αποδεικνύετε, ότι μεριμνάτε και φροντίζετε περί των συμφερόντων και των δικαιωμάτων ημών.

(...) Η Α. Μεγαλειότης εξετάσας τα αποτελέσματα τα οποία εδιεβιβάσθησαν Αυτώ επείσθη ότι η πλειοψηφία του λαού απεδέχθη και ησπάσθη τας γνώμας και τας αρχάς ημών αι οποίαι περιλαμβάνον αι εν των προγράμματι ημών.

(...) Εις εκ των συμπολιτών μου διακόψας μου είπε, να προσέξωμεν μη μας κάμουν τρικλοποδιά. Βεβαίως και οι πολίται πρέπει να επαγρυπνώσι και εγρηγορώσι δια να μη πάθουμεν την τρικλοποδιά.

(Πατρών), 77. Μπουκαούρης (Πατρών), 78. Μισυρλής (Πυλίας), 79. Ιω. Γεωργιάδης (Σκοπέλου), 80. Λεωνίδας (Σπετσών), 81. Τσιροπινάς (Σύρου), 82. Καλαμάρης (Σύρου), 83. Χατζαπέτρος (Τρικάλων), 84. Γεωργόπουλος (Τρικάλων), 85. Μπασδέκης (Τρικάλων), 86. Κεφαλάς (Τριφυλίας), 87. Πονηρόπουλος (Τριφυλίας), 88. Κατσάνος (Τριχωνίας), 89. Κορυζής (Τριφυλίας), 90. Τσαμαδός (Υδρας), 91. Κουντουριώτης (Υδρας), 92. Βουδούρης (Χαλκίδος), 93. Καλογερόπουλος (Χαλκίδος), 94. Γ. Αναστασόπουλος (Μεγαρίδος), 95. Αλεξανδρόπουλος, 96. Σερμπάνος (Ευρυτανίας), 97. Πλατής (Φθιώτιδος), 98. Τσούχος (Κυνουρίας), 99. Γούναρης (Πατρών), 100. Ραυτόπουλος (Σάμης), 101. Κοτίκας (Αρτης), 102. Ραδινός (Τρικάλων). Εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ», φύλλο της 20^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷⁵ Εφημερίδα «Αστραπή», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷⁶ Το υπουργείο αυτό θα ήταν εντελώς υπηρεσιακό και θα παρέμενε μέχρι την εκλογή του Προέδρου της Βουλής. Οι φήμες έλεγαν ότι θα αποτελέιτο από τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο, Αρχηγό του Βασιλικού Στρατιωτικού Οίκου ως πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου και υπουργού επί των Οικονομικών, Βάσσου υποστρατήγου επί των Στρατιωτικών και Ναυτικών, Δημόπουλου υποστρατήγου επί των Εσωτερικών, Σοφιανού επί της Παιδείας, Κουντουριώτου υπασπιστού, επί των Εξωτερικών και Μπούφη γεν. γραμματέως επί της Δικαιοσύνης. Εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ», φύλλο της 21 Νοεμβρίου 1902.

(...) Οι πατέρες ημών αγαπητοί μου συμπολίται αφήκαν ημίν μίαν μεγάλην παρακαταθήκην, αφήκαν το σύνταγμα και τους θεσμούς τα οποία απέκτησαν εκείνοι δι' αγώνων μεγάλων και αίματος. Πέποιθα δε ότι ο ελληνικός λαός σεβόμενος την μνήμην των μεγάλων πατέρων αυτού δεν θα επιτρέψη επ' ουδενί λόγω την βεβήλωσιν του πολιτεύματος⁶⁷⁷.

Στην κινητοποίηση των οπαδών του καταλυτικό ρόλο διαδραματίζουν οι επιτυχόντες βουλευτές Αττικής, Δημήτριος Ράλλης, Αντώνιος Ζυγομαλάς και Αλέξανδρος Σκουζές (ο Σκουζές εκτός από την ιδιότητα του βουλευτή ήταν και πρόεδρος των είκοσι συντεχνιών της πρωτεύουσας)⁶⁷⁸. Οι ταραχές αυτές έμειναν γνωστές ως «Σανιδικά» γιατί οι διαδηλωτές απέσπασαν τις σανίδες από τις σκαλωσιές δύο υπό ανέγερση οικοδομών στην οδό Σταδίου και επιδόθηκαν σε τρομοκρατικές εκδηλώσεις, υπό την αποθέωση μάλιστα του Ράλλη, που τους ονόμασε «άγρυπνους φρουρούς του πολιτεύματος»⁶⁷⁹. Η πρώτη συμπλοκή έγινε όταν ακούστηκε η φράση «ο στρατός εμποδίζει». Τότε το πλήθος εξαγριώθηκε και ο στρατός πήρε τα όπλα. Ο διευθυντής της Αστυνομίας λιθοβολήθηκε, ενώ οι διαδηλωτές πήγαν στα γραφεία της εφημερίδας «ΣΚΡΙΠ» και άρχισαν να ρίχνουν πέτρες. Όμως, ένας από τους αστυφύλακες που φύλασσαν τα γραφεία, έριξε στον αέρα έναν πυροβολισμό με αποτέλεσμα να εκφοβηθεί το πλήθος⁶⁸⁰. Έπειτα οι διαδηλωτές κατέλαβαν το τηλεγραφείο⁶⁸¹. Το «ΣΚΡΙΠ» περιγράφει τα γεγονότα τονίζοντας ότι «ουδέποτε άλλοτε το ξύλο είχε τόσην πολιτικήν σημασίαν». Επρόκειτο για «τελεία σανιδοκρατία του ελληνικού βασιλείου»⁶⁸².

⁶⁷⁷ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁷⁸ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 177-178.

⁶⁷⁹ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 248.

⁶⁸⁰ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁸¹ Μάλιστα αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ρούκης, ένας υπάλληλος του ταχυδρομείου οδήγησε τους διαδηλωτές στο Τηλεγραφείο! Οδηγούσε τους διαδηλωτές ενώ ταυτόχρονα μούντζωνε τους προϊσταμένους του. Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁸² Η περιγραφή της εφημερίδας «ΣΚΡΙΠ» είναι χαρακτηριστική: «Οι εργολάβοι των κτιζομένων οικοδομών ακούονται φωνάζοντες προς τους μαστόρους από το πρωί: Μαζεύτε σανίδες! Εθεάθησαν λοιπόν μαστόροι να μαζώνουν το πολύτιμον εκείνο υλικόν. Αι σανίδες εκαρφώνοντο με τεράστια καρφιά, χάριν ασφαλείας. Συγχρόνως δε και η άλλη σκορπισμένη ξυλεία της οικοδομής εμαζεύετο και εξηφανίζετο. Ουδέποτε άλλοτε το ξύλο είχε τόσην πολιτικήν σημασίαν. Τα χονδρόξυλα ιδίως, τα οποία είχαν και καρφιά εθεωρούντο πολυτιμότερα και από δήλωσιν βουλευτού. Οι λούστροι, όπου έβλεπον τέτοιο ξύλον, του έρριπτον βλοσυρά βλέμματα πόθου. Μία λέξις ηκούετο μετά δέους: Η σανίδα! Τελεία σανιδοκρατία του ελληνικού βασιλείου». Εφημερίδα «ΣΚΡΙΠ», φύλλο της 21^{ης} Νοεμβρίου 1902.

12.3. Ο Δημήτριος Γούναρης και η εμφάνισή του στο πολιτικό προσκήνιο

Το 1902, η εφημερίδα «Ακρόπολις» συστήνει για πρώτη φορά στο αναγνωστικό κοινό τον υποψήφιο βουλευτή Δημήτριο Γούναρη με άρθρο με τίτλο: «Μια νέα πολιτική φυσιογνωμία. Ένας πολιτικός που μας δίδει η Πάτρα». Στην συνέντευξη που παραχωρεί ο Γούναρης τοποθετείται πάνω σε όλα τα κρίσιμα προβλήματα της Ελλάδας:

- Τάσσεται εναντίον της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ολιγαρχίας και υπέρ των φτωχών παραγωγών.
- Καυτηριάζει την ανυπαρξία δημοσίας ασφαλείας η οποία δεν παρέχεται επί εβδομηκονταετία.
- Κατακρίνει τη λειτουργία της δικαιοσύνης την οποία χαρακτηρίζει «ως είδος μούμιας» που «παραμένει σκοριώσα μηχανή».
- Προκρίνει ως λύση την ανάπτυξη των υλικών πόρων του τόπου και την εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής⁶⁸³.

Ο πρωτοεμφανιζόμενος πολιτικός προτείνει μια σειρά μέτρων στους τομείς της ασφάλειας, δικαιοσύνης και εκπαίδευσης. Ειδικότερα:

- Για τον τομέα της ασφάλειας πιστεύει στην αυτοτέλεια της αστυνομίας η οποία θα επιτυγχάνετο με τη δική της οργάνωση και εκπαίδευση του προσωπικού της.
- Για τη δικαιοσύνη κρίνει απαραίτητη την απλοποίηση του μηχανισμού της και την επιτάχυνση των διαδικασιών της. Προς αυτήν την κατεύθυνση προτείνει τη συγκρότηση κινητών πλημμελειοδικείων (τα οποία χαρακτηρίζει «ευλογία δια τον τόπον») με ευρεία δικαιοδοσία.
- Να τονιστεί ότι τόσο στον τομέα της ασφάλειας όσο και στον τομέα της δικαιοσύνης κρίνει αναγκαία προϋπόθεση την πλήρη ανεξαρτησία τους.
- Για την εκπαίδευση πιστεύει αφενός ότι πρέπει να γίνει υποχρεωτική και πρακτική για τους μαθητές και αφετέρου να ανυψώνει το φρόνημα των διδασκάλων⁶⁸⁴.

Για την επαύξηση των οικονομικών πόρων προτείνει την ανάπτυξη των μέσων συγκοινωνίας, την αποξήρανση ελών και την άμεση επέμβαση του κράτους σε διάφορους κλάδους της εργασίας προκειμένου να επιτευχθεί η βελτιστοποίησή της.

⁶⁸³ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 11^{ης} Νοεμβρίου 1902

⁶⁸⁴ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 13^{ης} Νοεμβρίου 1902.

Τέλος, στο πλαίσιο της κοινωνικής του πολιτικής προτείνει ελάφρυνση και συστηματικοποίηση της φορολογίας και προστασία των εργατών. Η ιδιαίτερα πρωτοποριακή για την εποχή εργατική του πολιτική προβλέπει την παροχή σύνταξης και την ιατρική περίθαλψη και ασφάλεια σε περίπτωση νόσου ή δυστυχήματος⁶⁸⁵.

Με τη διατύπωση αυτών των ριζοσπαστικών αντιλήψεων, οι οποίες προκάλεσαν την αντίδραση «του κατεστημένου», καταφέρνει να εκλεγεί βουλευτής Πατρών στις εκλογές του 1902⁶⁸⁶. Ο Μαρκεζίνης (1967) γράφει ότι ο Γούναρης είχε εκτεθεί στην περιφέρειά του υπό τη σημαία του τρίτου (ανεξάρτητου) συνδυασμού εκ του οποίου – χάρη στο σύστημα της εκλογής με σφαιρίδια- ήταν ο μοναδικός επιτυχών⁶⁸⁷.

Την ίδια εποχή η Πελοπόννησος βρίσκεται αντιμέτωπη με τις συνέπειες της μεγάλης σταφιδικής κρίσης. Ο Γούναρης ως υποψήφιος βουλευτής έκρινε μείζον το σταφιδικό ζήτημα δηλώνοντας ότι «η παρακράτησις ως αρχή είνε η σωτηρία του είδους» και ότι η Σταφιδική Τράπεζα, ως τέκνο της παρακρατήσεως, «προώριται να ζήση και ευεργετήση την σταφιδοπαραγωγήν δέον να χειραφετηθή της κηδεμονίας των τοπικών κομματαρχών υπό την οποίαν ακατανοήτως ετάχθη»⁶⁸⁸. Μετέπειτα ως βουλευτής, στους λόγους του στη Βουλή, υποστήριζε πάντα τους σταφιδοπαραγωγούς και τα αιτήματά τους. Όμως, η στάση του αλλάζει όταν, στις αρχές του 1903, μια ομάδα Άγγλων κεφαλαιούχων ζητά να αγοράσει μονοπωλιακά τη σταφίδα για είκοσι χρόνια. Ο Γούναρης διατυπώνει τις αντιρρήσεις του καταθέτοντας ουσιώδεις τροπολογίες κατά τη συζήτηση του θέματος της Σύμβασης του Μονοπωλίου στη Βουλή. Η αρνητική του στάση εξόργισε τους σταφιδοπαραγωγούς των επαρχιών της Πελοποννήσου οι οποίοι διεξήγαγαν ένοπλα συλλαλητήρια και λιθοβόλησαν το σπίτι του στην Πάτρα⁶⁸⁹.

Στις εκλογές της 20^{ης} Φεβρουαρίου του 1905 δεν εκλέγεται βουλευτής. Άλλωστε, είχε αποκλειστεί και από τους συνδυασμούς των κομματαρχών των Πατρών⁶⁹⁰. Πιθανόν η αλλαγή της στάσης του στο σταφιδικό ζήτημα καθώς και η

⁶⁸⁵ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 14^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁸⁶ Η ίδια εφημερίδα έγραφε χαρακτηριστικά για τον νεαρό τότε πατρινό δικηγόρο: « Τί είνε ο Δ. Γούναρης σήμερα; - Τίποτε! – Τί δύναται να γίνη αύριο; - Το παν!», στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 15^{ης} Νοεμβρίου 1902

⁶⁸⁷ Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Η μεγάλη εξόρμησις 1909-1922. Τόμος 3*. Αθήνα: Πάπυρος, σ. 45.

⁶⁸⁸ Ο.π., φύλλο της 14^{ης} Νοεμβρίου 1902.

⁶⁸⁹ Αρώνη- Τσίχλη, Κ. (2000, Ιανουάριος 8). Δημήτριος Γούναρης: Από τη δόξα στο απόσπασμα. Αφιέρωμα ο ελληνικός 20^{ος} αι. Τα πρόσωπα. *Τα Νέα*.

⁶⁹⁰ Η Χριστοπούλου (2017) αναφέρει ότι στην εκλογική αναμέτρηση του 1905 τα βασικότερα στελέχη του συνδυασμού με τον οποίο είχε συμπράξει ο Γούναρης, το 1902 (Γ. Παπαδιαμαντόπουλος, Α. Στριφτόμπολας και Αρ. Κοντογούρης), σχημάτισαν δηλιγιαννικό συνδυασμό μαζί με τον Ι. Ρούφο (ο

επιλογή του να εγκαταλείψει τη θέση του ανεξάρτητου βουλευτή και να προσχωρήσει στο θεοτοκικό κόμμα να του κόστισαν τη βουλευτική του έδρα.

Όμως, στις εκλογές της 20^{ης} Μαρτίου τίθεται επικεφαλής του θεοτοκικού συνδυασμού και εκλέγεται πανηγυρικά⁶⁹¹. Λίγους μήνες μετά την είσοδό του στη Βουλή θα σχηματίσει- με μια ομάδα νέων κυρίως βουλευτών- την «ομάδα των Ιαπώνων».

12.4. Η Βουλή του 1902

Μπροστά σε αυτήν την έκρυθμη κατάσταση ο Βασιλιάς αναγκάστηκε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη ο οποίος σχηματίζει την κυβέρνησή του στις 24 Νοεμβρίου 1902⁶⁹². Στις 9 Δεκεμβρίου συγκαλείται η Βουλή και εκφωνείται ο λόγος του θρόνου με τον οποίο επαναδιατυπώνεται η αρχή της δεδηλωμένης:

Και τα μεν της Πολιτείας, προσηκόντως υπό του πολιτεύματος κανονισθέντα, απροσκόπτως θέλουσι λειτουργεί καλουμένων εις την Κυβέρνησιν της χώρας εκείνων, υπέρ των ενεδείχθη η εμπιστοσύνη είτε των εκλογέων είτε της εθνικής αντιπροσωπείας, ειλικρινώς δε συναρμολογημένων των προνομίων του Στέμματος μετά των δικαιωμάτων της Βουλής⁶⁹³.

Αλλά η εκλογή του Προέδρου της Βουλής, δηλαδή η διαδικασία εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας προς την κυβέρνηση έγινε δύο περίπου μήνες μετά τον διορισμό της κυβέρνησης. Στο διάστημα αυτό είχε μεσολαβήσει η εξέλεξη των εκλογών αλλά και πολλές συναλλαγές και παζάρια προκειμένου ο Δηλιγιάννης να επιτύχει τον προσεταιρισμό των ανεξάρτητων βουλευτών. Τελικά η ψηφοφορία για την εκλογή Προέδρου έγινε στις 5 Φεβρουαρίου 1903⁶⁹⁴. Η Βουλή εκλέγει Πρόεδρο τον Δημήτριο Ράλλη (βουλευτή Αττικής) με 128 ψήφους σε σύνολο 222 ψηφισάντων. Ο υποψήφιος του θεοτοκικού κόμματος Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας) συγκέντρωσε

οποίος νωρίτερα είχε αποσκιρτήσει από το θεοτοκικό κόμμα). Οι άλλοι πολιτικοί του αντίπαλοι Αχ. Γεροκωστόπουλος και Ασ. Ζαΐμης) συγκρότησαν έναν μικτό δηλιγιαννικό- ζαϊμικό συνδυασμό. Χριστοπούλου, Χ. (2017). *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σ. 56.

⁶⁹¹ Σε αυτές τις εκλογές, σε τοπικό επίπεδο, ο Γούναρης συνεργάστηκε με τον Κ. Γεροκωστόπουλο ο οποίος είχε δηλιγιαννική αφετηρία. Στην Πάτρα, ο συνδυασμός Γούναρη- Γεροκωστόπουλου εξέλεξε τρεις από τους πέντε βουλευτές. Χριστοπούλου, Χ. (2017). Στο ίδιο, σ. 62-63.

⁶⁹² Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης κράτησε ο ίδιος το Υπουργείο Οικονομικών, ο Αντώνιος Ζυγομαλάς το Δικαιοσύνης, ο Αλέξανδρος Σκουζές το Εξωτερικών, ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης το Εσωτερικών, ο Αλέξανδρος Ρώμας το Εκκλησιαστικής και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, ο Θεόδωρος Λυμπρίτης το Στρατιωτικών και ο Κων/νος Καραπάνος το Ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980...*, ό.π., σ. 368- 369.

⁶⁹³ ΠΣΒ, περ. ΙΣΤ', συν. Α', συνεδρίαση 9^{ης} Δεκεμβρίου 1902, σ. 5-7.

⁶⁹⁴ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 178.

62 ψήφους και ο υποψήφιος του ζαϊμικού κόμματος Περικλής Μπούτος (βουλευτής Μεσσήνης) έλαβε 29 ψήφους. Στην ίδια ψηφοφορία βρέθηκαν 3 λευκά ψηφοδέλτια, ενώ ο Δημήτριος Ράλλης αρνήθηκε να ψηφίσει⁶⁹⁵. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης με τις ψήφους του ραλλικού κόμματος και ανεξάρτητων βουλευτών.

Τα παραπάνω αποτελέσματα της ψηφοφορίας για την εκλογή του Προέδρου της Βουλής, συγκρινόμενα με την αρχική δύναμη των κομμάτων καταδεικνύουν το μέγεθος των μεταστάσεων και της συναλλαγής εκείνης της περιόδου. Η δύναμη του Θεοτόκη από 102 έδρες κατέρχεται σε 62. Αντίθετα η παράταξη του Αλέξανδρου Ζαΐμη εμφανίζει αύξηση αφού από 19 βουλευτές που εξέλεξε, συγκεντρώνει 29 κατά την εκλογή Προέδρου της Βουλής.

Η παραμονή του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στην εξουσία ήταν σύντομη λόγω της εύθραυστης πλειοψηφίας και των καιροσκοπικών συμμαχιών που ήταν αποτέλεσμα συναλλαγής. Την πρώτη σημαντική τριβή της δηλιγιαννικής κυβέρνησης επέφερε το στρατιωτικό νομοσχέδιο που εισήγαγε προς ψήφιση ο υπουργός Στρατιωτικών Θεόδωρος Λυμπρίτης. Το συγκεκριμένο νομοθέτημα προέβλεπε την ανατροπή του νέου καθεστώτος και την επιστροφή στο status quo ante, δηλαδή την κατάργηση της γενικής διοίκησης και την επαναφορά των αρμοδιοτήτων στον υπουργό σε ό,τι αφορά τις μεταθέσεις των αξιωματικών. Αυτή η εξέλιξη για τον Θεοτόκη σηματοδοτούσε την επαναφορά της πολιτικής στο στράτευμα, γεγονός με το οποίο διαφωνούσε τόσο ο ίδιος όσο και οι κύκλοι ανώτερων αξιωματικών⁶⁹⁶. Τελικά, το νομοσχέδιο καταψηφίζεται και ο Λυμπρίτης παραιτείται, με τον Δηλιγιάννη να αναλαμβάνει ο ίδιος το υπουργείο Στρατιωτικών.

Λίγους μήνες μετά και συγκεκριμένα στις 12 Ιουνίου, «ξεσπά» ανταρσία 16 βουλευτών κατά της κυβέρνησης, με επικεφαλής τον βουλευτή Καλαβρύτων Λεωνίδα Πετιμεζά. Ο Πετιμεζάς αιτιολόγησε την πολιτική του στάση λέγοντας ότι αρχικά είχε πειστεί από τα λόγια του Πρωθυπουργού για την αναδιοργάνωση του στρατού και του ναυτικού. Συγχρόνως υπενθύμισε ότι ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης είχε υποσχεθεί στον λαό να τον απαλλάξει από τους δυσβάστακτους φόρους και να προχωρήσει στη γεωργική ανάπτυξη της χώρας. Συνέχισε λέγοντας ότι «δυστυχώς επλανήθη» και ότι «επτά μήνας ανέμενον να ιδω πραγματοποιούμενον το όνειρόν μου υπέρ της

⁶⁹⁵ ΠΣΒ, περ. ΙΣΤ', συν. Α', συνεδρ. 5 Φεβρουαρίου 1903, σ. 100- 102.

⁶⁹⁶ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 251.

ανασυντάξεως της χώρας». Στην πορεία του λόγου του αναφέρθηκε στις δεσμεύσεις της κυβέρνησης για τη στρατιωτική οργάνωση της χώρας και τη δικαιοσύνη. Επίσης άφησε αιχμές για τον χειρισμό του σταφιδικού ζητήματος. Με την ολοκλήρωση της παραπάνω επιχειρηματολογίας- εκφράζοντας και τους υπόλοιπους «αντάρτες βουλευτές»⁶⁹⁷ έκλεισε λέγοντας ότι: «δεν είνε επιτετραμμένον εις ημάς να μένωμεν υποστηρίζοντες την Κυβέρνησιν ταύτην αφού πλέον έχομεν την πεποίθησιν, ότι ουδόλως είνε δυνατόν να υπάρξη ελπίς περί πραγματοποιήσεως των πολιτικών ημών ιδεών»⁶⁹⁸.

Στην ψήφο εμπιστοσύνης ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ηττάται συγκεντρώνοντας 95 ψήφους υπέρ και 114 κατά⁶⁹⁹. Την επόμενη ημέρα η κυβέρνηση παραιτείται με τον Δηλιγιάννη να δηλώνει στο πλήθος:

«Δια να υπάρξη κοινοβουλευτικόν πολίτευμα πρωτίστως πρέπει να υπάρξη η εμπιστοσύνη της Βουλής προς την Κυβέρνησιν. Η πλειοψηφία της Βουλής μας αφήρεσε την εμπιστοσύνην ταύτην. Το να κυβερνά τις την χώραν είνε έργον βαρύ και πολύμοχθον. Του βάρους τούτου μας απήλλαξεν η πλειοψηφία της Βουλής. Εις την απόφασιν ταύτην ημείς υποκύπτομεν. Η Αντιπολίτευσις όμως είνε εκείνη ήτις συστηματικώς αντιδρώσα παρέλυσεν τας εργασίας της Βουλής και εματαιώσεν την επιψήφισιν της νομοθετικής εργασίας την οποίαν ημεύς υπεβάλομεν. Κύριοι

⁶⁹⁷ Η εφημερίδα Ακρόπολις αποδίδει την ανταρσία σε «ρουσφετολογικούς λόγους» και στο οριστικό ναυάγιο του Μονοπαλίου (της Σταφίδος). Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 13^{ης} Ιουνίου 1903.

⁶⁹⁸ Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 13^{ης} Ιουνίου 1903.

⁶⁹⁹ Οι βουλευτές που ψήφισαν υπέρ της κυβέρνησης Δηλιγιάννη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Λέων Μελάς, 2. Στέργιος Μ. Καρανίκας, 3. Ανδρ. Παναγιωτόπουλος, 4. Κ. Ασημακόπουλος, 5. Ευάγ. Καναβαριώτης, 6. Κωνστ. Αργυρόπουλος, 7. Γεώργιος Πολυγένης, 8. Γεώργιος Καρπετόπουλος, 9. Ιωάν. Γ. Καραπάνος, 10. Σπυρίδων Ν. Βαρζέλης, 11. Δημήτριος Ράλλης, 12. Αθαν. Μουτσόπουλος, 13. Κυριάκος Λιγνός, 14. Λάμπρος Καλλιφρονάς, 15. Ανδρέας Ψύλλας, 16. Νικόλαος Γουναράκης, 17. Θεόδωρος Λέκας, 18. Ισίδωρος Κολιάτσος, 19. Κωνστ. Αγγελόπουλος, 20. Κωνστ. Παπανικολής, 21. Επαμ. Ν. Δηλιγιάννης, 22. Περικλής Αλεξάκης, 23. Παναγ. Ταμπακόπουλος, 24. Ιωάν. Αγγελόπουλος, 25. Χαρίλαος Τζανετάκης, 26. Α. Χ. Αναγνωστόπουλος, 27. Πάϊκος Ρίτσος, 28. Δημ. Τσιτσάρας, 29. Γ. Μελισσηνός, 30. Διον. Π. Παυλόπουλος, 31. Ιωάν. Ν. Σισίνης, 32. Γ.Ι. Κρεστενίτης, 33. Ν. Δαούτης, 34. Ιωάν. Κόλλιας, 35. Χριστόφ. Ι. Ασιμής, 36. Πέτρος Ν. Δελένδας, 37. Γεώρ. Χ. Παπαδημητρίου, 38. Αυγερινός Αβέρωφ, 39. Ιωάννης Δαμηλάτης, 40. Ι. Παλάσκας, 41. Ι. Καζαμπάκας, 42. Α. Βασιαρδάνης, 43. Μιχαήλ Στεφανίδης, 44. Ιωάννης Κ. Ρώτας, 45. Σπυρίδων Ι. Δεληγιάννης, 46. Παναγιώτης Δ. Πετρίδης, 47. Π. Σπυράκης, 48. Ιωάννης Καλούτσης, 49. Γεώργ. Α. Μαυρομιχάλης, 50. Ιωάν. Π. Μελετόπουλος, 51. Ιωάννης Λάμπας, 52. Γεώργιος Σ. Σκληρός, 53. Ευάγγελ. Θ. Τσαρλαμπάς, 54. Κωνστ. Χαλκίοπουλος, 55. Γκίκας Μάστορης, 56. Ιω. Μπακόπουλος, 57. Παναγ. Παπαναστασίου, 58. Παναγιώτης Μανέτας, 59. Αθ. Πετρόπουλος, 60. Αθ. Ζέρβας, 61. Γεώρ. Νικολαΐδης, 62. Λεωνίδα Δεληγεώργης, 63. Παναγ. Δ. Μερλόπουλος, 64. Αριστομένης Προβελέγγιος, 65. Ελευθέριος Ν. Μυκόνιος, 66. Θεόδ. Κ. Φαρμακόπουλος, 67. Νικόλ. Κ. Φαρμακόπουλος, 68. Αθανάσιος Α. Πετσάλης, 69. Κυριακ. Μαυρομιχάλης, 70. Δημ. Α. Πολυχρονόπουλος, 71. Ανδρ. Δ. Μονοκρούσος, 72. Θεόδωρος Α. Βελλιανίτης, 73. Κ. Δ. Γεροκωστόπουλος, 74. Αχιλλεύς Χοϊδάς, 75. Ιωάννης Κ. Τσερτίδης, 76. Κωνσταντίνος Γκότσης, 77. Παναγ. Π. Σάκης, 78. Νικ. Δ. Ραυτόπουλος, 79. Ιωάννης Α. Βρυώνης, 80. Ιω. Γ. Γεωργιάδης, 81. Διομήδης Ν. Κυριακός, 82. Ιωάννης Ν. Καλαμάρης, 83. Αντώνιος Π. Βιτάλης, 84. Κάρολος Μ. Βιτάλης, 85. Σωτήριος Ι. Χατζηγάκης, 86. Ηλίας Μπασδέκης, 87. Δ. Αναστασόπουλος, 88. Θεόδωρος Λυμπρίτης, 89. Παντελής Π. Γκίκας, 90. Κ. Τράκας, 91. Ν. Κοντογιάννης, 92. Γεώργιος Αβέρωφ, 93. Νικόλαος Μαμούνης και 94. Ιωάννης Θ. Βρατσάνος. ΠΣΒ περ. ΙΣΤ', συν. Α, συνεδρ. 12 Ιουνίου 1903, σ. 58- 65.

και πάλιν σας ευχαριστώ. Να είσθε βέβαιοι ότι ημείς πάντοτε προθύμως και ευσυνειδήτως θα παρέχωμεν τας υπηρεσίας μας εις την πατρίδα»⁷⁰⁰.

Αμέσως μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη⁷⁰¹ ακολουθεί η παραίτηση του Προέδρου της Βουλής Δημητρίου Ράλλη. Ο ίδιος αιτιολόγησε με τον ακόλουθο τρόπο την επιλογή του:

Επειδή από μακράς και σταθεράς παραδόσεως η εκλογή του Προέδρου της Βουλής εθεωρήθη παρ' ημίν ως ενέχουσα έννοιαν πολιτικήν και επειδή ο Πρόεδρος ευρίσκεται εις διαρκή επικοινωνίαν μετά του Προέδρου της Κυβερνήσεως και της Κυβερνήσεως ολοκλήρου, μεταξύ των δε υφίσταται αλληλεγγύη, λόγω της κοινής καταγωγής της πλειονοψηφίας, εξ ης προκύπτει η Κυβέρνησις και εξ ης προέκυψε και ο Πρόεδρος, είναι ηναγκασμένος όπως υποβάλλη εις την Βουλήν την παραίτησίν του, αφού αντιφρονεί και προς την πλειονοψηφίαν και προς την εξ αυτής πηγάσασαν Κυβέρνησιν, παρακαλεί δε την Βουλήν ίνα σπεύση και αποδεχθή αυτήν, καθιστώσα την αρμονίαν εν τη λειτουργία της Βουλής⁷⁰².

Στην ψηφοφορία που γίνεται για την εκλογή Προέδρου της Βουλής ο Δημήτριος Ράλλης θέτει εκ νέου υποψηφιότητα. Όμως ο Νικόλαος Λεωνίδας (βουλευτής Σπετσών) συγκεντρώνει την πλειοψηφία με 129 ψήφους. Ο Δημήτριος Ράλλης έλαβε 83 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 9 λευκά ψηφοδέλτια⁷⁰³.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης σχηματίζει κυβέρνηση⁷⁰⁴ πιστεύοντας ότι θα μπορούσε να στηριχθεί στους δηλιγιαννικούς «αποστάτες» και τους ζαϊμικούς⁷⁰⁵. Όμως, θα διατηρηθεί στη θέση του μόνο για 14 ημέρες, μέχρι τις 28 Ιουνίου, λόγω της έξαρσης

⁷⁰⁰ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 13^{ης} Ιουνίου 1903.

⁷⁰¹ Ο Δηλιγιάννης λίγο πριν παραιτηθεί είχε αφήσει να διαφανεί πως δέχτηκε εκβιασμό από ομάδα βουλευτών του κόμματός του οι οποίοι είχαν ιδιαίτερα ιδιοτελείς επιδιώξεις. Βλ. Παπαρηγόπουλος, Κ. (χ.χ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Στην κοινή νεοελληνική γλώσσα συμπληρωμένη και επικαιροποιημένη μέχρι το 2004*, τ. 24, 1864-1892, Αθήνα 2009-2010: National Geographic Society-Τέσσερα Πι Ειδικές εκδόσεις Α.Ε., σ. 52. Η επταμελής αυτή ομάδα αφού δεν κατάφερε να αποσπάσει όσα ζητούσε αποφάσισε την ανατροπή της κυβέρνησης. Ο Ασπρέας γράφει χαρακτηριστικά: «Ουδέποτε εις την πολιτικήν σταδιοδρομίαν της νεωτέρας Ελλάδος μέχρι της εποχής εκείνης επισυνέβη τοιαύτη πράξις ερημίας πολιτικής ηθικής και ουδέποτε κατά τας περιόδους της συνταγματικής βασιλείας του Γεωργίου Α' εγένετο εν τω κοινοβουλίω συμμαχική σύστασις βουλευτών, ούτε θρασέως εμφανισθείσα εν τη εκβιαστική αυτής ενεργεία». Ασπρέας, Γ. (1930). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 33.

⁷⁰² ΠΣΒ περ. ΙΣΤ', έκτακτη σύνοδος, συνεδρ. 16 Ιουνίου 1903, σ. 65- 66.

⁷⁰³ Ό.π., συνεδρ. 18 Ιουνίου 1903, σ. 67- 68.

⁷⁰⁴ Η σύνθεση της κυβέρνησης Θεοτόκη ήταν η ακόλουθη: Γ. Θεοτόκης, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργός των Εξωτερικών, Ν. Καλογερόπουλος, Υπουργός επί της Δικαιοσύνης, Ανάργ. Σιμόπουλος, Υπουργός επί των Οικονομικών, Ν. Λεβίδης, Υπουργός επί των Εσωτερικών, Κ. Λομβάρδος, Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Κ. Γρίβας, Υπουργός επί των Στρατιωτικών και Α. Στεφανόπουλος, Υπουργός επί των Ναυτικών. Ό.π., συνεδρ. 18 Ιουνίου 1903, σ. 67-68.

⁷⁰⁵ Οι Ζαϊμικοί εκείνη την περίοδο υπολογίζονται ακριβώς σε 31. Εφημερίδα «Το Άστυ», φύλλο της 13^{ης} Ιουνίου 1903.

του σταφιδικού ζητήματος. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, είχε έρθει στο προσκήνιο η μονοπωλιακή αγορά της σταφίδας από κεφαλαιούχους, γεγονός που επιθυμούσαν σφόδρα οι σταφιδοπαραγωγοί, που εξασφάλιζαν την πώληση της σοδειάς τους. Επιπρόσθετα, οι πρέσβεις της Αγγλίας, της Γερμανίας και της Ολλανδίας διαμαρτύρονται, υποστηρίζοντας πως θίγονται τα εμπορικά συμφέροντα των χωρών που εκπροσωπούν⁷⁰⁶. Τελικά, η κυβέρνηση Θεοτόκη παραιτείται μετά από τις μείζονες ταραχές που ξέσπασαν στην Ηλεία και την Τριφυλία⁷⁰⁷.

Τη σκυτάλη παίρνει ο Δημήτριος Ράλλης, γνωστός και ως «Καπετάν Ένας»⁷⁰⁸, που σχηματίζει κυβέρνηση⁷⁰⁹ με στελέχη του δηλιγιαννικού κόμματος, ενώ αφήνει «κενά ως δέλεαρ» τα υπουργεία Οικονομικών και Ναυτικών⁷¹⁰. Την ίδια μέρα του διορισμού της κυβέρνησης, ως Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, παρουσιάζει συνοπτικά το πρόγραμμα της κυβέρνησής του και ζητά ψήφο εμπιστοσύνης την οποία λαμβάνει από όλες τις πτέρυγες⁷¹¹. Στη συνέχεια, ο Ράλλης επιδιώκει να διευρύνει την κοινοβουλευτική του βάση και να διασπάσει το δηλιγιαννικό κόμμα. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, κωλυσιεργεί σχετικά με τη σύγκληση της Βουλής εκμεταλλευόμενος τις θερινές διακοπές. Παράλληλα προσπαθεί να λάβει εντολή διάλυσης της Βουλής από τον Βασιλιά χωρίς να τα καταφέρει. Τελικά παραιτείται στις 6 Δεκεμβρίου 1903⁷¹².

⁷⁰⁶ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 251- 252.

⁷⁰⁷ Ο ίδιος ο Θεοτόκης είπε στη Βουλή ότι η κυβέρνηση είχε δύο επιλογές: ή να παραιτηθεί ή να επιβάλει το Κράτος των Νόμων δια της βίας. ΠΣΒ περ. ΙΣΤ', έκτακτη σύνοδος, συνεδρ. 25 Ιουνίου 1903, σ. 101-102.

⁷⁰⁸ Ο Δημήτριος Ράλλης από το 1884 έως το 1893 βρέθηκε σε πλήρη απόγνωση όταν αποσπάστηκε από το κόμμα Τρικούπη και δεν τον ακολούθησε κανένας από τους στενούς του φίλους. Έμεινε μόνος του, αρχηγός και οπαδός. Γι αυτόν τον λόγο έμεινε γνωστός ως «Καπετάν Ένας». Ανέκδοτα Δημητρίου Ράλλη, (1921). Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Μιχ. Ι. Σαλιβερού, σ. 16.

⁷⁰⁹ Στις τελευταίες εκλογές η εκλογική του δύναμη ήταν μόλις 11 έδρες όντας το τελευταίο σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμμα.

⁷¹⁰ Η σύνθεση της κυβέρνησης Ράλλη ήταν η ακόλουθη: Δημ. Γ. Ράλλης, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργός επί των Εξωτερικών και προσωρινώς επί των Οικονομικών, Π. Μερλόπουλος, Υπουργός Δικαιοσύνης, Κ. Μαυρομιχάλης, Υπουργός Εσωτερικών, Θ. Φαρμακόπουλος, Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και Ιωάν. Κωνσταντινίδης, Υπουργός επί των Στρατιωτικών και προσωρινώς επί των Ναυτικών. Στο ίδιο, συνεδρ. 30 Ιουνίου 1903, σ. 102- 103. Στη συνέχεια, ο Υπουργός Στρατιωτικών Ιωάννης Κωνσταντινίδης θα θεσπίσει νόμο «περί τροποποιήσεως του νόμου περί Γενικής Διοικήσεως του στρατού» με τον οποίο περιορίζονταν οι εξουσίες του διαδόχου.

⁷¹¹ Το πρόγραμμα της κυβέρνησης Ράλλη ήταν το ακόλουθο: 1. Φειδώ του δημοσίου πλούτου, 2. Ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, 3. Εμπέδωση της τάξης και της ασφάλειας και 4. Αμερόληπτη δικαιοσύνη. ΠΣΒ περ. ΙΣΤ', έκτακτη σύνοδος, συνεδρ. 30 Ιουνίου 1903, σ. 102- 103.

⁷¹² Ένα μήνα νωρίτερα, η Αθήνα «αιμορραγούσε» κυριολεκτικά λόγω του γλωσσικού ζητήματος. Στις 6 Νοεμβρίου 1903, θα ανέβαινε μεταφρασμένη στη δημοτική (από τον πανεπιστημιακό καθηγητή Γεώργιο Σωτηριάδη) η «Ορέστεια» του Αισχύλου στη νεότευκτη σκηνή του Βασιλικού Θεάτρου που βρισκόταν στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου. Φοιτητές και καθηγητές γλωσσιστώντες ξεγεύονται και επιδιώκουν με τη βία την ακύρωση της παράστασης. Τις δύο πρώτες μέρες δεν τα κατάφεραν. Ωστόσο ο όχλος επέμεινε και στις 8 Νοεμβρίου όρμησε προς το θέατρο και άρχισε να το καταστρέφει. Μπροστά στον κίνδυνο, η κυβέρνηση κινητοποίησε στρατιωτική δύναμη με συνέπεια να χάσουν τη ζωή τους τρεις

Την ημέρα εκείνη, επανέρχεται στην αρχή ο Γεώργιος Θεοτόκης με την ψήφο ανοχής του ζαϊμικού κόμματος. Στις 15 Δεκεμβρίου 1903 εκλέγεται Πρόεδρος της Βουλής ο υποψήφιος του θεοτοκικού κόμματος Νικόλαος Χατζίσκος (βουλευτής Φθιώτιδας) με 125 ψήφους (σε σύνολο 214 ψηφισάντων), επικρατώντας του δηλιγιαννικού Κυριακούλη Π. Μαυρομιχάλη (βουλευτή Οιτύλου) που συγκέντρωσε 54 ψήφους. Ο Περικλής Μπούτος (βουλευτής Μεσσήνης) έλαβε 21 ψήφους, ενώ βρέθηκαν 14 λευκά ψηφοδέλτια.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης σχημάτισε την τρίτη του κυβέρνηση⁷¹³, που έμελλε να παραμείνει επί της αρχής για ένα έτος, μέχρι τις 17 Δεκεμβρίου 1904, όταν ο Αλέξανδρος Ζαΐμης απέσυρε την εμπιστοσύνη του⁷¹⁴. Στο επίκεντρο βρισκόταν για ακόμη μια φορά η οικονομία. Παρά την πρόσκαιρη βελτίωση μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η κατάσταση επιδεινώνεται λόγω της αύξησης των εξόδων διοίκησης, των υπέρογκων αμυντικών δαπανών για το στράτευμα (άλλωστε διετίθεντο και τα μυστικά κονδύλια για τον Μακεδονικό Αγώνα, που έδειχνε να «ζωηρεύει» προκειμένου να περιορίσει τη βουλγαρική δράση) και της όλο και μικρότερης δυνατότητας είσπραξης φόρων⁷¹⁵. Με τα δεδομένα αυτά, σχηματίζεται έλλειμμα 10 εκατομμυρίων χρυσών δραχμών, για την αντιμετώπιση του οποίου ο πρωθυπουργός εξαγγέλλει, στις 8 Δεκεμβρίου 1904⁷¹⁶, οικονομικό πρόγραμμα που περιελάμβανε:

- Την επάνοδο στην ευρεία περιφέρεια.

πολίτες και επτά να τραυματιστούν. Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 572.

⁷¹³ Η τρίτη κυβέρνηση Θεοτόκη συγκροτείτο με τον ακόλουθο τρόπο: Ρωμανός Άθως, Υπουργός Εξωτερικών, Λεβίδης Νικόλαος, Υπουργός Δικαιοσύνης, Στάης Νικόλαος, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Σιμόπουλος Ανάργυρος, Υπουργός Οικονομικών, Σμολένσκης Κων/νος, Υπουργός Στρατιωτικών και Κουμουνδούρος Σπυρίδων, Υπουργός Ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980...*, ό.π., σ. 371.

⁷¹⁴ Καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, οι κυβερνητικοί βουλευτές δεν έδειχναν πρόθυμοι να συμμετέχουν ιδιαίτερα στις συνεδριάσεις, ενώ η αντιπολίτευση χρησιμοποιεί την τακτική των ενστάσεων απαρτίας και της φλυαρίας για επουσιώδη ζητήματα.

⁷¹⁵ «Οι ραγιάδες» πλήρωναν κανονικά και οι «αγάδες» φοροδιέφευγαν ή καθυστέρουσαν στην πληρωμή των φόρων, με τις ευπορότερες περιοχές να καθυστερούν σε πολύ υψηλά ποσοστά να αποδώσουν τα οφειλόμενα στο κράτος. Η Ηλεία κατείχε τα πρωτεία, με 60% καθυστέρηση στην πληρωμή φόρων και την ακολουθούσαν η Ολυμπία με 50% και η Τριφυλία με 40%. Να σημειωθεί ότι επρόκειτο για τις περιοχές που βρίσκονταν σε αναβρασμό λόγω του ζητήματος της σταφίδας. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 179.

⁷¹⁶ Έξι ημέρες νωρίτερα είχε εκλεγεί Πρόεδρος της Βουλής ο Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας), του θεοτοκικού κόμματος, με 109 ψήφους (σε σύνολο 214 ψηφισάντων) ενώ διεκδικούσαν το αξίωμα ο δηλιγιαννικός Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Λευκάδος), ο οποίος συγκέντρωσε 70 ψήφους και ο ζαϊμικός Περικλής Μπούτος (βουλευτής Μεσσήνης) με 19 ψήφους. Βρέθηκαν 16 λευκά ψηφοδέλτια. ΠΣΒ, περ. ΣΤ', συν. Γ', συνεδρίαση 2 Δεκεμβρίου 1904, σ. 4-5.

- Τον περιορισμό των βουλευτών σε 120.
- Τη μείωση των νομών από 26 σε 16.
- Την κατάργηση ορισμένων πρωτοδικείων.
- Την αύξηση της φορολογίας στα οινοπνευματώδη ποτά και τη μύρα.
- Την πραγματοποίηση οικονομιών σε χωροφυλακή και αστυνομία.
- Τη φορολόγηση του μισθού των δημοσίων και των δημοτικών υπαλλήλων (3% για το ποσό των 200 δραχμών και 5% για τους μεγαλύτερους μισθούς)⁷¹⁷.

Επρόκειτο για αντιδημοφιλή μέτρα με τα οποία διαφωνούσαν οι βουλευτές που δεν ήταν διατεθειμένοι να «θυσιαστούν». Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1904 η κυβέρνηση Θεοτόκη καταψηφίζεται με 102 ψήφους υπέρ και 114 κατά⁷¹⁸. Την πρόταση δυσπιστίας κατέθεσε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης γνωρίζοντας προφανώς την απόφαση του Αλέξανδρου Ζαΐμη να άρει την υποστήριξή του. Η επιχειρηματολογία που χρησιμοποίησε ο Ζαΐμης προκάλεσε την οργή του Θεοτόκη. Ο ηγέτης του τρίτου

⁷¹⁷ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 178-179.

⁷¹⁸ Στη συγκεκριμένη ψηφοφορία ο πρωθυπουργός και οι έξι υπουργοί του, που ήταν παρόντες, δεν ψήφισαν. Επίσης αρνήθηκαν να ψηφίσουν επτά βουλευτές. Οι βουλευτές που έδωσαν εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση Θεοτόκη ήταν οι ακόλουθοι: 1. Στέργιος Ν. Καρανίκας, 2. Ευάγ. Καναβαριώτης, 3. Γεώργιος Μπαλταντζής, 4. Κωνστ. Αργυρόπουλος, 5. Δημ. Γ. Μωραΐτης, 6. Επαμ. Εμπειρικός, 7. Γεώργιος Καρπετόπουλος, 8. Κωνστ. Β. Κοττίκας, 9. Νικόλαος Α. Στράτος, 10. Ιωάννης Σ. Στάϊκος, 11. Νικόλ. Σταματιάδης, 12. Κωνστ. Γρίβας, 13. Γεώρ. Πετροπουλάκης, 14. Μιχαήλ Φωτιάδης, 15. Βασίλ. Μαστραπάς, 16. Γεώργιος Π. Καπιτσίνης, 17. Γεώργ. Αλεξανδρόπουλος, 18. Ιωάννης Σερπάνος, 19. Διονύσιος Π. Στεφάνου, 20. Χρ. Ι. Στεφανόπουλος, 21. Ανδρ. Ι. Στεφανόπουλος, 22. Ιωάν. Θ. Ψημμένος, 23. Ιωάν. Κόλλιας, 24. Λουκάς Γ. Μπέλλος, 25. Πέτρος Ν. Δελένδας, 26. Β. Μαρκεζίνης, 27. Τηλέμ. Δενδρινός, 28. Γεώργιος Ν. Καλλίνικος, 29. Λεωνίδας Π. Πετιμεζάς, 30. Βασιλάκης Κ. Γιαννουσίου, 31. Ηλίας Π. Μαυρομιχάλης, 32. Ι. Καρτατζόγλου, 33. Ι. Παλάσκας, 34. Δ. Τερτίπης, 35. Απ. Βασαρδάνης, 36. Κ. Ζωγλοπίτης, 37. Νικόλαος Μπαλάφας, 38. Νικόλαος Σταματιάδης, 39. Θεμιστοκλής Κόλλιας, 40. Κωνστ. Γ. Ιερομνήμων, 41. Μιχαήλ Ν. Θεοτόκης, 42. Νικόλαος Σ. Μαρκέτης, 43. Αλκίνοος Σ. Ζερβός, 44. Γουλιέλμος Ι. Σκάρπας, 45. Σπυρίδων Α. Αγάθος, 46. Ηλίας Α. Πολίτης, 47. Κωνστ. Αλαμάνος, 48. Αθανάσιος Α. Γκράβας, 49. Απόστολος Ζούζουλας, 50. Κωνστ. Χριστόπουλος, 51. Κωνστ. Γεράκης, 52. Δημήτριος Κ. Τραυλός, 53. Σπυρίδων Ε. Στάης, 54. Νικόλαος Τσούχλος, 55. Πέτρος Ν. Βαρβιτσιώτης, 56. Ιωάννης Γιαννακίτσας, 57. Νικόλαος Μπουφίδης, 58. Περικλής Σ. Βαλαωρίτης, 59. Γεώργιος Ι. Σκληρός, 60. Κωνστ. Χαλκίοπουλος, 61. Γκίκας Μάστορης, 62. Αθ. Πετρόπουλος, 63. Γεώργ. Αναστασόπουλος, 64. Γεώργ. Νικολαΐδης, 65. Κωνσταντίνος Τρικούπης, 66. Ιωάννης Νικολαΐδης, 67. Ιπποκράτης Ι. Απέργης, 68. Αριστομένης Προβελέγγιος, 69. Π. Πρωτοπαπαδάκης, 70. Νικόλαος Ε. Κρίστης, 71. Δημήτριος Φαρμάκης, 72. Ιω. Κ. Καλαντζόπουλος, 73. Κωνστ. Χριστοδούλου, 74. Κωνστ. Α. Κουμουندούρος, 75. Φώτιος Π. Μοσχούλας, 76. Νικόλαος Γ. Μαντζαβίνος, 77. Θεόδωρος Α. Βελλιανίτης, 78. Ανάργυρος Σιμόπουλος, 79. Ιωάννης Δελμούζος, 80. Δημήτριος Π. Νίκας, 81. Δημήτριος Π. Γούναρης, 82. Νικόλαος Α. Μισυρλής, 83. Ιωάννης Γ. Γεωργιάδης, 84. Κωνστ. Τσιροπινάς, 85. Εμ. Λαδόπουλος, 86. Κάρολος Μ. Βιτάλης, 87. Γεώργιος Ραδινός, 88. Απόστολος Ζάππας, 89. Ηλίας Μπασδέκης, 90. Σπυρίδων Γεωργόπουλος, 91. Ανδρέας Κεφαλάς, 92. Ευστάθιος Κοκκέβης, 93. Αλέξ. Πονηρόπουλος, 94. Αθ. Νικολίτσας, 95. Αλέξ. Στάϊκος, 96. Γεώργιος Κορυζής, 97. Νικόλαος Τσαμαδός, 98. Νικόλαος Πλατσή, 99. Ν. Χατζίσκος, 100. Κ. Δεδούσης και 101. Ιωάν. Θ. Βρατσάνος. ΠΣΒ, περ. ΣΤ', συν. Γ', συνεδρίαση 2 Δεκεμβρίου 1904, σ. 14-15.

κόμματος χαρακτήρισε ανύπαρκτους τους από βορρά κινδύνους⁷¹⁹, το μακεδονικό ζήτημα «χρονιάν νόσον» για την Ελλάδα, ενώ δήλωσε πως καταψηφίζει την κυβέρνηση λόγω της «διαρκούς στρατεύσεως» της χώρας⁷²⁰.

Ο Γεώργιος Θεοτόκης παραιτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1904 και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης σχημάτισε, χωρίς να διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία, την τελευταία του κυβέρνηση⁷²¹. Ήταν η πρώτη και η τελευταία φορά κατά την οποία ο Βασιλιάς έδωσε στον Δηλιγιάννη εντολή διάλυσης της Βουλής. Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 20 Φεβρουαρίου 1905.

Πίνακας 19. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΣΤ' περιόδου

Περίοδος ΙΣΤ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	5 Φεβρουαρίου 1903	Ψηφίσαντες: 222 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 128 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας): 62 Περικλής Μπούτος (βουλευτής Μεσσήνης): 29 Λευκά: 3 Ο βουλευτής Δημ. Ράλλης αρνήθηκε να ψηφίσει	Δημήτριος Ράλλης
Έκτακτη Σύνοδος	4 Ιουνίου 1903	Ψηφίσαντες: 199 Δημήτριος Ράλλης: 105 Νικόλαος Μπουφίδης: 64 Περικλής Μπούτος: 21 Λευκά: 9	Δημήτριος Ράλλης
	18 Ιουνίου 1903	Ψηφίσαντες: 215 Νικόλαος Λεωνίδας (βουλευτής Σπετσών): 129 Δημήτριος Ράλλης: 83 Λευκά: 3	Νικόλαος Λεωνίδας

⁷¹⁹ Οι Βούλγαροι κοιτατζήδες προέβαιναν κατά τα έτη εκείνα τακτά σε σφαγές και διώξεις του ελληνικού πληθυσμού, γεγονότα που ήταν γνωστά στον δύο φορές πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη, ενώ το ίδιο έτος είχε σκοτωθεί ο Παύλος Μελάς (ή Μίκης Ζέζας κατά το ψευδώνυμό του) στο χωριό Στάτιστα Καστοριάς, που πλέον έχει λάβει το όνομα του πεσόντος αξιωματικού. Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 263- 264.

⁷²⁰ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 179.

⁷²¹ Η σύνθεση της τελευταίας κυβέρνησης Δηλιγιάννη ήταν η ακόλουθη: Δηλιγιάννης Θεόδωρος, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός Εσωτερικών, Σκουζές Αλέξανδρος, Υπουργός Εξωτερικών, Καραπάνος Κων/νος, Υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Γουναράκης Νικόλαος, Υπουργός Οικονομικών και Μαυρομιχάλης Π. Κυριακούλης, Υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980...*, ό.π., σ. 375.

Σύνοδος Β΄	15 Δεκεμβρίου 1903	Ψηφίσαντες: 214 Νικόλαος Χατζίσκος (βουλευτής Φθιώτιδας): 125 Κυριακούλης Π. Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 54 Περικλής Μπούτος: 21 Λευκά: 14	Νικόλαος Χατζίσκος
Έκτακτη Σύνοδος Β΄	5 Μαΐου 1904	Ψηφίσαντες: 186 Νικόλαος Χατζίσκος: 116 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Λευκάδος): 61 Λευκά: 9	Νικόλαος Χατζίσκος
Σύνοδος Γ΄	2 Δεκεμβρίου 1904	Ψηφίσαντες: 214 Νικόλαος Μπουφίδης: 109 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς: 70 Περικλής Μπούτος: 19 Λευκά: 16	Νικόλαος Μπουφίδης

Κεφάλαιο δέκατο τρίτο

Προς το Γουδή (1905-1909)

13.1. Οι εκλογές της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1905

Η συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία διεξάγεται σε υποτονικό κλίμα και με τάξη⁷²². Ο Στέφανος Δραγούμης, ένα μήνα πριν τις εκλογές, ενώ δήλωνε ότι δεν υπήρχε καμία διαφωνία με την κυβέρνηση Δηλιγιάννη, μετά από την απαίτηση φίλων του, αποφασίζει να εκθέσει δική του κάλπη. Στην Αττική, η συμμετοχή του Δημητρίου Ράλλη στον κυβερνητικό σχηματισμό ήταν απαίτηση των «αττικαρχών». Όμως ο πρωθυπουργός δεν είχε δώσει τη συγκατάθεσή του. Στη συζήτηση για την κατάρτιση του συνδυασμού της εν λόγω εκλογικής περιφέρειας, για την κάλυψη της ένατης θέσης, προέκυψε η υποψηφιότητα του υιού του Δημητρίου Ράλλη, Ιωάννη⁷²³. Για τη νέα υποψηφιότητα ο Δηλιγιάννης απέφυγε να απαντήσει. Ήθελε πρώτα να βολιδοσκοπήσει τη γνώμη των φίλων του «αττικαρχών» η οποία δεν ήταν ευνοϊκή για την υποψηφιότητα του μικρού Ράλλη. Η απόκρουση του γιου δυσαρέστησε τον πατέρα. Γι αυτόν τον λόγο, αφού πληροφορήθηκε ότι ο Δραγούμης θα εξέθετε δική του κάλπη, αποφάσισε να μην συμμετάσχει στον κυβερνητικό συνδυασμό και να εκθέσει κι αυτός με τη σειρά του μονή κάλπη.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης είχε το προβάδισμα, γεγονός που θα αποτυπωθεί και στο εκλογικό αποτέλεσμα. Αξίζει να αναφερθεί η προτροπή του Στέφανου Δραγούμη προς τους εκλογείς:

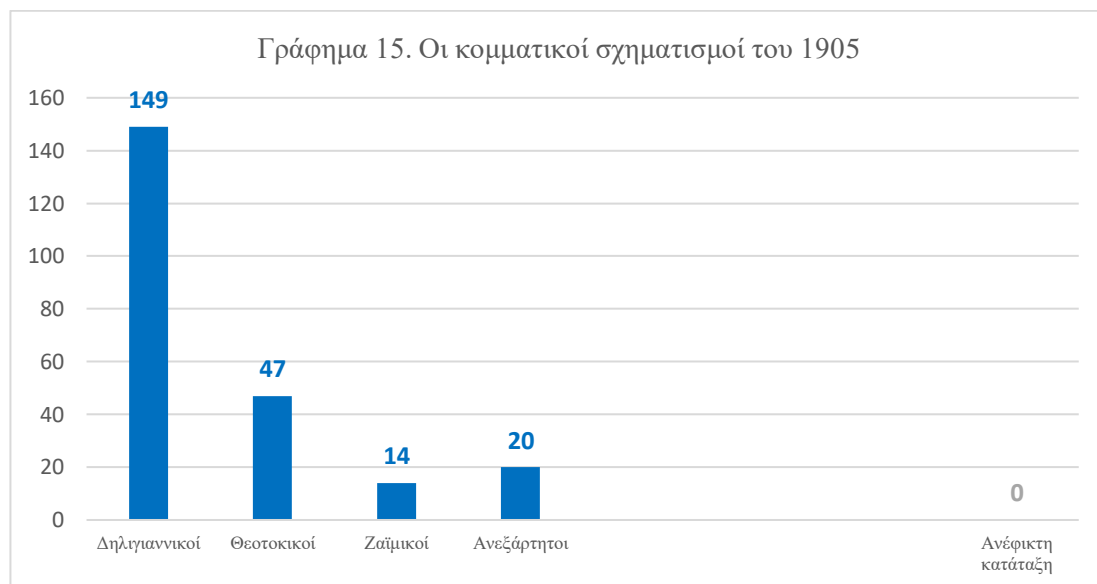
Προσέξατε, μη σκορπίσατε τας ψήφους σας, διότι το σκόρπισμα των ψήφων είναι σκόρπισμα των κομμάτων, και το σκόρπισμα των κομμάτων είναι σκόρπισμα της Βουλής και επομένως του Έθνους, το δε Έθνος δεν πρέπει να σκορπισθή. Προσέξατε να αναδείξετε δέκα και ένα ένδεκα⁷²⁴.

⁷²² Είχε προηγηθεί εγκύκλιος του Πρωθυπουργού και Υπουργού Εσωτερικών Θεόδωρου Δηλιγιάννη προς τις Διοικητικές αρχές του Κράτους, στις οποίες συνιστούσε να λάβουν μέτρα, σε συνεννόηση με την αστυνομία, ώστε να διατηρηθεί η τάξη την ημέρα των εκλογών. Στα Τρίκαλα, όπου είχαν προκληθεί ρήξεις και συμπλοκές μεταξύ των δύο εκλογικών κομμάτων, δόθηκαν εντονότερες διαταγές. Στην ίδια περιοχή, για την ενίσχυση της αστυνομίας, εστάλη λόχος πεζικού από την Λάρισα. Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο 16^{ης} Φεβρουαρίου 1905.

⁷²³ Ο Ιωάννης Ράλλης ήταν γαμβρός του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Εξελέγη, για πρώτη φορά, βουλευτής Μεγαρίδος το 1905. Ήταν ο τελευταίος κατοχικός Πρωθυπουργός της Ελλάδας.

⁷²⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1905.

Το κοινό «μίσος» των δύο μεγάλων κομμάτων προς τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, που ρύθμιζε τις εξελίξεις με τη δύναμη των βουλευτών που διέθετε, καταστρατηγούσε τη λογική του πλήρους δικομματισμού και ενίσχυε την πολιτική αστάθεια. Οι 235 έδρες⁷²⁵ κατανέμονταν ως εξής: Θεόδωρος Δηλιγιάννης 149, Γεώργιος Θεοτόκης 47 και Αλέξανδρος Ζαΐμης 14. Επίσης εκλέχθηκαν περίπου 20 ανεξάρτητοι⁷²⁶, όπως ο Στέφανος Δραγούμης και ο «Καπετάν Ένας», Δημήτριος Ράλλης.

13.2. Η Βουλή του 1905

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας των εξελέξεων, η Βουλή εξέλεξε Πρόεδρο τον δηλιγιαννικό Αλέξανδρο Ρώμα (βουλευτή Ζακύνθου) με 141 ψήφους επί 212 ψηφισάντων. Ο θεοτοκικός Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας) συγκέντρωσε

⁷²⁵ Οι εκλογικές περιφέρειες και το εκλογικό μέτρο παρέμεναν σταθερές από το 1891 (όταν ο Δηλιγιάννης επανέφερε την «στενή» εκλογική περιφέρεια). Οι βουλές του 1892 και 1895 είχαν από 207 βουλευτές κατανεμημένους σε 71 περιφέρειες και οι βουλές του 1899 και του 1902 είχαν από 234 βουλευτές κατανεμημένους στον ίδιο αριθμό περιφερειών. Η αύξηση των εδρών ανάμεσα στο 1895 και στο 1899 οφείλεται στην αύξηση του νόμιμου πληθυσμού, όπως έδειξε η απογραφή του 1895. Στις εκλογές του 1905 οι περιφέρειες αυξήθηκαν σε 72, γιατί ο Πειραιάς χωρίστηκε από την Αττική και έγινε εκλογική περιφέρεια με τρεις βουλευτές, ενώ της Αττικής ελαττώθηκαν σε έντεκα. Έτσι, οι βουλευτές στη Βουλή του 1905 ήταν 235.

⁷²⁶ Η ΙΕΕ δίνει τα ακόλουθα αποτελέσματα: Θεόδωρος Δηλιγιάννης: 142, Γεώργιος Θεοτόκης: 60, Αλέξανδρος Ζαΐμης: 13 και 20 περίπου ανεξάρτητοι βουλευτές. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 180.

46 ψήφους, ο ζαϊμικός Δημοσθένης Καΐρης (βουλευτής Άνδρου) 17, ενώ υπήρξαν 8 λευκά ψηφοδέλτια. Ο Ρώμας αρνήθηκε να ψηφίσει⁷²⁷.

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης και η κυβέρνηση του⁷²⁸ ξεκίνησαν να εφαρμόζουν το πάγιο δηλιγιαννικό πρόγραμμα (λιτότητα, περιορισμός δαπανών, κτλ), προωθώντας αρχικά ως νομοσχέδιο τη μείωση των εκλογικών εδρών σε 177 και των εκλογικών περιφερειών με την κατάργηση αυτής του Πειραιά. Αυτή η μείωση σήμαινε την αύξηση του εκλογικού μέτρου. Ο ίδιος δήλωνε από τη βήμα της Βουλής ότι δεν ήθελε να ελαττωθεί ο αριθμός των βουλευτών της συγκεκριμένης εκλογικής περιφέρειας. «Εάν σήμερα ο Πειραιάς δίδη τρεις βουλευτάς, τρεις θέλει δίδει και αν συνδεθεί μετά της επαρχίας Αττικής», ενώ τόνιζε ότι οι δύο περιφέρειες έχουν κοινή τύχη, κοινές ανάγκες και κοινά συμφέροντα. Με αυτό το επιχείρημα, η ένωσή τους, θα εξασφάλιζε στους κατοίκους του Πειραιά, πολιτική δύναμη και πολιτική συνδρομή⁷²⁹.

Από εκεί και πέρα επανέρχεται για ακόμη μια φορά στο προσκήνιο το σταφιδικό ζήτημα, με τον υπουργό Οικονομικών Νικόλαο Γουναράκη να δηλώνει ότι το σταφιδικό είναι «πρώτιστον των οικονομικών ζητημάτων της Χώρας, το οποίο συνδέεται και με τα οικονομικά του Κράτους»⁷³⁰ και ότι η κυβέρνηση υπέβαλλε «εν πλήρει συνειδήσει» το νομοσχέδιο «περί καταργήσεως» της εις είδος φορολογίας⁷³¹. Τελικά, η λύση στο σταφιδικό ζήτημα θα δοθεί το αμέσως επόμενο διάστημα από την κυβέρνηση Ράλλη.

Επιθυμώντας, πάντως, να αλλάξει την ατζέντα και να μεταφέρει το επίκεντρο της θερμουργού νομοθετικής παραγωγής πιο κοντά στις παραδοσιακές ηθικές αξίες της ελληνικής κοινωνίας, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (όντας εκτός από πρωθυπουργός και υπουργός Εσωτερικών) εισάγει νομοσχέδιο για την αστυνομία. Σύμφωνα με αυτό η αστυνομία ενασκέιται από τους στρατιωτικούς στον δήμο Αθηνών και Πειραιώς, στις πρωτεύουσες των νομών η αστυνόμευση ανατίθεται στον αντιμοίραρχο της χωροφυλακής και στους δήμους που ο πληθυσμός υπερβαίνει τις 10.000 κατοίκους ανατίθεται στον ανθυπομοίραρχο ή στον ανθυπολοχαγό, ενώ στους δήμους που ο

⁷²⁷ ΠΣΒ, περ. ΙΖ', συν. Α', συνεδρίαση 7 Απριλίου 1905, σ. 44- 45.

⁷²⁸ Η σύνθεση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη είναι η ακόλουθη: Δηλιγιάννης Θεόδωρος, Πρόεδρος Κυβερνήσεως και Υπουργός Εσωτερικών, Σκουζές Αλέξανδρος, Υπουργός Εξωτερικών, Καραπάνος Κων/νος, Υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Γουναράκης Νικόλαος, Υπουργός Οικονομικών, Μαυρομιχάλης Κυριακούλης, Υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980*. ό.π., σ. 375.

⁷²⁹ Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 15^{ης} Μαΐου 1905.

⁷³⁰ ΠΣΒ, στο ίδιο, συνεδρίαση 13^{ης} Μαΐου 1905, σ. 134- 147.

⁷³¹ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 14^{ης} Μαΐου 1905.

πληθυσμός είναι μικρότερος από 11.000 κατοίκους εγκαθίσταται δημοτική αστυνομία⁷³². Παράλληλα δίνει εντολή στις δημοτικές αστυνομίες Αθηνών και Πειραιώς να γίνουν αμείλικτες αναφορικά με το κλείσιμο των χαρτοπαικτικών λεσχών, πολιτική που θα αποδώσει καρπούς, καθώς οι περισσότερες έβαλαν λουκέτο την Άνοιξη του 1905. Όμως, αυτή η απόφαση θα κοστίσει τη ζωή του. Το απόγευμα της 31^{ης} Μαΐου, ο Δηλιγιάννης, προσερχόμενος στη Βουλή, τραυματίζεται θανάσιμα από το μαχαίρι του μανιώδους χαρτοπαίκτη και «θυρωρού» χαρτοπαικτικής λέσχης, Αντωνίου Κωστογερακάρη⁷³³, ο οποίος συλλαμβάνεται και κατατομείται στο Παλαμήδι, στο Ναύπλιο.

Άμεσα έπρεπε να βρεθεί λύση για τη διαδοχή. Ο Βασιλιάς πίστευε ότι η λύση έπρεπε να είναι αφενός οριστική και αφετέρου να προέρχεται από τη Βουλή⁷³⁴. Συνεπώς δεν έπρεπε να υπάρξει εκ νέου προσφυγή στις κάλπες, γιατί η λαϊκή ετυμηγορία ήταν πρόσφατη. Με αυτόν τον τρόπο συνηγορούσε υπέρ της εύρεσης του νέου αρχηγού του Εθνικού Κόμματος, που θα γινόταν και πρωθυπουργός.

Γρήγορα, φάνηκε να ξεχωρίζει ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης ο οποίος στην ομιλία του στη σύσκεψη των δηλιγιαννικών υπέδειξε σε όλους το καθήκον να συντελέσουν στη διατήρηση του κόμματος, λαμβάνοντας ως παράδειγμα τους συναρχηγούς του αντίπαλου κόμματος, οι οποίοι μετά τον θάνατο του Τρικούπη, ενώ ήταν αδιάλλακτοι εχθροί, έδωσαν τα χέρια για να καταλάβουν την εξουσία. Ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, που επίσης ενδιαφερόταν να κατέλθει στον αγώνα για την ηγεσία, τόνισε την ανάγκη συντήρησης του κόμματος προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα της χώρας. Όμως, μη έχοντας υποστηρικτές, ενώ αρχικά δήλωνε πρόθυμος να υπηρετήσει ως στρατιώτης οποιονδήποτε επέλεγε το κόμμα, στη συνέχεια ανεξαρτητοποιήθηκε και επανίδρυσε το προσωποπαγές «Προοδευτικό Κόμμα»⁷³⁵.

Η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της μέχρι τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης. Όμως, οι περισσότεροι δηλιγιαννικοί βουλευτές αντί να παραμείνουν στην πρωτεύουσα

⁷³² Εφημερίδα «Πρωία», φύλλο της 18^{ης} Μαΐου 1905.

⁷³³ Με καταγωγή από το Γύθειο, είχε τη φήμη του «κούτσαβου» στο χωριό του και έμπλεκε συχνά σε διαπληκτισμούς. Είχε βεβαρυμένο ποινικό μητρώο, καθώς είχε σκοτώσει την πρώτη του σύζυγο (και ζούσε πλέον με τη δεύτερη). Σχετικά με τη δολοφονία Δηλιγιάννη έλεγε: «τον εσκότωσα γιατί μας έκλεισε τα χαρτοπαίγνια και έπαυσε τον πατέρα μου που ήταν τελώνης (ενν. το 1891, όταν είχε απολυθεί επί κυβέρνησης Δηλιγιάννη), έκοψε το ψωμί των παιδιών μου». Μωραΐτης, Κ. (2012). *Η ζωή και η δολοφονία του πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη*. Αθήνα: Λεξίτυπον, σ. 109.

⁷³⁴ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 2ας Ιουνίου 1905.

⁷³⁵ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 6^{ης} Ιουνίου 1905.

μέχρι την ανάδειξη νέου αρχηγού, προτίμησαν να επιστρέψουν στις επαρχίες τους. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Βασιλιάς δίνει διερευνητική εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης εκ των ενόντων στον πρόεδρο της Βουλής Αλέξανδρο Ρώμα. Αυτή η απόφαση έφερε σε αντιπαράθεση τον Ρώμα με τον επικρατέστερο υποψήφιο Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Το δηλιγιαννικό κόμμα διέθετε 144 βουλευτές. Από τους παραμένοντες στην Αθήνα διαπιστώθηκαν 104 προτιμήσεις⁷³⁶. Οι 83 ακολούθησαν τον Μαυρομιχάλη, οι 19 τον Ρώμα και δύο βουλευτές εντάχθηκαν επίσημα στο κόμμα του Ράλλη το οποίο διέθετε πλέον τρεις βουλευτές⁷³⁷. Ο Ρώμας κατέθεσε τη διερευνητική εντολή και αρνήθηκε να στηρίξει τον Μαυρομιχάλη ο οποίος τελικά συνεργάστηκε με τον Ράλλη σχηματίζοντας συμμαχική κυβέρνηση⁷³⁸.

Ο Δημήτριος Ράλλης αναλαμβάνοντας την πρωθυπουργία δεν θέλησε μήτε να υποδείξει τη συμπλήρωση του υπουργικού συμβουλίου, μήτε την αντικατάσταση κανενός από τα μέλη του. Ωστόσο, στο υπουργικό συμβούλιο ο Ράλλης ανέπτυξε ολόκληρο φορολογικό σύστημα, το οποίο έκρινε επείγον για τις ανάγκες του Κράτους, που προέβλεπε την επιβολή φόρου για τον σίτο, την εισαγωγή Μονοπωλίου για τη ζάχαρη, την επιβολή φόρου επί του χάρτου και διάφορα άλλα φορολογικά μέτρα, τα οποία θα κόστιζαν στον ελληνικό λαό εκατομμύρια ανά έτος. Αυτό το πρόγραμμα σήμαινε την «πλήρη σχεδόν εγκατάλειψιν του Δηλιγιαννικού προγράμματος». Κορυφαίοι υπουργοί της κυβέρνησης έκαναν τις ακόλουθες δηλώσεις: ο Κων/νος Καραπάνος (υπουργός Δικαιοσύνης και Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως) δήλωσε ότι «υπάρχει βεβαίως πλήρης διαφωνία μεταξύ του Ράλλη και ημών. Ημείς δεν είναι δυνατόν ποτέ να δεχθώμεν σήμερον αλλαγήν προγράμματος και φορολογικά μέτρα». Ο Αλέξανδρος Σκουζές (υπουργός Εξωτερικών) δήλωσε ότι επικράτησε πλήρης διαφωνία κατά τις υπουργικές συσκέψεις, ενώ ο Νικόλαος Γουναράκης (υπουργός Οικονομικών) τόνισε ότι «Ημείς δεν ήλθομεν εις την Βουλήν με φορολογικόν πρόγραμμα και βεβαίως ούτε εγώ ούτε οι συνάδελφοί μου ήτο δυνατόν να δεχθώμεν τοιούτον». Οι τρεις υπουργοί παραιτήθηκαν και προχώρησαν σε συνεννοήσεις με παλαιοδηλιγιαννικούς βουλευτές για το ενδεχόμενο συγκρότησης κόμματος το οποίο θα

⁷³⁶ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 183.

⁷³⁷ Οι βουλευτές που ακολούθησαν τον Δημήτριο Ράλλη ήταν οι Κανακάρης- Ρούφος Λουκάς και Αλέξιο Στριφτόπουλο και οι δύο βουλευτές Πατρών.

⁷³⁸ Ο Ράλλης ορίστηκε πρωθυπουργός με τον όρο να εφαρμόσει το πρόγραμμα του Εθνικού Κόμματος, ενώ παράλληλα οι κυβερνητικοί εταίροι θα «έβγαιναν προς άγρα» ανεξάρτητων ή αναποφάσιστων δηλιγιαννικών βουλευτών. Ο Μαυρομιχάλης αιτιολόγησε την απόφασή του τονίζοντας ότι δεν επρόκειτο να βρεθεί αρχηγός κόμματος γιατί το κόμμα ήταν δηλιγιαννικό και θα παρέμενε τέτοιο. Επρόκειτο μόνο περί εξευρέσεως Πρωθυπουργού. Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 7^{ης} Ιουνίου 1905.

ακολουθούσε τις αρχές του μακαρίτη Ηγέτη τους, χωρίς ωστόσο να ευδοθούν αυτές οι προσπάθειες⁷³⁹.

Με τη Βουλή να συγκαλείται εκ νέου στις 23 Ιουνίου, ο Ράλλης εμφανιζόταν πλέον να έχει μια δύναμη 33 βουλευτών. Η κυβέρνηση Ράλλη⁷⁴⁰ υπερψηφίστηκε από 113 βουλευτές⁷⁴¹ σε σύνολο 195 παρόντων (με 40 να είναι οι απόντες)⁷⁴². Μέχρι το κλείσιμο της Βουλής στις 4 Ιουλίου, ψηφίστηκαν 60 νομοσχέδια, κυριότερο εκ των οποίων ήταν η ίδρυση προνομιούχου εταιρείας «προς προστασίαν της παραγωγής και της εμπορίας της σταφίδας», γεγονός που μεταξύ άλλων σήμαινε την κατάργηση της δώξης οφειλετών της Σταφιδικής Τράπεζας για παλαιά χρέη⁷⁴³.

⁷³⁹ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 9^{ης} Ιουνίου 1905.

⁷⁴⁰ Η σύνθεση της κυβέρνησης Ράλλη: Ράλλης Δημήτριος, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως, διορίστηκε και Υπουργός Οικονομικών και προσωρινά και Εξωτερικών, Χριστόπουλος Ασημάκης, Υπουργός Δικαιοσύνης, Καλλιφρονάς Λάμπρος, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Βουδούρης Βασίλειος, Υπουργός Ναυτικών και Μαυρομιχάλης Κυριακούλης, Υπουργός Στρατιωτικών και προσωρινά Υπουργός Εσωτερικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980*. ό.π., σ. 376. Από τους παλιούς υπουργούς παρέμεινε μόνο ο Μαυρομιχάλης.

⁷⁴¹ Ο Ράλλης είχε 30 βουλευτές και ο Μαυρομιχάλης 83.

⁷⁴² Οι βουλευτές που ψήφισαν υπέρ της κυβέρνησης Ράλλη ήταν οι ακόλουθοι: Γεώρ. Μήτσος, Αριστομ. Μεσηνέζης, Σωτήρ. Πολυζώη, Αγαμ. Φικιώτης, Γεώργιος Πολυγένης, Γεώργ. Παπαβασιλείου, Κωνστ. Αγγελόπουλος, Ανδρέας Ψύλλας, Θεόδωρος Λέκας, Ιω. Καρτάλης, Αντώνιος Καρτάλης, Κωνστ. Κανταρτζής, Νικόλ. Γάτσος, Δημ. Ράγκος, Επαμ. Ν. Δηλιγιάννης, Περικλής Αλεξάκης, Θεόδ. Τζωρτζάκης, Γεώργ. Πλατανιώτης, Α.Χ. Αναγνωστόπουλος, Θεόδ. Ρίτσος, Δημήτριος Τσιτσάρας, Γεώργ. Καφαντάρης, Δημ. Τσάτσος, Αλέξανδρος Σ. Ρώμας, Διονύσιος Μυλωνάς, Αγγ. Πετραλιάς, Κωνστ. Μητρόπουλος, Ιω. Κριεκουκιώτης, Γρηγόριος Φούφας, Στέφ. Σκουλούδης, Πέτρος Κηρύκος, Νικόλαος Δαούτης, Νικήτας Συνοδινός, Χριστόφορος Ι. Ασιμής, Κωνστ. Πεταλάς, Γεώρ. Χ. Παπαδημητρίου, Γεώργ. Σιβιτανίδης, Κωνστ. Τσακανίκας, Ιω. Πεσματσόγλου, Νκόλ. Δαγρές, Δημ. Μαλλιόπουλος, Δημ. Μπούσδρας, Γεώργ. Ζωγράφος, Λάμπρος Καταφυγιώτης, Μιχαήλ Στεφανίδης, Ιωάν. Χατζηνικολής, Παναγ. Λεβέντης, Δημ. Ρεδιάδης, Σπυρίδων Δεληγιάννης, Διονύσιος Π. Βενιεράτος, Σπυρίδων Λουκάτος, Δημήτριος Σβορώνος, Νικόλ. Δελλακοβίας, Π. Χαντζόπουλος, Ιωάννης Καλλούτσης, Παναγ. Σπυράκης, Ν. Σταματόπουλος, Γεώργ. Α. Μαυρομιχάλης, Τσιριγώτης Νικόλαος, Ιωάν. Ισχύμαχος, Κωνστ. Καρακίτης, Ιωάννης Λάπας, Ευάγγ. Θ. Τσαρλαμπάς, Π. Εγκολφόπουλος, Θ. Τσακόπουλος, Πολ. Χρηστόπουλος, Αθ. Ζέρβας, Ι. Αρβανίτης, Αντ. Χαντζημελέτης, Πάνος Καψάλης, Παναγ. Δ. Μελετόπουλος, Κωνστ. Λυμπερόπουλος, Μανούσος Δερλερές, Ιωάννης Ν. Καναβός, Αχ. Μαραθέας, Θεόδ. Κ. Φαρμακόπουλος, Αθ. Α. Πετσάλης, Κυριακούλης Π. Μαυρομιχάλης, Κυριακούλης Α. Μαυρομιχάλης, Ι. Κατσάκος Μαυρομιχάλης, Ανδρέας Δ. Μονοκρούσος, Β. Αλεβιζάτος, Σπ. Α. Βελιανίτης, Ανδρ. Μαρλάς, Κ.Δ. Γεροκωστόπουλος, Κωνστ. Γκότσης, Ιωάννης Γ. Μ. Ρούφος, Αλ. Στριφτόπουλος, Λουκάς Κανακάρης, Αθ. Μουτσόπουλος, Παναγ. Π. Σάκκης, Ιω. Γκιών, Χρ. Ευθ. Χατζηπέτρος, Σωτήριος Ι. Χατζηγάκης, Γεώργ. Αγαθοκλής, Νικόλ. Γαρδικιώτης, Δ. Αναστασόπουλος, Ιωάννης Σπέντζας, Δημ. Κατσάνος, Δημ. Τζωρτζόπουλος, Θεμ. Οικονομόπουλος, Βασίλειος Ζησιάδης, Παντελής Π. Γκίκας, Ιωάν. Θ. Κουντουριώτης, Ιω. Τσιριμώκος, Ν. Βελέντζας, Κωνστ. Αγαθοκλής, Ζήσ. Σαραβέλλας, Σπ. Κριεζώτης και Νικόλαος Μαμούνης. Πέντε υπουργοί αρνήθηκαν να ψηφίσουν: Δημήτριος Ράλλης, Λάμπρος Καλλιφρονάς, Κυριακούλης Π. Μαυρομιχάλης, Ασημάκης Χριστόπουλος και Β. Βουδούρης. ΠΣΒ, περ. ΙΖ', σύν. Α', συνεδρίαση 23 Ιουνίου 1905, σ. 348- 360.

⁷⁴³ Στο σχέδιο που παρουσίαζε προεκλογικά ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, πρότεινε για την οριστική λύση του σταφιδικού ζητήματος την άμεση εφαρμογή του μέτρου της εκριζώσεως και τη σύσταση εταιρείας, τύπου διαχειριστικής επιτροπής, με τίτλο: «Προνομιούχος Εταιρεία περιστολής και βελτιώσεως της σταφιδοπαραγωγής». Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1905. Τελικά, ο Ράλλης έδωσε την οριστική λύση στο μείζον σταφιδικό ζήτημα.

Η κυβέρνηση συνασπισμού του Δημητρίου Ράλλη δεν επρόκειτο να μακροημερεύσει. Θα έχει διάρκεια μόλις 6 μήνες. Στις 28 Νοεμβρίου 1905 εκλέχτηκε Πρόεδρος της Βουλής ο θεοτοκικός Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδειάς) με 117 ψήφους σε σύνολο 222 ψηφισάντων. Ο Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου) έλαβε 106 ψήφους, ενώ βρέθηκε ένα λευκό ψηφοδέλτιο⁷⁴⁴. Δύο μέρες μετά την καταψήφιση, η κυβέρνηση παραιτείται.

Πίνακας 20. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΖ' περιόδου

Περίοδος ΙΖ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	7 Απριλίου 1905	Ψηφίσαντες: 212 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 141 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδειάς): 46 Δημοσθένης Καίρης (βουλευτής Άνδρου): 17 Λευκά: 8 Ο Ρώμας αρνήθηκε να ψηφίσει	Αλέξανδρος Ρώμας
Έκτακτη Σύνοδος	28 Νοεμβρίου 1905	Ψηφίσαντες: 222 Νικόλαος Μπουφίδης: 117 Αλέξανδρος Ρώμας: 106 Λευκά: 1	Νικόλαος Μπουφίδης

Πλέον, ο Βασιλιάς δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Γεώργιο Θεοτόκη, που παρότι αρχικά επέμενε να διαλυθεί η Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές⁷⁴⁵, υποχωρεί μπροστά στην απροθυμία των βουλευτών σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο και σχηματίζει την τέταρτη και τελευταία του κυβέρνηση στις 8 Δεκεμβρίου 1905. Όμως, μετά τις διακοπές των εορτών, πείθει τον Βασιλιά για την προκήρυξη εκλογών, προκειμένου να μη στηρίζεται σε «δανεική» πλειοψηφία, κάτι που συμβαίνει, με τις κάλπες να στήνονται στις 26 Μαρτίου 1906.

⁷⁴⁴ ΠΣΒ, περ. ΙΖ', έκτακτη σύνοδος, συνεδρίαση 28 Νοεμβρίου 1905, σ. 4- 6.

⁷⁴⁵ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...* ό.π., σ. 278

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στα όσα διαδραματίζονται στην Κρήτη⁷⁴⁶. Μετά την απομάκρυνση του Ελευθερίου Βενιζέλου από τη θέση του συμβούλου Δικαιοσύνης⁷⁴⁷ και σε κλίμα οξυμμένο μεταξύ αυτού και του πρίγκιπα Γεωργίου, η Κρήτη διανύει μια τεταμένη προεκλογική περίοδο. Ο πρίγκιπας διεκδικεί προσωπικά τη λαϊκή ψήφο και προβαίνει σε αγώνα εναντίον του Βενιζέλου. Στις εκλογές της 17^{ης} Μαρτίου 1903 για την ανάδειξη της Κρητικής Συνέλευσης, ο Βενιζέλος εκλέγει μόνο πέντε βουλευτές. Το εκλογικό αυτό αποτέλεσμα ενίσχυσε τη διολίσθηση της νήσου στην απολυταρχία, με τον βασιλόπαιδα να κυβερνά πλέον απολύτως δεσποτικά.

Ο Βενιζέλος συγκεντρώνει όλα τα αντιπολιτευτικά στοιχεία δημιουργώντας την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση». Τον Φεβρουάριο του 1905 διεκδικούν την Ένωση με την Ελλάδα⁷⁴⁸, σε περίπτωση αδυναμίας επίτευξής της, αυτονομία καθώς και αναθεώρηση του Κρητικού Συντάγματος προς ενίσχυση των δημοκρατικών στοιχείων. Μάλιστα, δεν απέκλειαν το ενδεχόμενο ένοπλης εξέγερσης η οποία τελικά εκδηλώνεται στο Θέρισο τον Μάρτιο του 1905. Σε αυτό το χωριό, ο επαναστάτης Βενιζέλος συγκέντρωσε αρχικά τριακόσιους ενόπλους, που στην πορεία έγιναν 7000, και ζήτησε την απομάκρυνση του Γεωργίου και την πραγματοποίηση της Ένωσης. Η βενιζελική επιτυχία έγκειται στο γεγονός ότι έπεισε τις Μεγάλες Δυνάμεις να αποσύρουν την υποστήριξή τους από τον Γεώργιο, με αντίτιμο όμως συμβιβασμούς που θα οδηγήσουν στη διάλυση του στρατοπέδου του Θερίσου τον Νοέμβριο του 1905. Ακολούθησε η μυστική αναχώρηση του Γεωργίου από την Κρήτη και η αντικατάστασή του από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη⁷⁴⁹. Παράλληλα, ορίστηκαν εκλογές για τον Μάιο του 1906 και μετά την τέλεσή τους,

⁷⁴⁶ Σχετικά με την παρούσα αναφορά στην Κρήτη, βλ. μεταξύ άλλων Βουρνάς, Τ. (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας...*, ό.π., σ. 576- 577.

⁷⁴⁷ Η σύγκρουση είχε καταστεί δημόσια: ο Βενιζέλος αρθρογραφούσε κατά της αρμοστείας στην εφημερίδα «Κήρυξ» των Χανίων από τον Δεκέμβριο του 1901 (μετά από ένα διάστημα σιγής), ενώ ο Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, ιδιαίτερος γραμματέας του Έπατου Αρμοστή και με ιδιαίτερη επιρροή, σφόδρα ενάντιος του Βενιζέλου, προβαίνει σε «ισχυρά χτυπήματα» κατά του άλλοτε συμβούλου Δικαιοσύνης μέσω της εφημερίδας των Χανίων «Πατρίς». Βλ. Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 49 και Βουρνάς, Τ. (1974). Στο ίδιο, σ. 576.

⁷⁴⁸ Άλλο ζήτημα που απασχολούσε την χώρα σταθερά ήταν η Μακεδονία: η αποστολή ένοπλων ομάδων συνεχιζόταν, ενώ παράλληλα η Βουλγαρία δίωκε τους ελληνικούς πληθυσμούς. Μέσα σε ενάμισι χρόνο (από τον Απρίλιο του 1904 ως τον Οκτώβριο του 1905), η Ελλάδα στέλνει κρυφά επτά ένοπλα σώματα, ενώ η Αθήνα ερχόταν σε συνεννόηση με την Πύλη το 1905 πως η ένοπλη δράση αφορούσε αποκλειστικά την αντιμετώπιση του «Βουλγαρικού Κομιτάτου», σκοπό που αν επιτυγχανόταν, θα οδηγούσε και στην αποχώρησή τους. Αυτό εκμεταλλεύτηκαν οι προπαγανδιστικοί μηχανισμοί της Βουλγαρίας, προωθώντας για την Ελλάδα την εικόνα του «χωροφύλακα της Τουρκίας». Βουρνάς, Τ. (1974). Στο ίδιο, σ. 578- 579.

⁷⁴⁹ Βερέμης, Θ. (2014). *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*. Αθήνα: Η Καθημερινή, σ. 36- 37.

συμφωνήθηκε η αποχώρηση των ξένων δυνάμεων και η ίδρυση πολιτοφυλακής από Κρητικούς, τη διοίκηση της οποίας θα είχαν Έλληνες αξιωματικοί.

13.3. Οι εκλογές της 26^{ης} Μαρτίου 1906

Σε αυτές τις εκλογές ο Δημήτριος Ράλλης τίθεται επικεφαλής ενός ετερόκλητου συνδυασμού στην περιφέρεια της Αττικής⁷⁵⁰ με τον πρωθυπουργό Γεώργιο Θεοτόκη να δηλώνει χαρακτηριστικά για τον αντίπαλο συνδυασμό:

Όλα τα περίεργα η πολιτική δύναται να τα παράσχη. Εκείνο όμως το οποίον ο ανθρώπινος νους δεν δύναται να χωρέση είναι ο συνδυασμός της αντιπολιτεύσεως εν τη Αττική, ο συγκεντρώσας τοιαύτην ανομοιότητα στοιχείων αλλά και προσαρμόσας τελείως διεστώτα μεταξύ των πρόσωπα, χωριζόμενα δι' ωκεανών ολοκλήρων προσωπικών ερίδων⁷⁵¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κάθοδος σοσιαλιστών υποψηφίων στην Κεφαλλονιά, του Μαρίνου Αντύπα και του Μιχαήλ Μουρελάτου, χωρίς ωστόσο να καταφέρνουν να εκλεγούν⁷⁵².

Το εκλογικό αποτέλεσμα αποτέλεσε θρίαμβο του θεοτοκικού κόμματος. Ο Θεοτόκης σημειώνει σαρωτική νίκη κερδίζοντας τις 115 από τις 177 έδρες⁷⁵³. Οι ραλλικοί και τα απομεινάρια του δηλιγιαννικού κόμματος 44 έδρες, οι ζαϊμικοί 6⁷⁵⁴ και οι ανεξάρτητοι 12 έδρες. Στους ανεξάρτητους βουλευτές συγκαταλέγονται οι Καραπάνος Κων/νος και Καραπάνος Πύρρος, βουλευτές Άρτης, εκπρόσωποι του Προοδευτικού Κόμματος.

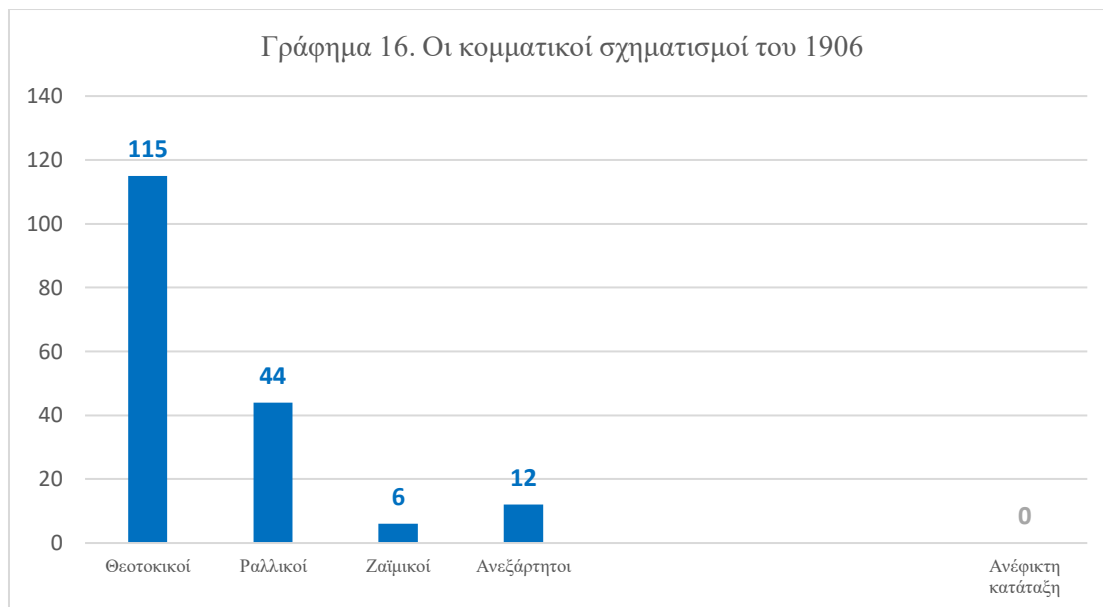
⁷⁵⁰ Ο Ραλλικός συνδυασμός Αττικής: 1. Δ.Γ. Ράλλης, 2. Αθ. Μουτσόπουλος, 3. Ιω. Πεσματζόγλου, 4. Σ. Παπαβασιλείου, 5. Α. Καλλιφρονάς, 6. Γ. Γουναράκης, 7. Κ. Αγγελόπουλος, 8. Θ. Μίκας, 9. Αθ. Ευτακίας και 10. Νικ. Λεωνίδας. Από αυτούς εκλέγονται οι Αγγελόπουλος, Μουτσόπουλος, Πεσματζόγλου, Ράλλης. Ο Πεσματζόγλου πεθαίνει στις 24.11.1906 και τη θέση του καταλαμβάνει ο Καλλιφρονάς.

⁷⁵¹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 11^{ης} Μαρτίου 1906.

⁷⁵² Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 12^{ης} Μαρτίου 1906.

⁷⁵³ Η ΙΕΕ αναφέρει τα ακόλουθα αποτελέσματα: Θεοτόκης 110 έδρες, Ραλλικό κόμμα 30, «δηλιγιαννικό» κόμμα Μαυρομιχάλη 13, Ζαϊμικό κόμμα 8, «Προοδευτικό κόμμα» Καραπάνου 2 και ανεξάρτητοι πολιτευτές 14 έδρες. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 186.

⁷⁵⁴ Ο Ζαΐμης, πέντε μέρες πριν από τις εκλογές, παρουσίαζε σε συνέντευξή του, συνοπτικά το πρόγραμμά του λέγοντας ότι η βάση του είναι η μονιμότητα των υπαλλήλων και η πλήρης ανεξαρτησία των δικαστηρίων. Ό.π., φύλλο της 21^{ης} Μαρτίου 1906.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται σκόπιμο να γίνει ειδική μνεία στην ομάδα των «Ιαπώνων» η οποία όπως γράφει ο Διαμαντόπουλος (1997), αποτελεί την πρώτη φωνή από τον αστικό πολιτικό χώρο που υψώθηκε για να καταγγείλει τον παλαιοκομματισμό⁷⁵⁵. Ουσιαστικά για πρώτη φορά στην κοινοβουλευτική ιστορία του τόπου, έως τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η κυβέρνηση θα κληθεί να αντιμετωπίσει τον οργανωμένο αντιπολιτευτικό λόγο, όχι της αξιωματικής αντιπολίτευσης όπως θα αναμένετο, αλλά της αποκληθείσας «ομάδας των Ιαπώνων» την οποία εκπροσωπούσε ο νεαρός τότε, πατρινός δικηγόρος, Δημήτριος Γούναρης⁷⁵⁶.

Σε αυτή συμμετείχαν νέοι κυρίως βουλευτές όπως οι Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, Εμμανουήλ Ρέπουλης, Χαράλαμπος Βοζίκης, Απόστολος Αλεξανδρής⁷⁵⁷ και ο, τυπικά, πρόεδρος Στέφανος Δραγούμης ο οποίος αποτέλεσε τον αντίπαλο του Θεοτόκη μετά το 1899. Κάποιοι από αυτούς είχαν ξεκινήσει την πολιτική τους σταδιοδρομία από τις τάξεις του δηλιγιαννικού κόμματος και άλλοι ήταν πρωτοεμφανιζόμενοι. Ειδικότερα:

⁷⁵⁵ Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή...*, ό.π., σ. 57.

⁷⁵⁶ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α' ..., ό.π., σ. 585.

⁷⁵⁷ Πρόκειται για τον μετέπειτα βενιζελικό υπουργό και συναρχηγό της Ηνωμένης Παρατάξεως εθνικοφρόνων στις εκλογές του 1946. Διαμαντόπουλος, Θ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης...*, ό.π., σ. 26.

- Ο Δημήτριος Γούναρης, βουλευτής Πατρών, πρωτοεξελέγη ως ανεξάρτητος το 1902 και στη συνέχεια προσχώρησε στο θεοτοκικό κόμμα.
- Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, βουλευτής Νάξου, πρωτοεξελέγη το 1902 με το δηλιγιαννικό κόμμα.
- Ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, βουλευτής Ερμιονίδος, ήταν ανεξάρτητος βουλευτής.
- Χαράλαμπος Βοζίκης, βουλευτής Κυνουρίας, ήταν δηλιγιαννικός το 1895 και ζαϊμικός το 1899.
- Τέλος, ο Απόστολος Αλεξανδρής, βουλευτής Καρδίτσας, ήταν ανεξάρτητος πρωτοεκλεγείς βουλευτής⁷⁵⁸.

Το όνομά τους οφείλεται στον συντάκτη του άρθρου «Οι Ιάπωνες της Βουλής» και διευθυντή της εφημερίδας «Ακρόπολις», Βλάση Γαβριηλίδη ο οποίος έγραφε χαρακτηριστικά:

«Εάν και εις την πολιτικήν ο αγών υπάγεται εις κάποιαν τακτικήν ως εις τον πόλεμον, το τρίτον κόμμα εις την Βουλήν μας εγκαινίασε νέαν τακτικήν, εντελώς Ιαπωνικήν. Οι τριτοκομίται είνε ως παράτολμοι Ιάπωνες στρατηγοί. Τί θα ειπή κρυφός και σκοτεινός πόλεμος δεν γνωρίζουν. Την παρασκηνιακήν διπλωματίαν δεν την παραδέχονται. Αδιάλλακτοι κοινοβουλευτικοί, δεν αναγνωρίζουν άλλο πεδίο δράσεως έξω από την αίθουσαν του κοινοβουλίου. Ωχυρωμένοι εις την άκραν αριστεράν, κατοπτεύουν από εκεί τας κινήσεις του εχθρού, όστις είνε η συμπολίτευσις και όταν βλέπουν σφάλλοντα και εις την αρμονικωτέραν ειρήνην, του κάμνουν εξαφνικήν επίθεσιν, ορμητικήν, απότομην, απροκάλυπτην, κατά μέτωπον και τον ζαλίζουν και τον στροβιλίζουν και τον κατατροπώνουν (...). Όλη η άλλη αντιπολίτευσις είνε σκιά μέσα εις την Βουλή. Είνε ως να μην είνε. Η μόνη αντιπολίτευσις που αισθάνεται η Κυβέρνησις είνε αυτή η των Ιαπώνων τριτοκομιτών. Η του ανατέλλοντος νέου κοινοβουλευτισμού. Αυτή εις κάθε ζήτημα πρωταγωνιστεί, αυτή βάζει στην θέσιν της την Κυβέρνησιν...»⁷⁵⁹.

Οι «Ιάπωνες» εμφανίστηκαν ενωμένοι κοινοβουλευτικά το 1906 ασκώντας δριμεία κριτική στην οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Θεοτόκη. Ωστόσο οι αγορεύσεις τους έδωσαν έμφαση και σε άλλους τομείς όπως η δικαιοσύνη και η προστασία της εργασίας. Όμως, ο πολιτικός τους λόγος - αν και καινοτόμος και ριζοσπαστικός- ουδέποτε αμφισβήτησε τις ίδιες τις ρίζες του πελατειακού συστήματος οι οποίες διασφάλιζαν τη μονοκρατορία της πολιτικής ολιγαρχίας⁷⁶⁰.

⁷⁵⁸ Ο Απόστολος Αλεξανδρής, επειδή είχε νωρίτερα συνεργαστεί και με άλλα κόμματα, στις περισσότερες κατατάξεις αποτυπώνεται ως θεοτοκικός. Επίσης, ήταν ο τελευταίος που αποδέχτηκε την πρόκληση συμμετοχής στην ομάδα. Χριστοπούλου, Χ. (2017). *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία...*, ό.π., σ. 73.

⁷⁵⁹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1907.

⁷⁶⁰ Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή...*, ό.π., σ. 58-59.

Βασικό πρόβλημα της ομάδας αποτέλεσε η έλλειψη εσωτερικής συνοχής. Τα μέλη κινούμενα τελικά ως μονάδες διασπάστηκαν με τη μέθοδο του προσεταιρισμού των μελών της⁷⁶¹. Τον Ιούνιο του 1908 ο Γούναρης ορκίζεται υπουργός οικονομικών της κυβέρνησης Θεοτόκη, με στόχο να εφαρμόσει τις ιδέες του. Με την υπουργοποίησή του, στο κυρίαρχο κυβερνητικό σχήμα, οι φιλόδοξοι «Ιάπωνες» διαλύθηκαν αυτοδίκαια⁷⁶². Ωστόσο ο Πρωτοπαπαδάκης παρέμεινε άτυπα το δεξί χέρι του Γούναρη σε ολόκληρη την υπουργική θητεία του τελευταίου⁷⁶³.

Τα μέλη της ομάδας των «Ιαπώνων» οι Στέφανος Δραγούμης, Δημήτριος Γούναρης και Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης θα γίνουν πρωθυπουργοί ενώ ο Εμμανουήλ Ρέπουλης θα αποτελέσει λίγο αργότερα τον «εξ απορρήτων» συνεργάτη του Ελευθερίου Βενιζέλου.

13.4. Η Βουλή του 1906

Η κυβέρνηση Θεοτόκη⁷⁶⁴ θα μείνει στην εξουσία μέχρι τις 7 Ιουλίου 1909 και θα προχωρήσει σε έναν μείζονα ανασχηματισμό στις 21 Ιουνίου 1908⁷⁶⁵. Αυτή η κυβέρνηση, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, ήταν η αποδοτικότερη κυβέρνηση Θεοτόκη και η μακροβιότερη που σχηματίστηκε στην περίοδο 1890- 1910, έχοντας διάρκεια 3,5 περίπου χρόνων.

Η κυβέρνηση διατηρούσε την πλειοψηφία της εκλέγοντας επανειλημμένα κυβερνητικό υποψήφιο στο αξίωμα Προέδρου της Βουλής. Τον Νικόλαο Μπουφίδη (βουλευτή Λεβαδείας) στις 8 Μαΐου 1906, τον Νικόλαο Λεβίδη (βουλευτή Αττικής) στις 18 Νοεμβρίου 1906, ο οποίος επανεκλέχθηκε στις 7 Νοεμβρίου 1907 και τον Κων/νο

⁷⁶¹ Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α'..., ό.π., σ. 585-586.

⁷⁶² Πετρίδης, Π. (1999). *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος δεύτερος 1862- 1917, Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύζμπουργκ...*, ό.π., σ. 153.

⁷⁶³ Χριστοπούλου, Χ. (2017). *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία...*, ό.π., σ. 89.

⁷⁶⁴ Η σύνθεση της τελευταίας κυβέρνησης Θεοτόκη ήταν η ακόλουθη: Θεοτόκης Γεώργιος, Πρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός Στρατιωτικών, Σκουζές Αλέξανδρος, Υπουργός Εξωτερικών, Βοκοτόπουλος Δημήτριος, Υπουργός Δικαιοσύνης, Καλογερόπουλος Νικόλαος, Υπουργός Εσωτερικών, Στεφανόπουλος Ανδρέας, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Σιμόπουλος Ανάργυρος, Υπουργός Οικονομικών και Τρικούπης Κων/νος, Υπουργός Ναυτικών. Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980...*, ό.π., σ. 377. Ο Σκουζές ήταν μεταγραφική από το δηλγιαννικό κόμμα.

⁷⁶⁵ Τότε, μεταξύ των υπολοίπων αλλαγών, προσχωρεί στην κυβέρνηση ο Δημήτριος Γούναρης (αναλαμβάνει το υπουργείο Οικονομικών), γεγονός που οδηγεί και στη σταδιακή «παρακμή» της ομάδας των «Ιαπώνων». Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή...*, ό.π., σ. 60- 61.

Κουμουνδούρο (βουλευτή Καλαμών) στις 12 Νοεμβρίου 1908. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1909 εξελέγη ο ραλλικός υποψήφιος Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου).

Πίνακας 21. Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής της ΙΗ' περιόδου

Περίοδος ΙΗ'	Συνεδρίαση	Ψηφοφορία	Πρόεδρος
Σύνοδος Α'	8 Μαΐου 1906	Ψηφίσαντες: 160 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας): 106 Βασίλειος Βουδούρης (βουλευτής Χαλκίδος): 41 Αθανάσιος Μπασιάς (βουλευτής Πάλλης): 1 Λευκά 12	Νικόλαος Μπουφίδης
Έκτακτη Σύνοδος	18 Νοεμβρίου 1906	Ψηφίσαντες: 163 Νικόλαος Λεβίδης (βουλευτής Αττικής): 101 Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Αρτης): 33 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 20 1 ψηφοδέλτιο έφερε τα ονόματα των Βοκοτόπουλου και Καλογερόπουλου Λευκά: 8	Νικόλαος Λεβίδης
Σύνοδος Β'	7 Νοεμβρίου 1907	Ψηφίσαντες: 155 Νικόλαος Λεβίδης: 97 Κων/νος Καραπάνος: 33 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης: 19 Λευκά: 5 1 έφερε το όνομα του Γ. Θεοτόκη	Νικόλαος Λεβίδης
Σύνοδος Γ'	12 Νοεμβρίου 1908	Ψηφίσαντες: 155 Κων/νος Κουμουνδούρος (βουλευτής Καλαμών): 100 Κων/νος Καραπάνος: 34 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης: 19 Λευκά: 2	Κων/νος Κουμουνδούρος
Σύνοδος Δ'	24 Δεκεμβρίου 1909	Ψηφίσαντες: 161 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 119 Στέφανος Δραγούμης (βουλευτής Αττικής): 1 5 αρνήθηκαν να ψηφίσουν	Αλέξανδρος Ρώμας

Πρώτιστο κυβερνητικό στόχο αποτέλεσε η ανόρθωση των ενόπλων δυνάμεων, προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα αξιοποίησης ευκαιριών που θα έρχονταν από τον θάνατο του «χρονίως πάσχοντα», της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως λόγω της διαίρεσης των Δυνάμεων σε συνασπισμούς και συμμαχίες που θα αποτελούσαν την «κρίσιμη ύλη» για τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Με πλήθος νομοθετημάτων, με βάση το νομοθετικό έργο των προηγούμενων θητειών του, ο πρωθυπουργός προβαίνει σε ενέργειες όπως «η ενίσχυση του ταμείου εθνικής αμύνης δια πιστώσεων εκ του ειδικού προϋπολογισμού του υπουργείου των Στρατιωτικών»⁷⁶⁶. Με αυτήν την πολιτική εξασφαλίζει σημαντικούς πόρους υπέρ των ενόπλων δυνάμεων. Τούτων πραχθέντων, το καλοκαίρι του 1909, η κατάσταση είχε ως εξής: 100.000 Μάνλιχερ με 360 φυσίγγια το καθένα (να σημειωθεί ότι η παραγγελία για 60.000 όπλα επί Ράλλη δεν είχε ολοκληρωθεί), 10 νέες πυροβολαρχίες ταχυβόλων τύπου Σνάιντερ-Δαγκλή, 6 οπλοπολυβόλα Μαξίμ και υλικά επιστράτευσης για έναν στρατό 60.000 ανδρών (ο ενεργός στρατός πριν από 4 χρόνια ήταν 18.000 άνδρες). Επίσης, αγοράστηκαν 6 αντιτορπιλικά τύπου «Θυέλλης», ενισχύοντας τη δύναμη του Πολεμικού Ναυτικού. Η αναφορά των παραπάνω στοιχείων είναι ενδεικτική αλλά αρκετή για να καταφανεί το έργο της κυβέρνησης στον εν λόγω τομέα.

Παράλληλα, λαμβάνεται πρόνοια για την εκπαίδευση, τη διοίκηση και την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και κανονίζεται η σύνταξη των αναπήρων πολέμου. Ιδιαίτερη μνεία χρήζει ο νόμος ΓΡΞΕ' της 3^{ης} Αυγούστου 1906, κατά τον οποίο ο στρατός απαλλασσόταν από τα αστυνομικά και ξένα προς την αποστολή του καθήκοντα. Τέλος, εκσυγχρονίζεται και η εξωτερική εμφάνιση του στρατού, μέσα από την καθιέρωση στολών εκστρατείας χακί χρώματος⁷⁶⁷.

Από εκεί και πέρα, στον τομέα της οικονομίας, δημιουργείται έλλειμμα στον προϋπολογισμό, με τις αμυντικές δαπάνες να αποτελούν το 47,5% του συνόλου αυτών

⁷⁶⁶ Νόμος ΓΡΞΑ' της 27^{ης} Ιουλίου 1906.

⁷⁶⁷ Βλ. αναλυτικά ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'...*, ό.π., σ. 187

το 1909. Έτσι, δεν υπήρχε κανένα περιθώριο για κοινωνική πολιτική, με εξαίρεση το μέτρο για την αποκατάσταση των προσφύγων από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την ανατολική Ρωμυλία στον κάμπο της Θεσσαλίας. Τα κτήματα ανήκαν σε τριφυλικούχους και αγοράστηκαν από το δημόσιο επί τη βάσει νόμου θεσμοθετημένου το 1907. Αυτός ο νόμος θα οδηγήσει μελλοντικά στη μεταβίβαση σε ακτήμονες ή μικροκαλλιεργητές περίπου ενός εκατομμυρίου στρεμμάτων γης⁷⁶⁸.

Σε ό,τι αφορά τη διενέργεια των εκλογών, ο Θεοτόκης επαναφέρει τον νομό ως εκλογική περιφέρεια το 1906. Η εκλογική περιφέρεια δεν είναι τόσο «ευρεία», καθώς οι νομοί είχαν αυξηθεί από 16 σε 26, ενώ (σε αντίθεση με τη μεταρρύθμιση του Τρικούπη) και οι έδρες μπορούσαν να αυξάνονται ανάλογα με την πληθυσμιακή αύξηση, διατηρώντας σταθερό το εκλογικό μέτρο των 16.000 που είχε εισαχθεί από τον Δηλιγιάννη. Επίσης, θεσμοθετείται η καθιέρωση του εκλογικού βιβλιαρίου το 1907 για τους μεγάλους δήμους της χώρας⁷⁶⁹.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, ο πρωθυπουργός επιδιώκει την έξοδο της Ελλάδας από την απομόνωση και την ενίσχυση των δεσμών της χώρας με τις Μεγάλες Δυνάμεις, ενώ παράλληλα επιχειρεί να εφιστήσει την προσοχή τους πρωτίστως στη Μακεδονία, που διέτρεχε τον μεγαλύτερο κίνδυνο, εξαιτίας του κινδύνου αφελληνισμού των εν λόγω περιοχών. Όμως, όλες οι «θύρες» που έκρουσε έμειναν «κλειστές», με χαρακτηριστική την άρνηση του Λονδίνου να συνάψει προνομιακές σχέσεις με την ελληνική πλευρά εάν η τελευταία δεν προχωρούσε σε διάλυση των αντάρτικων σωμάτων που διατηρούσε στη Μακεδονία⁷⁷⁰.

Ο Θεοτόκης αντιμετώπιζε μεγάλες δυσκολίες στο ζήτημα του «νομοθετύν» από τους ίδιους τους βουλευτές του κόμματός του οι οποίοι επιθυμούσαν να εξυπηρετούν τα προσωπικά πελατειακά τους δίκτυα. Η κυριότερη δυσκολία εντοπιζόταν στις

⁷⁶⁸ Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου*. ό.π., σ. 310- 311. Ο Γεώργιος Καφαντάρης, ως Υπουργός Γεωργίας στην Κυβέρνηση Βενιζέλου, θα αποκαταστήσει, με τον Νόμο 2052/1920 τους ακτήμονες καλλιεργητές. Με τον Νόμο αυτό: 1. απλουστεύτηκε και κατέστη πιο γρήγορη η διαδικασία απαλλοτρίωσης των μεγάλων κτημάτων, 2. Επισημάνθηκε η διάκριση ανάμεσα στις γεωργικές οικογένειες (στις οποίες δίνονταν ολόκληρη η καλλιεργήσιμη γη) και στους επαγγελματίες (οι οποίοι έπαιρναν μειωμένο κλήρο) και 3. Εισήχθη μια πιο σύντομη διαδικασία υπολογισμού της καταβολής αποζημιώσεων στους ιδιοκτήτες. Κούμας, Μ. (2012). *Γεώργιος Καφαντάρης, Πολιτική Βιογραφία*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σ. 39.

⁷⁶⁹ ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 190- 191.

⁷⁷⁰ Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή...*, ό.π., σ. 200- 202.

αλληπάλληλες ελλείψεις απαρτίας λόγω της απροθυμίας των κυβερνητικών βουλευτών. Η έλλειψη απαρτίας, η διατήρηση των εντάσεων σε Μακεδονία και Κρήτη και οι επιθέσεις από τον Τύπο της εποχής προβληματίζουν τον πρωθυπουργό ο οποίος σκέπτεται να ανασχηματίσει την κυβέρνησή του. Όμως, ο ανασχηματισμός θα καθυστερήσει λόγω της ενδοκομματικής κρίσης που θα ακολουθήσει.

Στη συνεδρίαση της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1907 ο Δημήτριος Γούναρης εξαπολύει επίθεση από το βήμα της Βουλής κατηγορώντας τον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, για τη συμφωνία με την Εταιρεία της Ενιαίας διαχειρίσεως της σταφίδας, γνωστή ως «Ενιαία». Η «Εστία» παρουσιάζει την ιστορία και επεξηγεί την περίφημη παρένθεση. Γράφει λοιπόν ότι όταν άρχισε η εξαγωγή της σταφίδας, οι έμποροι έκαναν σαφές στην Κυβέρνηση ότι δεν ήταν δυνατόν να αποδώσουν στην «Ενιαία» το απαιτούμενο βάσει νόμου ποσό του φόρου εξαγωγής σε είδος και δεν ήταν δυνατόν, καθόσον δεν υπήρχε στην αγορά τόση ποσότητα σταφίδας, να γίνει εξαγωγή με βάση αυτούς τους όρους. Η Κυβέρνηση τότε, μολονότι ο νόμος απαιτούσε την εισφορά σε είδος, επέτρεψε στους εξαγωγείς να καταθέτουν στην Εταιρεία αντί σταφίδας χρηματική εγγύηση η οποία ορίστηκε σε 140 δραχμές το χιλιόλιτρο. Δόθηκε δε το δικαίωμα στους εξαγωγείς, μέχρι τέλος Σεπτεμβρίου, να αναλάβουν τις χρηματικές εγγυήσεις καταθέτοντας το αντίστοιχο ποσό σταφίδας.

Παρήλθε όμως ο Σεπτέμβριος, παρήλθε και ο Οκτώβριος χωρίς οι έμποροι να αναλάβουν τις χρηματικές εγγυήσεις και να εισφέρουν την ανάλογη σταφίδα, επειδή το προϊόν εκτιμήθηκε πάνω από 140 δραχμές. Μάλιστα, λόγω της ζήτησης, αναμένετο μεγαλύτερη υπερτίμηση.

Αυτή η ενέργεια της κυβέρνησης ξεσήκωσε την αντιπολίτευση αφού με αυτόν τον τρόπο ματαιωνόταν ουσιαστικά ο σκοπός της «εις είδος παρακρατήσεως» και η «Ενιαία» κέρδιζε 2.500.000 δραχμές τα οποία προέρχονταν από τις χρηματικές εγγυήσεις.

Κατόπιν αυτής της συζήτησης ο Σιμόπουλος προέβη σε συνεννοήσεις με την Εταιρεία και παρουσίασε στη Βουλή έγγραφο με τα συμφωνηθέντα: 1. Να δοθεί μέχρι τέλους Ιανουαρίου δικαίωμα στους εμπόρους να αναλάβουν τις χρηματικές εγγυήσεις καταθέτοντας την αντίστοιχη σταφίδα και 2. Μετά τη λήξη της προθεσμίας αυτής, όσα χρήματα απέμεναν στην Εταιρεία, να διατεθούν στην αγορά σταφίδας μέχρι 140 δραχμές το χιλιόλιτρο. Αλλά ούτε οι έμποροι αναλάμβαναν τις εγγυήσεις για να δώσουν

αντί αυτών σταφίδα, ούτε η Εταιρεία ήταν δυνατό να διαθέσει το ποσό των 2.500.000 δραχμών για την αγορά σταφίδας με τη συμφωνία των 140 δραχμών για τον απλούστατο λόγο ότι δεν θα έβρισκε σταφίδα με αυτήν την τιμή.

Όταν ο Υπουργός Οικονομικών κατέθεσε το έγγραφο οι αναγνώστες πρόσεξαν τον εξής όρο που βρισκόταν σε παρένθεση:

Αν μέχρι την 15^η Ιουνίου 1908 δεν εύρη η Εταιρεία να αγοράση με το εν λόγω ποσόν των 2.500.000 σταφίδα μέχρις 140 δραχ. κατά χιλιόλιτρο, τότε θα κρατήση τας εγγυήσεις αντί της σταφίδας υπολογίζουσα έκαστον χιλιόλιτρον προς 115 δραχμάς»⁷⁷¹.

Ο πρωθυπουργός απάντησε ότι αυτόν τον όρο απέκρουσε το Υπουργικό Συμβούλιο και εξέφρασε την απορία του για το πώς ήταν δυνατόν να πλανηθεί ο Υπουργός Οικονομικών και να δεχτεί αυτήν την παρένθεση στη συμφωνία:

Απέκρουσα την τιμήν των 115 δραχμών (...) αντιτάξας, ότι η Εταιρεία, αν εισέπραττε παρακράτημα, θα το επώλει προς 33 δραχμάς το χιλιόλιτρον προς την Οινοποιητικήν Εταιρείαν. Πώς ήτο λοιπόν δυνατόν να δεχθώ να το υπολογίση επί ιδίω κέρδει προς 115 δραχμάς κατά χιλιόλιτρον!

Η αντιπολίτευση, συγκεκριμένα ο Ι. Κρεστενίτης, υπέβαλε πρόταση μομφής εναντίον του Σιμόπουλου, σύμφωνα με την οποία: «Η Βουλή, μετά τα λεχθέντα, εκφράζουσα την λύπην αυτής δια τον τρόπον, καθ' ον διεξήγαγε την υπόθεσιν των χρηματικών εγγυήσεων ο Υπουργός των Οικονομικών, μεταβαίνει εις την ημερησίαν διάταξιν». Η πρόταση μομφής απορρίπτεται με 63 ψήφους κατά και 40 υπέρ σε σύνολο 109 ψηφισάντων (έξι βουλευτές αρνήθηκαν να ψηφίσουν)⁷⁷².

Ο υιός Σιμόπουλος, κατόπιν εντολής του πατρός του, δήλωνε ότι ο πατέρας του «ούτε παρητήθη, ούτε παραιτείται, ούτε έχει σκοπόν να παραιτηθή»⁷⁷³. Ακολούθησαν συναντήσεις του Θεοτόκη με τους υπουργούς του και κυρίως με τον Σιμόπουλο, με τον πρωθυπουργό να αποφασίζει να θέσει ζήτημα εμπιστοσύνης για τη λύση του θέματος. Αν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ήταν ίδιο με αυτό της 18^{ης} Δεκεμβρίου η κυβέρνηση θα παραιτούνταν, αν όμως ψήφιζαν υπέρ της κυβέρνησης όσοι είχαν καταψηφίσει ή είχαν αρνηθεί την ψήφο, ο Σιμόπουλος θα υπέβαλλε την παραίτησή του και η κυβέρνηση θα παρέμενε στην εξουσία. Στη ψηφοφορία για το αν η κυβέρνηση έχει την

⁷⁷¹ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1907.

⁷⁷² Βλ. ΠΣΒ, περ. ΙΗ', συν. Β', συνεδρίαση 18^{ης} Δεκεμβρίου 1907, σ. 220- 231. Επίσης, ο Σιμόπουλος καταψηφίστηκε από πέντε κυβερνητικούς βουλευτές και άλλοι δέκα περίπου κυβερνητικοί απείχαν από τη ψηφοφορία. Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρου...*, ό.π., σ. 318.

⁷⁷³ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1907.

εμπιστοσύνη των φίλων της βουλευτών ψήφισαν υπέρ 82 βουλευτές (σε σύνολο 114 ψηφισάντων), κατά 17, ενώ 14 βουλευτές αρνήθηκαν να ψηφίσουν⁷⁷⁴. Ακολουθεί η παραίτηση Σιμόπουλου, ενώ η αντιπολίτευση κατέκρινε δριμύτατα τόσο την πολιτική τακτική του πρωθυπουργού όσο και την προσωπική του συμπεριφορά προς τον «επί είκοσιν έτη συναγωνιστήν και φίλον»⁷⁷⁵.

Ο Θεοτόκης, τον Ιούνιο του 1908, θα προχωρήσει σε ριζικό ανασχηματισμό για λόγους εσωτερικής πολιτικής και ενδοκομματικών συμφερόντων⁷⁷⁶. Στο Υπουργικό Συμβούλιο ο πρωθυπουργός πείθει τους Υπουργούς του ότι η μοναδική διέξοδος από την περιπλοκή ήταν να εγκαταλείψουν τα χαρτοφυλάκιά τους και να παραιτηθούν⁷⁷⁷. Το νέο Υπουργείο ανέλαβε να συνεχίσει την εργασία των αποπεμφθέντων υπουργών και να εφαρμόσει το υπάρχον κυβερνητικό πρόγραμμα⁷⁷⁸. Επρόκειτο λοιπόν για νέο Υπουργείο αλλά «παλαιά» κυβέρνηση, ενώ συνεχίζονταν οι σφοδρές επιθέσεις του Ράλλη και του Μαυρομιχάλη.

Η κυβερνητική κρίση θα λάβει νέα διάσταση με τον Υπουργό Οικονομικών (μετά τον ανασχηματισμό) Δημήτριο Γούναρη. Συγκεκριμένα ο Γούναρης, στη

⁷⁷⁴ Υπέρ της κυβέρνησης ψήφισαν οι ακόλουθοι 83 βουλευτές: 1. Θεόδ. Θ. Γκόφας, 2. Σωτήρ. Πολυζώης, 3. Γεώργιος Μπαλτατζής, 4. Επαμ. Εμπειρικός, 5. Γεώρ. Καρπετόπουλος, 6. Αντών. Π. Γαρουφαλιάς, 7. Νικόλ. Δ. Λεβίδης, 8. Θεόδ. Γ. Ρετσίνας, 9. Αντώνιος Καρτάλης, 10. Νικόλ. Γάτσος, 11. Βασίλ. Σεραφεΐμ, 12. Αριστ. Αντωνόπουλος, 13. Γεώργ. Πετροπουλάκης, 14. Μιλ. Γ. Λιδωρίκης, 15. Θεμ. Παπαϊωάννου, 16. Πάϊκος Ρίτσος, 17. Κωνστ. Σ. Ζώτος, 18. Κων. Δ. Άργ. Λομβάρδος, 19. Διονύσιος Π. Στεφάνου, 20. Νικ. Τζαν. Μουζάκης, 21. Γρηγόριος Αθ. Φούφας, 22. Ιωάννης Ν. Σισίνης, 23. Ι. Στεφανόπουλος, 24. Δημ. Κατσίνας, 25. Γεώργ. Κατσίνας, 26. Βασίλ. Μαρκεζίνης, 27. Γεώργ. Φερεντίνος, 28. Λεωνίδας Π. Πετιμεζάς, 29. Αλ. Τάκης, 30. Ιω. Α. Καντατζόγλου, 31. Κων. Αλ. Κουμουνδούρος, 32. Κων. Φλέσσας, 33. Γεώργ. Τερτίπης, 34. Ιω. Βογιατζής, 35. Αλέξ. Κοντόσταυλος, 36. Εμμ. Καμάρας, 37. Μιχαήλ Ν. Θεοτόκης, 38. Αλκίνοος Σ. Ζερβός, 39. Νικόλ. Σ. Μαρκέτης, 40. Σπ. Α. Παϊπέτης, 41. Σωτ. Γρ. Κροκιδάς, 42. Απόστ. Ζούζουλας, 43. Σπ. Εμ. Στάης, 44. Ιερ. Εμ. Στάης, 45. Νικόλ. Τσούχλος, 46. Παναγ. Χαντζόπουλος, 47. Αδαμ. Ρουσόπουλος, 48. Ιω. Δ. Γιαννακίτσας, 49. Νικόλαος Μπουφίδης, 50. Περ. Σ. Βαλαωρίτης, 51. Στέφ. Π. Βάρβογλης, 52. Θεόδ. Ζέρβας, 53. Νικ. Νικητόπουλος, 54. Γεώρ. Κουλούρης, 55. Περ. Σισμάνης, 56. Αγγελος Αναστασίου, 57. Φώτιος Π. Μοσχούλας, 58. Νικόλ. Γερουλάνος, 59. Θάνος Τυπάλδος Μπασιάς, 60. Ευθ. Α. Βελιανίτης, 61. Δημ. Κριμεζής, 62. Κλεομ. Σπηλιωτόπουλος, 63. Νικόλαος Α. Μισυρλής, 64. Μιλ. Ανν. Καβαλλιεράτος, 65. Κωνστ. Αιγιαλείδης, 66. Χρ. Καστριώτης, 67. Ιάσων Μπούμπουλης, 68. Καρ. Βιτάλης, 69. Θρ. Μαυρομαράς, 70. Χρ. Χατζηπέτρος, 71. Σπ. Γεωργόπουλος, 72. Αλέξ. Δ. Πονηρόπουλος, 73. Νικ. Γ. Γεωργακόπουλος, 74. Νικόλ. Παπαϊωάννου, 75. Γεώργ. Κορυζής, 76. Θεόδωρος Λυμπρίτης, 77. Ιωάν. Θ. Κουντουριώτης, 78. Νικόλαος Μ. Τσαμαδός, 79. Νικόλ. Α. Σιμόπουλος, 80. Αλέξ. Πλατής, 81. Νικόλ. Χατζίσκος, 82. Αλέξ. Μ. Κανάρης και 83. Ανδρ. Χατζηκυριάκος. ΠΣΒ, περ. ΙΗ', συν. Β', συνεδρίαση 22ας Ιανουαρίου 1908, σ. 233- 243.

⁷⁷⁵ Εφημερίδα «Εστία», φύλλο της 24^{ης} Ιανουαρίου 1907.

⁷⁷⁶ Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928...*, ό.π., σ. 86.

⁷⁷⁷ Εφημερίδα «Εμπρός», φύλλο 20^{ης} Ιουνίου 1908.

⁷⁷⁸ Ο Γεώργιος Θεοτόκης κράτησε για τον εαυτό του το Υπουργείο Στρατιωτικών και ανέθεσε στον Δημήτριο Γούναρη το Υπουργείο Οικονομικών, στον Γεώργιο Μπαλτατζή το Υπουργείο Εξωτερικών, στον Νικόλαο Λεβίδη το Υπουργείο Εσωτερικών, στον Επαμεινώνδα Εμπειρικό το Υπουργείο Ναυτικών και στον Σπυρίδωνα Στάη το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδείσεως. Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 22ας Ιουνίου 1908.

συνεδρίαση της 17^{ης} Νοεμβρίου 1908, υποβάλλει στη Βουλή τον προϋπολογισμό του 1909 μαζί με επιπλέον νομοσχέδια που αφορούν τη δίωξη της λαθρεμπορίας, το δασμολόγιο, τη μείωση του φόρου της ζάχαρης, τη φορολογία του οινοπνεύματος και των φωτιστικών υλών, τη φορολόγηση του κεφαλαίου και τον φόρο των αμπέλων. Παράλληλα καταθέτει νομοσχέδιο περί οργανισμού του Υπουργείου Οικονομικών σύμφωνα με το οποίο οι θέσεις θα καταλαμβάνονταν με διαγωνισμό για να εισέρχονται στο δημόσιο οι άριστοι⁷⁷⁹.

Αντιδράσεις από συνεταίρους των λαθρεμπόρων, όπως οι παραγωγοί ποτών, οι σταφιδοπαραγωγοί, η «Ενιαία», οδηγούν τον Θεοτόκη να ζητήσει από τον Υπουργό του την απόσυρση των νομοσχεδίων και τη συζήτησή τους σε ύστερο χρόνο. Ο Γούναρης απαντά στον πρωθυπουργό ότι:

Τα οικονομικά νομοσχέδιά μου αποτελούν εν σύνολον επί του οποίου βασίζεται το οικονομικόν μου πρόγραμμα. Δεν δύναμαι να δεχθώ όπως αποσυρθή κανένα των νομοσχεδίων μου. Εάν επιμένετε είμαι πρόθυμος να σας υποβάλω την παραίτησίν μου⁷⁸⁰.

Ο Θεοτόκης ανακοινώνει την παραίτηση του Υπουργού Οικονομικών Δημητρίου Γούναρη (βουλευτή Πατρών)⁷⁸¹ και την αντικατάστασή του από Νικόλαο Καλογερόπουλο (βουλευτή Χαλκίδος)⁷⁸², ενώ τον Απρίλιο κυκλοφορούσαν φήμες ότι κάτι συνέβαινε στον στρατό.

Το κλίμα χειροτερεύει και όλο και περισσότερες τάξεις εξεγείρονται. Οι Πρόεδροι των Συντεχνιών, με υπόμνημά τους, ζητούν από την Κυβέρνηση: 1. να παρατείνει τις νομοθετικές εργασίες της Βουλής μέχρι τέλος Απριλίου, να ψηφίσει τα επείγοντα νομοσχέδια για την ανόρθωση των οικονομικών της χώρας και 2. Να μη ζητήσει άμεσους ή έμμεσους φόρους για κάθε Γεωργικό ή Οινοπαραγωγικό κλάδο.

⁷⁷⁹ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 18^{ης} Νοεμβρίου 1908.

⁷⁸⁰ Στην ίδια εφημερίδα, φύλλο της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1909.

⁷⁸¹ Η «Ακρόπολις», κατακρίνοντας τη συμμετοχή του Γούναρη στο κυβερνητικό σχήμα έγραφε σε άρθρο με το χαρακτηριστικό τίτλο «Οι Ιάπωνες- Πάνε και οι Ιάπωνες»: «Οι πρώτοι υιοθετήσαντες το πρόγραμμα της «Ακροπόλεως». Οι πρώτοι επαναστάται, τρόπον τινά, εις την Ελλάδα ήσαν οι Ιάπωνες. Αυτοί συνήλθον πολλάκις ιδιαιτέρως και απεφάσισαν την ανακάθαρσιν και ανόρθωσιν των πάντων, δια επαναστάσεως ειρηνικής. Και ο πόλεμος αυτός ήρχισεν εις την Βουλήν και εξηκολούθησεν επί τινά καιρόν παραδειγματικός και αμείλικτος. Το επαναστατικόν πνεύμα ηυρύνετο έτσι. Ο λαός ήρχισε να ζητή κάτι περισσότερον και ν' αξιοί, ό,τι κάθε λαός πρέπει να αξιώσῃ. Ούτω είχαν τα πράγματα, ότε «μοιραίως και τυχαίως» υπέκυψαν και οι Ιάπωνες εις την κοινήν τύχην, την Ρωμαϊκήν. Ταχθέντες υπό την σημαίαν του Δραγούμη, έπεςαν υπό την δεδηλωμένην πλέον και κατήλθον εις την κοινοβουλευτικήν ρουτίαν πλέον και αυτοί, λησμονήσαντες και αρχάς και σημαίας. Και η κατάσταση αυτή έφερε τη διάσπασιν και το προσχωρισμόν μερικών εις το κόμμα το οποίο επολέμουν...». Ό.π., φύλλο της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1909.

⁷⁸² ΠΣΒ, περ. ΙΗ', συν. Γ', συνεδρίαση 16^{ης} Φεβρουαρίου 1909, σ. 346- 347.

Μάλιστα απειλούσαν ότι «θα φτάσουν εις τα έσχατα»⁷⁸³. Η εξέγερση του Εμπορικού Συλλόγου κατέληξε σε συμπλοκές και στην επέμβαση της αστυνομίας⁷⁸⁴. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την προαναφερθείσα όξυνση της αντίδρασης των κολλήγων και τη δημιουργία συνωμοτικών δικτύων στο - σε σημαντικά τμήματα- δυσαρεστημένο στράτευμα⁷⁸⁵ οδηγούν στην παραίτηση του Θεοτόκη στις 4 Ιουλίου 1909⁷⁸⁶ και την ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Ράλλη.

Όμως, ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» θα τα «σαρώσει» όλα στο πέρασμά του. Το Γουδή, στις 15 Αυγούστου 1909, θα ολοκληρώσει ένα κίνημα που ήδη είχε φανεί πως ερχόταν.

⁷⁸³ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 11^{ης} Μαρτίου 1909.

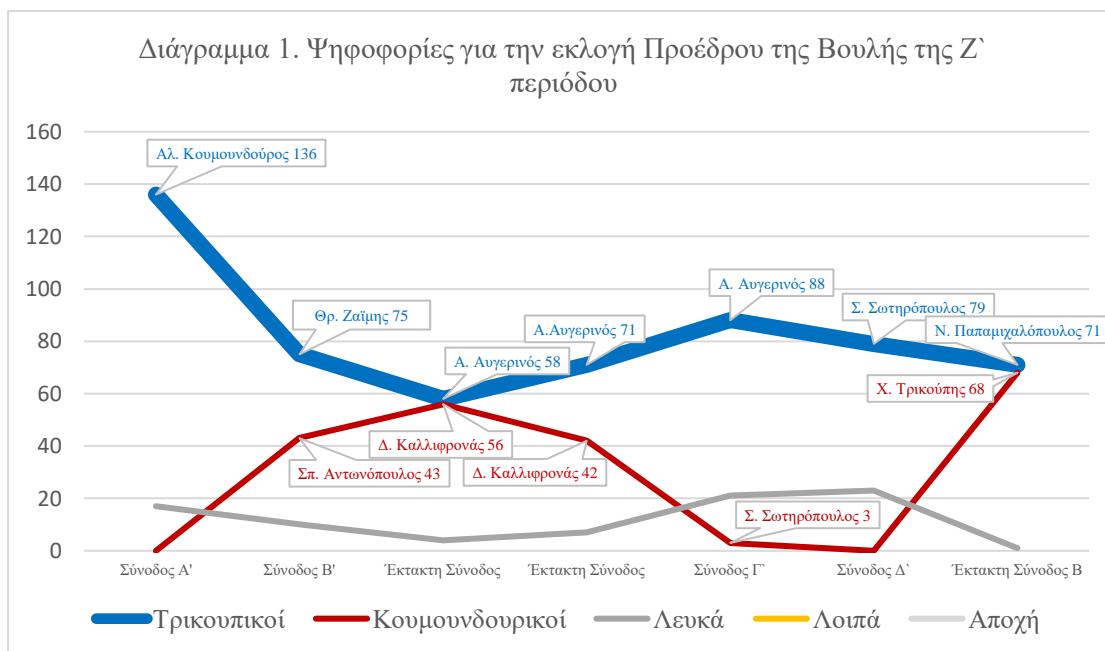
⁷⁸⁴ Το αίτημα των διαδηλωτών ήταν η απομάκρυνση του τελώνη Πειραιώς Στρατούλη.

⁷⁸⁵ Ιδιαίτερη ήταν η αντιπάθεια στον διάδοχο Κωνσταντίνο, ενώ και οι υπαξιωματικοί βρίσκονταν σε «αναβρασμό» γιατί καταργείτο η σχολή υπαξιωματικών και η άνοδός τους στην ιεραρχία έφτανε μέχρι τον βαθμό του ανθυπασπιστή. Δυσaréσκεια επίσης ανακύπτει σε σημαντικά τμήματα του λαού, καθώς τηρείται από τον Θεοτόκη η «άψογος στάσις» απέναντι στην Τουρκία, που κλυδωνίζεται από το κίνημα των Νεοτούρκων και το «αντι-κίνημα» των υποστηρικτών της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁷⁸⁶ Ο Θεοτόκης προτίμησε να παραιτηθεί παρά να αντιμετωπίσει το επικείμενο στρατιωτικό κίνημα χρησιμοποιώντας βίαια μέσα. ΙΕΕ (1977). *Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 ως το 1913...*, ό.π., σ. 192.

ΜΕΡΟΣ Γ' - Τα αποτελέσματα της μελέτης: Οι ψηφοφορίες για την εκλογή Προέδρου της Βουλής

1. Ζ' κοινοβουλευτική περίοδος

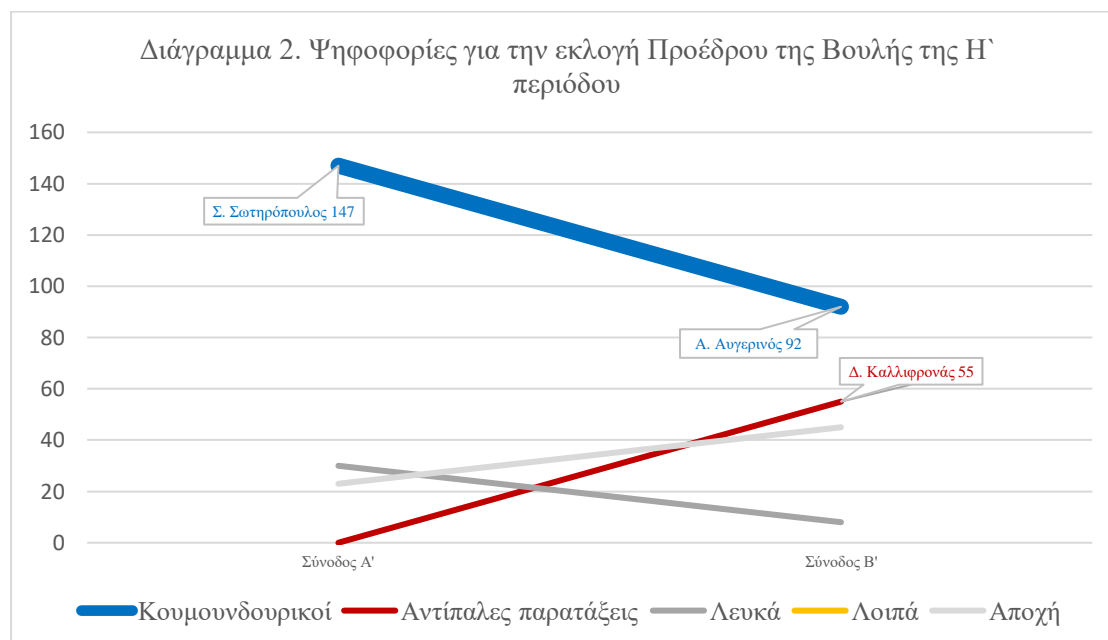

Η κήρυξη των εργασιών της Ζ' κοινοβουλευτικής περιόδου πραγματοποιήθηκε με την εκφώνηση του «λόγου του θρόνου». Όμως, οι εργασίες της αναβλήθηκαν και ξεκίνησαν εκ νέου τον Οκτώβριο. Σε αυτό το χρονικό διάστημα οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης και Θρασύβουλος Ζαΐμης, ενώθηκαν από κοινού προκειμένου να συγκροτήσουν δικό τους κυβερνητικό σχήμα.

Κατά την πρώτη σύνοδο της νέας Βουλής, πρόεδρος εξελέγη ο κοινός υποψήφιος της αντιπολίτευσης Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (συνεδρίαση 9^{ης} Οκτωβρίου 1875). Η κυβέρνηση Τρικούπη παραιτείται και αναλαμβάνει πρωθυπουργός ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος. Πρόεδρος της δεύτερης συνόδου της Βουλής εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Θρασύβουλος Ζαΐμης (συνεδρίαση 4^{ης} Οκτωβρίου 1876). Η έκτακτη σύνοδος συγκαλείται από τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη ο οποίος είχε αντικαταστήσει στην εξουσία τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Είχε προηγηθεί ο ρωσοτουρκικός πόλεμος. Στις δύο συνεδριάσεις που ακολουθούν εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Ανδρέας Αυγερινός, ενώ η κυβέρνηση Δεληγεώργη είχε υποδείξει τον Δημήτριο Καλλιφρονά (συνεδριάσεις της 16^{ης} Μαΐου 1877). Ο Δεληγεώργης παραιτείται με τον Κουμουνδούρο να σχηματίζει εκ νέου κυβέρνηση.

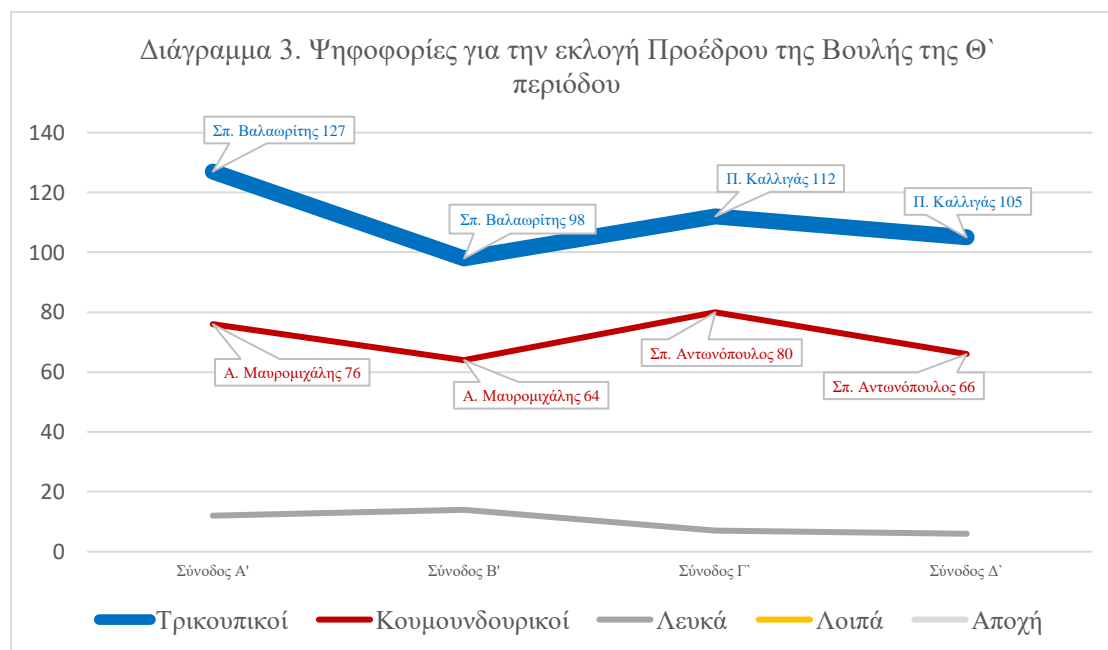
Ο Αυγερινός θα παραμείνει στο αξίωμα στην τρίτη σύνοδο (συνεδρίαση 2ας Νοεμβρίου 1877), ενώ στην τέταρτη σύνοδο εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Σωτήριος Σωτηρόπουλος (συνεδρίαση της 18^{ης} Οκτωβρίου 1878). Τέλος, στη δεύτερη έκτακτη σύνοδο, πρόεδρος γίνεται ο εξίσου κουμουνδουρικός Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος (συνεδρίαση της 6^{ης} Ιουλίου 1879).

2. Η' κοινοβουλευτική περίοδος

Στην πρώτη σύνοδο της Η' κοινοβουλευτικής περιόδου, εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Σωτήριος Σωτηρόπουλος (συνεδρίαση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1879). Στη συνέχεια, ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος παραιτείται προσωρινά μετά την αποτυχία του να αντλήσει πόρους από δάνειο 60.000.000 φράγκων που είχε λάβει η χώρα, επιχειρώντας να περάσει σχετικό νόμο, χωρίς να υπάρχει ψηφισμένος προϋπολογισμός. Η κουμουνδουρική κοινοβουλευτική ομάδα ήταν μεγαλύτερη από την κυβερνητική, δυσκολεύοντας ενδοκοινοβουλευτικά τον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη. Στη δεύτερη σύνοδο, Πρόεδρος της Βουλής εκλέγεται ο κουμουνδουρικός Ανδρέας Αυγερινός (συνεδρίαση της 10^{ης} Οκτωβρίου 1880). Η εκλογή κουμουνδουρικού Προέδρου έθεσε θέμα δυσπιστίας για την κυβέρνηση Τρικούπη, γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή της.

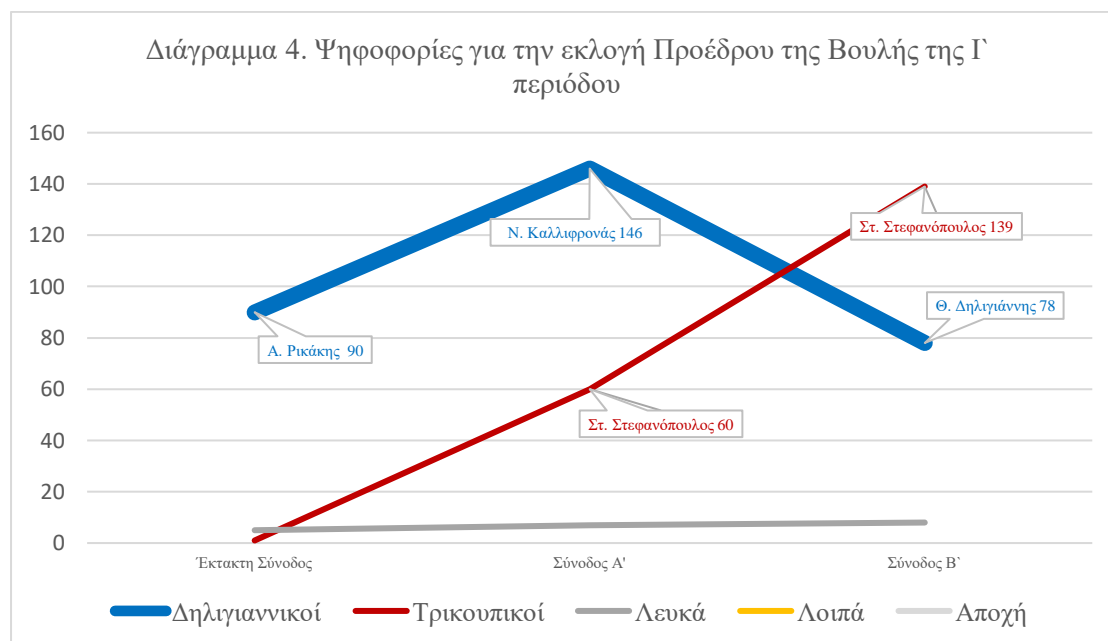
3. Θ' κοινοβουλευτική περίοδος

Κατά την πρώτη σύνοδο της Θ' κοινοβουλευτικής περιόδου, πρόεδρος εκλέγεται ο τρικουπικός Σπυρίδων Βαλαωρίτης (συνεδρίαση 26^{ης} Φεβρουαρίου 1882). Είχε προηγηθεί η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Με τα νέα δεδομένα η ψήφος των Θεσσαλών βουλευτών κρίνεται καθοριστική για την ψήφο εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση Κουμουνδούρου. Μετά και την εκλογή του Σπυρίδωνα Βαλαωρίτη η κουμουνδουρική κυβέρνηση παραιτείται (3 Μαρτίου 1882) και αναλαμβάνει πρωθυπουργός ο Χαρίλαος Τρικούπης. Στη δεύτερη σύνοδο ο Βαλαωρίτης ανανεώνει την παρουσία του στο αξίωμα (συνεδρίαση της 25^{ης} Οκτωβρίου 1882). Αναφορικά με την τρίτη και την τέταρτη σύνοδο, διαθέτοντας μεγάλο κύρος λόγω και της ακαδημαϊκής του ιδιότητας, εκλέγεται ο Παύλος Καλλιγιάς (συνεδρίαση της 4^{ης} Νοεμβρίου 1883 και συνεδρίαση της 8^{ης} Νοεμβρίου 1884).

Στην πρώτη σύνοδο ο τρικουπικός υποψήφιος έλαβε 127 ψήφους (σε σύνολο 215 ψηφισάντων), στη δεύτερη 98 ψήφους (σε σύνολο 176 ψηφισάντων), στην τρίτη 112 ψήφους (σε σύνολο 199 ψηφισάντων) και στην τέταρτη σύνοδο 105 ψήφος (σε σύνολο 178 ψηφισάντων). Τα παραπάνω αποτελέσματα των ψηφοφοριών πιστοποιούν την ύπαρξη ενός εσωτερικού κύματος δυσανεξίας, που εκδηλώνεται πρωτίστως δια μέσου της αποχής, ενώ ο Χαρίλαος Τρικούπης εξακολουθεί να διαθέτει την εμπιστοσύνη της Βουλής.

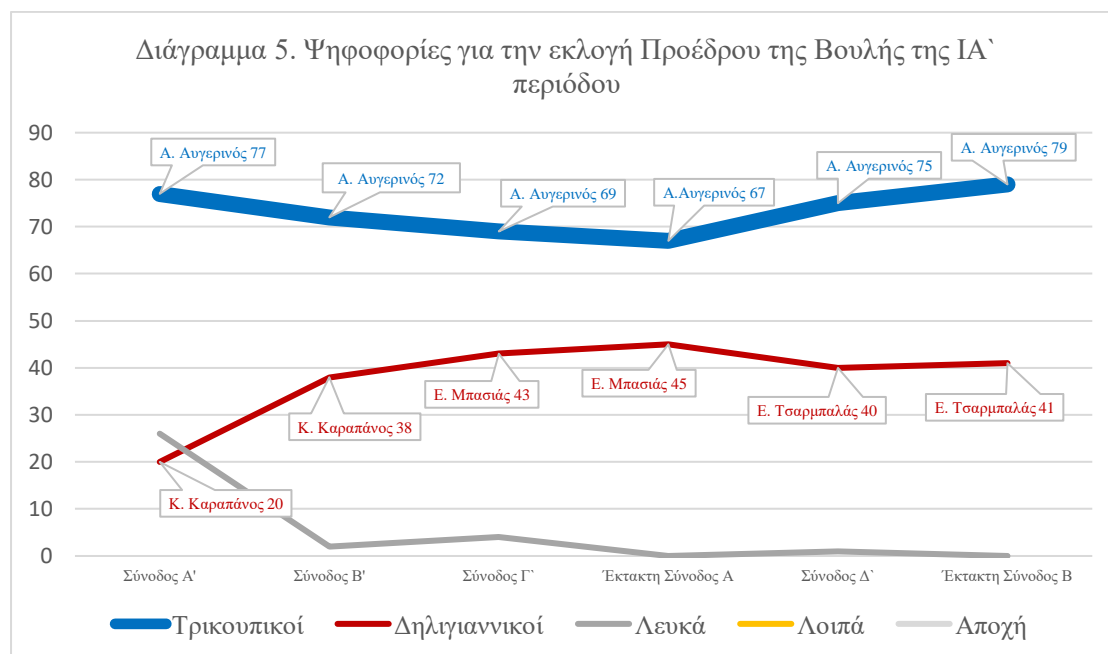
4. Ι' κοινοβουλευτική περίοδος

Στην έκτακτη σύνοδο της Ι' κοινοβουλευτικής περιόδου, εκλέγεται ο υποστηριχθείς από τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, Αντώνιος Ρικάκης (συνεδρίαση 12^{ης} Οκτωβρίου 1885). Κατά την πρώτη σύνοδο της νέας Βουλής, εκλέχθηκε ο δηλιγιαννικός Δημήτριος Καλλιφρονάς (συνεδρίαση 22^{ας} Ιουνίου 1886), ενώ την κυβέρνηση ανέλαβε ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης.

Η επιδείνωση των εξωτερικών σχέσεων της χώρας και ο νέος ναυτικός αποκλεισμός έδωσε το κατάλληλο πρόσχημα στον Δηλιγιάννη για να παραιτηθεί. Έτσι, σχηματίστηκε η προσωρινή κυβέρνηση δέκα ημερών υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, Δημήτριο Βάλβη, με στόχο τη σύγκληση της δεύτερης συνόδου. Σε αυτή εκλέγεται πρόεδρος ο Στέφανος Στεφανόπουλος, ο οποίος υποστηρίχθηκε από την αντιπολίτευση (συνεδρίαση 8^{ης} Μαΐου 1886). Η αιφνίδια μετατόπιση 69 βουλευτών που πρόσκεινταν στον Δηλιγιάννη προς τον Τρικούπη είναι η αιτία που είχε ως αποτέλεσμα τη μεταβολή των πολιτικών δεδομένων. Έτσι, ο πρωθυπουργός αναλαμβάνει και πάλι ο Χαρίλαος Τρικούπης (9 Μαΐου 1886).

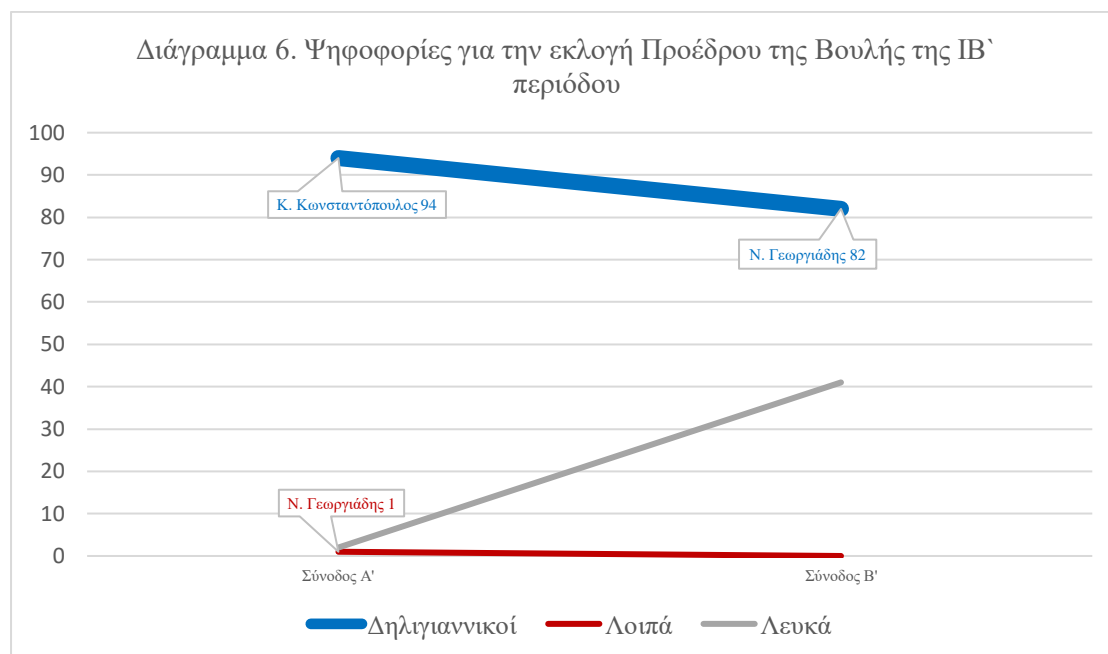
5. ΙΑ΄ κοινοβουλευτική περίοδος

Πρόεδρος της Βουλής για όλη την τριετία 1887- 1890 εκλέγεται ο τρικουπικός Ανδρέας Αυγερινός. Συγκεκριμένα εκλέχθηκε στην πρώτη σύνοδο (συνεδρίαση 21^{ης} Φεβρουαρίου 1887), στη δεύτερη (συνεδρίαση 28^{ης} Οκτωβρίου 1887), στην τρίτη (συνεδρίαση 24^{ης} Οκτωβρίου 1888), στην πρώτη έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση 2ας Μαρτίου 1889), στην τέταρτη σύνοδο (συνεδρίαση 11^{ης} Οκτωβρίου 1889) και στη δεύτερη έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση 26^{ης} Οκτωβρίου 1890).

Στις εκλογές της 14^{ης} Οκτωβρίου 1890 νικητής αναδεικνύεται ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ο οποίος μετά από δέκα μέρες σχηματίζει τη δεύτερη κυβέρνησή του.

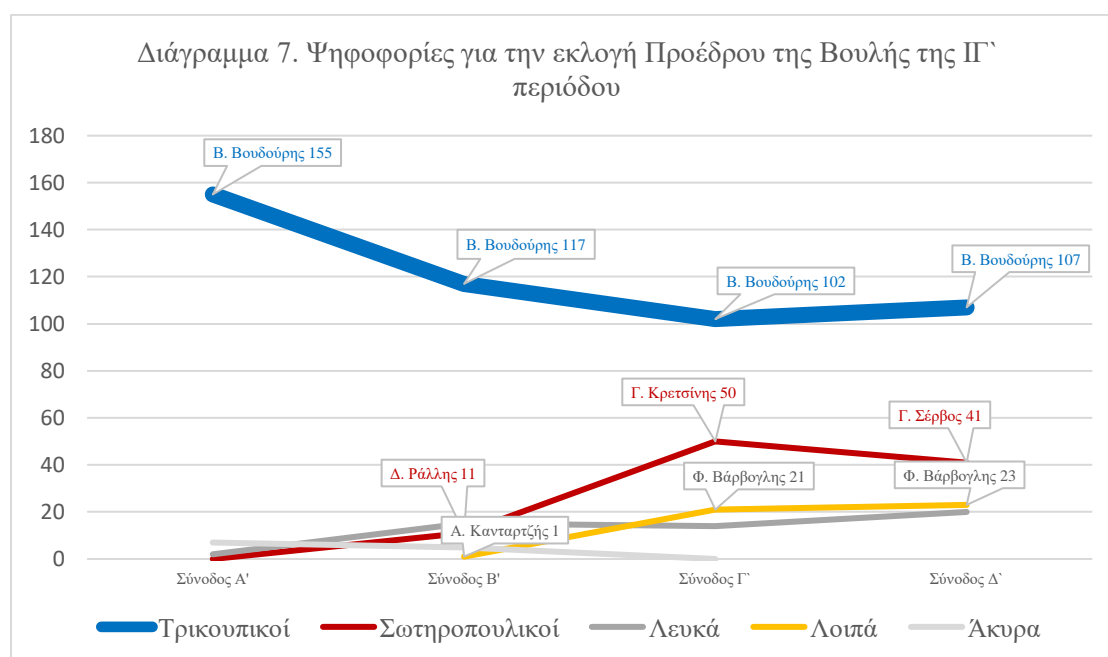
6. IB' κοινοβουλευτική περίοδος

Στην πρώτη σύνοδο της IB' κοινοβουλευτικής περιόδου εκλέγεται ο δηλιγιαννικός υποψήφιος Κων/νος Κωνσταντόπουλος (βουλευτής Μαντινείας). Όταν ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης αναγκάστηκε να παραιτηθεί, ύστερα από ωμή παρέμβαση του Βασιλιά και ενώ είχε επιβεβαιώσει την εμπιστοσύνη της Βουλής, γίνεται πρωθυπουργός ο Κων/νος Κωνσταντόπουλος ο οποίος είχε συμπράξει με το Στέμμα. Στη δεύτερη σύνοδο, Πρόεδρος της Βουλής, μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Κωνσταντόπουλο, εκλέγεται ο δηλιγιαννικός Νικόλαος Γεωργιάδης (συνεδρίαση της 15^{ης} Νοεμβρίου 1891).

Η κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου αποδεικνύεται βραχύβια και χωρίς να έχει κανένα ιδιαίτερο κοινοβουλευτικό έρεισμα, προκηρύσσει εκλογές για τις 3 Μαΐου 1892.

7. ΙΓ' κοινοβουλευτική περίοδος

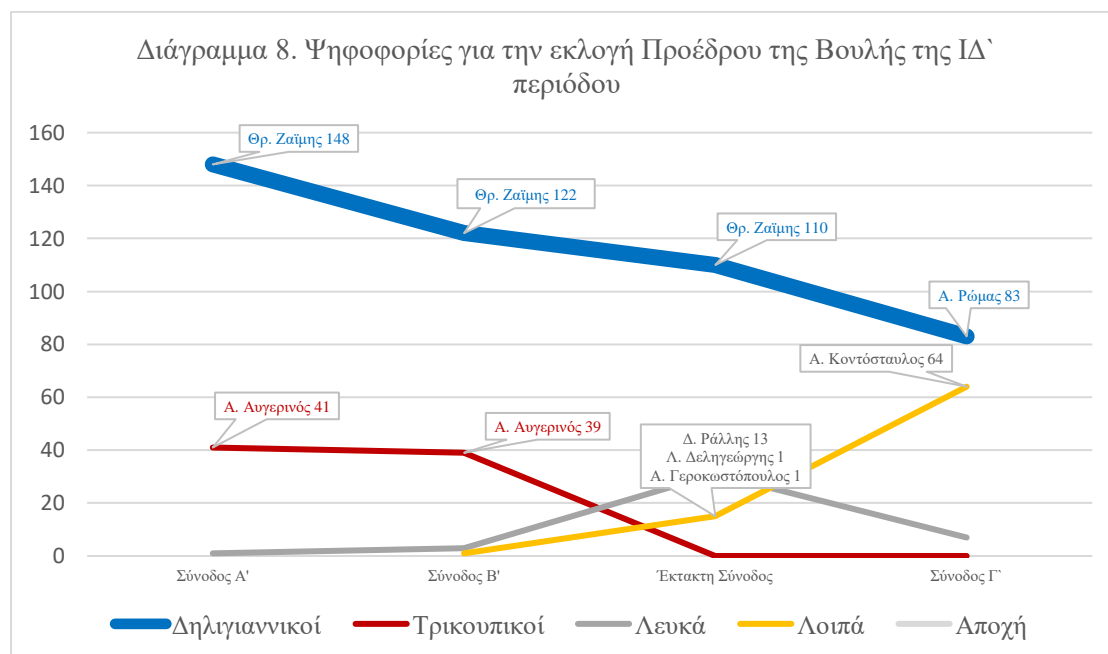

Στις εκλογές της 3^{ης} Μαΐου 1892 ο Χαρίλαος Τρικούπης σημειώνει σαρωτική νίκη σε βάρος του κόμματος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Πρόεδρος της Βουλής, σε ολόκληρη την ΙΓ' κοινοβουλευτική περίοδο, εκλέγεται ο τρικουπικός Βασίλειος Βουδούρης. Συγκεκριμένα εκλέχθηκε στην πρώτη (8 Ιουνίου 1892), στη δεύτερη (12 Νοεμβρίου 1892), στην τρίτη (28 Οκτωβρίου 1893) και στην τέταρτη σύνοδο (31 Οκτωβρίου 1894).

Η δεινή οικονομική κατάσταση και η διαφωνία με το Στέμμα οδηγούν τον Τρικούπη σε παραίτηση (στις 27 Απριλίου 1893). Πρωθυπουργός αναλαμβάνει, με βασιλική παρέμβαση, ο Σωτήριος Σωτηρόπουλος ο οποίος σχηματίζει κυβέρνηση με τη σύμπραξη του Δημητρίου Ράλλη.

Στην τρίτη σύνοδο (συνεδρίαση 28^{ης} Οκτωβρίου 1893), όταν εξελέγη ως Πρόεδρος της Βουλής ο τρικουπικός Βουδούρης, η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου (που είχε υποδείξει ως υποψήφιο τον Γεώργιο Κρεστενίτη) παραιτείται. Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δίνεται εκ νέου στον Τρικούπη. Όμως η οικονομική κατάσταση της χώρας έχει ως αποτέλεσμα την πτώχευση του 1893. Ο Τρικούπης παραιτείται (στις 12 Ιανουαρίου 1895) για να τον διαδεχθεί η υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Νικόλαο Δηλιγιάννη. Ο διορισμός της εξωκοινοβουλευτικής υπηρεσιακής κυβέρνησης Ν. Δηλιγιάννη είχε ως σκοπό τη διεξαγωγή εκλογών οι οποίες ορίστηκαν για τις 16 Απριλίου 1895.

8. ΙΔ' κοινοβουλευτική περίοδος

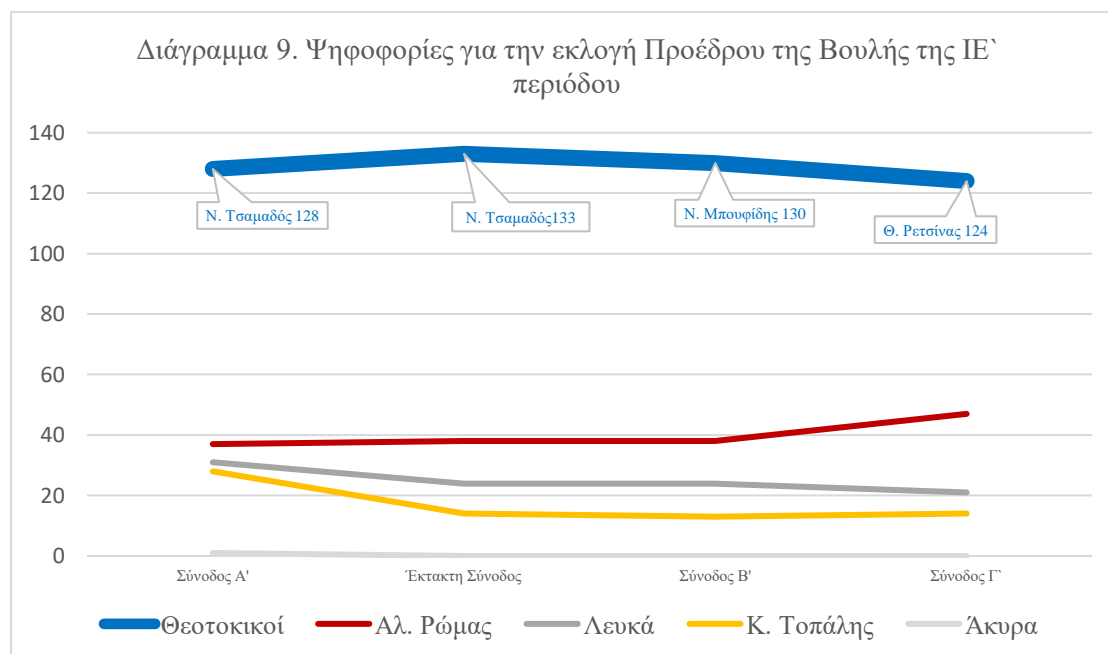

Το αποτέλεσμα των εκλογών της 16^{ης} Απριλίου 1895 ήταν συντριπτικό για το τρικουπικό κόμμα, ενώ ο ίδιος ο Χαρίλαος Τρικούπης αποτυγχάνει να εκλεγεί. Πρόεδρος της Βουλής της νέας Βουλής στην πρώτη (συνεδρίαση της 29^{ης} Μαΐου 1895), τη δεύτερη (συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου 1896) και στην έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση της 7^{ης} Νοεμβρίου 1896) εκλέγεται ο δηλιγιαννικός Αλέξανδρος Ζαΐμης.

Ο Δηλιγιάννης είχε κληρονομήσει τρία μεγάλα προβλήματα: την πτώχευση, την έκρυθμη κατάσταση στην Κρήτη και την ύπαρξη της Εθνικής Εταιρείας, ενώ ο πόλεμος του 1897 κατέληξε σε φιάσκο. Λόγω των εξελίξεων στο ελληνοτουρκικό μέτωπο, η κυβέρνηση Δηλιγιάννη αντικαθίσταται με βασιλικό διάταγμα από την κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη ο οποίος σχημάτισε την πρώτη του κυβέρνηση, τρεις μέρες μετά την απομάκρυνση του προκατόχου του, μέσα σε κλίμα γενικής κατάρρευσης και απογοήτευσης από την έκβαση του πολέμου.

Στην τρίτη σύνοδο (συνεδρίαση της 3^{ης} Νοεμβρίου 1897) εκλέγεται Πρόεδρος ο δηλιγιαννικός Αλέξανδρος Ρώμας. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης του κειμένου της επίσημης συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, ενώ το κείμενο της συνθήκης έλαβε έγκριση από το ελληνικό κοινοβούλιο, η κυβέρνηση Ράλλη καταψηφίζεται και παραιτείται (στις 21 Σεπτεμβρίου 1898). Τη διαδέχεται άλλη από τον πρώην Πρόεδρο της Βουλής Αλέξανδρο Ζαΐμη τον οποίο υποστήριξε και ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης

9. ΙΕ' κοινοβουλευτική περίοδος

Ο θεοτοκικός υποψήφιος Νικόλαος Τσαμαδός εκλέγεται Πρόεδρος κατά την πρώτη σύνοδο (συνεδρίαση 31 Μαρτίου 1899) και κατά την έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 1899) της ΙΕ' κοινοβουλευτικής περιόδου. Μετά την εκλογή του Τσαμαδού στην πρώτη σύνοδο, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης παραιτείται και στις 2 Απριλίου 1899 σχηματίζεται η πρώτη κυβέρνηση, του διαδόχου του Τρικούπη στην ηγεσία του τρικουπικού κόμματος, Γεωργίου Θεοτόκη.

Σε αυτήν τη Βουλή, το νομοσχέδιο για τον νέο οργανισμό του στρατού συναντά τεράστιες αντιδράσεις. Ο υπουργός στρατιωτικών Κων/νος Κουμουνδούρος αναγκάζεται να παραιτηθεί (28 Δεκεμβρίου 1899). Την επόμενη αναλαμβάνει το υπουργείο ο Πρόεδρος της Βουλής Νικόλαος Τσαμαδός.

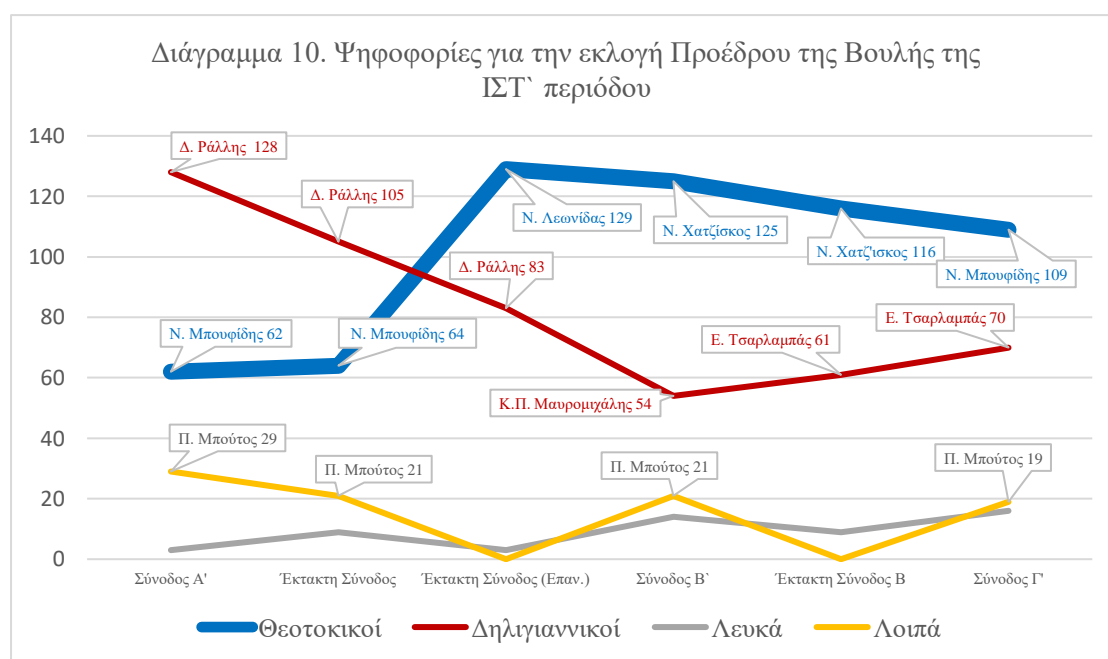
Στη δεύτερη σύνοδο εκλέγεται ο θεοτοκικός Νικόλαος Μπουφίδης (συνεδρίαση 6^{ης} Νοεμβρίου 1899), ενώ στην τρίτη σύνοδο θα εκλεγεί και πάλι θεοτοκικός υποψήφιος: ο Θεόδωρος Ρετσίνας (συνεδρίαση 8^{ης} Νοεμβρίου 1901).

Η αντιπολίτευση παραμένει κατακερματισμένη αδυνατώντας να ανακόψει την κυβερνητική πορεία. Όμως, μετά τα «Ευαγγελικά» το φθινόπωρο 1901, η κυβέρνηση παραιτείται (στις 11 Νοεμβρίου 1901). Ο Βασιλιάς έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Ζαΐμη, αρχηγό του τρίτου σε κοινοβουλευτική δύναμη

κόμματος με τον Θεοτόκη να παρέχει κοινοβουλευτική υποστήριξη κατά τη συνεδρίαση της 25^{ης} Ιανουαρίου 1902.

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης παρέμεινε στην εξουσία για περίπου έναν χρόνο. Το φθινόπωρο του 1902 εισηγήθηκε στον Βασιλιά τη διάλυση της Βουλής και τη διεξαγωγή εκλογών που διενεργήθηκαν στις 17 Νοεμβρίου του ίδιου έτους.

10. ΙΣΤ' κοινοβουλευτική περίοδος

Στις εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου 1902 διαμορφώθηκαν παράδοξες συμμαχίες βουλευτών. Αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί διεκδίκησαν τη λαϊκή ψήφο σε τρεις μόνο εκλογικές περιφέρειες (Αττική, Κέρκυρα και Γορτυνία), ενώ σε όλες τις υπόλοιπες εκλογικές περιφέρειες κυριάρχησε η συνδιαλλαγή και η δημιουργία μεικτών τοπικών συνδυασμών. Η αποτύπωση των αποτελεσμάτων ήταν συγκεχυμένη, γιατί δεν ήταν γνωστό ποιο κόμμα θα υποστήριζαν αυτοί που εξελέγησαν. Το μοναδικό δεδομένο ήταν η αποτυχία του Αλέξανδρου Ζαΐμη, ενώ Θεόδωρος Δηλιγιάννης και Γεώργιος Θεοτόκης διεκδικούσαν την πλειοψηφία.

Μετά τα «Σανιδικά» ο Βασιλιάς αναγκάστηκε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δηλιγιάννη ο οποίος σχηματίζει κυβέρνηση του στις 24 Νοεμβρίου 1902. Όμως, η εκλογή του Προέδρου της Βουλής, έγινε δύο περίπου μήνες μετά τον διορισμό της κυβέρνησης. Στο διάστημα αυτό είχε μεσολαβήσει η εξέλεξη των

εκλογών αλλά και πολλές συναλλαγές και παζάρια προκειμένου ο Δηλιγιάννης να επιτύχει τον προσεταιρισμό των ανεξάρτητων βουλευτών.

Κατά την πρώτη σύνοδο της ΙΣΤ' κοινοβουλευτικής περιόδου (συνεδρίαση 5^η Φεβρουαρίου 1903) εκλέγεται Πρόεδρος ο Δημήτριος Ράλλης, αρχηγός κόμματος που συνέπραξε με την κυβέρνηση. Το αποτέλεσμα της συγκεκριμένης ψηφοφορίας, συγκρινόμενο με την αρχική δύναμη των κομμάτων, καταδεικνύει το μέγεθος των μεταστάσεων και της συναλλαγής εκείνης της περιόδου.

Στην πρώτη συνεδρίαση της έκτακτης συνόδου (συνεδρίαση 4^η Ιουνίου 1903) επανεκλέγεται ο Ράλλης. Όμως στις 12 Ιουνίου «ξεσπά» ανταρσία 18 βουλευτών κατά της κυβέρνησης, με πρόσχημα τη διαφωνία τους με την εξωτερική πολιτική, γιατί δεν είχαν ικανοποιηθεί τα προσωπικά τους αιτήματα. Ο Δηλιγιάννης δεν καταφέρνει να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και παραιτείται. Αμέσως μετά την παραίτηση της κυβέρνησης ακολουθεί και η παραίτηση του Ράλλη από το αξίωμα του Προέδρου. Ο Γεώργιος Θεοτόκης σχηματίζει κυβέρνηση στις 14 Ιουνίου 1903 πιστεύοντας ότι μπορούσε να στηριχθεί στους δηλιγιαννικούς «αποστάτες» και τους ζαϊμικούς.

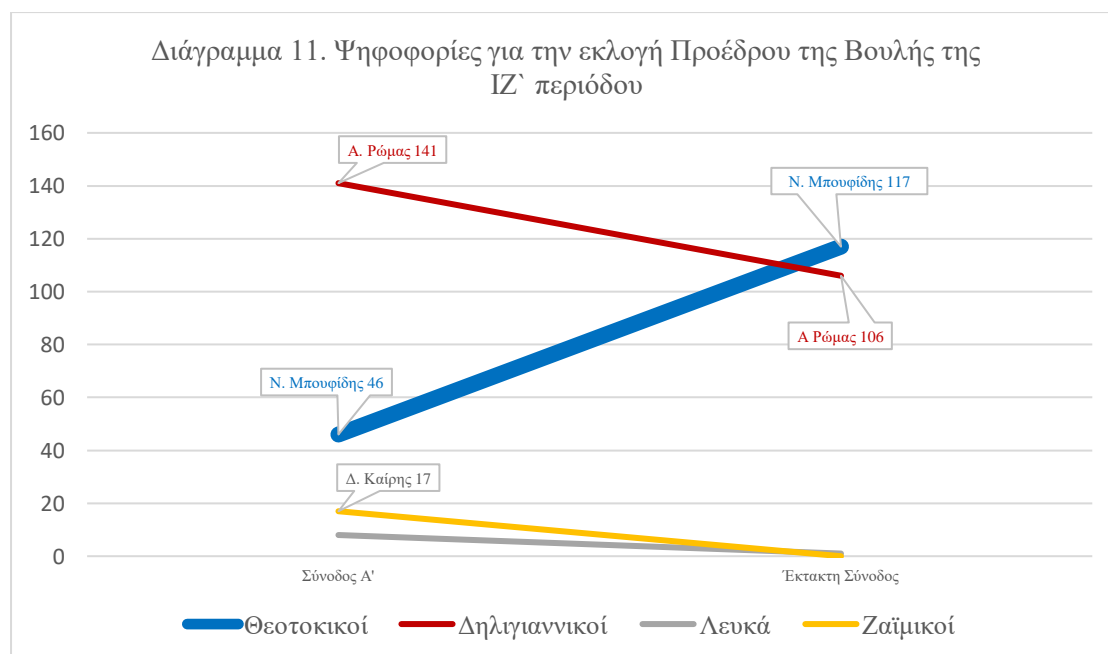
Στη δεύτερη συνεδρίαση της έκτακτης συνόδου (συνεδρίαση 18^η Ιουνίου 1903) εκλέγεται ο θεοτοκικός Νικόλαος Λεωνίδας. Ο Θεοτόκης θα διατηρηθεί στη θέση του μόνο για δύο εβδομάδες (έως τις 28 Ιουνίου) λόγω της έξαρσης του σταφιδικού ζητήματος. Τη πρωθυπουργική σκυτάλη παίρνει ο Ράλλης, αρχηγός του τελευταίου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος. Την ίδια μέρα του διορισμού της κυβέρνησης, παρουσιάζει συνοπτικά το πρόγραμμα της κυβέρνησής του και ζητά ψήφο εμπιστοσύνης την οποία λαμβάνει από όλες τις πτέρυγες. Στη συνέχεια, επιδιώκει να διευρύνει την κοινοβουλευτική του βάση και να διασπάσει το δηλιγιαννικό κόμμα. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, κωλυσιεργεί σχετικά με την σύγκληση της Βουλής εκμεταλλευόμενος τις θερινές διακοπές. Παράλληλα προσπαθεί να λάβει εντολή διάλυσης της Βουλής από τον Βασιλιά χωρίς να τα καταφέρει. Τελικά η κυβέρνηση Ράλλη παραιτείται στις 6 Δεκεμβρίου 1903 με τον Γεώργιο Θεοτόκη να επανέρχεται στην πρωθυπουργία με την ψήφο ανοχής του ζαϊμικού κόμματος.

Στη δεύτερη σύνοδο (συνεδρίαση 15^η Δεκεμβρίου 1903), στη δεύτερη έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση 5^η Μαΐου 1904) και στην τρίτη σύνοδο (συνεδρίαση 2^α Δεκεμβρίου 1904) εκλέγονται στις δύο πρώτες ο Νικόλαος Χατζίσκος και στην

τελευταία ο Νικόλαος Μπουφίδης. Και οι δύο εκλεγέντες Πρόεδροι, Χατζίσκος και Μπουφίδης, ήταν θεοτοκικοί.

Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1904 η κυβέρνηση Θεοτόκη καταψηφίζεται για την οικονομική της πολιτική. Την πρόταση δυσπιστίας καταθέτει ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης ο οποίος γνώριζε προφανώς την απόφαση του Αλέξανδρου Ζαΐμη να άρει την υποστήριξή του. Ο Θεοτόκης παραιτείται στις 17 Δεκεμβρίου 1904 και ο Δηλιγιάννης σχηματίζει, χωρίς να διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία, την τελευταία του κυβέρνηση. Ήταν η πρώτη και η τελευταία φορά κατά την οποία ο Βασιλιάς δίνει στον Δηλιγιάννη εντολή διάλυσης της Βουλής. Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 20 Φεβρουαρίου 1905.

11. ΙΖ' κοινοβουλευτική περίοδος

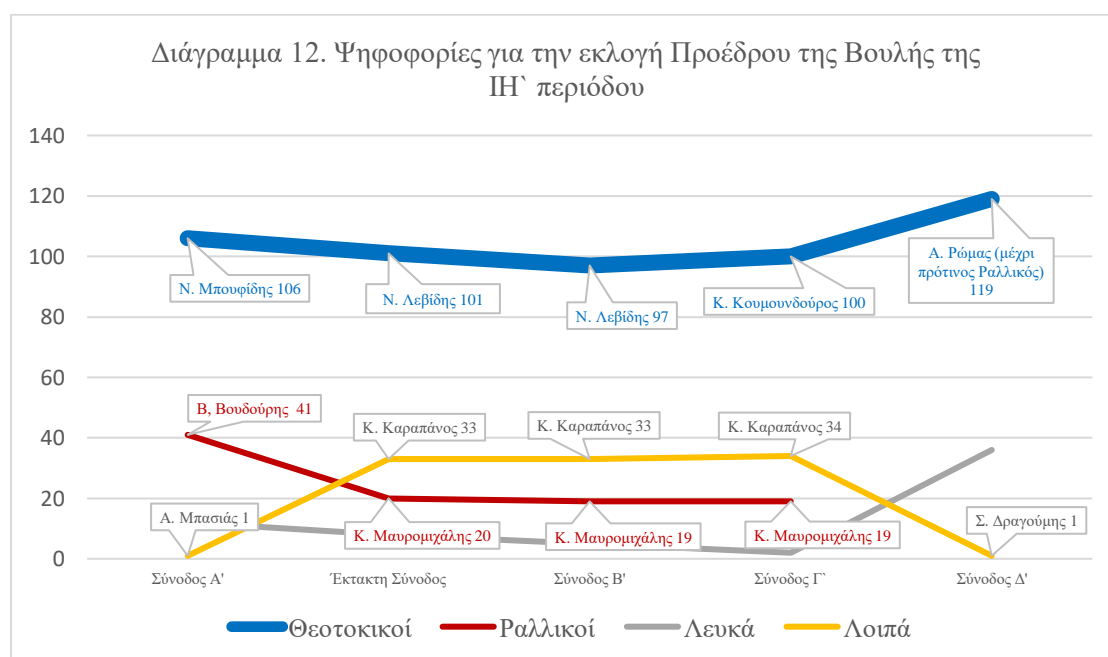

Πρόεδρος της πρώτης συνόδου της ΙΖ' κοινοβουλευτικής περιόδου εκλέγεται ο δηλιγιαννικός Αλέξανδρος Ρώμας (συνεδρίαση 7^{ης} Απριλίου 1905). Όμως, η θητεία της κυβέρνησης διακόπτεται απότομα λόγω της δολοφονίας του Θεόδωρου Δηλιγιάννη από έναν μανιώδη χαρτοπαίκτη (στις 31 Μαΐου 1905). Ο Δημήτριος Ράλλης σχηματίζει κυβέρνηση με τη σύμπραξη του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη (ο οποίος θεωρείτο διάδοχος του Δηλιγιάννη).

Η κυβέρνηση συνασπισμού του Ράλλη, προϊόν ευκαιριακής συμμαχίας, δεν επρόκειτο να μακροημερεύσει. Θα έχει διάρκεια μόλις έξι μήνες. Στην έκτακτη σύνοδο εκλέγεται Πρόεδρος ο θεοτοκικός Νικόλαος Μπουφίδης (συνεδρίαση της 28^{ης} Νοεμβρίου 1905). Η επιτυχία του θεοτοκικού κόμματος οδηγεί σε παραίτηση την κυβέρνηση Ράλλη δύο μέρες μετά την καταψήφιση.

Η κυβέρνηση Θεοτόκη που τη διαδέχεται, προκειμένου να μη στηρίζεται σε «δανεική» πλειοψηφία, προκηρύσσει εκλογές για στις 26 Μαρτίου 1906 στις οποίες πετυχαίνει συντριπτική πλειοψηφία.

12. ΙΗ' κοινοβουλευτική περίοδος

Σε συνέχεια του θριάμβου του Γεωργίου Θεοτόκη στις εκλογές της 26^{ης} Μαρτίου 1906, όλοι οι Πρόεδροι της Βουλής της ΙΗ' κοινοβουλευτικής περιόδου ανήκουν στη θεοτοκική παράταξη. Συγκεκριμένα στην πρώτη σύνοδο εκλέγεται ο Νικόλαος Μπουφίδης (συνεδρίαση 8^{ης} Μαΐου 1906), στην έκτακτη σύνοδο (συνεδρίαση 18^{ης} Νοεμβρίου 1906) και στη δεύτερη σύνοδο (συνεδρίαση 7^{ης} Νοεμβρίου 1907) ο Νικόλαος Λεβίδης, στην τρίτη σύνοδο (συνεδρίαση 12^{ης} Νοεμβρίου 1908) ο Κων/νος Κουμουνδούρος και στην τέταρτη σύνοδο (συνεδρίαση 24^{ης} Δεκεμβρίου 1909) ο Αλέξανδρος Ρώμας.

ΜΕΡΟΣ Δ' – Συμπεράσματα

Η παρούσα διδακτορική διατριβή έθεσε ως βασική υπόθεση εργασίας ότι η ψηφοφορία για την εκλογή Προέδρου της Βουλής αποτελεί τη σαφέστερη ένδειξη της δύναμης των κομμάτων και των συμμαχιών τους στο κοινοβούλιο.

Το σύνολο της βιβλιογραφίας του 19^{ου} αιώνα αποδέχεται την παραπάνω υπόθεση χωρίς ωστόσο να υπάρχει πουθενά η επαλήθευσή της. Συγκεκριμένα στην καταγραφή των ψηφοφοριών για την εκλογή Προέδρου της Βουλής, η βιβλιογραφία εστιάζει αφενός στον χαρακτηρισμό του εκάστοτε υποψηφίου ανάλογα με την πολιτική ομάδα που ανήκε (π.χ. κουμουνδουρικός, τρικουπικός, δηλιγιαννικός κτλ) και αφετέρου στον αριθμό των ψήφων που έλαβε στην αντίστοιχη ψηφοφορία. Ειδικότερα, στους επίσημους καταλόγους που εξέδωσε η Βουλή, έως το τέλος του Μεσοπολέμου, δεν αναφέρεται πουθενά η κομματική τοποθέτηση των βουλευτών προφανώς για να μην φαίνεται το σύνηθες φαινόμενο των μεταπηδήσεων από κόμμα σε κόμμα.

Η επιβεβαίωση της παραπάνω υπόθεσης εργασίας επιτεύχθηκε με τον ακόλουθο τρόπο:

- Αποδόθηκε η δύναμη των κομματικών σχηματισμών της εκάστοτε Βουλής λαμβάνοντας υπόψιν το αντίστοιχο έργο και τη μεθοδολογία της Γαρδίκια (1988), για τη δεκαετία του 1875-1885, ενώ μελετήθηκε ο ημερήσιος αθηναϊκός τύπος.
- Αποτυπώθηκε η κομματική τοποθέτηση των υποψηφίων Προέδρων της Βουλής.
- Έγινε σύγκριση ανάμεσα στην αριθμητική σύγκριση των ψήφων που συγκέντρωσε ο εκάστοτε Πρόεδρος με τη δύναμη των κομμάτων σε κάθε κοινοβουλευτική περίοδο.

Το κύριο πρόβλημα που αντιμετώπισε η γράφουσα ήταν η κομματική κατάταξη του κάθε βουλευτή ξεχωριστά προκειμένου να καταστεί εφικτή η όσο το δυνατόν πληρέστερη αποτύπωση της συνεχώς μεταβαλλόμενης δύναμης των κομματικών σχηματισμών:

- Προεκλογικά, οι υποψήφιοι βουλευτές συγκροτούσαν τόσο αμιγείς όσο και μικτούς συνδυασμούς για να αυξήσουν τις πιθανότητες εκλογείς τους. Οι

μικτοί συνδυασμοί λειτουργούσαν αποτρεπτικά για την οργάνωση πραγματικών κομμάτων.

- Μετεκλογικά, μεγάλος αριθμός βουλευτών δεν αποκάλυπτε σε ποιο κόμμα ανήκε πριν από τον σχηματισμό κυβέρνησης ή άλλαζε κόμμα κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής περιόδου ανάλογα με την τρέχουσα συγκυρία, τις τοπικές αντιπαλότητες και τις προσωπικές- ευκαιριακές συμμαχίες.
- Κάποιοι βουλευτές ενώ δήλωναν ανεξάρτητοι ή υποστηρικτές κάποιας συγκεκριμένης πολιτικής ομάδας, στην πράξη, ψήφιζαν με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που είχαν δηλώσει αρχικά.

Για την επίλυση του παραπάνω προβλήματος, η μελέτη της συμπεριφοράς του πολιτικού προσωπικού πραγματοποιήθηκε με τη χρήση μιας συνάρτησης που δημιουργήθηκε λαμβάνοντας υπόψιν τις κατάλληλες μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη αυτού του σκοπού και εφαρμόστηκαν στο σύνολο των ψηφοφοριών της εξεταζόμενης περιόδου. Η τελική κομματική κατάταξη κάθε βουλευτή υλοποιήθηκε με τη μεθοδολογία που παρουσιάστηκε στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Η αριθμητική σύγκριση των ψήφων που συγκέντρωσε ο εκάστοτε Πρόεδρος με τη δύναμη των κομμάτων σε κάθε κοινοβουλευτική περίοδο κατέδειξε τις αριθμητικές αντιστοιχίες ανάμεσα στα δύο είδη ψηφοφοριών και επαλήθευσε τη βασική υπόθεση εργασίας.

Κάνοντας μια αναδρομή στην εξεταζόμενη περίοδο, με αναφορά στις σημαίνουσες εξελίξεις και μεταβολές του πολιτικού και εκλογικού συστήματος, καθώς και στις κυριότερες εγχώριες και διεθνείς αλλαγές μέσα από το έργο των σημαντικότερων προσωπικοτήτων που χάραξαν τον ιστορικό ρου της χώρας, αυτό το οποίο εν πρώτοις γίνεται αντιληπτό είναι ο ετεροκαθορισμός της ελληνικής πολιτικής ζωής. Αυτό αναδεικνύεται επί παραδείγματι από τα πρώτα κόμματα που έκαναν την εμφάνισή τους στη χώρα μας, τα οποία ήταν απλοί εκπρόσωποι των τριών «εγγυητριών» Δυνάμεων, από την εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τα μεγάλα δάνεια που έλαβε ο Χαρίλαος Τρικούπης για το μεταρρυθμιστικό του έργο και από τον παρεμβατικό- σε πολλές περιπτώσεις - ρόλο του Παλατιού.

Χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ζωής είναι επίσης η απουσία ιδεολογικών γραμμών και η μεγάλη επίδραση επιμέρους παραγόντων και τοπικών, μεμονωμένων μερικές φορές συμφερόντων των βουλευτών. Προκειμένου να σχηματιστεί κυβέρνηση, έπρεπε κατά κανόνα να ολοκληρωθεί πρωτίστως η διαδικασία ψηφοφορίας του Προέδρου της Βουλής, γεγονός που αποτέλεσε τη «λυδία λίθο» για το αν κάποιο κόμμα (ουσιαστικά πολιτικό μόρφωμα) διέθετε την απαραίτητη πλειοψηφία. Σε κάποιες περιπτώσεις, για να γίνει αυτό, χρειάστηκαν μήνες και πλήθος διαπραγματεύσεων. Συχνά, βέβαια, ανατρέχοντας σε κάθε επιμέρους βουλευτική σύνοδο, μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως οι πλειοψηφίες αυτές είτε ήταν ευμετάβλητες, είτε αν διατηρούνταν, άλλαζε η σύνθεσή τους, με το φαινόμενο των «μετεγγραφών». Κατά κανόνα ο λόγος για αυτήν την κινητικότητα ήταν η εξυπηρέτηση τοπικών συμφερόντων, με το παράδειγμα περιοχών της Πελοποννήσου, που στηρίζονταν στη σταφίδα, να είναι χαρακτηριστικό και να αποτελεί την αιτία διαφόρων «υπουργικών» κρίσεων.

Ένα τρίτο συμπέρασμα είναι η αποκατάσταση ορισμένων προσωπικοτήτων σε σχέση με τη φήμη και την εικόνα που τους περιέβαλε. Ακούγοντας κανείς για τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, έχει κατά κανόνα την εικόνα εκείνου που απλώς θα έπραττε τα αντίθετα από τον Χαρίλαο Τρικούπη, ενός καιροσκόπου πολιτικού, που με όχημα τη δημαγωγία έφτανε στον πρωθυπουργικό θώκο και εκεί, χωρίς να διαθέτει κάποιο συγκροτημένο ιδεολογικό πρόγραμμα, συνήθως αποτύγχανε. Ωστόσο, το περίγραμμα αυτό δεν είναι απολύτως (ενδεχομένως ούτε και εν μέρει) αληθές. Ο Δηλιγιάννης, εφόσον θέλει κανείς να αποδώσει την πολιτική του σκέψη με μια φράση, ήθελε την «τιμία Ελλάδα». Μια Ελλάδα που θα προστάτευε τις παραδόσεις της, που δεν θα παρασυρόταν από τα διαβρωτικά κελεύσματα του εκσυγχρονισμού, που θα προστάτευε την ελληνική ύπαιθρο- δίνοντας ιδιαίτερη βάση στα επιμέρους τοπικά συμφέροντα- και θα εξέφραζε και τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα, συγκεντρώνοντας ακόμα και εργατικά στοιχεία, που αργότερα θα στρέφονταν στον σοσιαλισμό. Παράλληλα ήταν υπέρμαχος της συνταγματικής τάξεως και του κράτους δικαίου ενώ παρουσίαζε μια σταθερή αφοσίωση στον κοινοβουλευτισμό, εφάμιλλη με αυτή του Τρικούπη⁷⁸⁷.

⁷⁸⁷ Μάλιστα ο Μαρκεζίνης (1967) χαρακτηρίζει την προσήλωση προς τους θεσμούς ως την πεμπτουσία της Δηλιγιαννικής θεωρίας. Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964. Η Συνταγματική βασιλεία 1863-1909...*, ό.π., σ. 251

Τα παραπάνω σχόλια σε καμία περίπτωση δεν έχουν στόχο να αλλάξουν την εικόνα του Δηλιγιάννη. Οι τακτικές κωλυσισεργίας και η συχνή ανακολουθία μεταξύ της αυστηρής κριτικής ενόσω βρισκόταν στην αντιπολίτευση με τα πεπραγμένα ως πρωθυπουργός είναι γεγονότα τα οποία δεν αλλάζουν. Ωστόσο το επιστημονικό καθήκον επιτάσσει την καταπολέμηση της μονομέρειας. Κατ' αντιστοιχία, η κατά καιρούς υπερπροβολή των αδιαμφισβήτητα σημαντικών επιτευγμάτων του Τρικούπη δεν θα πρέπει να αποσιωπά το γεγονός της υπερ-φορολόγησης των φτωχότερων λαϊκών στρωμάτων, της απουσίας επιβολής φόρου στο μεγάλο κεφάλαιο ή την υπερ-δανειολόγηση, γεγονός που οδήγησε και στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, καθώς και την υπερβολική άσκηση κριτικής στον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, όταν εκείνος υπέγραφε για την παραχώρηση στην Ελλάδα μικρότερου μέρους της Ηπείρου από το επιθυμητό.

Αντίστοιχα, ο «άλλοτε ρομαντικός» επαναστάτης και υποστηρικτής του Συντάγματος, Επαμεινώνδας Δεληγεώργης, δεν δίσταζε να συνεργαστεί με τον Δημήτριο Βούλγαρη, τον μεγάλο «παραβάτη» της κοινοβουλευτικής αρχής μέσω των Σηλιτών, ενώ ορισμένες άλλες προσωπικότητες, εταίροι σπουδαίων πολιτικών ανδρών και σεβαστοί για την κατάρτισή τους, όπως π.χ. ο Κων/νος Καραπάνος διαδραμάτισαν και αρνητικό ρόλο, όταν επί παραδείγματι εξέφεραν αρνητικό λόγο για τις προοπτικές της οικονομίας, δίνοντας την ευκαιρία στους δανειστές να ασκήσουν μεγαλύτερες πιέσεις σε βάρος της χώρας.

Συνακόλουθα, διαπιστώνεται πως σπάνια υπάρχει μία απόλυτη αλήθεια και μία και μοναδική απεικόνιση της πραγματικότητας.

Τέλος, ένα ακόμα συμπέρασμα εντοπίζεται στην προσπάθεια να γίνει το «μεγάλο άλμα προς τα εμπρός», προκειμένου η Ελλάδα να γίνει αντάξια της εκπλήρωσης και του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Το εν λόγω όραμα ήταν κοινό για το σύνολο των πολιτικών και των παρατάξεων και δέσποζε στην εγχώρια πολιτική ζωή καθόλη την εξεταζόμενη περίοδο. Ωστόσο, δεν είχε την ίδια σημασία και δεν έμεινε αναλλοίωτο στην πορεία του.

Οι Τρικούπης και Δηλιγιάννης ήταν οπαδοί του μεγαλοϊδεατισμού. Όμως, είχαν διαφορές στον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να υλοποιηθεί το μεγαλοϊδεατικό όραμα. Από τη μία μεριά ο Τρικούπης, σταθερά προσηλωμένος στη Μεγάλη Βρετανία, ήταν πιο συντηρητικός στα θέματα άσκησης της εξωτερικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, δεν

επιθυμούσε την άμεση σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά προσέβλεπε σε μια σταδιακή- λελογισμένη εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας. Από την άλλη ο Δηλιγιάννης εφάρμοζε μια μάλλον καιροσκοπική εξωτερική πολιτική επιχειρώντας να εκμεταλλευτεί τις αλληπάλληλες εκφάνσεις του Ανατολικού Ζητήματος.

Το κομματικό σύστημα της περιόδου 1875- 1909 έχει ως κοινό στοιχείο την εξυπηρέτηση πελατειακών δικτύων και τη δημιουργία ισχυρών τοπικών κέντρων επιρροής, κατά κανόνα στις εκλογικές περιφέρειες των υποψηφίων.

Μέχρι το Κίνημα στο Γουδί και την έλευση του Ελευθερίου Βενιζέλου, τα κόμματα ήταν προσωπικά και διακρίνονταν σε πραγματικά προσωπικά κόμματα και σε ολιγαρχικά κόμματα προυχόντων. Τα μεν πρώτα συγκροτούνταν από πολιτικές πελατείες τοπαρχών (π.χ. ραλλικό, ζαϊμικό κόμμα ή κόμμα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, επιγόνου και διεκδικητή του δηλιγιαννικού κόμματος), τα δε δεύτερα ήταν χαλαρές «συνομοσπονδίες», δηλαδή συμμαχίες προσωπικών κομμάτων και τοπικών αρχηγών – υπό την αρχηγία ενός απ' αυτούς που έδινε το όνομά του στο κόμμα (π.χ. Θεοτόκης). Ουσιαστικά, όπως έγραφε η «Ακρόπολις»: «Κόμμα θα πει αρχηγός. Και ο αρχηγός φέρει την ευθύνη όλης της τρομερής ζημιάς την οποία κάνουν τα κόμματα»⁷⁸⁸.

Αυτή η εικόνα κυριαρχούσε στους κομματικούς σχηματισμούς οι οποίοι χαρακτηρίζονταν επιπλέον από την απουσία ιδεολογικών αναφορών, χαλαρή κοινοβουλευτική πειθαρχία, αστάθεια και αδυναμία θεσμοποίησης⁷⁸⁹, ενώ λειτουργούσαν συχνά ως οχήματα υλοποίησης διαφόρων επιδιώξεων. Τα πολιτικά κόμματα ήταν περισσότερο συσπειρώσεις, γεγονός που επέτρεπε τη μετακίνηση βουλευτών.

Ειδικότερα, το κυριότερο χαρακτηριστικό του κοινοβουλευτικού βίου ήταν η ρευστότητα. Έτσι, ενώ μέχρι το 1875 – και την παγίωση της αρχής της δεδηλωμένης –

⁷⁸⁸ Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 16^{ης} Μαρτίου 1906.

⁷⁸⁹ Ο Διαμαντόπουλος αναφέρει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά- κριτήρια θεσμοποίησης ενός κόμματος: 1. Διάρκεια του κόμματος (παλαιότητα), 2. Αποταύτιση από πρόσωπα, 3. Συνέχεια τίτλου, 4. Οργανωτική συνέχεια, 5. Οργανωτική διάρθρωση (γραφειοκρατικοποιημένη), 6. Σταθερότητα δύναμης, 7. Σταθερή ροή χρηματοδότησης και 8. Έλεγχο του περικομματικού περιβάλλοντος. Ο χαρακτηρισμός ενός κόμματος ως θεσμοποιημένου σε υψηλό βαθμό, υποδηλώνει εκτίμηση, κομματική σταθερότητα, συνοχή και συνέχεια. Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων...*, ό.π., σ. 176-177.

υπήρχε η δυνατότητα συμμετοχής και δράσης στα πολιτικά πράγματα, αυτή δεν μετουσιωνόταν σε ένα πραγματικό *gravitas* ως κομματική υπόσταση. Ουσιαστικά, η εκλογική και κοινοβουλευτική βάση ήταν ανύπαρκτη. Οι «ορεινοί» του Δημητρίου Βούλγαρη κυβερνούσαν με την απουσία της αντιπολίτευσης (φτάνοντας στα «Στηλιτικά»), το μικρό κόμμα του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, το «Εθνικό Κομιτάτο» επιβίωσε και ελίχθηκε στην πολιτική ζωή, ενώ οι Θρασύβουλος Ζαΐμης και Δημήτριος Ράλλης έγιναν πρωθυπουργοί χωρίς το κόμμα τους να έχει την ανάλογη απήχηση που θα μπορούσε να αιτιολογήσει την ανάληψη του συγκεκριμένου αξιώματος.

Η ίδρυση του λεγόμενου «Πέμπτου Κόμματος», με τον Χαρίλαο Τρικούπη να αναδεικνύεται σε ηγετική μορφή του, οδηγεί το κομματικό σύστημα σε μία νέα πραγματικότητα. Αρχικά παρατηρήθηκε μια γενικότερη τάση ανανέωσης του πολιτικού προσωπικού. Η Ανατολική Κρίση των ετών 1875- 1878 είχε ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική απαξίωση και αντικατάστασή του. Μετέπειτα, πραγματοποιήθηκε σταδιακά η φιλοδοξία του Τρικούπη για τη δημιουργία του πρώτου κόμματος αρχών στη χώρα μας, το οποίο είχε πολύ μεγαλύτερη συνοχή και πιο συγκροτημένη ιδεολογική βάση. Τα κόμματα συνέχισαν να είναι προσωποπαγή, με την ψηφοφορία μέσω σφαιριδίων να ευνοεί άλλωστε αυτήν την εξέλιξη. Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν σήμαινε ότι εξακολουθούσαν να αποτελούν απλές συσπειρώσεις παραγόντων και προυχόντων, χωρίς ενοποιητικά στοιχεία.

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, με τον Χαρίλαο Τρικούπη και τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, η πολιτική ζωή αποκτά περισσότερο «ιδεολογικά» χαρακτηριστικά. Η δημιουργία αυτών των δύο ισχυρών πόλων καθιστούσε αδιανόητη τη μετατόπιση των ψηφοφόρων από το ένα κόμμα στο άλλο. Εξαιτίας αυτής της πόλωσης, οι πολιτικοί αρχηγοί οργάνωναν διαδηλώσεις, ενώ υπήρξαν περιπτώσεις στις οποίες η αντιπολίτευση είχε εκτραχυνθεί. Παράλληλα, εντάσσεται στον πολιτικό διάλογο η συνθηματολογία η οποία κατά κάποιον τρόπο λειτουργεί εκσυγχρονιστικά (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το διαχρονικό «Κάτω οι φόροι» που φώναζαν οι δηλιγιαννικοί για τον «Πετρέλαιο» Τρικούπη).

Οι παραπάνω αλλαγές αιτιολογούν τη μεταστροφή στον τρόπο επιλογής των ψηφοφόρων υπέρ του ενός ή του άλλου κόμματος. Στην αρχή κυριαρχούσε η οικογενειοκρατία, η εξαγορά ψήφων και οι πελατειακές σχέσεις. Έπειτα, με την παγίωση της δεδηλωμένης και την σταδιακή ενίσχυση του δικομματισμού, η ψήφος

απέκτησε περισσότερο ταξικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Ο Τρικούπης εξέφρασε την κρατική αστική τάξη (τα μεσαία και ανώτερα στρώματα) και αποτέλεσε, ως ένα σημείο, το βασικό στήριγμα της μοναρχίας ενώ ο Δηλιγιάννης έγινε ο πόλος έλξης για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και για τις παραγκωνισμένες ελίτ της προηγούμενης περιόδου.

Και ενώ ο πρώτος δικομματισμός λειτούργησε σε ένα σημαντικό βαθμό προς την κατεύθυνση της ενοποίησης της κοινωνίας, ενοποιώντας τις επιμέρους τοπικές ομάδες σε εθνικού τύπου αναφορές, τελικά εξαντλήθηκε στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εξαντλήθηκε με την χρεοκοπία, τον ατυχή πόλεμο του 1897, τον θάνατο του Χαρίλαου Τρικούπη και τη δολοφονία του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Ωστόσο υπήρξε μια προσπάθεια ανασύνθεσής του στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, όπου είχαμε την πρώτη διαδοχή αρχηγού κόμματος μετά τον θάνατο του ιδρυτή του, με κάποια υποτυπώδη σύγκλιση κοινοβουλευτικής ομάδας. Τελικά δέχτηκε το οριστικό του πλήγμα με την εκδήλωση του Κινήματος στο Γουδή το 1909.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Πηγές

Εφημερίδες:

Αιών (1874, 1875, 1881, 1883, 1884, 1885)

Ακρόπολις (1885, 1892, 1895, 1899, 1901, 1902, 1906)

Αληθεία (1874, 1879)

Αμφισσα (1926)

Αστὺ (1893, 1895, 1896, 1899, 1903)

Βουλή (1875)

Εθνικὸν Πνεύμα (1874, 1875, 1878, 1879, 1881)

Εκλογικὸ φύλλο «Αἱ ἐκλογαί» (1886)

Εμπρός (1908, 1926)

Εργάτης (1875)

Εστία (1895, 1897, 1899, 1901, 1905, 1907)

Εφημερίς (1874, 1875, 1888)

Εφημερίς των Συζητήσεων (1875)

Καιροί (1874)

Παλιγγενεσία (1881, 1885, 1890, 1893, 1895, 1896, 1898, 1899)

Πρωία (1885, 1886, 1887, 1892, 1897, 1905)

Πρωινὸς Κήρυξ (1874)

Ραμπαγὰς (1881)

ΣΚΡΙΠ (1902)

Συνταγματικὴ (1875)

Ὠρα (1875, 1879, 1880, 1881, 1882, 1885, 1886, 1887)

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ευγενεστάτης Νομοθετικής Συνέλευσης

Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Αρχείο Νίκου Οικονόμου, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του
Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης

Ελληνόγλωσση

Ball, A.- Peters G. (2001). *Σύγχρονη Πολιτική και Διακυβέρνηση, Εισαγωγή στην
Πολιτική Επιστήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Dahl, R. (2001). *Περί Δημοκρατίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Dakin, D. (1984). *Η Ενοποίηση της Ελλάδος, 1770- 1923*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα
Εθνικής Τραπέζης.

Deschamps, G. (1992). *Η Ελλάδα σήμερα. Οδοιπορικό 1890. Ο κόσμος του Χαριλάου
Τρικούπη*. Αθήνα: Τροχαλία.

Driault, E. (1900). *Ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος*, (μτφρ, Χ. Αννινου). Αθήνα: Μ.Α.
Δεπάστας.

Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936, τόμος Α' & Β'*. Αθήνα:
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Meynaud J. (1966). *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μπάυρον

Norwich, J. (1993). *Ιστορία της Βενετίας*. Αθήνα: Φόρμιγξ, σ. 168 – 169.

Romilly, J. (1992). *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*. Αθήνα:
Καρδαμίτσας.

Αλεξίου, Σ., (2022). *Μεγάλη Ιδέα (1844-1922). Από τους εθνικούς μύθους στη φωτιά της
Σμύρνης*. Αθήνα: Τόπος,

Αλιβιζάτος, Ν. (2011). *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-
2010*. Αθήνα: Πόλις.

Αλιβιζάτος, Ν. (1981). *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία. Τεύχος Α' 1821-
1941*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Αναστασιάδης, Γ. (2001). *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας 1821 – 1941*.
Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

- Ανέκδοτα Δημητρίου Ράλλη, (1921). Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Μιχ. Ι. Σαλιβερού.
- Αρώνη-Τσίχλη, Κ. & Τρίχα, Λ. (επιμ.) (2000). *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Αρώνη- Τσίχλη, Κ. (2000, Ιανουάριος 8). Δημήτριος Γούναρης: Από τη δόξα στο απόσπασμα. Αφιέρωμα ο ελληνικός 20ος αι. Τα πρόσωπα. *Τα Νέα*.
- Ασπρέας, Γ. (1930). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας 1821-1928*. Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία.
- Βερέμης, Θ. (2014). *Ο Ελευθέριος πίσω από τον Βενιζέλο*. Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Βουλή των Ελλήνων (2012). *Χαρίλαος Τρικούπης, Έκθεση ιστορικών κειμηλίων της οικογένειας Τρικούπη*. Αθήνα: Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων.
- Βούρος, Γ. (1955). *Παναγής Τσαλδάρης 1867-1936, Η Ζωή και ο Αγών του*. Αθήνα: Τυπογραφείο Ελληνικής Εκδοτικής Εταιρείας.
- Βουρνάς, Τ., (1974). *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α'. Αθήνα: Πατάκης.
- Γαζή, Φ., «Συμβολικός Λόγος και Πολιτική Πρακτική κατά την περίοδο του πολέμου του 1897: Σύγκλιση, απόκλιση, σύγκρουση» στο *Ο Πόλεμος του 1897*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γάσπαρης, Χ. (2017). «Η αρχή της πλειοψηφίας στο βενετικό διοικητικό σύστημα του ύστερου Μεσαίωνα» στο *Η των πλειόνων ψήφος κρατείτω. Η τύχη της αρχής της πλειονοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 145-164.
- Γράψας, Κ. (1948). *Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862-1864), μέρος 1ο*, Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια, τεύχος Β'. Αθήνα: [χ.ε.].
- Γαρδίκας, Κ. (2010). *Χαρίλαος Τρικούπης Προγραμματικές δηλώσεις (1882)*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία: Τετράδια Κοινοβουλευτικού λόγου.

- Γαρδίκας, Κ. (1999). *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Αθήνα: Βάνιας.
- Γεωργακόπουλος, Θ. (2022). *10 μεταρρυθμίσεις που άλλαξαν την Ελλάδα*. Αθήνα: Διανέοσις.
- Γεωργαντάς, Μ. (1928). *Περί αναλογικής αντιπροσωπεύσεως μειοψηφιών*. Αθήνα: Τυπογραφείο Λεωνή.
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (2001). «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*», *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Γιαννουλόπουλος Γ., «Πολιτικές Όψεις του Ελληνοτουρκικού Πολέμου» στο *Ο Πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Γράψας, Κ. (1948). *Η Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνέλευσις (1862-1864)*, μέρος 1ο, Ελληνική Πολιτική Εγκυκλοπαίδεια, τεύχος Β'. Αθήνα: [χ.ε.].
- Δαφνής, Γ. (1961). *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*. Αθήνα: Γαλαξίας.
- Δεμπόνης, Α. (1986). «Ο μηχανισμός ψηφοφορίας στο Ιόνιο Κράτος και η υιοθέτηση στοιχείων του από το ελληνικό βασίλειο», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 5, 235 – 260.
- Δερτιλής, Γ. (2016). *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις 1821-2016*.
- Δερτιλής, Γ. (2010). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τόμος Α'. Αθήνα: Εστία.
- Δερτιλής, Γ. & Κωστής, Κ. (επιμ.) (1991). *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος- 20ος αιώνας)*. Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Δερτιλής, Γ. (1985). *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*. Αθήνα: Εξάντας.
- Δεσποτόπουλος, Α. (1979). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος πρώτος 1821-1832*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Δημαράς, Κ.Θ. (1977). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημητρόπουλος, Α. (2004). *Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις 1843- 2004*. Αθήνα.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2022). *Ο Εθνικός Διχασμός και η κορύφωσή του. Η δίκη των «Έξι» Εξίλασμος ή δικαστικός φόνος;* Αθήνα: Πατάκης.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2017). *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017. 6ο τεύχος Η «σύντομη» δεκαετία του 1960 Από το όνειρο στον εφιάλτη (ή ο Γεώργιος Παπανδρέου ως διαιρετική τομή*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2017). *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017. 5ο τεύχος Η δεκαετία του 1950 Η ασθμαίνουσα δημοκρατία*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2017), *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017. 2ο τεύχος Η δεκαετία του 1920 Η Δημοκρατία των στρατοκρατών και των προσφύγων*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2017), *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017. 1ο τεύχος Η δεκαετία του 1910 Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2014). *Το λυκόφως της δημοκρατίας; Ο κοινοβουλευτισμός της συγκυβέρνησης. Θεσμικό υπόστρωμα, λειτουργικές ιδιαιτερότητες και είδη*. Αθήνα: Πατάκης.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2001). *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων της Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας, Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το κομματικό φαινόμενο: Μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Διαμαντόπουλος, Θ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, Ο Βενιζελισμός της Ανόρθωσης*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου, συμπληρωματικό τεύχος Μελέτες Ελληνικής Πολιτικής*. Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1987). «Η πρόσδεση των Κοινωνιολόγων στο βενιζελικό άρμα», *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Διγκαβές, Κ. (1986). *Οι εκλογές στην Ελλάδα 1844- 1985*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης – Παιδεία.
- Ε.τ. Βουλευτών (1995). *150 χρόνια Ελληνικής Δημοκρατίας. Αφιέρωμα*. Αθήνα: Ελληνοεκδοτική.
- Ευαγγελίδης, Τ. (1894). *Ιστορία του Όθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832- 1862)*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.
- Ιδρωμένος, Α. (1935). *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815 – 1864)*. Κέρκυρα (χ.ε.).
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ' και ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
- Καλτσώνης, Δ. (2009). *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, τόμος Ι: 1821- 1940*. Αθήνα: Ξιφαράς.
- Καλύβας, Σ. (2015). *Καταστροφές και Θρίαμβοι, Οι επτά κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Καραγιάννης, Σ. (1989). *Το τρικουπικό πολιτικό κόμμα (1872-1895). Προβλήματα ταυτότητας και διάσπαση του ανερχόμενου πολιτικού χώρου*. Αθήνα: Αναστασίου.
- Καρανικόλας, Γ. (1963). *Νόθεσ εκλογές στην Ελλάδα (1844-1961)*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Κλάψης, Α. (2019). «Στο κλουβί της Ελλάδος και στενής μας κλεισμένοι». *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821- 1923*. Αθήνα: Πεδίο.

- Κόκκινος, Δ. (1978). *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος Ι*. Αθήνα: Μέλισσα.
- Κολιόπουλος, Ι. (2000). *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων, τόμος Α'.* Αθήνα: Βάνιας.
- Κορδάτος, Γ. (1958). *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, τ. Δ', (1860-1900)*. Αθήνα: Εικοστός Αιώνας.
- Κοροβίνης, Ε. (2008). *Η Νεοελληνική Φαυλοκρατία*. Αθήνα: Αρμός.
- Κοριζής, Χ. (1974). *Η Πολιτική Ζωή Εις την Ελλάδα: 1821-1910*. Αθήνα: [χ.ε.].
- Κουλούρη, Χ. (επιμ.) (2022). *Η οικοδόμηση του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κουμάντος, Π. (2015). *Σπουδή του βίου και της πολιτείας του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (1815-1883)*. Καλαμάτα: Ιδιωτική.
- Κούμας, Μ. (2012). *Γεώργιος Καφαντάρης, Πολιτική Βιογραφία*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Κουτσούκης, Κ. (2002). *Απολλώνιοι και Διονυσιακοί στην κοινωνική έρευνα, Εισαγωγή στη θεωρία και πρακτική της μεθοδολογίας, Ο σχεδιασμός της εμπειρικής έρευνας με οδηγό και υποδείγματα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουτσούκης, Κ. (1998). *Παθολογία της Πολιτικής, Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κρεμμυδάς, Β. (2010). *Η Μεγάλη Ιδέα, Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κρεμμυδάς, Β. (2010). *Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας: Ιωάννης Κωλέττης*. Αθήνα: Τα Νέα Ιστορική Βιβλιοθήκη.
- Κυριαζή, Ν. (1999). *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριακίδης, Ε. (1892). *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού: Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-92, τόμος Β'.* Αθήνα: Γρηγοριάδης.

- Κυριακόπουλος, Η. (1929). *Ο κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι ως πολιτικός και νομικός κανών*. Αθήνα: Προμηθεύς.
- Κύρκος, Κ. (2006). *Η «Β' εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις», Οι ιστορικοπολιτικοί στόχοι της Εθνοσυνέλευσης και ο βρετανικός παράγοντας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κωστής, Κ. (2015). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας» (2η έκδοση)*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κωττάκης, Λ. (1912). *Η καθολική ψήφος εν Ευρώπη και Ελλάδι*. Αθήνα: Κρανιωτάκης,
- Κωφός, Ε. (2001). *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*. Αθήνα: Εκδοτική.
- Λάβδας, Κ. (2015). *Φιλελευθερισμός των πολιτικών, Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λευκοπαρίδης, Ξ. (επιμ.) (1957). *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Πολιτικά Κείμενα (Μελέτες- Λόγοι- Άρθρα), Μέρος Α'*. Αθήνα: Μπάυρον.
- Λούβη, Λ. (2002). *Περιγέλωτος Βασίλειον, Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα (1875-1886)*. Αθήνα: Εστία.
- Λούντζης, Ε. (1969). *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*. Αθήνα: Κάλβος.
- Λυριντζής, Χ. (1991). *Το τέλος των «τζακιών», Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μάγερ, Κ. (1957). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Α' 1790 -1900*. Αθήνα: Δημόπουλος.
- Μακρυδημήτρης, Α., Κωστής, Γ., Παπαδημητρίου, Κ., Πραβίτα, Μ.-Η., Σαβοριανάκης, Π. (2009). *Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Μακρυδημήτρης, Α. (2000). *Οι Υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαργαρίτη, Γ., «1897: Οι επισκέψιμες πλευρές ενός πολέμου» στο *Ο Πόλεμος του 1897*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

- Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Η μεγάλη εξόρμησις 1909-1922. Τόμος 3*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Μαρκεζίνης, Σπ. (1967). *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828- 1964. Η Συνταγματική βασιλεία 1863-1909. Τόμος 2*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μπαλτά, Ν. (2001). *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης, τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη, 1881 – 1895*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μυλωνάς, Γ. (1946). *Εκλογικά συστήματα*. Αθήνα: Το Τετράδιο.
- Μυλωνάς, Α. (1922). Τα παρ' ημίν κόμματα και η Αναλογική Εκλογή. *Ανατύπωσης εκ του αρχείου των Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Β'.
- Μωραΐτης, Κ. (2012). *Η ζωή και η δολοφονία του πρωθυπουργού Θεόδωρου Δηλιγιάννη*. Αθήνα: Λεξίτυπον.
- Νικολακόπουλος, Η. (2012). *Των εκλογών τα πάθη, ψηφίδες της ελληνικής εκλογικής ιστορίας του 20ου αιώνα*. Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ βιβλιοθήκη.
- Νικολακόπουλος, Η. (1989). *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*. Αθήνα- Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Ντεσάν, Γκ. (2022). *Η Ελλάδα του Χαρίλαου Τρικούπη* (επιμ. Ν. Αλιβιζάτος, μτφρ. Α. Κομνηνέλλη). Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 93. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1892).
- Παναγοπούλου, Φ. (2021). «Ηλεκτρονική Ψηφοφορία: Προοπτικές, Πλεονεκτήματα, Επιφυλάξεις», *Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής*, 6, 14-30.
- Παντελής, Α. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Παπαγεωργίου, Σ. (1988). *Το ελληνικό κράτος (1821-1909), Οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παπαθανασόπουλος, Κ. (1993). *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Σχόλια για μια βιογραφία*. Αθήνα: Φίλιππος Σπ. Λένης.
- Παπαναστασίου, Α. (1923). *Δημοκρατία και το εκλογικό σύστημα*. Αθήνα: Μπάουρον.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1860), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Συμπλήρωση 19ου αιώνα υπό Ε. Κυριακίδη*, τόμοι 22 & 23, 1847- 1864. Αθήνα: National Geographic Society- Τέσσερα Πι.
- Πετρίδης, Π. (1999). *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία, τόμος δεύτερος 1862- 1917, Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Γλύξμπουργκ*. Αθήνα: Γκοβόστης.
- Πετρίδης, Π. (1992). *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεώτερη Ελλάδα (1844 – 1940)*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Πετρίδης, Π. (1986). *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940, β' έκδοση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Πετρόπουλος, Ι. – Κουμαριανού, Α. (1982). *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πουρνάρας, Δ. (1939). *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα [χ.ε.].
- Προβατάς, Α. (1980). *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας, 1821- 1980*. Αθήνα: Χρυσή Πέννα.
- Πυρπιρή, Χ. (2013). *Οι πρώτοι Θεσσαλοί βουλευτές (1881-1885)*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ράλλης, Γ. (1980). *Γεώργιος Θεοτόκης: Ο πολιτικός του μέτρον*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Ρούκουνας, Ε. (1977). *Διπλωματική Ιστορία, 19^{ος} αιών*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ρουσό Ζαν- Ζακ (2006). *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* (μτφρ. Μ. Αλεξίου- Καναγκίνη). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.

- Σβολόπουλος, Κ. (1992). *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*. Αθήνα: Εστία.
- Σβολόπουλος, Κ. (επιμ.) (1992). «*Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, Γεγονότα και Κείμενα*», *Στέμμα εναντίον Κυβέρνησης*, τ. 6. Αθήνα: Καθημερινή,
- Σβορώνος, Ν. (1999). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σκανδάμης, Α. (1961). *Σελίδες Πολιτικής Ιστορίας και Κριτικής, Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος 1831 – 1862*. Αθήνα: Ιδιωτική.
- Σκληράκη, Ε. (2015). *Τα δάνεια της Εξάρτησης και της Χρεοκοπίας 1824- 1940*. Αθήνα: Σμίλη
- Σκιαδάς, Ε. (επιμ.) (2015). *Κωστής Παλαμάς, Εις εκλογεύς, Τα εκλογικά ήθη πριν από 120 χρόνια (1895) και η «Λερναία Ύδρα» της διαπλοκής και της συναλλαγής*. Αθήνα: βιβλιοθήκη εφημερίδος «Εστία».
- Σκοπετέα, Ε. (1988). *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1990). *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Εξάντας.
- Σοϊλεντάκης, Ν. (2012). *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν: Οι στάσεις πληρωμών 1827, 1893, 1922*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Συρίγος, Α. (2015, Ιούλιος 4). *Ισχυροί σύμμαχοι σε καιρούς οργισμένους. Η Καθημερινή*.
- Σωτηρέλης, Γ. (2003). *Σύνταγμα και Εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τζόκας, Σπ. (1999). *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του Νεοελληνικού Κράτους. Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τρίτος, Μ. (1993). *Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα*. Αθήνα: ανάπτυπο από το περιοδικό «Εκκλησία».

- Τρίχα, Λ. (2016). *Χαρίλαος Τρικούπης: ο πολιτικός του «Τις πταίει;» και του «Δυστυχώς επτωχεύσαμεν»*. Αθήνα: Πόλις.
- Τσιριγώτης, Δ. (2013). *Νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Διεθνείς σχέσεις και διπλωματία*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Τσοκόπουλος, Γ. (1896). *Χαρίλαος Τρικούπης Βιογραφία*. Αθήνα: εκδοτικόν κατάστημα Γεωργίου Δ. Φέξη.
- Υπουργείο Εσωτερικών (1881). *Στατιστική της Ελλάδος, πληθυσμός 1879*. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού.
- Φιλάρετος, Γ. (1897). *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι 1821- 1897*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Φίλιας, Β. (2003). *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χαλκιαδάκης, Ε. (2013). *Κρήτη, 1898- 1913. Από την «Αυτονομία» στη Ένωση με την Ελλάδα. Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική Αυτονομία και το Ένωτικό Αίτημα*. Περιφέρεια Αττικής.
- Χαριτάκης, Γ. (1925). *Περί Αναλογικής Εκλογής, Η αναλογική εκλογή και η εισαγωγή της στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εστία.
- Χριστοπούλου, Χ. (2017). *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2019), *Τα δάνεια της Ελλάδας, 200 χρόνια ανάπτυξης και κρίσεων*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Ξενόγλωσση

- Camp J. – Crosby M. – Lang M. – Jordan D. – Townsend R., (1995). *The Athenian Agora, The Lawcourts at Athens, sites, buildings, equipment, procedure, and testimonia*. New Jersey: The American school of classical studies at Athens, Princeton, New Jersey.
- Coggins J. – Perali C., (1998). *64% Majority Rule in Ducal Venice: Voting for the Doge*, Public Choice, Vol. 97, No 4, 709 – 723.
- Gardikas, K. (1988). *Parties and Politics in Greece, 1875 – 1885: Towards a Two Party System*, Thesis submitted for the Degree of PhD, King's College, London.
- Lines, M. (1986). *Approval voting and strategy analysis: A Venetian example, Theory and Decision*, Volume 20, Issue 2, p.p. 155 – 172.
- Mowbray M. – Gollman D., Electing the Doge of Venice: analysis of a 13th Century protocol, IEEE, Computer Security Foundations Symposium, 6-8 July 2007, Venice, Italy.
- Rokkan, S. (1968). *Electoral Systems*, New York: International Encyclopedia of the Social Science, vol. 5.
- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems. A framework for Analysis*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Saripolos, N.N. (1899). *La Démocratie et l' élection proportionnelle : étude historique, juridique et politique* (Διδακτορική διατριβή). Παρίσι.
- Scott, R. (2011). *The Athenian Ballot and Secret Suffrage*. Oxford, p. 8 – 12.

Παράρτημα

Α. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών 1875- 1909

Α.1. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1875

ΒΟΥΛΗ 1875	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αναγνωστόπουλος Κ.	Δωρίδος	Δεληγ.
Αναστασόπουλος Θ.	Τριφυλία	Κ
Αντύπας Ευάγ.	Σάμης	Κ
Αντωνόπουλος Α.	Γορτυνίας	Δηλιγ.
Αντωνόπουλος Σπηλ.	Μεσσήνης	Δεληγ.
Αυγερινός Ανδρ.	Ηλείας	Κ
Βαλαωρίτης Ξενοφών	Λευκάδος	Κ
Βαλέττας Αριστ.	Θήρας	Δεληγ.
Βαλσαμάκης Ν.	Κραναίας	Κ
Βαρβαρήγος Α.	Κυθήρων	Δεληγ.
Βαρβιτσιώτης Νικήτ.	Λακεδαίμονος	Κ
Βάρβογλης Φίλιππος	Μαντινείας	Ζ
Βασιλάκης Κ.	Μέσης	Τ
Βασιλάκης Ν.	Κερκύρας	Τ
Βελλιανίτης Ιω.	Παξών	Δεληγ
Βενιεράτος Παναγ.	Κραναίας	Δεληγ.
Βουδούρης Β.	Χαλκίδος	Δεληγ.
Βούλγαρης Γ.	Ύδρας	Β
Βούλγαρης Δημήτριος	Ύδρας	Β
Βουλπιώτης Δ.	Ευρυτανίας	Δεληγ.
Βροντίσης Δ.	Κυνουρίας	Κ
Γαβαλάς Δημ.	Θήρας	Κ
Γαίτας Φωσκάρδης Α.	Ζακύνθου	Τ
Γεννατάς Π.	Κερκύρας	Τ
Γεροθανάσης Γ.	Βονίτσης και Ξηρομέρου	Κ
Γεωργακόπουλος Ν.	Τριφυλία	Κ
Γεωργιάδης Γ.	Σκοπέλου	Κ
Γκίκας Θ.	Ύδρας	Δεληγ.
Γρίβας Δημ.	Βονίτσης και Ξηρομέρου	*
Δαμηράλης Μ.	Νάξου	Κ
Δαμίας Α.	Νάξου	Κ
Δανόπουλος Ανδρ.	Άργους	Κ
Δανόπουλος Σωτ.	Άργους	Κ
Δαραλέξης Θεμ.	Ηλείας	Κ
Δαρειώτης Κ.	Πυλίας	Κ
Δαρειώτης Ν.	Πυλίας	Κ
Δεληγεώργης Επαμ.	Μεσολόγγι	Δεληγ.

Δεληγιάννης Ευθ.	Γορτυνίας	*
Δεληγιάννης Ιω.	Κορινθίας	Δεληγ.
Δηλιγιάννης Θ.	Γορτυνίας	Δηλιγ.
Δημητριάδης Αναστάσιος ή Δ.	Ναυπλίας	
Δημητριάδης Δ.	Ευρυτανίας	Δεληγ.
Διαμάντης Δ.	Θηβών	Δεληγ.
Διαμαντόπουλος Αργ.	Καλαβρύτων	Ζ
Δουλίδης Ιω.	Σκοπέλου	Δεληγ.
Δούμας Ιω.	Σύρου	Τ
Δροσινός Ιω.	Τροιζηνίας	Δεληγ.
Δυοβουνιώτης Κ.	Φθιώτιδος	Κ
Ευθυμιόπουλος Κ.	Ναυπλίας	Κ
Ζαΐμης Θρασ.	Καλαβρύτων	Ζ
Ζαλλώνης Ιω.	Τήνου	Κ
Ζαρειφόπουλος Ζ.	Ολυμπίας	Κ
Ζαρειφόπουλος Κ.	Ηλείας	Δεληγ.
Ζέγγελης Δ.	Μαντινείας	Δεληγ.
Ζερβός Σπ.	Μέσης	Κ
Ζουλούμης Γ.	Φθιώτιδος	Κ
Ζουμπουλάκης Γ.	Επιδαύρου Λιμηράς	Δεληγ.
Ζωχιός Γερ.	Μέσης	Ανεξ.
Θεοδώρου Κ.	Αιγιαλείας	Κ
Θεοχάρης Δ.	Σπετσών	Κ
Θωμάς Γ.	Χαλκίδος	Δεληγ.
Ιακωβάτος Δ.	Πάλλης	Κ
Ιατρού Π.	Ναυπλίας	Δεληγ.
Ιγγλέσης Ν.	Κραναίας	Κ
Καβαλιράτος Ιω.	Σάμης	Κ
Καΐρης Ορφανός Μ.	Άνδρου	Δεληγ.
Καλάρης Νικόλαος	Νέων Ψαρών	Κ
Καλλιφρονάς Δ.Ν.	Αττικής	Δεληγ.
Κανακάρης Θ.	Πατρών	Δεληγ.
Κανάρης Μιλτιάδης	Νέων Ψαρών	Ανεξ.
Κανελλόπουλος Μιλτ.	Ολυμπίας	Κ
Κανελλόπουλος Χ.	Ολυμπίας	Δεληγ.
Καπετανάκης Αντ.	Οιτύλου	Κ
Καραβίας Αίας	Ιθάκης	Δεληγ.
Καραγιαννόπουλος Ιω.	Βάλτου	Κ
Καραϊσκάκης Σπ.	Ευρυτανίας	Κ
Καραλίβανος Λ.	Παρνασσίδος	Κ
Καράπαυλος Νικ.	Πυλίας	Κ
Κάρτσωνας Δημήτριος	Καλαμών	Κ
Κασβίκης Γ.	Ευρυτανίας	Δεληγ.

Κατριβάνος Αθαν.	Μεγαλοπόλεως	K
Κατσάκος Κων/νος	Σύρου	K
Κατσικαπής Ν.	Δωρίδος	K
Κατσικογιάννης Χρ.	Βονίτσης και Ξηρομέρου	K
Κατσικόπουλος Κ.	Κυνουρίας	Δεληγ.
Κατσίνας Λ.	Θηβών	Δεληγ.
Καφετζόγλους Νικόλαος	Χαλκίδος	K
Κολιάτσος Στ.	Αττικής	Δηλιγ.
Κολυβάς Διον.	Ζακύνθου	T
Κοντόσταυλος Αλέξ.	Καρυστίας	K
Κορφιωτάκης Αναστ.	Λακεδαίμονος	Z
Κορωναίος Πάνος	Κυθήρων	T
Κοσονάκος Κ.	Γυθείου	T
Κοσσονάκος Ηλ.	Μεγαλοπόλεως	T
Κουμουνδούρος Αλέξ.	Μεσσήνης	K
Κουνουπιώτης Δ.	Σπετσών	K
Κούστας Γ.	Κορινθίας	*
Κρεστενίτης Επαμ.	Ηλείας	Z
Κριεζώτης Δ.	Χαλκίδος	K
Κυριακίδης Δ.	Μήλου	Δεληγ.
Κυριακός Ιω.	Άνδρου	K
Κωνσταντάς Π.	Όρους	K
Λαδόπουλος Γ.	Γορτυνίας	Δηλιγ.
Λάμπας Γ.	Λιβαδείας	K
Λεώπουλος Ν.	Λακεδαίμονος	*
Λιδωρίκης Αρ.	Δωρίδος	Z (;)
Λομβάρδος Κ.	Ζακύνθου	T
Λούντζης Ν.	Ζακύνθου	T
Μακρυγιάννης Όθων	Αττικής	Δεληγ.
Μαλέας Γ.	Μεγαρίδος	Δεληγ.
Μανέτας Παναγ.	Μαντινείας	K
Μαρτσούκος Σπ.	Όρους	T
Μαυροκορδάτος Ν.	Άνδρου	Z
Μαυρομαράς Γρηγ.	Τήνου	Δεληγ.
Μαυρομιχάλης Αντ.	Οιτύλου	T
Μαυρομιχάλης Ιω.	Οιτύλου	K
Μαυρομιχάλης Λ.	Λακεδαίμονος	*
Μαυρομιχάλης Λ.	Οιτύλου	*
Μαυρομιχάλης Περικλής	Καλαμών	Δεληγ.
Μαχαιράς Γ.	Λευκάδος	K
Μεγαπάνος Ιωάννης	Τριχωνίας	K
Μεντζελόπουλος Αρ.	Κορινθίας	K
Μεταξάς Αγαμ.	Κραναιάς	Δεληγ.
Μεταξάς Ν.	Πάλλης	Δεληγ.

Μήτσας Αντ.	Ερμιονίδος	Z
Μίλησης Γ.	Ερμιονίδος	K
Μισυρλής Αθ.	Πυλίας	K
Μπαλάφας Ιω.	Καρυστίας	K
Μπόγδανος Ιωάννης	Αιγιαλείας	K
Μπούμπουλης Γ.	Σύρου	K
Μπούτος Π.	Μεσσήνης	K
Μυκόνιος Ελευθ.	Νάξου	K
Νάζος Κάρ.	Τήνου	K
Νέγκας Ιω.	Ζακύνθου	T
Νεζερίτης Π.	Πατρών	K
Νικολαΐδης Γ.	Μεγαρίδος	K
Νικολόπουλος Βασίλειος	Γορτυνίας	*
Νομικός Ν.	Θήρας	Δεληγ.
Νοταράς Ανδρ.	Κορινθίας	K
Νοταράς Σ.	Κορινθίας	K
Ξυδιάς Π.	Πάλλης	K
Οικονόμου Παναγ.	Θηβών	K
Πανάρετος Κ.	Κυθήρων	K
Παπαζαφειρόπουλος Ιω.	Μαντινείας	Z
Παπακώστας Θεμ.	Φθιώτιδος	*
Παπαλεξόπουλος Γ.	Άργους	K
Παπαλεονάρδος Όθων	Αιγίνης	K
Παπαλουκάς Αλκ.	Λοκρίδος	K
Παπαμιχαλόπουλος Ν.	Επιδαύρου Λιμηράς	K
Παπανικολάου Ν.	Καρυστίας	K
Παραμυθιώτης Αθανάσιος	Κερκύρας	*
Πατρινός Δ.	Πατρών	*
Περρωτής Γεώργιος	Καλαμών	K
Πετιμεζάς Αθ.	Καλαβρύτων	T
Πετιμεζάς Νικόλ.	Καλαβρύτων	Δεληγ.
Πετιμεζάς Σωτ.	Καλαβρύτων	Ανεξ.
Πετράκης Π.	Αττικής	K
Πετραλιάς Αυγ.	Ηλείας	Δεληγ.
Πετροπουλάκης Α.	Γυθείου	Δεληγ.
Πετροπουλάκης Π.	Γυθείου	K
Πετσάλης Αλέξ.	Ξηροχωρίου	Z
Πήληκας Βαρβαρήγος	Ιθάκης	K
Πιπίνος Ν.	Τροιζηνίας	K
Πλαπούτας Γ.	Γορτυνίας	Δηλιγ.
Πλαπούτας Κ.	Γορτυνίας	*
Πλαστήρας Ευθ.	Ναυπακτίας	*
Πολυλάς Ιάκ.	Κερκύρας	T
Προβελέγιος Γ.	Μήλου	Δεληγ.

Ράλλης Δ.Γ.	Αττικής	T
Ραπτάκης Δ.	Κυθήρων	K
Ρεβελάκης Ποθητός	Κέας	Δεληγ.
Ρικάκης Α.	Πατρών	Ανεξ.
Ροντήρης Αθ.	Ναυπακτίας	K
Ρούκης Αριστ.	Λοκρίδος	Δεληγ.
Ρουσσόπουλος Μελέτ.	Λακεδαίμονος	*
Ρούφος Γ.	Πατρών	Δεληγ.
Ρωμαίος Θ.	Όρους	K
Σακελλαρόπουλος Αριστ.	Μαντινείας	Z
Σέρβος Γερ.	Λευκάδος	T
Σιμόπουλος Α.	Παρνασσίδος	T
Σισμάνης Γ.	Ναυπακτίας	K
Σούτσος Νικ.	Σύρου	Z
Στεργιαλόπουλος Κ.	Τριχωνίας	Δεληγ.
Στράτος Κ.	Βάλτου	Δεληγ.
Σωτηρόπουλος Σωτ.	Τριφυλία	K
Τζαμάλας Π.	Παρνασσίδος	Δεληγ.
Τζάνες Δημήτριος	Καλαμών	K
Τρικούπης Χ.	Μεσολόγγι	T
Τσαμαδός Αντ.	Ύδρας	K
Τσιρόπουλος Ρήγας	Κυνουρίας	K
Τσώκρης Γεώργ.	Άργους	Δεληγ.
Φιλήμων Τιμολέων	Αττικής	Ανεξ.
Φίλωνος Φίλων	Λιβαδείας	Z
Φλωριάς Γ.	Σάμης	K
Χαριτάτος Μιχαήλ	Πάλλης	*
Χατζη Νικολής Ιω.	Καρυστίας	K
Χατζηπαναγιώτου Νικόλαος	Κυνουρίας	K
Χατζίσκος Ι.	Φθιώτιδος	
Χατζίσκος Κ.	Φθιώτιδος	K
Χοϊδός Ρόκος	Κραναιάς	Ανεξ.
Χρηστίδης Δ.	Σύρου	*
Χρηστόπουλος Χ.	Κυνουρίας	K
Χριστοδούλου Κίμων	Ξηροχωρίου	K
Χωρεπισκοπίδης Ιωάν.	Κέας	K

Επεξήγηση 1875:

- K: Κουμουνδουρικός
- T: Τρικουπικός
- Δεληγ.: Δεληγεωργικός

- Ζ: Ζαΐμικός
- Ανεξ: Ανεξάρτητος

Α.2. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1879

ΒΟΥΛΗ 1879		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Μιχαήλ	Χαλκίδα	Κ
Αναγνωστόπουλος	Κωνσταντίνος	Δωρίδα	Κ
Αναστασόπουλος	Θεόδωρος	Τριφυλία	Κ
Ανδρίτσου	Ιωάννης	Δωρίδα	Κ
Αντύπας	Ευάγγελος	Σάμη	Κ
Αντωνιάδης	Αλέξανδρος	Καρυστία	Τ
Αντωνόπουλος	(Σπήλιος) Σπυρίδων	Μεσσήνη	Τ
Αυγερινός	Ανδρέας	Ηλεία	Κ
Βαλασσόπουλος	Ιωάννης	Λακεδαίμονα	Τ
Βαλαωρίτης	Σπυρίδων	Λευκάδα	Κ
Βαλαωρίτης	Ξενοφών	Λευκάδα	Κ
Βάλληνδας	Στυλιανός	Κέα	Τ
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	Κραναία	Κ
Βαλτινός	Βλάσσης	Βάλτος	Κ
Βαρβιτσιώτης	Νικήτας	Λακεδαίμονα	Κ
Βαρότσης	Μιλτιάδης	Νάξος	Κ
Βασιλάκης	Νικόλαος	Κέρκυρα (πόλη)	Τ
Βινιεράτος			
Κομποθέκρας	Παναγιώτης	Κραναία	Κ
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδα	Κ/Τ
Βούλγαρης	Γεώργιος	Ύδρα	Υ
Βουλπιώτης	Δημήτριος	Ευρυτανία	Τ
Βούλτσος	Ιωάννης	Ζάκυνθος	Κ
Βρατσάκος	Δημοσθένης	Νέα Ψαρρά	Κ/Τ
		Βόνιτσα και	
Γεροθανάσης	Γεώργιος	Ξηρόμερο	Κ/Τ
Γεωργαντάς	Άγγελος	Άργος	Κ
Γιαλιάς	Κανάρης	Τριφυλία	Κ
Γκίκας	Θεόδωρος	Ύδρα	Τ/Κ
		Βόνιτσα και	
Γρίβας	Δημήτριος	Ξηρόμερο	Τ
Γρυπάρης	Ιωάννης	Σύρος	Τ
Δαραλέξης	Θεμιστοκλής	Ηλεία	Κ
Δεληγιάννης	Ευθύμιος	Γορτυνία	Τ
Δεληγιάννης	Ιωάννης	Κορινθία	Τ
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Γορτυνία	Τ/Κ
Δημητρακάκης	Δημήτριος	Λακεδαίμονα	Κ

Δημητριάδης	Αναστάσιος	Κορινθία	T
Δουζίνας	Χριστόδουλος	Τροιζηνία	T
Δούμας	Ιωάννης	Σύρος	Ανεξ.
Δραγούμης	Στέφανος	Μεγαρίδα	T
Δρόσος	Νικόλαος	Τήνος	T/K
Ευθυμιόπουλος	Κωνσταντίνος	Ναυπλία	K
Ζαΐμης	Θρασύβουλος	Καλάβρυτα	Z
Ζαλλώνης	Ιωάννης	Τήνος	K
Ζάννος	Πέτρος	Θήρα	K
Ζαρειφόπουλος	Ζαρείφης	Ολυμπία	K
Ζέρβας	Ιωάννης	Ερμιονίδα	K/T
Ζερβός	Σπυρίδων	Μέση Κέρκυρα	K
Ζερβός	Θεόδωρος	Μέση Κέρκυρα	K
Ζερβός	Αναστάσιος	Σάμη	K
Ζηνόπουλος	Γεώργιος	Ευρυτανία	K
Ζουλούμης	Δημήτριος	Φθιώτιδα	T
Θερμογιάννης	Θεόδωρος	Κυνουρία	T
Ιακωβάτος Τυπάλδος	Γεώργιος	Πάλλη	Ανεξ.
Ιακωβάτος Τυπάλδος	Χαράλαμπος	Πάλλη	Ανεξ.
Ιακωβάτος Τυπάλδος	Νικόλαος	Πάλλη	Ανεξ.
Ιερομνήμων	Ανδρέας	Κέα	K
Ίσκος	Αθανάσιος	Βάλτος	K
Κάγκας	Νικόλαος	Παξοί	K
Καΐρης Ορφανός	Μιχαήλ	Άνδρος	K
Καλαμογδάρτης	Περικλής	Πάτρα	T
Καλαντζόπουλος	Νικόλαος	Ναυπακτία	T
Καλλιγιάς	Παύλος	Αττική	T
Καλλίτσης ή Μαρούλης	Θ.	Κυνουρία	T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττική	T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττική	T
		Επίδαυρος	
Καπιτσίνης	Ιωάννης	Λιμηρά	K
Καραβάς	Γεώργιος	Καρυστία	T
Καραϊσκάκης	Σπυρίδων	Ευρυτανία	T
Καράλης	Παντιάς	Σύρος	T
Καραλίβανος	Λουκάς	Παρνασσίδα	K
Καράπαυλος	Νικόλαος	Πυλία	K
Καρδαράς	Αντώνιος	Κυνουρία	K
Κάρτσωνας	Δημήτριος	Καλαμάτα	K
Καρυστινάκης	Λεωνίδας	Άνδρος	T
Κασιμάτης	Στυλιανός	Κύθηρα	T/K
Κατριβάνος	Αθανάσιος	Μεγαλόπολη	K
Κατσαΐτης	Αλέξ.	Κραναία	
Κατσανδρής	Αθανάσιος	Αττική	K

Κατσικογιάννης	Χρήστος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	K/T
Κεχαγιάς	Ευθύμιος	Παρνασσίδα	T/K
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιώτιδα	T/K
Κοντογούρης	Αριστομένης	Πάτρα	T
Κοντολέων	Σπυρίδων	Κύθηρα	K/T
Κοριζής	Γεώργιος	Τροιζηνία	K
Κορφιωτάκης	Αναστάσιος	Λακεδαίμονα	K
Κορωναίος	Πάνος	Κύθηρα	T
Κοσονάκος	Κωνσταντίνος	Γύθειο	T
Κοσονάκος	Ηλίας	Μεγαλόπολη	T
Κότταρης	Ιωάννης	Δωρίδα	T/K
Κουκουλέζας	Σπυρίδων	Θήβα	T
Κουμανιώτης	Νικόλαος	Πάτρα	T
Κουμουνδούρος	Αλέξανδρος	Μεσσήνη	K
Κουμουνδούρος	Κωνσταντίνος	Μεσσήνη	K
Κουτσοπέταλος	Αναστάσιος	Λιβαδειά	K
Κρεσενίτης	Γεώργιος	Ηλεία	K
Κριεζής	Επαμεινώνδας	Ύδρα	T/K
Κρίσπης	Κωνσταντίνος	Νάξος	K
Κυριακίδης	Δημήτριος	Μήλος	K
Κωνσταντάς	Πολυχρόνης	Όρος Κέρκυρας	K
Λαμπρούλιας	Νικόλαος	Ολυμπία	K
Λάμπας	Γεώργιος	Λιβαδειά	K
Λεωνίδας	Γεώργιος	Σπέτσες	K
	Παντελέων ή		
Λογιωτατίδης	Παναγιώτης	Αιγίνης	T/K
Λομβάρδος	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	T
Λούντζης	Αναστάσιος	Ζάκυνθος	T
Μακρής	Νικόλαος	Μεσολόγγι	K
Μαντζουράνης	Κωνσταντίνος	Γορτυνία	T/K
Μανωλίδης	Πάνος	Ευρυτανία	T
Μαυροκορδάτος	Νικόλαος	Άνδρος	T
Μαυρομαράς	Γρηγόριος	Τήνος	T
Μαυρομιχάλης	Κυριακούλης	Οίτυλο	K
Μαυρομιχάλης	Αντώνιος	Οίτυλο	K
	Γιαννούκος		
Μαυρομιχάλης	(Ιωάννης)	Οίτυλο	K
Μεγαπάνος	Ιωάννης	Τριχωνίδα	K
Μελετόπουλος	Λεωνίδας	Αιγιαλεία	T/K
Μελετόπουλος	Δημήτριος	Λακεδαίμονα	K/T
Μεσηνέζης	Ιωάννης	Αιγιαλεία	Ανεξ.
Μεταξάς	Αγ.	Κραναία	
Μηλιαρέσης	Δ.	Κραναία	K

Μικώνιος	Ελευθέριος	Νάξος	Κ
Μίλησης	Γεώργιος	Ερμιονίδα	Ανεξ.
Μισυρλής	Αθανάσιος	Πυλία	Κ
Μοντεσάτος Μπουλελάς	Σπυρίδων	Κραναία	Τ
Μπούκουρας	Γεώργιος	Γορτυνία	Κ
Μπούμπουλης	Παντελής	Σπέτσες	Κ
Μπούμπουλης	Γεώργιος	Σύρος	Κ
Μπούτος	Περικλής	Μεσσήνη	Κ
Μπούτουνας	Βασίλειος	Μεγαλόπολη	Κ
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λιβαδειά	Τ
Νέγκας	Ιωάννης	Ζάκυνθος	Τ/Κ
Νικοκάβουρας	Αναστάσιος	Όρος Κέρκυρας	Κ
Νικολόπουλος	Βασίλειος	Γορτυνία	Τ
Νομικός	Νικόλαος	Θήρα	Τ
Νοταράς	Σπυρίδων	Κορινθία	Κ
Νοταράς	Ανδρέας	Κορινθία	Κ
Οικονόμου	Παναγιώτης	Θήβα	Κ
Οικονόμου	Αριστείδης	Καλάβρυτα	Ανεξ.
Οικονόμου	Αλέξιος	Χαλκίδα	Κ
Πάγκαλος	Δημήτριος	Μεγαρίδα	Κ
Παλατιανός	Αντώνιος	Κέρκυρα (πόλη)	Τ
Παπαγεωργίου	Γεώργιος	Καρυστία	Κ
Παπακυριακόπουλος	Γεώργιος	Ηλεία	Τ/Κ
Παπακώστας Τζαμάλας	Παναγιώτης	Παρνασσίδα	Κ
Παπαλεξόπουλος	Γεώργιος	Άργος	Κ
Παπαλουκάς	Δημήτριος	Λοκρίδα	Κ
		Επίδαυρος	
Παπαμιχαλόπουλος	Νικόλαος	Λιμηρά	Κ
Παπανικολής	Κωνσταντίνος	Νέα Ψαρρά	Κ/Τ
Πατρίδης	Γεώργιος	Τριφυλία	Κ
Πατρινός	Δημήτριος	Πάτρα	Τ/Κ
Πεζάς	Ιωάννης	Καρυστία	Τ
Περρωτής	Περικλής	Καλαμάτα	Κ
Πεταλάς	Κωνσταντίνος	Ιθάκη	Κ
Πετιμεζάς	Αθανάσιος	Καλάβρυτα	Τ
Πετιμεζάς	Σωτήριος	Καλάβρυτα	Κ
Πετούσης	Γεώργιος	Θήβα	Τ
Πετραλιάς	Αυγερινός	Ηλεία	Κ
Πετρινός	Αλέξανδρος	Μαντίνεια	Τ
Πετροπουλάκης	Πέτρος	Γύθειο	Κ
Πετσάλης	Αλέξανδρος	Ξηροχώρι	Τ
Πλαπούτας	Κωνσταντίνος	Γορτυνία	
Πολυλάς	Ιάκωβος	Κέρκυρα (πόλη)	Τ
Προβατάς	Θεόφιλος	Όρος Κέρκυρας	Τ

Προβελέγγιος	Γεώργιος	Μήλος	K
Ράλλης	Δημήτριος	Αττική	T
Ρεβελιώτης	Κωνσταντίνος	Μαντίνεια	T
Ρεμπάκης	Γεώργιος	Σκόπελος	K
Ρικάκης	Αντώνιος	Πάτρα	K
		Επίδαυρος	
Ρίτσος	Νικόλαος	Λιμηρά	K
Ροϊλός	Ιωάννης	Γορτυνία	K
Ροντήρης	Αθανάσιος	Ναυπακτία	K
Ρούκης	Αριστείδης	Λοκρίδα	K/T
Ρούκης	Τηλέμαχος	Ξηροχώρι	K
Ρούφος	Γεώργιος	Πάτρα	K
Ρώμας	Σπυρίδων	Ζάκυνθος	K
Σακελλαρόπουλος	Αριστείδης	Μαντίνεια	K/T
Σαράβας	Δημήτριος	Οίτυλο	Y
Σέρβος	Γεράσιμος	Λευκάδα	T
Σεχιώτης	Αναστάσιος	Μαντίνεια	T/K
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Παρνασσίδα	T
Σισμάνης	Γεώργιος	Ναυπακτία	K
Σκαβέντζος	Μιχαήλ	Σκόπελος	T
Σκουζές	Αλέξανδρος	Αττική	K
Σκουλούδης	Στέφανος	Σύρος	T
Σολιώτης	Χρήστος	Καλάβρυτα	
Στάικος	Δημοσθένης	Ιθάκη	K
Στάικος	Γεώργιος	Τριχωνίδα	T/K
Σταματόπουλος	Δημήτριος	Κυνουρία	K
Σταμούλης	Γεώργιος	Μέση Κέρκυρα	T
Σταυρόπουλος	Δημήτριος	Κορινθία	T
Στεφανόπουλος	Στέφανος	Ηλεία	T
Συνοδινός	Νικήτας	Θήρα	K
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Τριφυλία	K
Ταμπακόπουλος	Ιωάννης	Μαντίνεια	K
Τζάνες	Δημήτριος	Καλαμάτα	K
Τζιβανόπουλος	Αριστείδης	Λακεδαίμονα	K
Τράκας	Λεωνίδας	Φθιώτιδα	T
Τριγγέτας	Δημήτριος	Πυλία	T
Τρικούπης	Χαρίλαος	Μεσολόγγι	T
Τσάλας	Γεώργιος	Μεσολόγγι	T
Τσαμόπουλος	Δημήτριος	Λοκρίδα	K/T
Τσώκης	Γεώργιος	Άργος	K/T
Φαρμακόπουλος	Κωνσταντίνος	Ναυπλία	K
Φιλήμων	Τιμολέων	Αττική	Ανεξ.
Φλέσσας	Κωνσταντίνος	Καλαμάτα	T
Φλογαΐτης	Θεόδωρος	Χαλκίδα	T/K

Φλωριάς	Γεώργιος	Σάμη	K
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Καλάβρυτα	K/T
Χατζηνικολής	Αντώνιος	Καρυστία	K
Χατζίσκος	Κωνσταντίνος	Φθιώτιδα	K
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Ευρυτανία	T
Χατζόπουλος	Αθανάσιος	Φθιώτιδα	T
Χριστόπουλος	Χρήστος	Μαντίνεια	K
Χριστόπουλος	Ασημάκης	Ολυμπία	T
Ψύλλας	Ανδρέας	Αττική	T

Επεξήγηση 1879:

- K: Κουμουνδουρικός
- T: Τρικουπικός
- K/T: Κουμουνδουρικός που έγινε τρικουπικός
- T/K: Τρικουπικός που έγινε κουμουνδουρικός
- Ανεξ.: Ανεξάρτητος

Α.3. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1881

ΒΟΥΛΗ 1881		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αδαμόπουλος	Τιμολέων	Καρδίτσα	T
Αθανασιάδης	Απόστολος	Γορτυνία	A
Αλαμάνος	Σπυρίδων	Μέση Κέρκυρα	A
Αμβράζης	Νικόλαος	Τζουμέρκα	A
Αναγνωστόπουλος	Κωνσταντίνος	Δωρίδα	A
Αντύπας	Ευάγγελος	Σάμη	T
Αντωναρόπουλος	Δημήτριος	Τριφυλία	T/A
Αντωνιάδης	Αντώνιος	Τροιζηνία	A/T
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Γορτυνία	A
Αντωνόπουλος	(Σπήλιος) Σπυρίδων	Μεσσήνη	T/A
Αντωνόπουλος	Αλέξανδρος	Ναυπλία	A/T
Αργυρόπουλος	Αριστείδης	Αλμυρός	T
Αργυρόπουλος	Κωνσταντίνος	Άνδρος	A
Αρδαβάνης	Ευάγγελος	Πάλλη	T
Αρμένης Βράιλας	Πέτρος	Κέρκυρα (πόλη)	
Αστεριάδης	Ιωάννης	Σκόπελος	T
Αυγερινός	Ανδρέας	Ηλεία	A
Βαλαβάνης	Αθανάσιος	Γορτυνία	A/T
Βαλαωρίτης	Σπυρίδων	Λευκάδα	T
Βαλαωρίτης	Ξενοφών	Λευκάδα	A/T

Βάλβης	Αντώνιος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	A/T
Βαλέττας	Αριστομένης	Θήρα	T
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	Κραναία	A/T
Βαλτινός	Βλάσσης	Βάλτος	A
Βαρβιτσιώτης	Νικήτας	Λακεδαίμονα	A/T
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντίνεια	A
Βαρότσης	Μιλτιάδης	Νάξος	A/T
Βασαρδάνης	Απόστολος	Καρδίτσα	T
Βασιλάκης	Νικόλαος	Κέρκυρα (πόλη)	T
Βασιλάκης	Κωνσταντίνος	Μέση Κέρκυρα	T
Βασιλείου	Αθανάσιος ή Χρήστος	Χαλκίδα	A
Βελισσάριος	Κωνσταντίνος	Σκόπελος	T/A
Βλαχόπουλος	Νικόλαος	Τριχωνίδα	T
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδα	T
Βούλγαρης	Γεώργιος	Ύδρα	T
Βουλπιώτης	Δημήτριος	Ευρυτανία	T
Βούτουνας	Βασίλειος	Μεγαλόπολη	A
Γαβαλάς	Δημήτριος	Θήρα	A
Γεωργαντάς	Ιωάννης	Λιβαδειά	T
Γεωργιάδης	Νικόλαος	Βόλος	T
Γκίκας	Θεόδωρος	Ύδρα	A
Γουδής	Δημήτριος	Σπέτσες	A/T
Γρίβας	Κωνσταντίνος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	A/T
Γρυπάρης	Ιωάννης	Σύρος	T
Δαλιάνης	Αναγνώστης	Ηλεία	T
Δαμιράλης	Μιχαήλ	Νάξος	A
Δανόπουλος	Σωτήριος	Άργος	A
Δαραλέξης	Θεμιστοκλής	Ηλεία	A
Δεληγεώργης	Λεωνίδας	Μεσολόγγι	T/A
Δεσποταίος	Δημήτριος	Ναυπακτία	T/A
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Γορτυνία	A
Δημητρακάκης	Δημήτριος	Λακεδαίμονα	A
Δημητρίου	Επαμεινώνδας	Θήβα	A
Διαλέτης	Κωνσταντίνος	Τριχωνίδα	T
Διαμάντης	Διομήδης	Θήβα	A
Δόγκας	Δημοσθένης	Ηλεία	T
Δουζίνας	Χριστόδουλος	Τροιζηνία	T/A
Δραγούμης	Στέφανος	Μεγαρίδα	T
Ζαΐμης	Αλέξανδρος	Καλάβρυτα	
Ζαλλώνης	Ιωάννης	Τήνος	T/A
Ζαμπάκης	Αθανάσιος	Μεγαρίδα	T
Ζαρεϊφόπουλος	Ζαρείφης	Ολυμπία	A

Ζαρίμπας	Πολυμέρης	Δομοκός και Φάρσαλα	A
Ζαρμάνης	Αναστάσιος	Λάρισα	T
Ζαφειριάδης	Αθανάσιος	Τύρναβος	T
Ζέγγελης	Δημήτριος	Μαντίνεια	T
Ζερβός	Σπυρίδων	Μέση Κέρκυρα	
Ζερβός	Αναστάσιος	Σάμη	A
Ζηνόπουλος	Γεώργιος	Ευρυτανία	A
Ζουλούμης	Δημήτριος	Φθιώτιδα	T
Ζυγομαλάς	Αντώνιος	Αττική	A
Ζωγράφος	Λεωνίδα	Άργος	A
Ζώτος	Νικόλαος	Ευρυτανία	A
Θεοδώρου	Κωνσταντίνος	Αιγιαλεία	A/T
Ιακωβάτος	Παναγιώτης	Πάλλη	A/T
	Γεώργιος		
Ιακωβάτος Τυπάλδος	(Γεωργαντάρας)	Πάλλη	
Ιατρίδης	Μιχαήλ	Ευρυτανία	A
Ιερομνήμων	Ανδρέας	Κέα	A
Ίσκος	Αθανάσιος	Βάλτος	A
Ισχόμαχος	Κωνσταντίνος	Λάρισα	T
Κάγκας	Νικόλαος	Παξοί	A/T
Καζαμπάκας	Αθανάσιος	Καρδίτσα	T
Καΐρης Ορφανός	Μιχαήλ	Άνδρος	A
Καλαμάρας	Ιωάννης	Φθιώτιδα	A
Καλαμογάρτης	Περικλής	Πάτρα	T/A
Καλαντζόπουλος	Νικόλαος	Ναυπακτία	T
Καλλιγας	Παύλος	Αττική	T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττική	T/A
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττική	T/A
Κανάρης	Θεμιστοκλής	Νέα Ψαρρά	T
Κανελλόπουλος	Φώτιος	Κορινθία	T
Κανελλόπουλος	Χαράλαμπος	Ολυμπία	T/A
Καπετανάκης	Λεωνίδα	Οίτυλο	A
		Επίδαυρος	
Καπιτσίνης	Ιωάννης	Λιμηρά	A
Καραϊσκάκης	Σπυρίδων	Καρδίτσα	T/A
Καραμπίνης	Αλέξανδρος	Ζάκυνθος	T
Καραπάνος	Κωνσταντίνος	Άρτα	T
Καρδαράς	Αντώνιος	Κυνουρία	A
Καρρέρ	Φρειδερίκος	Ζάκυνθος	T
Καρτάλης	Ιωάννης	Βόλος	T
Κάρτσωνας	Δημήτριος	Καλαμάτα	A
Καρυστινάκης	Λεωνίδα	Άνδρος	T
Κασαβέτης	Ιερώνυμος	Βόλος	T

Κασιμάτης	Στυλιανός	Κύθηρα	T
Κατριβάνος	Αθανάσιος	Μεγαλόπολη	A
Κατσάκος	Κωνσταντίνος	Σύρος	A
Κατσικαπής	Νικόλαος	Δωρίδα	T/A
Κατσικόπουλος	Κωνσταντίνος	Κυνουρία	T
Κέφαλος	Αθανάσιος	Φθιώτιδα	T
Κοκέβης	Ευστάθιος	Τριφυλία	T
Κοκορίκος	Λεωνίδας	Καρδίτσα	T
Κοντογούρης	Αριστομένης	Πάτρα	T/A
Κοντολέων	Σπυρίδων	Κύθηρα	T
Κοντόσταυλος	Αλέξανδρος	Καρυστία	T
Κόρπας	Γεώργιος	Κέα	A/T
Κοσσονάκος	Ηλίας	Μεγαλόπολη	T
Κοττίκας	Κωνσταντίνος	Τζουμέρκα	T
Κουκούλεζας	Σπυρίδων	Θήβα	T
Κουκουσλής	Νικόλαος	Βόλος	T
Κουμανιώτης	Νικόλαος	Πάτρα	T/A
Κουμουνδούρος	Κωνσταντίνος	Μεσσήνη	A
Κουμουνδούρος	Αλέξανδρος	Μεσσήνη	A
Κουμουνδούρος	Σπυρίδων	Μεσσήνη	
Κουρκουμέλης	Δημήτριος ή Πέτρος	Κέρκυρα (πόλη)	T
Κρεστενίτης	Γεώργιος	Ηλεία	A
Κριεζής	Επαμεινώνδας	Ύδρα	A
Κριεζώτης	Δημήτριος	Χαλκίδα	A
	Πολυχρόνης ή		
Κωνσταντάς	Παναγιώτης	Όρος Κέρκυρας	A
Κωνσταντόπουλος	Κωνσταντίνος	Μαντίνεια	T/A
Λαμπρινόπουλος	Ιωάννης	Γορτυνία	A
Λάμπας	Γεώργιος	Λιβαδειά	A
Λεβέντης	Π.	Καλαμπάκα	T
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττική	T/A
Λεωνίδας	Γεώργιος	Σπέτσες	A/T
Λιδωρίκης	Γεώργιος	Δωρίδα	T
Λομβάρδος	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	T
Λούντζης	Αναστάσιος	Ζάκυνθος	T
Μανέτας	Παναγιώτης	Μαντίνεια	A
Μάνταλος	Αλκιβιάδης	Καλαμπάκα	T
Μαντζουράνης	Κωνσταντίνος	Γορτυνία	A
Μαρκεζίνης	Σ.	Θήρα	
Μαρλάς	Ανδρέας	Παρνασσίδα	T/A
Μάτσας	Αντώνιος	Μήλος	T
Μαυροκέφαλος	Παναγής	Ιθάκη	T
Μαυρομιχάλης	Αντώνιος	Οίτυλο	A

Μαυρομιχάλης Καπετανάκος	Λεωνίδας	Οίτυλο	A
Μαυρομμάτης	Τατσέλος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	A
Μαύρος	Όθων	Νάξος	T
Μεσσηνέζης	Ιωάννης	Αιγιαλεία	T/A
Μεταλλινός	Δ.	Όρος Κέρκυρας	A
Μεταξάς	Ανδρέας	Κραναία	A/T
Μεταξάς	Αγαμέμνων	Κραναία	T/A
Μεταξάς	Νικόλαος	Πάλλη	T/A
Μήτσας	Αντώνιος	Ερμιονίδα	A
Μίλησης	Γεώργιος	Ερμιονίδα	A
Μισυρλής	Αθανάσιος	Πυλία	A/T
Μισυρλής	Νικόλαος	Πυλία	A
Μοντεσάντος Μπουλελάς	Σπυρίδων	Κραναία	T
Μοσχοβάκης	Ιωάννης	Αγιά	T/A
Μουσούρης	Γεράσιμος	Κραναία	T
Μουτσόπουλος	Δημήτριος	Αττική	T
Μπαλάφας	Νικόλαος	Καρυστία	T
Μπέλιας	Επαμεινώνδας	Μεσολόγγι	T
Μπόγδανος	Π.	Λευκάδα	A
Μπούτος	Περικλής	Μεσσήνη	T
Μπούτος	Κωνσταντίνος	Μεσσήνη	T
Μωραϊτίνης	Κωνσταντίνος	Αίγινα	A/T
Μωραϊτίνης	Πέτρος	Τήνος	T
Νάξος	Στάμος	Τήνος	A/T
Νικοκάβουρας	Αναστάσιος	Όρος Κέρκυρας	T
Νομικός	Νικόλαος	Θήρα	T
Νοταράς	Σπυρίδων	Κορινθία	A
Ντετάκης	Παναγιώτης	Κορινθία	T
Ξενουδάκης	Γεώργιος	Αδάμας	
Οικονομίδης	Δημήτριος	Αλμυρός	A
Οικονόμου	Αλέξιος	Χαλκίδα	
Παλαμήδης	Ηλίας	Γορτυνία	T/A
Πανάρετος	Κοσμάς	Κύθηρα	A
Παπαγεωργίου	Γεώργιος	Καρυστία	A
Παπαδόπουλος	Περικλής	Λακεδαίμονα	A/T
Παπαδόπουλος	Ιωάννης	Τύρναβος	T
Παπαηλιόπουλος	Ηλίας	Παρνασσίδα	T
Παπαλουκάς	Αλκιβιάδης	Λοκρίδα	A/T
Παπαλουκάς	Δημήτριος	Λοκρίδα	A
		Επίδαυρος	
Παπαμιχαλόπουλος	Νικόλαος	Λιμηρά	A
Παπανικολάου	Νικόλαος	Καρυστία	T

Παπανικολής	Κωνσταντίνος	Νέα Ψαρρά	
Παπασταθόπουλος	Λάζαρος	Λιβαδειά	A
Παπαστάμος	Γεώργιος	Παρνασσίδα	T
Παπατσώρης	Δημήτριος	Τριφυλία	T
Παραμυθιώτης	Αθανάσιος	Κέρκυρα (πόλη)	T
Παρασκευάς	Δημήτριος	Σύρος	T
Παχύς	Γεώργιος	Άρτα	A
Περρωτής	Περικλής	Καλαμάτα	A
Πετιμεζάς	Σωτήριος	Καλάβρυτα	T/A
Πετιμεζάς	Αθανάσιος	Καλάβρυτα	T/A
Πετιμεζάς	Νεοκλής	Καλάβρυτα	T/A
Πετρίτσης	Αντώνιος	Σύρος	T
Πετροπουλάκης	Πέτρος	Γύθειο	A
Πετρόπουλος	Οδυσσεύς	Παρνασσίδα	T
Πετρούλιας	Γεώργιος	Κορινθία	T
Πετσάλης	Αλέξανδρος	Ξηροχώρι	T
Πήλικας	Βαρβαρήγος	Ιθάκη	T
Πικουλάκης	Ξανθός	Οίτυλο	T
Πονηρόπουλος	Κυριάκος	Τριφυλία	T
Ποταμιάνος	Ηλίας	Ναυπλία	T
Πρεζάνης	Ανδρέας	Μήλος	T
Ραδινός	Κωνσταντίνος	Τρίκαλα	T
Ράλλης	Δημήτριος	Αττική	T/A
Ρηγόπουλος	Ανδρέας	Πάτρα	T/A
Ρίγγας	Χρήστος	Τζουμέρκα	T
		Επίδαυρος	
Ρίτσος	Παναγιώτης	Λιμηρά	A
Ρούκης	Τηλέμαχος	Ξηροχώρι	A
Ρουσσόπουλος	Μελέτιος	Λακεδαίμονα	T
Ρούφος	Γεώργιος	Πάτρα	T/A
Ρούφος	Αγγελής	Πάτρα	T/A
Ρωμαίος	Θεόδωρος	Όρος Κέρκυρας	T
Ρώμας	Ροβέρτος	Ζάκυνθος	A
Σαλταφέρης	Κωνσταντίνος	Λακεδαίμονα	T/A
Σερίφ βέης		Λάρισα	A/T
Σεχιώτης	Αναστάσιος	Μαντίνεια	A/T
Σιβιτανίδης	Γεώργιος	Καλαμπάκα	A
Σιδέρης	Σπυρίδων	Ηλεία	A
Σκουλούδης	Στέφανος	Σύρος	T
Σκουμπουρδής	Πέτρος	Φθιώτιδα	
Σολιώτης	Χρήστος	Καλάβρυτα	A/T
Στάικος	Δημοσθένης	Ιθάκη	A/T
Σταμούλης	Γεώργιος	Μέση Κέρκυρα	T
Σταυρόπουλος	Δημήτριος	Κορινθία	T

Στεριάδης	Χριστόδουλος	Δομοκός και Φάρσαλα	T
Στεφανίδης	Νικόλαος	Αγιά	T
Στεφανόπουλος	Στέφανος	Ηλεία	T
Στεφανόπουλος	Ιωάννης	Μαντίνεια	A
Στουρνάρας	Νικόλαος	Τρίκαλα	T
Στράτος	Ανδρέας	Βάλτος	T/A
Στράτος	Κωνσταντίνος	Βάλτος	T
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Τριφυλία	A
Τακιατζής	Αχιλλεύς	Τρίκαλα	T
Ταρμπάζης	Νικόλαος	Τρίκαλα	T
Τερτίτης	Δημήτριος	Καρδίτσα	A
Τζάνες	Δημήτριος	Καλαμάτα	A
Τζανετάκης	Χαρίλαος ή Χριστόδουλος	Γύθειο	A
Τζιβανόπουλος	Σωκράτης	Κυνουρία	A/T
Τζιβανόπουλος	Αριστείδης	Λακεδαίμονα	T
Τουρνάκης	Δημήτριος	Κορινθία	T
Τράκας	Κομνάς	Φθιώτιδα	A
Τριγγέτας	Δημήτριος	Πυλία	T/A
Τριγγέτας	Παναγιώτης	Πυλία	T/A
Τρικούπης	Χαρίλαος	Μεσολόγγι	T
Τσαχτσήρης	Δημήτριος	Καλαμπάκα	T
Τσώκρης	Γεώργιος	Άργος	T
Φαρμάκης	Νικόλαος	Ναυπακτία	A
Φιλάρετος	Γεώργιος	Βόλος	T/A
Φιλάρετος	Νικόλαος	Μεγαρίδα	A
Φλέσσας	Κωνσταντίνος	Καλαμάτα	T
Φλογαΐτης	Θεόδωρος	Χαλκίδα	A
Φλωριάς	Γεώργιος	Σάμη	A
Φραγκίδης	Γεώργιος	Καρδίτσα	T
Φρόνιμος	Απόστολος	Βόλος	T
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Καλάβρυτα	T/A
Χαλήλ Δερβίς βέης		Λάρισα	A/T
Χαλκιόπουλος	Κωνσταντίνος	Λοκρίδα	T
Χατζηγάκης	Αθανάσιος	Τρίκαλα	T
Χατζηνικολής	Αριστομένης ή Αριστείδης	Καρυστία	A/T
Χατζηπαναγιώτης	Κωνσταντίνος	Κυνουρία	T
Χατζηπέτρος	Αλέξανδρος	Τρίκαλα	T
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Ευρυτανία	T/A
Χοϊδάς	Ρόκος	Αττική	A
Χρηστόπουλος	Χαραλάμης	Κυνουρία	T
Χρηστόπουλος	Ασημάκης	Ολυμπία	T

Επεξήγηση 1881:

- Τ: Τρικουπικός (ή κυβερνητικός)
- Α: Αντιπολιτευόμενος
- Τ/Α: Τρικουπικός που έγινε αντιπολιτευόμενος
- Α/Τ: Αντιπολιτευόμενος που έγινε Τρικουπικός

Α.4. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1885

ΒΟΥΛΗ 1885		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Μιχαήλ	Χαλκίδα	Δ/Τ
Αγάθος	Αχιλλεύς	Όρος Κέρκυρας	Δ/Τ
Αγγελίδης	Άγγελος	Βόλος	Δ
Αδαμόπουλος	Τιμολέων	Καρδίτσα	Τ/Δ
Αθανασιάδης	Απόστολος	Γορτυνία	Δ/Τ
Αλαμάνος	Σπυρίδων	Μέση Κέρκυρα	Δ/Τ
Αλεξιάδης	Κωνσταντίνος	Καλαμπάκα	Δ
Αναγνωστόπουλος	Κωνσταντίνος	Δωρίδα	Δ/Τ
Ανεξάρτητος	Ιωάννης	Θήρα	Δ/Τ
Αντύπας	Ευάγγελος	Σάμη	Τ/Δ
Αντωνρόπουλος	Δημήτριος	Τριφυλία	Τ/Δ
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Γορτυνία	Δ/Τ
Αντωνόπουλος	(Σπήλιος)	Μεσσήνη	Δ
	Σπυρίδων		
Αντωνόπουλος	Αλέξανδρος	Ναυπλία	Τ/Δ
Αξελός	Νικόλαος	Βόλος	Δ/Τ
Αργυρόπουλος	Κωνσταντίνος	Άνδρος	Δ
Αρδαβάνης	Ευάγγελος	Πάλλη	
Ασπρογέρακας	Γεώργιος	Λευκάδα	Δ/Τ
Αστεριάδης	Αναστάσιος	Λάρισα	Δ
Βαλασσόπουλος	Ιωάννης	Λακεδαίμονα	Δ/Τ
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	Κραναία	Τ
Βαλτινός	Βλάσσης	Βάλτος	Τ
Βαλτινός	Κωνσταντίνος	Μεσολόγγι	Τ/Δ
Βαρβαρήγος	Αναστάσιος	Κύθηρα	Δ
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντίνεια	Δ/Τ
Βασιλάκης	Νικόλαος	Κέρκυρα (πόλη)	Τ/Δ
Βασιλάκης	Κωνσταντίνος	Μέση Κέρκυρα	Τ/Δ
Βασιλείου	Ανδρέας	Ερμιονίδα	Δ/Τ
Βατσιάς	Ευθύμιος	Αγιά	Δ

Βλάχος	Άγγελος	Αττική	T/Δ
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδα	Δ
Βούλγαρης	Λάζαρος	Ερμιονίδα	Δ
Βουλπιώτης	Δημήτριος	Ευρυτανία	T/Δ
Βούλτσος	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	Δ/T
Βούτουνας	Ιωάννης	Μεγαλόπολη	Δ/T
Γαβριήλ	Δ.	Λοκρίδα	Δ/T
Γαλάτης	Δ.	Λάρισα	
Γαρουφαλιάς	Πέτρος	Άρτα	Δ
Γεροκωστόπουλος	Αχιλλεύς	Πάτρα	Δ/T
Γεωργαντάς	Άγγελος	Άργος	Δ/T
Γεωργιάδης	Ιωάννης	Σκόπελος	Δ
Γκίκας	Κωστής	Τρίκαλα	T
Γκίκας	Θεόδωρος	Ύδρα	Δ
Γουδής	Δημήτριος	Σπέτσες	T
Γρίβας	Δημήτριος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	
Δαλιάνης	Αναγνώστης	Ηλεία	Δ/T
Δαμηράλης	Μιχαήλ	Νάξος	Δ/T
Δανόπουλος	Σωτήριος	Άργος	Δ
Δεληγεώργης	Λεωνίδας	Μεσολόγγι	Δ/T
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Γορτυνία	Δ/T
Δημητρακάκης	Δ.	Λακεδαίμονα	Δ/T
Δημητριάδης	Αναστάσιος	Κορινθία	T/Δ
Δημητρίου	Επαμεινώνδας	Θήβα	Δ
Δημολούλιας	Επαμεινώνδας	Δομοκός και Φάρσαλα	
Διαμαντόπουλος	Αργύριος	Καλάβρυτα	Δ
Δουζίνας	Χριστόδουλος	Τροιζηνία	Δ/T
Δραγούμης	Στέφανος	Μεγαρίδα	T/Δ
Δροσινός	Βασίλειος	Τροιζηνία	
Δρόσος	Νικόλαος	Τήνος	Δ/T
Ευταξίας	Αθανάσιος	Λοκρίδα	T/Δ
Ζαΐμης	Αλέξανδρος	Καλάβρυτα	Δ
Ζαλλώνης	Ιωάννης	Τήνος	Δ/T
Ζαρεϊφόπουλος	Ζαρεΐφης	Ολυμπία	Δ/T
Ζερβός	Αναστάσιος	Σάμη	Δ/T
Ζηνόπουλος	Γεώργιος	Ευρυτανία	Δ
Ζυγομαλάς	Αντώνιος	Αττική	Δ/T
Ζωγλοπίτης	Κωνσταντίνος	Καρδίτσα	Δ
Ηλιόπουλος	Γ.	Ηλεία	T/Δ
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κέρκυρα (πόλη)	T/Δ
Ιατρίδης	Μιχαήλ	Ευρυτανία	
Ιερομνήμων	Γρηγόριος	Κέα	Δ/T
Ίσκος	Αθανάσιος	Βάλτος	Δ
Ισχόμαχος	Κ.	Λάρισα	

Ιωαννίδης	Ευστάθιος	Βόλος	T/Δ
Κάγκας	Νικόλαος	Παξοί	T/Δ
Καζαμπάκας	Αθανάσιος	Καρδίτσα	T/Δ
Καΐρης	Δημοσθένης	Άνδρος	T/Δ
Καλαμβοκίδης	Ιωάννης	Κυνουρία	Δ/T
Καλάρης	Νικόλαος	Νέα Ψαρρά	Δ/T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττική	Δ/T
Καλογερόπουλος	Νικόλαος	Χαλκίδα	T/Δ
Καμπάνης	Υπάτιος	Άνδρος	Δ/T
Καναβός	Νικόλαος	Ναυπακτία	Δ
Κανούτης	Γεωργούλης	Τρίκαλα	Δ
Καπιτσίνης	Ιωάννης	Επίδαυρος Λιμηρά	Δ/T
Καραλίβανος	Λουκάς	Παρνασσίδα	Δ/T
Καραπάνος	Κωνσταντίνος	Άρτα	T/Δ
Καραπάνος	Ιωάννης	Τζουμέρκα	Δ
Καράπαυλος	Νικόλαος	Πυλία	
Καρδαράς	Αντώνιος	Κυνουρία	Δ
Καρρέρ	Φρειδερίκος	Ζάκυνθος	T/Δ
Καρτάλης	Ιωάννης	Βόλος	T/Δ
Κάρτσωνας	Δημήτριος	Καλαμάτα	Δ/T
Κατσικόπουλος	Κωνσταντίνος	Κυνουρία	T/Δ
Κεχαγιάς	Ευστάθιος	Σύρος	Δ
Κολοκοτρώνης	Ιωάννης	Μαντίνεια	Δ
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιώτιδα	T/Δ
Κοντογούρης	Αριστομένης	Πάτρα	Δ/T
Κόρπας	Γεώργιος	Κέα	T/Δ
Κορυζής	Γεώργιος	Τροιζηνία	Δ
Κορωναίος	Πάνος	Κύθηρα	Δ/T
Κοσσονάκος	Κωνσταντίνος	Γύθειο	T/Δ
Κοτίκας	Κωνσταντίνος	Τζουμέρκα	T/Δ
Κουκούλεζας	Σπυρίδων	Θήβα	T/Δ
Κουμανιώτης	Νικόλαος	Πάτρα	Δ/T
Κουμουνδούρος	Κωνσταντίνος	Μεσσήνη	Δ/T
Κούστας	Γεώργιος	Κορινθία	T/Δ
Κρεστενίτης	Γεώργιος	Ηλεία	Δ/T
Κριεζής	Επαμεινώνδας	Ύδρα	Δ/T
Κριεζώτης	Δημήτριος	Χαλκίδα	Δ/T
Κρίσπης	Νικόλαος	Νάξος	Δ
Κωνσταντάς	Πολυχρόνης	Όρος Κέρκυρας	Δ/T
Κωνσταντινίδης	Ελευθέριος	Ύδρα	T/Δ
Κωνσταντίνου	Στέφος	Τρίκαλα	T/Δ
Κωνσταντόπουλος	Κωνσταντίνος	Μαντίνεια	Δ/T
Λάμπας	Μιχαήλ	Λιβαδειά	Δ/T
Λάσκαρης	Σπυρίδων	Όρος Κέρκυρας	Δ
Λεβέντης	Παναγιώτης	Καρυστία	Δ/T
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττική	Δ/T

Λεωνίδα	Γεώργιος	Σπέτσες	T/Δ
Λιδωρίκης	Γεώργιος	Δωρίδα	T/Δ
Λομβάρδος	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	T/Δ
Λούντζης	Αναστάσιος	Ζάκυνθος	T/Δ
Λυμπερόπουλος	Δ.	Μεσσήνη	Δ/T
Μανέτας	Παναγιώτης	Μαντίνεια	Δ
Μανούσος	Γρ.	Τριφυλία	Δ
Μαντζουράνης	Κωνσταντίνος	Γορτυνία	Δ/T
Μαργέλος	Θεόφιλος	Δωρίδα	T/Δ
Μαρκεζίνης	Θωμάς	Θήρα	Δ
Μαρκέλλος	Σπυρίδων	Αίγινα	Δ/T
Μαρκίδης	Κ.	Λάρισα	
Μαρλάς	Ανδρέας	Παρνασσίδα	Δ/T
Μάσχας	Αλέξανδρος	Σύρος	Δ
Ματάλας	Δημοσθένης	Λακεδαίμονα	Δ
Μαυρογορδάτος	Αντώνιος	Σύρος	Δ
Μαυροκέφαλος	Παναγής	Ιθάκη	Δ/T
Μαυρομαράς	Γρηγόριος	Τήνος	Δ/T
Μαυρομιχάλης	Πέτρος	Καλαμάτα	Δ
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακεδαίμονα	Δ/T
Μαυρομιχάλης	Αντώνιος	Οίτυλο	Δ/T
Μαυρομιχάλης	Κυριακούλης	Οίτυλο	Δ/T
Μαυρομιχάλης	Ηλίας	Οίτυλο	T/Δ
Μαυρομιχάλης	Λεωνίδα	Οίτυλο	T/Δ
Καπετανάκος			
Μαυρομμάτης	Τατσέλος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	Δ
Μαύρος	Όθων	Νάξος	T
Μελετόπουλος	Αριστ.	Λακεδαίμονα	Δ
Μεντζελόπουλος	Αριστ.	Κορινθία	Δ/T
Μέρμιγκας	Γεώργιος	Καρυστία	Δ/T
Μεσσηνέζης	Ιωάννης	Αιγιαλεία	Δ
Μεταξάς	Θεόφραστος	Κραναία	T/Δ
Μεταξάς	Ανδρέας	Κραναία	T/Δ
Μισυρλής	Νικόλαος	Πυλία	T
Μισυρλής	Αθανάσιος	Πυλία	T
Μουζάς	Εμμανουήλ	Τύρναβος	Δ
Μπαλάφας	Νικόλαος	Καρυστία	T/Δ
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λιβαδειά	Δ
Μυκώνιος	Ελευθέριος	Νάξος	Δ/T
Νικηφοράκης	Μιχαήλ	Κύθηρα	Δ
Νικολαΐδης	Δημήτριος	Καρυστία	Δ
Νικολαΐδης	Ιωάννης	Μεσσήνη	Δ/T
Νικολόπουλος	Βασίλειος	Γορτυνία	T/Δ
Νοστράκης	Ιωάννης	Μήλος	Δ
Ξενουδάκης	Γεώργιος	Αδάμας	T

Οικονομίδης	Δημήτριος	Αλμυρός	Δ/Τ
Οικονόμου	Αριστείδης	Αττική	Τ
Οικονόμου	Αθανάσιος	Λάρισα	Δ/Τ
Παγκράτης	Σπυρίδων	Μέση Κέρκυρα	Δ/Τ
Παλαμήδης	Ηλίας	Γορτυνία	Τ
Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	Αιγιαλεία	Τ/Δ
Πανταζόπουλος	Αθανάσιος	Ολυμπία	Δ
Παπαγεωργίου	Γεώργιος	Καρυστία	Δ
Παπαγιαννακόπουλος	Ανδρέας	Καλάβρυτα	Δ/Τ
Παπαδαίος ή Παλάσκας	Ιωάννης	Καρδίτσα	Δ/Τ
Παπαδόπουλος	Ιωάννης	Τύρναβος	Τ/Δ
Παπακώστας	Θεμιστοκλής	Φθιώτιδα	Δ/Τ
Παπαλεξόπουλος	Μιχαήλ	Άργος	Δ
Παπαμιχαλόπουλος	Νικόλαος	Επίδαυρος Λιμηρά	Δ/Τ
Παπανικολάου	Βασίλειος	Παρνασσίδα	Δ
Παπανικολής	Κωνσταντίνος	Νέα Ψαρρά	Δ/Τ
Παπασταθόπουλος	Λάζαρος	Λιβαδειά	Δ/Τ
Παρνασσίδης	Δημήτριος	Αλμυρός	Δ
Περρωτής	Περικλής	Καλαμάτα	Δ/Τ
Πεταλάς	Σπ.	Ιθάκη	Δ/Τ
Πετιμεζάς	Αθανάσιος	Καλάβρυτα	Δ
Πετιμεζάς	Αθανάσιος	Καλάβρυτα	Τ
Πετούσης	Γεώργιος	Θήβα	Δ
Πετράκης	Περικλής	Αττική	Δ/Τ
Πετραλιάς	Αντώνιος	Ηλεία	Δ/Τ
Πετρίδης	Δημήτριος	Κορινθία	Δ/Τ
Πετρούλιας	Γεώργιος	Κορινθία	Τ/Δ
Πονηρόπουλος	Κυριάκος	Τριφυλία	Τ/Δ
Πρεζάνης	Ανδρέας	Μήλος	Δ
Ράλλης	Δημήτριος	Αττική	Δ/Τ
Ρεμπάκης	Γεώργιος	Σκόπελος	Δ
Ρηγόπουλος	Ανδρέας	Πάτρα	Τ
Ρικάκης	Αντώνιος	Πάτρα	Δ/Τ
Ρίτσος	Πάικος	Επίδαυρος Λιμηρά	Δ/Τ
Ρουχωτάς	Γεώργιος	Πάλλη	Τ/Δ
Ρώμας	Ροβέρτος	Ζάκυνθος	Δ/Τ
Σακελλαριάδης	Αθανάσιος	Δομοκός και Φάρσαλα	
Σακελλαριάδης	Αθανάσιος	Μεγαλόπολη	Δ
Σακελλαρόπουλος	Αριστείδης	Μαντίνεια	Δ
Σαλταφόρος	Κωνσταντίνος	Λακεδαίμονα	Δ
Σέρβος	Γεράσιμος	Λευκάδα	Δ/Τ
Σιβιτανίδης	Γεώργιος	Καλαμπάκα	Δ/Τ
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Παρνασσίδα	Τ/Δ
Σινέλης	Κωνσταντίνος	Ξηροχώρι	Τ/Δ
Σισμάνης	Γεώργιος	Ναυπακτία	Δ

Σκαλτσούνης	Ιωάννης	Πάλλη	
Σπινέλης	Διονύσιος	Κραναία	Δ
Στάικος	Γεώργιος	Τριγωνίδα	Δ
Σταματόπουλος	Δημήτριος	Κυνουρία	Δ
Στεφανόπουλος	Χρήστος	Ηλεία	T/Δ
Στεφανόπουλος	Στέφανος	Ηλεία	T/Δ
Συγγρός	Ανδρέας	Σύρος	Δ
Συνοδινός	Νικήτας	Θήρα	Δ
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Τριφυλία	Δ/T
Τάκης	Γιαννούσιος ή Γιαννούσης	Καλαμπάκα	Δ
Τερτίπης	Δημήτριος	Καρδίτσα	Δ
Τζανετάκης	Χαρίλαος	Γύθειο	Δ/T
Τζάννες	Δημήτριος	Καλαμάτα	Δ
Τόμαν	Αλοΐσιος	Σύρος	T/Δ
Τόμπρος	Ιωάννης	Κέρκυρα (πόλη)	Δ
Τράκας	Κομνάς	Φθιώτιδα	Δ/T
Τριγγέτας	Δημήτριος	Πυλία	
Τριγώνης	Αθανάσιος	Τριγωνίδα	Δ
Τρικούπης	Χαρίλαος	Μεσολόγγι	T/Δ
Τσάλλης	Ηρακλής	Φθιώτιδα	T/Δ
Τσαπαλίδης	Ιωάννης	Λάρισα	Δ
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Λευκάδα	Δ/T
Τσέλιος	Γεώργιος	Βόνιτσα και Ξηρόμερο	Δ/T
Τσερτίδης	Γ.	Πάτρα	Δ/T
Τσιτσάρας	Γεώργιος	Ευρυτανία	T/Δ
Τσώκρης	Γεώργιος	Άργος	T
Φαλιάγκας	Ζάχος	Καρδίτσα	Δ
Φαρμάκης	Α.	Ευρυτανία	Δ
Φαρμάκης	Νικόλαος	Ναυπακτία	Δ/T
Φικιώτης	Χρ.	Ναυπλία	Δ/T
Φιλάρετος	Γεώργιος	Βόλος	T
Φιλάρετος	Νικόλαος	Μεγαρίδα	Δ/T
Φίλιος	Ιωάννης	Λάρισα	Δ/T
Φιλίππου	Απόστολος	Αγιά	Δ
Φλέσσας	Ηλίας	Μεγαλόπολη	Δ
Φλωριάς	Γεώργιος	Σάμη	Δ
Φορέστης Τυπάλδος	Σπυρίδων	Πάλλη	Δ/T
Φραγκίδης	Γεώργιος	Καρδίτσα	T/Δ
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Καλάβρυτα	Δ/T
Χαλκιόπουλος	Κωνσταντίνος	Λοκρίδα	T/Δ
Χαρίδημος	Δ.	Ξηροχώρι	Δ/T
Χατζηγάκης	Σωτήριος	Τρίκαλα	T/Δ
Χατζηκυτιλής	Ζήσης	Βόλος	T/Δ
Χατζίσκος	Κωνσταντίνος	Φθιώτιδα	T/Δ

Χατζόπουλος	Δημήτριος	Ευρυτανία	Δ/Τ
Χοϊδός	Ρόκος	Αττική	Τ
Χρηστόπουλος	Χρήστος	Μαντίνεια	Δ
Χρηστόπουλος	Ασημάκης	Ολυμπία	Τ/Δ
Ψύλλας	Αλέξανδρος	Αττική	

Επεξήγηση 1885:

- Δ: Δηλιγιαννικός
- Τ: Τρικουπικός
- Δ/Τ: Δηλιγιαννικός που έγινε Τρικουπικός
- Τ/Δ: Τρικουπικός που έγινε Δηλιγιαννικός

Α.5. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1887

ΒΟΥΛΗ 1887		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αλαμάνος	Σπυρίδων	Κέρκυρα	Δ
Αναγνωστόπουλος	Κωνσταντίνος	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Αντωνόπουλος	Αλέξανδρος	Αργολιδοκορινθία	Τ
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Αρκαδία	Δ
Αργυρόπουλος	Αριστείδης	Λάρισα	Τ
Αστεριάδης	Αναστάσιος	Λάρισα	Τ/Δ
Αυγερινός	Ανδρέας	Αχαιοήλιδα	Τ
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	Κεφαλληνία	Δ
Βαρβιτσιώτης	Νικήτας	Λακωνία	Τ
Βάρβογλης	Φίλιππος	Αρκαδία	Δ
Βασιλάκης	Κωνσταντίνος	Κέρκυρα	Δ
Βασιλάκης	Νικόλαος	Κέρκυρα	Δ
Βατσιάς	Ευθύμιος	Λάρισα	Τ
Βενιζέλος	Μ.	Αττικοβοιωτία	
Βινιεράτος Κομποθέκρας	Παναγιώτης	Κεφαλληνία	Τ/Δ
Βότσαρης	Δημήτριος	Άρτα	Τ
Βουδούρης	Βασίλειος	Εύβοια	Τ
Βουλπιώτης	Δημήτριος	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Γεροκωστόπουλος	Αχιλλεύς	Αχαιοήλιδα	Δ
Γεωργαντάς	Άγγελος	Αργολιδοκορινθία	Δ
Γεωργαντάς	Ιωάννης	Αττικοβοιωτία	Δ
Γκίκας	Θεόδωρος	Ύδρα	Τ
Γκιών	Ιωάννης	Κυκλάδες	Τ
Γουδής	Δημήτριος	Σπέτσες	Τ
Γουλιμής	Μιλτιάδης	Αιτωλοακαρνανία	Τ

Δανόπουλος	Σωτήριος	Αργολιδοκορινθία	T
Δελαρόκας	Λορέντζος	Κυκλάδες	T
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Αρκαδία	Δ
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Αρκαδία	Δ
Δημητριάδης	Αναστάσιος	Αργολιδοκορινθία	T
Δραγούμης	Στέφανος	Αττικοβοιωτία	T
Δρόσος	Γεώργιος	Κυκλάδες	T
Ζαΐμης	Αλέξανδρος	Αχαιοήλιδα	Δ
Ζαρμάνης	Αναστάσιος	Λάρισα	T
Ζέγγελης	Δημήτριος	Αρκαδία	T
Ζήβας ή Πλακάς	Διονύσιος	Ζάκυνθος	T
Ζουλούμης	Δημήτριος	Φθιωτιδοφωκίδα	T
Ζωγλοπίτης	Κωνσταντίνος	Τρίκαλα	T
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κέρκυρα	T
Ιατρίδης	Μιχαήλ	Αιτωλοακαρνανία	T
Ίσκος	Αθανάσιος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Καβαλιεράτος Άννινος	Ανδρέας	Κεφαλληνία	T
Καζαμπάκας	Αθανάσιος	Τρίκαλα	T
Καΐρης	Δημοσθένης	Κυκλάδες	T
Καλαμογάρτης	Περικλής	Αχαιοήλιδα	
Καλαντζόπουλος	Νικόλαος	Αιτωλοακαρνανία	T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	T
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	Δ
Καλογερόπουλος	Νικόλαος	Εύβοια	T
Κανακάρης	Θάνος	Αχαιοήλιδα	T
Κανάρης	Θεμιστοκλής	Νέα Ψαρρά	Δ
Κανταρτζής	Αργ.	Λάρισα	T
Καπετανάκος	Λεωνίδας	Λακωνία	Δ/T
Καποδίστριας	Αντώνιος	Κέρκυρα	Δ
Καραπάνος	Κωνσταντίνος	Άρτα	Δ
Καράπαυλος	Νικόλαος	Μεσσηνία	T
Καρτάλης	Ιωάννης	Λάρισα	T
Κάρτσωνας	Δημήτριος	Μεσσηνία	Δ
Κατσικόπουλος	Κωνσταντίνος	Αρκαδία	T/Δ
Καφετζόγλου	Νικόλαος	Εύβοια	T
Κεχαγιάς	Ευστάθιος	Κυκλάδες	Δ
Κοζάκης Τυπάλδος	Γεώργιος	Κεφαλληνία	Δ
Κοκκέβης	Ευστάθιος	Μεσσηνία	Δ/T
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιωτιδοφωκίδα	T/Δ
Κοντογούρης	Αριστομένης	Αχαιοήλιδα	Δ
Κοντόσταυλος	Αλέξανδρος	Εύβοια	T
Κόρπας	Γεώργιος	Κυκλάδες	T/Δ
Κοσονάκος	Κωνσταντίνος	Λακωνία	T
Κουκούλεζας	Σπυρίδων	Αττικοβοιωτία	T

Κουκουσλής	Νικόλαος	Λάρισα	T
Κουμανιώτης	Νικόλαος	Αχαιοήλιδα	Δ
Κουμουνδούρος	Κωνσταντίνος	Μεσσηνία	Δ
Κούστας	Γεώργιος	Αργολιδοκορινθία	Δ
Κουτσουμπλής	Δημ.	Λάρισα	T
Κρεστενίτης	Ιωάννης	Αχαιοήλιδα	Δ
Κρίσπης	Νικόλαος	Κυκλάδες	T
Κωνσταντάς	Πολυχρόνης	Κέρκυρα	Δ
Κωνσταντόπουλος	Κωνσταντίνος	Αρκαδία	Δ
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττικοβοιωτία	Δ
Λιδωρίκης	Γεώργιος	Φθιωτιδοφωκίδα	T
Λογιωτάτου	Αχιλλεύς	Λάρισα	T
Λομβάρδος	Διονύσιος	Ζάκυνθος	T
Λομβάρδος	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	T
Λομβάρδος Αργασάρης	Κωνσταντίνος	Ζάκυνθος	T
Λούντζης	Αναστάσιος	Ζάκυνθος	T
Μακρυγιάννης	Όθων	Αττικοβοιωτία	T
Μανέτας	Παναγιώτης	Αρκαδία	T/Δ
Μαρκίδης	Κωνσταντίνος	Λάρισα	T
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακωνία	Δ
Μαυρομιχάλης	Γιαννούκος (Ιωάννης)	Λακωνία	T
Μαυρομιχάλης	Πέτρος ή Πιέρρος	Μεσσηνία	T
Μεταξάς	Αγαμέμνων	Κεφαλληνία	Δ/T
Μίλησης	Γεώργιος	Αργολιδοκορινθία	T/Δ
Μισυρλής	Νικόλαος	Μεσσηνία	Δ
Μουσούρης	Γεράσιμος	Κεφαλληνία	T
Μουτσόπουλος	Τρύφων	Αττικοβοιωτία	T
Μπασιάς	Ευάγγελος	Κεφαλληνία	Δ
Μπογιατζόγλους	Μίνως	Κυκλάδες	T
Μπούμπουρας	Γεώργιος	Κυκλάδες	T
Μπουντούρης	Σταμάτιος	Ύδρα	T
Μπούτος	Περικλής	Μεσσηνία	Δ/T
Μπουφίδης	Νικόλαος	Αττικοβοιωτία	T
Νέγρης	Φωκίων	Αττικοβοιωτία	T
Νικηφοράκης	Μιχαήλ	Αργολιδοκορινθία	T
Νικολόπουλος	Βασίλειος	Αρκαδία	
Νομικός	Νικόλαος	Κυκλάδες	T
Νοταράς	Σπυρίδων	Αργολιδοκορινθία	T/Δ
Παδοβάς	Ιωάννης	Κέρκυρα	T
Παλαμήδης	Ηλίας	Αρκαδία	T
Παπαγιαννακόπουλος	Ανδρέας	Αχαιοήλιδα	Δ
Παπαδόπουλος	Ιωάννης	Λάρισα	T
Παπαλέξης	Νικόλαος	Μεσσηνία	Δ/T
Παπαλουκάς	Αλκιβιάδης	Φθιωτιδοφωκίδα	T

Παπαμιχαλόπουλος	Κωνσταντίνος	Λακωνία	Δ
Παπαμιχαλόπουλος	Νικόλαος	Λακωνία	Δ
Παπανικολάου	Νικόλαος	Εύβοια	Τ
Παχύς	Γεώργιος	Άρτα	Τ
Πεζάς	Ιωάννης	Εύβοια	Τ/Δ
Περρωτής	Περικλής	Μεσσηνία	Δ
Πετιμεζάς	Νεοκλής	Αχαιοήλιδα	Τ/Δ
Πετιμεζάς	Αθανάσιος	Αχαιοήλιδα	Τ
Πετρίδης	Δημήτριος	Αργολιδοκορινθία	Δ
Πετροπουλάκης	Αριστείδης	Λακωνία	Δ
Πετροπουλάκης	Γεώργιος	Λακωνία	Δ
Πετροπουλάκης	Λεωνίδας	Λακωνία	
Πετρόπουλος	Οδυσσεύς	Φθιωτιδοφωκίδα	Τ
Πικουλάκης	Ξανθός	Λακωνία	Τ
Προβατάς	Θεόφιλος	Κέρκυρα	Δ
Προβελέγγιος	Χαρίλαος	Κυκλάδες	Τ
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	Δ
Ρικάκης	Αντώνιος	Αχαιοήλιδα	Δ
Ρούφος	Γεώργιος	Αχαιοήλιδα	Τ
Σακελλαρόπουλος	Επ.	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Σακελλαρόπουλος	Αριστείδης	Αρκαδία	Δ
Σάκης	Παναγιώτης	Μεσσηνία	Δ
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Φθιωτιδοφωκίδα	Τ
Σινέλης	Κωνσταντίνος	Εύβοια	Τ
Σισμάνης	Γεώργιος	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Σκαλτσοδήμος	Ανδρέας	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Σκάρπας	Γουλιέλμος	Κέρκυρα	Τ
Σκουλούδης	Στέφανος	Κυκλάδες	Τ
Σταμούλης	Ευάγγελος	Λάρισα	Τ
Στεφανόπουλος	Χρήστος	Αχαιοήλιδα	Τ
Στεφανόπουλος	Στέφανος	Αχαιοήλιδα	
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Μεσσηνία	Δ
	Γιαννούσιος ή		
Τάκης	Γιαννούσης	Τρίκαλα	Τ/Δ
Τακιατζής	Αχιλλεύς	Τρίκαλα	Τ
Ταρμπάζης	Νικόλαος	Τρίκαλα	Τ/Δ
Τζάνες	Δημήτριος	Μεσσηνία	Δ/Τ
Τόμαν	Αλοΐσιος	Κυκλάδες	Τ
Τρικούπης	Χαρίλαος	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Κέρκυρα	Δ
Φαλιάγκας	Ζάχος	Τρίκαλα	Τ/Δ
Φλέσσας	Ηλίας	Αρκαδία	Δ
Φραγγίδης	Γεώργιος	Τρίκαλα	Τ
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Αχαιοήλιδα	Δ/Τ

Χαλκιάς	Κωνσταντίνος	Φθιωτιδοφωκίδα	T
Χατζηγιάκης	Σωτήριος	Τρίκαλα	T/Δ
Χατζίσκος	Κωνσταντίνος	Φθιωτιδοφωκίδα	T
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Χρηστόπουλος	Χρήστος	Αρκαδία	Δ
Χριστόπουλος	Ασημάκης	Μεσσηνία	Δ
Ψύλλας	Ανδρέας	Αττικοβοιωτία	T

Επεξήγηση 1887:

- Δ: Δηλιγιαννικός
- T: Τρικουπικός
- Δ/T: Δηλιγιαννικός που έγινε Τρικουπικός
- T/Δ: Τρικουπικός που έγινε Δηλιγιαννικός

Α.6. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1890

ΒΟΥΛΗ 1890	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Εύβοια	
Αγάθος	Κέρκυρα	Δ
Αζάς	Τρίκαλα	Δ
Αναγνωστόπουλος	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Αντωνόπουλος	Αρκαδία	Δ
Αργασάρης Λομβάρδος	Ζάκυνθος	T
Αργυρόπουλος	Κυκλάδες	T
Βαλαωρίτης	Κέρκυρα	T
Βαλσαμάκης	Κεφαλληνία	Δ
Βαρβιτσιώτης	Λακωνία	T
Βάρβογλης	Αρκαδία	Δ
Βασιαρδάνης	Τρίκαλα	Δ
Βινιεράτος Κομποθέκρας	Κεφαλληνία	
Βουδούρης	Εύβοια	
Βουλπιώτης	Αιτωλοακαρνανία	T
Βρυώνης	Κεφαλληνία	Δ
Γαβαλάς	Κυκλάδες	Δ
Γαζέπης	Εύβοια	Δ
Γεροκωστόπουλος	Αχαιοήλιδα	Δ
Γεωργαντάς	Αργολιδοκορινθία	Δ
Γεωργιάδης	Λάρισα	Δ
Γεωργόπουλος	Τρίκαλα	Δ
Γκίκας	Ύδρα	T

Γουδής	Δημήτριος	Σπέτσες	Δ
Δαγρές	Κωνσταντίνος	Μεσσηνία	Δ
Δάλλας	Μιλτιάδης	Λάρισα	Δ
Δαμιράλης	Μιχαήλ	Κυκλάδες	Δ
Δεληγεώργης	Λεωνίδα	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Δελιγιάννης	Ιωάννης	Αργολιδοκορινθία	Τ
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Αρκαδία	Δ
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος	Αρκαδία	Δ
Δημητριάδης	Αναστάσιος	Αργολιδοκορινθία	Τ
Δημητρίου	Επαμ.	Αττικοβοιωτία	
Δραγούμης	Στέφανος	Αττικοβοιωτία	Τ
Ευταξίας	Αθανάσιος	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Ζαΐμης	Αλέξανδρος	Αχαιοήλιδα	Δ
	Πολυμέρης ή		
Ζαρίμπας	Πούλιος	Λάρισα	Δ
Ζαφειρόπουλος	Κωνσταντίνος	Αχαιοήλιδα	Δ
Ζερβός	Αλκίνοος	Κέρκυρα	Τ
Ζερβός	Αναστάσιος	Κεφαλληνία	Δ
Ζυγομαλάς	Αντώνιος	Αττικοβοιωτία	
Ζωγλοπίτης	Κωνσταντίνος	Τρίκαλα	
Ζωγράφος	Ιωάννης	Αχαιοήλιδα	Δ
Ζώτος	Νικόλαος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κέρκυρα	Τ
Ιατρίδης	Μιχαήλ	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Ίσκος	Αθανάσιος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Καζαμπάκας	Κωνσταντίνος	Τρίκαλα	
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	Δ
Καλλιφρονάς	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	Τ
Κανάρης	Αλέξανδρος	Νέα Ψαρρά	Δ
Κανελλόπουλος	Χαράλαμπος	Μεσσηνία	
Καπετανάκης	Πέτρος	Μεσσηνία	Δ
Καποδίστριας	Αντώνιος	Κέρκυρα	Δ
Καραβάς	Γεώργιος	Εύβοια	Δ
Καραλίβανος	Λουκάς	Φθιωτιδοφωκίδα	
Καραπάνος	Κωνσταντίνος	Άρτα	Δ
Κατσικόπουλος	Κωνσταντίνος	Αρκαδία	Δ
Κοκκέβης	Ευστάθιος	Μεσσηνία	Δ
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Κοντογούρης	Αριστομένης	Αχαιοήλιδα	Δ
Κοντόσταυλος	Αλέξανδρος	Εύβοια	Τ
Κοπανίτσας	Στέφανος	Λακωνία	Τ
Κόρπας	Γεώργιος	Κυκλάδες	Δ
Κορύλλος	Χρ.	Αχαιοήλιδα	Δ
Κοσσονάκος	Κωνσταντίνος	Λακωνία	Τ

Κουμανιώτης	Νικόλαος	Αχαιοήλιδα	Δ
Κουμουνδούρος	Κωνσταντίνος	Μεσσηνία	Δ
Κρεστενίτης	Ιωάννης	Αχαιοήλιδα	Δ
Κωκωσλής	Νικόλαος	Λάρισα	Τ
Κωνσταντάς	Πολυχρόνης	Κέρκυρα	Δ
Κωνσταντόπουλος	Κωνσταντίνος	Αρκαδία	
Λεβέντης	Παναγιώτης	Εύβοια	Δ
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττικοβοιωτία	Δ
Λυμπερόπουλος	Δ.	Μεσσηνία	Δ
Μακρής	Νικόλαος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Μανέτας	Παναγιώτης	Αρκαδία	Τ
Μαρλάς	Ανδρέας	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Μαυρογορδάτος	Αντώνιος	Κυκλάδες	Δ
Μαυροκέφαλος	Παναγής	Κεφαλληνία	Δ
Μαυρομαράς	Γρηγόριος	Κυκλάδες	Δ
Μαυρομιχάλης	Κυριακούλης	Λακωνία	Δ
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακωνία	Δ
Μαυρομιχάλης	Γιαννούκος (Ιωάννης)	Λακωνία	Τ
Μαυρομμάτης	Τατσέλος	Αιτωλοακαρνανία	
Μαύρος	Όθων	Κυκλάδες	Δ
Μελάς	Μιχαήλ	Αττικοβοιωτία	
Μισυρλής	Νικόλαος	Μεσσηνία	Δ
Μουτσόπουλος	Τρύφων	Αττικοβοιωτία	Δ
Μπαλάφας	Νικόλαος	Εύβοια	
Μπασιάς	Ευάγγελος	Κεφαλληνία	Δ
Μπούμπουλης	Γεώργιος	Κυκλάδες	Δ
Μπούμπουλης	Γεώργιος	Σπέτσες	Δ
Μπουφίδης	Νικόλαος	Αττικοβοιωτία	Τ
Νεγρεπόντης	Κωνσταντίνος	Κυκλάδες	Δ
Νοταράς	Σπυρίδων	Αργολιδοκορινθία	Δ
Οικονομίδης	Δημήτριος	Λάρισα	Δ
Οικονόμου	Δημ.	Αργολιδοκορινθία	Δ
Παγανέλης	Σπυρίδων	Κυκλάδες	Δ
Παλάσκας	Ιω.	Τρίκαλα	Δ
Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	Αχαιοήλιδα	Δ
Παπαγιαννακόπουλος	Ανδρέας	Αχαιοήλιδα	Δ
Παπαδόπουλος	Ιωάννης	Λάρισα	Δ
Παπαλουκάς	Αλκιβιάδης	Φθιωτιδοφωκίδα	
Παπαμιχαλόπουλος	Κωνσταντίνος	Λακωνία	Τ
Παυλόπουλος	Διονύσιος	Αχαιοήλιδα	Δ
Παχύς	Γεώργιος	Άρτα	Τ
Πέρρος	Θεόδωρος	Αρκαδία	Δ
Περρωτής	Περικλής	Μεσσηνία	
Πετιμεζάς	Νεοκλής	Αχαιοήλιδα	Δ

Πετραλιάς	Άγγελος	Αχαιοήλιδα	Δ
Πετρίδης	Δημήτριος	Αργολιδοκορινθία	Δ
Πετροπουλάκης	Γεώργιος	Λακωνία	Δ
Πετρόπουλος	Οδυσσεύς	Φθιωτιδοφωκίδα	
Πετσάλης	Αλέξανδρος	Εύβοια	Δ
Ποταμιάνος	Ηλίας	Αργολοδοκορινθία	Τ
Ράγκος	Κ. ή Ι.	Αιτωλοακαρνανία	
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικοβοιωτία	Τ
Ρετσίνας	Αλέξανδρος	Αττικοβοιωτία	Τ
ΡΙζόπουλος	Νικόλαος	Λάρισα	Τ
Ρώμας	Λουδοβίκος	Ζάκυνθος	Δ
Ρώμας	Ροβέρτος	Ζάκυνθος	Δ
Σακελλαρόπουλος	Αριστείδης	Αρκαδία	Δ
Σάκκης	Παναγιώτης	Μεσσηνία	Δ
Σαλταφένος	Κωνσταντίνος	Λακωνία	Δ
Σέχος	Ιωάννης	Κέρκυρα	Δ
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Φθιωτιδοφωκίδα	Τ
Σισμάνης	Γεώργιος	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Σκουζές	Αλέξανδρος	Αττικοβοιωτία	Τ
Σκουμπουρδής	Πέτρος	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Σπηλιάδης	Ανδρέας	Αχαιοήλιδα	Δ
Σπινέλης	Διονύσιος	Κεφαλληνία	Δ
Σπυράκης	Ευθ.	Αρκαδία	Δ
Σταμάτης	Λεωνίδα	Αχαιοήλιδα	Δ
Στεφάνου	Διονύσιος	Ζάκυνθος	Τ
Συγγρός	Ανδρέας	Αττικοβοιωτία	
Συγγρός	Ανδρέας	Κυκλάδες	
Συνοδινός	Νικήτας	Κυκλάδες	Δ
Σχινάς	Νικόλαος	Λάρισα	Δ
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Μεσσηνία	Τ
	Γιαννούσιος ή		
Τάκης	Γιαννούτσος	Τρίκαλα	Δ
Ταρμπάζης	Νικόλαος	Τρίκαλα	Δ
Ταταράκης	Πέτρος	Κυκλάδες	Δ
Τερτίπης	Δημήτριος	Τρίκαλα	Δ
Τουρνάκης	Ευστάθιος	Αργολιδοκορινθία	Τ
Τράκας	Κομνάς	Φθιωτιδοφωκίδα	Δ
Τρικούπης	Χαρίλαος	Αιτωλοακαρνανία	Τ
Τσαμαδός	Νικόλαος	Ύδρα	Τ
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Κέρκυρα	Δ
Φαρμάκης	Νικόλαος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Φαρμακόπουλος	Γ.	Αργολιδοκορινθία	Δ
Φιλάρετος	Νικόλαος	Αττικοβοιωτία	Τ
Φιλάρετος	Γεώργιος	Λάρισα	Τ

Φίλιος	Ιωάννης	Λάρισα	Δ
Φλέσσα	Ηλίας	Αρκαδία	Δ
Φλέσσα	Κωνσταντίνος	Μεσσηνία	
Φλογαΐτης	Θεόδωρος	Εύβοια	Δ
Φορέστης Τυπάλδος	Σπυρίδων	Κεφαλληνία	Δ
Χαλκιόπουλος	Κωνσταντίνος	Φθιωτιδοφωκίδα	
Χατζηγάκης	Σωτήριος	Τρίκαλα	Δ
Χατζηνικολής	Αριστομένης	Εύβοια	Δ
Χατζηπέτρος	Κωνσταντίνος	Τρίκαλα	
Χατζίσκος	Νικόλαος	Φθιωτιδοφωκίδα	Τ
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Αιτωλοακαρνανία	Δ
Χοϊδός	Αχιλλεύς	Αχαιοήλιδα	Δ
Χρηστόπουλος	Χρήστος	Αρκαδία	Δ
Χρηστόπουλος	Ασημάκης	Μεσσηνία	Δ
Ψύλλας	Αλέξανδρος	Αττικοβοιωτία	Τ

Επεξήγηση 1890:

- Δ: Δηλιγιαννικός
- Τ: Τρικουπικός

Α.7. Η κομματική κατάταξη των βουλευτών του 1892

ΒΟΥΛΗ 1892		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αγαθοκλής	Κων/νος	Φθιώτιδος	Τ
Αλεξάκης	Περ.	Γορτυνίας	Α
Αναγνωστόπουλος	Κ.	Δωρίδος	Α
Αντωνόπουλος	Ιω.	Γορτυνίας	Α
Αντωνόπουλος	Αλέξ.	Ναυπλίας	Τ
Αξελός	Ν.	Βόλου	Α
Αργυρόπουλος	Αρ.	Αλμυρού	Τ
Αρδαβάνης	Ευάγγ.	Πάλλης	Τ
Βαλάσης	Νικόλ.	Τυρνάβου	Τ
Βαλαωρίτης	Περ.	Λευκάδος	Τ
Βάλληνδας	Στυλ.	Νάξου	Α
Βαλτινός	Κων/νος	Βάλτου	Τ
Βαρβιτσιώτης	Πέτρος	Λακεδαιμόνος	Τ
Βάρβογλης	Φιλ.	Μαντινείας	Α
Βάστας	Β.	Κέας	Τ
Βοκοτόπουλος	Δημ.	Σύρου	Τ
Βουδούρης	Βασ.	Χαλκίδος	Τ
Βουλπιώτης	Δ.	Ευρυτανίας	Α

Βρυώνης	Ιω.	Σάμης	A
Γαζέπης	Ηρ.	Χαλκίδος	A
Γεωργαντάς	Άγγ	Άργους	A
Γεωργιάδης	Ιωάννης	Σκοπέλου	T
Γκιών	Ιωάννης	Τήνου	T
Γρανίτσας	Δημ.	Ευρυτανίας	A
Γρίβας	Ιω.	Βονίτσης	A
Γρίβας	Σπυρ.	Πυλίας	T
Δάλλας	Μιλτ.	Αγυιάς	A
Δεληγιάννης	Αλκ.	Μεσσήνης	T
Δελλαρόκας	Λορέντσος	Νάξου	A
Δηλιγιάννης	Θ.Π.	Γορτυνίας	A
Δημητριάδης	Αναστ.	Κορινθίας	T
Δημητριάδης	Εμμ.	Τυρνάβου	T
Δημητρίου	Επ.	Θηβών	T
Διδίκας	A.	Λαρίσσης	T
Δραγούμης	Στέφανος	Μεγαρίδος	T
Δροσινός	Βασ.	Τροιζηνίας	A
Εμπειρικός	Επαμ.	Ανδρου	A
Ευταξίας	Αθ.	Λοκρίδος	A
Ζαχαρίτσας	Συμ.	Αττικής	T
Ζέγγελης	Ηλ.	Μαντινείας	T
Ζέρβας	Λεων.	Μεγαλοπόλεως	T
Ζερβός	Αλκίνοος	Κερκύρας	T
Ζητουνιάτης	Νικ.	Φθιώτιδος	T
Ζουλούμης	Δημ.	Φθιώτιδος	T
Ζυγομαλάς	A.	Αττικής	A
Ζωγλοπίτης	Κων.	Καρδίτσης	A
Ζώτος	K.	Ευρυτανίας	T
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κερκύρας	T
Θερμογιάννης	Θεόδ.	Κυνουρίας	A
Ιντζές	Ιω.	Ναυπακτίας	A
Καβαλιεράτος	A. Άννινος	Κραναίας	T
Καβαλιεράτος	Π. Άννινος	Σάμης	A
Καζαμπάκας	Αθαν.	Καρδίτσης	T
Καίρης	Δημήτριος	Ανδρου	A
Καλαμπάκας	Ηρ.	Καλαμπάκας	T
Καλαντζόπουλος	Νικ.	Ναυπακτίας	T
Καλλιφρονάς	Δημ. Μ.	Αττικής	T
Καλογερόπουλος	Νικ.	Χαλκίδος	T
Καλούτσης	Διον.	Κυνουρίας	
Καλούτσης	Ιω	Κυνουρίας	T
Κανακάρης	Θ.Π.	Πατρών	A
Κανάρης	Θεμ. Λ.	Νέων Ψαρών	T
Κανελλόπουλος	Ηλ.	Άργους	A
Κανούτας	Γεώργ.	Τρικκάλων	T

Κανταρτζής	Αρ.	Βόλου	Τ
Καραβίτης	Χρήστος	Τριφυλίας	Τ
Καραπάνος	Κων/νος	Άρτης	Α
Καράπαυλος	Νικ.	Πυλίας	Τ
Καραστέργιος	Νικ.	Λαρίσσης	Α
Καρατζάς	Α.	Μεσσήνης	Τ
Καρτάλης	Γ.	Βόλου	Τ
Καρυστινάκης	Λεωνίδα	Άνδρου	Τ
Κατρίτσης	Διον.	Τριφυλίας	Τ
Κοκκέβης	Ευστ.	Τριφυλίας	Α
Κοκωσλής	Νικ.	Βόλου	Τ
Κοπανίτσας	Στ	Λακεδαιμόνος	Τ
Κορομάντζος	Θεμ.	Γορτυνίας	Α
Κοσσονάκος	Κων/νος	Γυθείου	Τ
Κουκορίκος	Παν.	Καρδίτσης	Α
Κουμανιώτης	Νικ.	Πατρών	Α
Κουμουνδούρος	Σπυρ.	Οιτύλου	Α
Κούστας	Γεώρ.	Κορινθίας	Α
Κρεστενίτης	Γεώργ.	Ηλείας	Α
Κριεζής	Επ.	Ύδρας	Α
Κρίτσας	Δημ.	Φθιώτιδος	Τ
Κροκιδάς	Σωτ.	Κορινθίας	Α
Κωνσταντόπουλος	Κων/νος	Μαντινείας	Α
Κωστάμης	Αθ.	Καρδίτσης	Τ
Κωτσάκος	Μιχ	Άργους	Τ
Λαμπρόπουλος	Οδυσ.	Καλαβρύτων	Τ
Λάμπρος	Μιχ.	Άρτης	Τ
Λαμπρούλιας	Παν.	Ολυμπίας	Α
Λάμπας	Ιωάννης	Λεβαδείας	Α
Λάσκαρης	Σπυρ.	Κερκύρας	Τ
Λεβέντης	Παν.	Καρυστίας	Α
Λιδωρίκης	Γεώρ.	Δωρίδος	Τ
Λομβάρδος	Κ. Αργασάρης	Ζακύνθου	Τ
Λύρας	Γ.	Επιδάουρου Λιμηράς	Τ
Μακρής	Σπυρ.	Παξών	Τ
Μακρυγιάννης	Όθων	Αττικής	Τ
Μάνεσης	Αριστ.	Τριχωνίας	Α
Μανέτας	Π.	Μαντινείας	Α
Μαρκεζίνης	Θωμ.	Θήρας	Τ
Μαρκέλλος	Σπ	Αιγίνης	Τ
Μαρκέτης	Νικ.	Κερκύρας	Τ
Ματάλας	Δημ.	Λακεδαιμόνος	Α
Μάτσας	Αντ.	Μήλου	Α
Μαυρομιχάλης	Αντ. Π.	Καλαμών	Τ
Μαυρομιχάλης	Γιαννούκος	Οιτύλου	Α
Μαυρομμάτης	Επαμ.	Βονίτσης	Τ

Μερλόπουλος	Παν.	Μεσσήνης	A
Μεσσηνέζης	I.	Αιγιαλείας	A
Μεταξάς	Θεόφραστος	Κραναίας	T
Μήτσας	Στ.	Ερμιονίδος	T
Μοσχοβίτης	Οδ.	Βάλτου	T
Μουσούρης	Γ.	Κραναίας	T
Μπαλάφας	N.	Καρυστίας	T
Μπλατσής	Ηλ.	Ευρυτανίας	A
Μπλετσάκης	Χρ.	Τρικκάλων	O
Μπογιατζόγλους	Μίνως	Σύρου	T
Μπούμπουλης	Γεώρ. N.	Σπετσών	T
Μπούμπουλης	Γεώρ. Π.	Σπετσών	T
Μπουρίδης	Νικόλαος	Λεβαδείας	T
Ναυπλιώτης	Ιω.	Νάξου	T
Νομικός	N.	Θήρας	T
Νοταράς	Σπυρ.	Κορινθίας	A
Οικονομίδης	Αντ.	Δομοκού	T
Οριγώνης	M.	Αττικής	A
Παναγιωτόπουλος	A.	Αιγιαλείας	A
Πανουργιάς	Πανουρ.	Παρνασσίδος	T
Παπαδάκης	E.	Παρνασσίδος	T
Παπαλέξης	Νικ.	Ολυμπίας	T
Παπαμιχαλόπουλος	Κων.	Επιδάουρου Λιμηράς	A
Παπανικολάου	Νικ.	Καρυστίας	T
Παπανικολής	Κωνστ.	Νέων Ψαρών	T
Παπατσώρης	Δημ.	Τριφυλίας	T
Παπαχελάς	Αθ.	Μεσσήνης	A
Παρασκευάς	Δ.	Σύρου	
Παρρησιάδης	N.	Βόλου	T
Παυλόπουλος	Διον.	Ηλείας	T
Παχύς	Γεώργ	Άρτης	T
Περρωτής	Περ.	Καλαμών	T
Πετιμεζάς	Λεωνίδα	Καλαβρύτων	A
Πετραλιάς	Άγγελος	Ηλείας	A
Πετροπουλάκης	Αριστ.	Γυθείου	T
Πήλικας	Βαρβαρήγος	Ιθάκης	T
Πικουλάκης	Ξανθός	Οιτύλου	A
Πλακάς	Ζήβας Διον.	Ζακύνθου	T
Πολίτης	Ηλίας	Κερκύρας	T
Πολίτης	Μιχ.	Κυνουρίας	T
Ποταμιάνος	Ηλ.	Ναυπλίας	A
Προβελέγγιος	Χαρίκλ.	Μήλου	A
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	A
Ρετσίνας	Αλ.	Αττικής	T
Ρικάκης	Αντ.	Πατρών	
Ρούκης	Αριστ.	Ξηροχωρίου	T

Ρουσόπουλος	Μελ.	Λακεδαιμόνος	A
Ρούφος	Άγγ.	Πατρών	A
Ρωμαίος	Κωνσ.	Κερκύρας	T
Ρώμας	Καίσαρας	Ζακύνθου	
Ρώμας	Γεώργιος	Ζακύνθου	T
Σακελλαριάδης	Αθαν.	Μεγαλοπόλεως	A
Σάκκης	Παν.	Πυλίας	A
Σαλταφόρος	Κωνστ.	Λακεδαιμόνος	A
Σαχτούρης	Κ.	Ύδρας	A
Σέρβος	Γερ.	Λευκάδος	A
Σιμόπουλος	Ανάρ.	Παρνασσίδος	T
Σισμάνης	Γεώρ.	Ναυπακτίας	A
Σκαλτσοδήμος ή Σκάλτσας	Ανδρ.	Τριχωνίας	T
Σκάρπας	Γουλ.	Κερκύρας	T
Σκουζές	Λ	Αττικής	T
Σκουλούδης	Στέφανος	Θηβών	T
Σούτσος	Α.Σ.	Αττικής	T
Σούτσος	Αλέξ. Γ.	Σύρου	T
Σπηλιάδης	Λ.	Ηλείας	T
Σπυρακόπουλος	Νικ.	Γορτυνίας	T
Στάης	Σπ.	Κυθήρων	T
Σταμπουλόπουλος	Κ.	Καλαβρύτων	T
Σταυρόπουλος	Κ.	Αττικής	A
Στεφανόπουλος	Χρ.	Ηλείας	T
Στεφανόπουλος	Α.	Ηλείας	A
Στεφάνου	Δ.	Ζακύνθου	T
Συγγρός	Ανδρ.	Σύρου	
Συνοδινός	Νικήτας	Θήρας	A
Σωτηρόπουλος	Σωτ.	Τριφυλίας	A
Τερτίτης	Δημ.	Καρδίτσης	T
Τριανταφυλλάκος	Νικ.	Μαντινείας	A
Τρικούπης	Χαρίλαος	Μεσολογγίου	T
Τρικούπης	Ιωάννης	Μεσολογγίου	T
Τσαμαδός	Νικ.	Ύδρας	A
Τσερτίδης	Ιω.	Πατρών	A
Τσιμάρας	Ιω.	Κραναίας	T
Φιλάρετος	Νικ.	Μεγαρίδος	A
Φλέσσας	Κων.	Καλαμών	A
Φραγκίδης	Γ.	Καρδίτσης	T
Φώσκολος	Νικόλ.	Τήνου	T
Φωτήλας	Αλεξ.	Καλαβρύτων	T
Φωτιάδης	Μ.	Δομοκού	T
Χαλκιόπουλος	Κων/νος	Λοκρίδος	T
Χαριτάτος	Ιω. Τυπάλδος	Πάλλης	T
Χασίπ	Εδίπ- Σερέφ	Λαρίσσης	A
Χατζηαγγελάκης	Βησ.	Φαρσάλων	T

Χατζηγάκης	Σωτ.	Τρικκάλων	A
Χατζηνικολής	Αριστ.	Καρυστίας	A
Χατζηπέτρος	Κων.	Τρικκάλων	A
Χατζίσκος	Νικ.	Φθιώτιδος	A
Χοϊδάς	Αχ.	Πατρών	A
Χρηστόπουλος	Ασημάκης	Ολυμπίας	A
Χριστόπουλος	Κωνστ.	Κορινθίας	T
Ψύλλας	A.	Αττικής	T

Επεξήγηση 1892:

- T: Τρικουπικός
- A: Αντιπολιτευόμενος

A.8. Η κομματική κατάταξη 1895

ΒΟΥΛΗ 1895		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ		ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Γεώργιος Μ.	Χαλκίδος	Δηλιγιαννικός	K
Αγάθος	Αχιλλέας	Κέρκυρας	Δηλιγιαννικός	K
Αγγελόπουλος	Κων/νος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Αλεξάκης	Περικλής	Γόρτυνος	Δηλιγιαννικός	K
Αλεξανδρόγιαννος	Αλέξανδρος	Λεβαδείας		K
Ανδρίτσος	Γεώργιος	Δωρίδος	Αχρωμάτιστος	K
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Γόρτυνος	Δηλιγιαννικός	K
Αντωνόπουλος	Πίνδαρος	Πατρών		K
Ασημακόπουλος	Κων/νος	Αιγιαλείας		K
Βαλέτας	Αριστομένης	Θήρας	Ανεξάρτητος	A
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	Κραναίας	Ανεξάρτητος	K
Βαλτινός	Βλάσιος	Βάλτου	Δηλιγιαννικός	K
Βαρατάσης	K.	Χαλκίδος		K
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντινείας	Δηλιγιαννικός	K
Βαρζέλης	Σπυρίδων	Άρτης	Καραπανικός	A
Βαρότσης	Μιλτιάδης	Νάξου	Δηλιγιαννικός	K
Βασιλάκης	Νικόλαος Η.	Κέρκυρας	Δηλιγιαννικός	K
Βασιλάκης	Κων/νος	Κέρκυρας	Δηλιγιαννικός	K
Βασιλειάδης	Βασίλειος	Λοκρίδος	Δηλιγιαννικός	K
Βασιλείου	Ανδρέας	Ερμιονίδος		K
Βαφειαδάκης	Νικόλαος	Σύρου		K
Βελλιανίτης	Θεόδωρος Β.	Παξών	Δηλιγιαννικός	K
Βελλίνη	Κίμων	Καρδίτσης	Τρικουπικός	A
Βοζίκης	Χαράλαμπος	Κυνουρίας	Δηλιγιαννικός	K
Βότσαρης	Χρήστος	Άρτης	Καραπανικός	K

Βότσης	Δημήτριος	Πατρών	Δηλιγιαννικός	K
Βουλπιώτης	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Ανεξάρτητος	A
Βούλτσος	Κων/νος	Ζακύνθου	Ραλλικός	A
Βούτουνας	Ιωάννης	Μεγαλοπόλεως		K
Βρυώνης	Ιωάννης	Σάμης	Δηλιγιαννικός	K
Γεροκωστόπουλος	Αχιλλέας	Πατρών	Δηλιγιαννικός	K
Γεωργακόπουλος	Νικόλαος Γ.	Τριφυλίας	Δηλιγιαννικός	K
Γεωργαντάς	Ιωάννης	Λεβαδείας	Δηλιγιαννικός	K
Γιαννακόπουλος	Ιωάννης	Βόλου	Δηλιγιαννικός	K
Γκίκας	Θεόδωρος	Ύδρας	Δηλιγιαννικός	K
Γκίκας	Παντελής	Ύδρας	Ανεξάρτητος	K
Γκουζούλης	Νικόλαος	Λακεδαιμόνος	Τρικουπικός	K
Γουδής	Αντώνιος	Σπετσών	Δηλιγιαννικός	K
Γουλιμής	Μιλτιάδης	Μεσολογγίου	Ανεξάρτητος	K
Γρίβας	Ιωάννης	Βονίτσης		K
Δαγρές	Νικόλαος	Καλαμών	Δηλιγιαννικός	K
Δάλλας	Μιλτιάδης	Αγυιάς	Δηλιγιαννικός	K
Δανόπουλος	Σωτήριος	Άργους		K
Δεϊμέζης	Σπυρίδων	Τροιζηνίας		K
Δελένδας	Πέτρος	Θήρας	Ανεξάρτητος	K
Δεληγιάννης	Αλκιβιάδης	Μεσσήνης		A
Δεληγιώργης	Λεωνίδας	Μεσολογγίου	Ραλλικός	A
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος Π.	Γόρτυνος	Δηλιγιαννικός	K
Δηλιγιάννης	Θεόδωρος Β.	Γόρτυνος	Αχρωμάτιστος	
Δημητριάδης	Νικόλαος	Σκοπέλου	Δηλιγιαννικός	K
Δόγκας	Δημοσθένης	Ηλείας	Ραλλικός	K
Δρόσος	Νικόλαος	Τήνου	Τρικουπικός	K
Εμπειρικός	Επαμεινώνδας	Άνδρου		A
Ευταξίας	Αθανάσιος	Λοκρίδος	Ραλλικός	A
Ζαίμης	Παναγιώτης	Καλαβρύτων	Δηλιγιαννικός	K
Ζαίμης	Θεόδωρος	Καλαβρύτων	Δηλιγιαννικός	K
Ζαίμης	Αλέξανδρος Θ.	Καλαβρύτων	Δηλιγιαννικός	K
Ζαρίμπας	Πολυμέρης	Δομοκού	Δηλιγιαννικός	K
Ζέγγελης	Ηλίας	Μαντινείας	Τρικουπικός	A
Ζούζουλας	Π.	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κέρκυρας	Τρικουπικός	A
Ιατρίδης	Μιχάλης	Ευρυτανίας		K
Ιατρός	Μιχαήλ	Ναυπλίας	Δηλιγιαννικός	A
Ίσκος	Αθανάσιος	Βάλτου	Δηλιγιαννικός	K
Ισχόμαχος	Φιλώτας	Λαρίσης	Δηλιγιαννικός	K
Καβαλιεράτος	Π. Άννινος	Σάμης	Δηλιγιαννικός	K
Καζαμπάκας	Ιωάννης	Καρδίτσης	Δηλιγιαννικός	K
Καίρης	Δημοσθένης	Άνδρου		A
Κακαράς	Μιχαήλ	Χαλκίδος	Δηλιγιαννικός	K

Καλκάνης	Άγγελος	Λευκάδος	Τρικουπικός	K
Καλλιφρονάς	Νικόλαος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Καλογερόπουλος	Δημήτριος	Πυλίας	Δηλιγιαννικός	K
Καλούτσης	Διονύσιος	Κυθήρων	Ραλλικός	K
Καμαριώτης	Δημήτριος	Τριφυλίας	Δηλιγιαννικός	K
Καναβός	Ιωάννης	Ναυπακτίας	Δηλιγιαννικός	K
Κανάρης	Αλέξανδρος	Ψαρρών	Ανεξάρτητος	A
Κανάρης	Ιωάννης	Ψαρρών	Δηλιγιαννικός	K
Κανελλόπουλος	Χαράλαμπος Δ.	Ολυμπίας	Αχρωμάτιστος	K
Καραλίβανος	Λουκάς	Παρνασσίδος	Ανεξάρτητος	K
Καραπάνος	Κων/νος	Άρτης	Καραπανικός	A
Καράπαυλος	Νικόλαος	Πυλίας	Τρικουπικός	A
Καρατζάς	Ανδρέας	Άργους		A
Κοζάκης Τυπάλδος	Γεώργιος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Κοκκέβης	Ευστάθιος	Τριφυλίας	Αχρωμάτιστος	K
Κολιάτσος	Κων/νος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιώτιδας	Δηλιγιαννικός	K
Κοντόσταυλος	Αλέξανδρος Α.	Καρυστίας	Ανεξάρτητος	A
Κόρπας	Γεώργιος	Κέας	Ανεξάρτητος	A
Κουλούρης	Γεώργιος	Μήλου	Δηλιγιαννικός	K
Κρεστενίτης	Γεώργιος	Ηλείας		A
Κριεμάδης	Θεόδωρος	Τρικκάλων	Δηλιγιαννικός	K
Κρίτσας	Δημήτριος	Φθιώτιδας	Δηλιγιαννικός	A
Λαδόπουλος	Αθανάσιος	Σύρου	Ραλλικός	K
Λαμπρινόπουλος	Π.	Γόρτυνος	Δηλιγιαννικός	K
Λαμπρούλιας	Παναγιώτης	Ολυμπίας	Δηλιγιαννικός	K
Λάππας	Ιωάννης	Λεβαδείας	Δηλιγιαννικός	K
Λεβέντης	Παναγιώτης	Καρυστίας	Δηλιγιαννικός	K
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Λιμπρίτης	Θεόδωρος	Τυρνάβου	Δηλιγιαννικός	K
Μαλέας	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Ραλλικός	A
Μάνεσης	Αριστόβουλος	Τριχωνίας		A
Μανουσάκης	Δημοσθένης	Λακεδαιμόνος	Δηλιγιαννικός	K
Μαστραπάς	Χρήστος	Δωρίδος	Αχρωμάτιστος	
Ματάλας	Δημοσθένης	Λακεδαιμόνος	Ραλλικός	A
Μαυρομαράς	Γρηγόριος	Τήνου	Δηλιγιαννικός	A
	Αθανάσιος			
Μαυρομιχάλης	Πιερράκος	Οιτύλου	Ραλλικός	A
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	Δηλιγιαννικός	K
Μαυρομιχάλης	Κυριακούλης Π.	Οιτύλου	Δηλιγιαννικός	K
Μαυρομμάτης	Επαμεινώνδας	Βονίτσης	Τρικουπικός	A
Μαύρος	Όθωνας	Νάξου	Δηλιγιαννικός	K
Μεγαπάνος	Ιωάννης	Τριχωνίας	Ραλλικός	A
Μελετόπουλος	Αριστείδης	Λακεδαιμόνος	Τρικουπικός	K

Μελισσηνός	Γεώργιος	Ζακύνθου	Δηλιγιαννικός	K
Μεντζελόπουλος	Αριστομένης	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Μερλόπουλος	Παναγιώτης	Μεσσήνης	Τρικουπικός	A
Μουτσόπουλος	Αθανάσιος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Μπακόπουλος	Ιωάννης	Μαντινείας	Δηλιγιαννικός	K
Μπογδάνος	Π.	Λευκάδος		K
Μπούμπουλης	Γεώργιος	Σπετσών	Δηλιγιαννικός	A
Μπούτος	Περικλής	Μεσσήνης	Τρικουπικός	K
Μυκώνιος	Ελευθέριος	Νάξου	Δηλιγιαννικός	K
Μυλωνάς	Διονύσιος	Ζακύνθου	Δηλιγιαννικός	K
Νεγρεπόντης	Κων/νος	Άνδρου		K
Νικολαΐδης	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Ραλλικός	K
Νομικός	Νικόλαος	Θήρας	Ανεξάρτητος	K
Ξυδιάς	Πέτρος Τυπάλδος	Πάλλης	Δηλιγιαννικός	K
Οικονομίδης	Δημήτριος	Αλμυρού	Δηλιγιαννικός	K
Οικονόμου	Δημήτριος	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Ομηρίδης Σκυλίτσης	Δημοσθένης	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Παγανέλης	Γεώργιος	Σύρου		K
Παλάσκας	Ιωάννης	Καρδίτσης	Δηλιγιαννικός	K
Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	Αιγιαλείας		K
Παπαδιαμαντόπουλος	Γεώργιος	Πατρών	Δηλιγιαννικός	K
Παπαδόπουλος	Ιω.	Τυρνάβου	Δηλιγιαννικός	K
Παπακυριακόπουλος	Γ.	Ηλείας		K
Παπαμιχαλόπουλος	Κων/νος	Επιδαύρου Λιμηράς	Ανεξάρτητος	A
Παραμυθιώτης	Αθανάσιος	Κέρκυρας	Δηλιγιαννικός	K
Πέρρος	Θεόδωρος	Κυνουρίας	Δηλιγιαννικός	K
Πεταλάς	Κων/νος Δ.	Ιθάκης	Δηλιγιαννικός	K
Πετιμεζάς	Λεωνίδας	Καλαβρύτων	Ραλλικός	A
Πετούσης	Γεώργιος	Θηβών	Αχρωμάτιστος	K
Πετραλιάς	Άγγελος	Ηλείας		K
Πετρίδης	Δημήτριος	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Πετροπουλάκης	Γ.	Γυθείου	Ραλλικός	K
Πετσάλης	Αλέξανδρος	Ξηροχωρίου	Δηλιγιαννικός	K
Πιπινόπουλος	Δημήτριος	Λαρίσης	Δηλιγιαννικός	K
Πλατανιώτης	Γεώργιος	Ναυπακτίας	Δηλιγιαννικός	K
Ραζέλος	Πάυλος	Οιτύλου		A
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	Ραλλικός	A
Ρίτσος	Π.	Επιδαύρου Λιμηράς	Ραλλικός	K
Ρωμάνος	Άθως	Κραναίας	Ανεξάρτητος	A
Ρώμας	Αλέξανδρος Σ.Κ.	Ζακύνθου	Δηλιγιαννικός	K
Σακελλαρόπουλος	Αριστείδης	Μαντινείας	Δηλιγιαννικός	K
Σακελλαρόπουλος	Επαμεινώνδας	Βονίτσης	Δηλιγιαννικός	K
Σάκκης	Παναγιώτης	Πυλίας	Δηλιγιαννικός	K
Σάλμας	Νικόλαος	Καλαμών	Αχρωμάτιστος	K

Σβορώνος	Δημήτριος	Κραναίας	Δηλιγιαννικός	K
Σέχος	Ιωάννης	Κέρκυρας	Δηλιγιαννικός	K
Σιβιτανίδης	Γεώργιος	Καλαμπάκας		K
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Παρνασσίδος	Τρικουπικός	A
Σινανιώτης	Λάμπρος	Μεγαλοπόλεως		K
Σισίνης	Ιωάννης	Ηλείας	Ραλλικός	K
Σισμάνης	Γεώργιος	Ναυπακτίας	Ραλλικός	K
Σκαρπέτης	Κων/νος	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Σκουζές	Αλέξανδρος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Σκουλούδης	Στέφανος	Θηβών	Τρικουπικός	A
Σκυλίτσης	Δημοσθένης	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Σκυλοδήμος	Νικ.	Βάλτου		K
Σμόλενιτς	Νικόλαος	Αιγίνης	Δηλιγιαννικός	K
Σούτσος	Αλέξανδρος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K
Στάης	Σπυρίδων	Κυθήρων	Τρικουπικός	A
Σταίκος	Διονύσιος	Τριχωνίας		K
Σταματιάδης	Νικόλαος	Βόλου	Δηλιγιαννικός	K
Σταματόπουλος	Νικόλαος	Κυνουρίας	Δηλιγιαννικός	K
Στεριάδης	Χριστόδουλος	Φαρσάλων	Δηλιγιαννικός	K
Στεφάνου	Ιωάννης	Καρυστίας	Δηλιγιαννικός	K
Σχινάς	Νικόλαος	Βόλου	Ραλλικός	K
Σχινάς	Τρύφων	Φθιώτιδας	Τρικουπικός	A
Σωτηρόπουλος	Σωτήριος	Τριφυλίας	Δηλιγιαννικός	A
Τάκης	Γιαννούσιος	Καλαμπάκας	Δηλιγιαννικός	K
Ταρμπάξης	Νικόλαος	Τρικκάλων	Δηλιγιαννικός	K
Ταταράκης	Πέτρος	Μήλου	Δηλιγιαννικός	K
Τερτίπης	Δημήτριος	Καρδίτσης	Τρικουπικός	A
Τζανετάκης	Χαρίλαος	Γυθείου	Δηλιγιαννικός	K
Τζανετάτος Φωκάς	Ιωάννης	Κραναίας	Δηλιγιαννικός	K
Τζίνος	Χρ.	Πατρών	Δηλιγιαννικός	K
Τόμαν	Αλοΐσιος	Σύρου	Αχρωμάτιστος	K
Τοπάλης	Κων/νος	Βόλου	Δηλιγιαννικός	K
Τράκας	Κομνάς	Φθιώτιδας	Δηλιγιαννικός	K
Τριανταφυλλάκος	Νικόλαος	Μαντινείας	Ραλλικός	A
Τσαμαγκίδης	Ξενοφών	Καρδίτσης	Τρικουπικός	A
Τσαμαδός	Νικόλαος	Ύδρας		A
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Λευκάδος	Δηλιγιαννικός	K
Τσερτίδης	Ιωάννης	Πατρών	Δηλιγιαννικός	K
Τσιτσάρας	Σπυρίδων	Ευρυτανίας	Δηλιγιαννικός	K
Φαρμακόπουλος	Νικόλαος	Άργους		K
Φαρμακόπουλος	Γεώργιος	Ναυπλίας	Δηλιγιαννικός	K
Φιλάρετος	Γεώργιος	Βόλου	Ανεξάρτητος	A
Φλέσσας	Κων/νος	Καλαμών	Ραλλικός	A
Φορέστης	Σπυρίδων Τυπάλδος	Πάλλης	Ραλλικός	K

Χασάν	Βέης	Λαρίσης	Δηλιγιαννικός	K
Χατζηγάκης	Σωτήριος	Τρικκάλων	Δηλιγιαννικός	K
Χατζηνικολής	Αριστομένης	Καρυστίας	Δηλιγιαννικός	K
Χατζηπέτρος	Κων/νος	Τρικκάλων	Δηλιγιαννικός	K
Χατζίσκος	Νικόλαος	Φθιώτιδας		A
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Ανεξάρτητος	A
Χριστόπουλος	Ασημάκης	Ολυμπίας	Δηλιγιαννικός	K
Ψύλλας	Αλέξανδρος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	K

Επεξήγηση 1895:

- K: Κυβερνητικός
- A: Αντιπολιτευόμενος

A.9. Η κομματική κατάταξη 1899

ΒΟΥΛΗ 1899		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ		ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Αυγερινός	Καλαμπάκας	Δεληγεωργικός	A
Αβέρωφ	Γεώργιος	Χαλκίδος	Δεληγεωργικός	A
Αγαθοκλής	Κων/νος	Φθιώτιδος	Τρικουπικός	K
Αγάθος	Σπυρίδων	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Αδαμόπουλος	Τιμολέων	Καρδίτσης	Ανεξάρτητος	K
Αθανασιάδης	Αθανάσιος	Ηλείας		
Αλαμάνος	Κων/νος	Κερκύρας		
Αλεξάκης	Περικλής	Γορτυνίας	Δηλιγιαννικός	A
Αναγνωστόπουλος	Αριστ.	Δωρίδος	Δηλιγιαννικός	A
Αναστασόπουλος	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Τρικουπικός	K
Αναστασόπουλος	Δ.	Τριφυλίας	Τρικουπικός	K
Ανδρίτσος	Γεώργιος	Δωρίδος	Δηλιγιαννικός	K
Ασιμής	Χριστόφορος	Θήρας	Δηλιγιαννικός	A
Αυγερινός	Πέτρος	Ηλείας	Δεληγεωργικός	A
Βαλαωρίτης	Περικλής	Λευκάδος	Τρικουπικός	K
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντινείας	Ανεξάρτητος	K
Βαρότσης	Μιλτιάδης	Νάξου	Δηλιγιαννικός	A
Βασαρδάνης	Απόστολος	Καρδίτσης		
Βασιλειάδης	Βασίλειος	Λοκρίδος	Δεληγεωργικός	A
Βαφειαδάκης	Νικόλαος	Σύρου	Κυβερνητικός	K
Βελλιανίτης	Θεόδωρος	Παζών	Δηλιγιαννικός	A
Βενιζέλος	Γεώργιος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	A
Βιτάλης	Αντώνιος	Σύρου	Τρικουπικός	K
Βιτάλης	Κάρολος	Τήνου	Τρικουπικός	K

Βοζίκης	Χαράλαμπος	Κυνουρίας	Ζαΐμικός	
Βοκοτόπουλος	Δημήτριος	Σύρου	Τρικουπικός	K
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδος	Τρικουπικός	K
Βούρτσος	Ιωάννης	Ζακύνθου		K
Γαζέπης Ζαφειρίου	Γεώργιος	Χαλκίδος	Τρικουπικός	K
Γαρουφαλιάς	Ευάγγελος	Άρτης	Καραπανικός	A
Γεροκωστόπουλος	Αχιλλεύς	Πατρών	Δηλιγιαννικός	A
Γιαννακίτσας	Ιωάννης	Λαρίσης	Κυβερνητικός	K
Γιαννηκώστας	Νικόλαος	Αττικής	Δραγουμικός	K
Γίδας	Δημ.	Βόλου	Κυβερνητικός	K
Γκεντιλίνης	Σπυρίδων	Σάμης	Τρικουπικός	K
Γκίκας	Παντελής	Υδρας		A
Γκιών	Ιωάννης	Τήνου	Τρικουπικός	K
		Βονίτσης και		
Γουλιμής	Νικόλαος	Ξηρομερίου	Τρικουπικός	K
Γουναράκης	Νικόλαος	Αττικής	Ανεξάρτητος	
Γρηγοριάδης	Ιωσήφ	Φαρσάλων	Δηλιγιαννικός	K
Δαούτης	Νικόλαος	Θηβών	Δηλιγιαννικός	A
Δαραλέξης	Χρήστος	Ηλείας	Δεληγεωργικός	A
Δεληγεώργης	Λεωνίδα	Μεσολογγίου	Τρικουπικός	K
Δενδρινός	Τηλέμαχος	Ιθάκης	Τρικουπικός	K
Δηλιγιάννης	Β. Θεόδωρος	Γορτυνίας	Δηλιγιαννικός	
Δηλιγιάννης	Π. Θεόδωρος	Γορτυνίας	Δηλιγιαννικός	A
Δημητριάδης	Δημήτριος	Κορινθίας		K
Διγενόπουλος	Χαρίλαος	Γορτυνίας	Κυβερνητικός	K
Διομήδης	Κυριάκος	Σπετσών	Δηλιγιαννικός	A
Δουμπιώτης	Κοσμάς	Σκοπέλου		K
Δούνης	Κ.	Καρυστίας		A
Δραγούμης	Στέφ.	Αττικής	Δραγουμικός	A
Εμπειρικός	Επαμεινώνδ.	Άνδρου	Κυβερνητικός	K
Ευταξίας	Αθανάσιος	Λοκρίδος	Τρικουπικός	K
Ζαίμης	Θρασυβ. Αλέξανδρος	Καλαβρύτων	Ζαΐμικός	A
Ζαίμης	Θεόδ.	Καλαβρύτων	Ζαΐμικός	A
Ζαίμης	Θρασυβ. Παναγιώτης	Καλαβρύτων	Ζαΐμικός	A
Ζαίμης	Ασημάκης	Πατρών	Κυβερνητικός	K
Ζάππας	Απόστολος	Τρικάλων	Τρικουπικός	K
Ζέγγελης	Ηλίας	Μαντινείας	Τρικουπικός	K
Ζερβός	Αλκίνοος	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Ζερβός	Γ.	Σάμης	Τρικουπικός	K
Ζωγλοπίτης	Κων/νος	Καρδίτσης		A
Ζώτος	Κων/νος	Ευρυτανίας	Τρικουπικός	K
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Θεοτόκης	Μιχαήλ	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Καζαμπάκας	Ιωάννης	Καρδίτσης		A

Καίρης	Δημοσθένης	Άνδρου	Καραπανικός	Κ
Καλαμπάκας	Ηρακλής	Καλαμπάκας	Ανεξάρτητος	Κ
Καλλιφρονάς	Μ. Δημήτριος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	
Καλογερόπουλος	Ν.	Χαλκίδος	Τρικουπικός	Κ
Καλοσγούρος	Ν.	Κερκύρας	Τρικουπικός	Κ
Καλούτσης	Διονύσιος	Κυθήρων	Τρικουπικός	
Κανακάρης- Ρούφος	Βενιζ. Ρ. Θάν.	Πατρών		Κ
Κανάρης	Επαμ.	Αττικής	Δραγουμικός	Κ
Κανάρης	Αλέξανδρος	Ν. Ψαρρών	Τρικουπικός	Κ
Κανάρης	Θεμιστοκλής	Ν. Ψαρρών		Κ
Κανάρης	Κων/νος	Ν. Ψαρρών		Κ
Κανάρης	Μιλτιάδης	Ν. Ψαρρών	Τρικουπικός	Κ
Κανελλόπουλος	Χαράλ.	Ολυμπίας	Τρικουπικός	Κ
Κανούτας	Γεωργούλης	Τρικάλων	Τρικουπικός	Κ
Καπετανάκης	Γ.	Οιτύλου	Τρικουπικός	Κ
Καραγιάννης	Δημήτριος	Βάλτου	Τρικουπικός	Κ
Καραπάνος	Ιωάννης	Άρτης	Καραπανικός	Α
Καραπάνος	Κων/νος	Άρτης	Καραπανικός	Α
Καράπαυλος	Νικόλαος	Πυλίας	Τρικουπικός	Κ
Καραστέργιος	Νικόλαος	Λαρίσης	Ραλλικός	
Καρατζάς	Ανδρέας	Άργους	Τρικουπικός	Κ
Καρτάλης	Αντώνιος	Βόλου	Τρικουπικός	Κ
Κασσαβέτης	Αλέξανδρος	Βόλου	Κυβερνητικός	Κ
Κατριβάνος	Αθανάσιος	Μεγαλουπόλεως	Τρικουπικός	Κ
Κατσάνος	Δημήτριος	Τριχωνίας	Τρικουπικός	Κ
Κοπανίτσας	Στέφανος	Λακεδαίμονος	Τρικουπικός	Κ
Κόρπας	Γεώργιος	Κέας	Κυβερνητικός	Α
Κοσονάκος	Ηλίας	Μεγαλουπόλεως	Τρικουπικός	Κ
Κοττίκας	Κων/νος	Άρτης	Καραπανικός	Κ
Κουμουνδούρος	Σπυρίδων	Μεσσήνης	Τρικουπικός	Κ
Κουμουνδούρος	Κων/νος	Οιτύλου	Τρικουπικός	Κ
Κουντουριώτης	Ιωάννης	Ύδρας	Τρικουπικός	Κ
Κριεζώτης	Δημήτριος	Χαλκίδος		
Κριεμάδης	Θεόδ.	Τρικάλων	Τρικουπικός	Κ
Κρίσπης	Νικόλαος	Νάξου	Ζαϊμικός	Κ
Κρίτσας	Δημ.	Φθιώτιδος	Τρικουπικός	Κ
Κροκιδάς	Σωτήριος	Κορινθίας	Ανεξάρτητος	Κ
Κυριαζής	Γεώργιος	Αγυιάς	Τρικουπικός	Κ
Κυριαζής	Ξενοφών	Λοκρίδος	Τρικουπικός	Κ
Κωτσάκος	Μιχαήλ	Άργους	Τρικουπικός	Κ
Λαδόπουλος	Αθ.	Σύρου	Κυβερνητικός	Κ
Λαμπρινίδης	Μιχαήλ	Ναυπλίας	Τρικουπικός	Κ
Λαμπρόπουλος	Οδυσσεάς	Καλαβρύτων	Ζαϊμικός	Α
Λάππας	Ιωάννης	Λεβαδείας	Δηλιγιαννικός	Α

Λεβέντης	Παναγιώτης	Καρυστίας	Δηλιγιαννικός	A
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττικής	Ανεξάρτητος	A
Λεωνίδα	Νικόλαος	Σπετσών	Τρικουπικός	K
Λεώπουλος	Βρασίδης	Λακεδαιμόνιος	Δελιγεωργικός	A
Λιδωρίκης	Γεώργιος	Δωρίδος	Τρικουπικός	K
Λομβάρδος	Αργασάρης Κων/νος	Ζακύνθου	Τρικουπικός	K
Λυμπερόπουλος	Γ.	Μεσσήνης	Τρικουπικός	K
Λυμπερόπουλος	Δ.	Μεσσήνης	Τρικουπικός	K
Λυμπρίτης	Θεόδωρος	Τυρνάβου	Δηλιγιαννικός	A
		Επιδαύρου		
Λύρας	Γεώργιος	Λιμηράς	Τρικουπικός	K
Μανέτας	Παναγιώτης	Μαντινείας	Δηλιγιαννικός	A
Μαρκεζίνης	Βασίλειος	Θήρας	Τρικουπικός	K
Μαρκέτος	Θεόδωρος	Κραναίας	Τρικουπικός	K
Μάτσας	Αντώνιος	Μήλου	Ανεξάρτητος	K
Μαυρογορδάτος	Αντώνιος	Σύρου	Δηλιγιαννικός	A
Μαυροκέφαλος	Παναγής	Ιθάκης	Τρικουπικός	K
Μαυρομιχάλης	Ήλίας	Καλαμών	Τρικουπικός	K
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνιος	Δηλιγιαννικός	A
Μαυρομιχάλης	Κυριακούλης	Οιτύλου	Δηλιγιαννικός	A
		Βονίτσης και		
Μαυρομμάτης	Επαμεινώνδας	Ξηρομέρου	Τρικουπικός	A
Μελετόπουλος	Λεωνίδα	Αιγιαλείας	Ανεξάρτητος	
Μεντζελόπουλος	Περικλής	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Μέρμηγκας	Γεώργιος	Καρυστίας	Κυβερνητικός	K
Μεταξάς	Αγαμέμνων	Κραναίας	Τρικουπικός	K
Μήλιος	Σπύρος	Θηβών	Κυβερνητικός	K
Μικόνιος	Ελευθέριος	Νάξου		A
Μισυρλής	Νικόλαος	Πυλίας	Τρικουπικός	K
Μομφεράτος	Αντώνιος	Κραναίας	Κυβερνητικός	
Μόρης	Πέτρος	Παρνασσίδος	Τρικουπικός	K
Μοσχούλας	Φώτιος	Ολυμπίας	Δηλιγιαννικός	K
Μπακόπουλος	Ιωάννης	Μαντινείας	Δηλιγιαννικός	A
Μπασιάς	Τυπάλδος Αθαν.	Πάλλης	Ανεξάρτητος	A
Μπίστης	Ευκλείδης	Άνδρου	Κυβερνητικός	K
Μπούτος	Περικλής	Μεσσήνης	Τρικουπικός	K
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λεβαδείας	Τρικουπικός	K
Μωραϊτίνης	Κων/νος	Αιγίνης	Κυβερνητικός	K
Ναυπλιώτης	Ιωάννης	Νάξου	Τρικουπικός	K
Νέγρης	Φωκίων	Αττικής	Ανεξάρτητος	A
Νικολαΐδης	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Δηλιγιαννικός	A
Νοταράς	Σπυρίδων	Κορινθίας	Καραπανικός	K
Ξυδιάς	Τυπάλδος Πέτρος	Πάλλης		
Οικονομόπουλος	Γεώργιος	Καλαμών	Τρικουπικός	K

Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	Αιγιαλείας	Ανεξάρτητος	
Παπαγιαννακόπουλος	Ανδρέας	Πατρών	Ανεξάρτητος	A
Παπαγιαννόπουλος	A.Γ.	Ηλείας	Κυβερνητικός	K
Παπαδιαμαντόπουλος	Γ.	Πατρών	Τρικουπικός	K
Παπαθανασίου	Γεώργιος	Καλαμπάκας	Ανεξάρτητος	K
Παπαθανασίου	Aθ.	Παρνασσίδος	Τρικουπικός	K
Παπαϊωάννου	Νικόλαος	Βόλου	Κυβερνητικός	K
		Επιδαύρου		
Παπαμιχαλόπουλος	Κων/νος	Λιμηράς	Δηλιγιαννικός	A
Παπαποστόλου	Σπυρίδων	Καρδίτσης		K
Παπατσώρης	Δημήτριος	Τριφυλίας	Τρικουπικός	K
Παπαχατζής	Παναγιώτης	Θηβών	Δηλιγιαννικός	K
Πατρίκιος	Τριαντάφυλλος	Κέας	Τρικουπικός	K
Πέρρος	Θεόδωρος	Κυνουρίας	Τρικουπικός	K
Περρωτής	Περικλής	Καλαμών	Τρικουπικός	K
Πεταλάς	Ανδρέας	Αγυιάς	Τρικουπικός	K
Πετραλιάς	Άγγελος	Ηλείας	Δεληγεωργικός	A
Πετρίδης	Παναγιώτης	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	A
Πετροπουλάκης	Αριστείδης	Γυθείου	Τρικουπικός	K
Πετροπουλάκης	Γεώργιος	Γυθείου	Τρικουπικός	K
Πετσάλης	Αθανάσιος	Ξηροχωρίου Ευβοίας	Δηλιγιαννικός	
Πιπινόπουλος	Δημ.	Λαρίσης	Δηλιγιαννικός	A
Πλατανιώτης	Γεώργιος	Ναυπακτίας	Δηλιγιαννικός	A
Πλατής	Αλέξανδρος	Φθιώτιδος	Δεληγεωργικός	K
Πλατούτσας	Κων/νος	Άργους	Ανεξάρτητος	K
Πονηρόπουλος	Αλέξανδρος	Τριφυλίας	Ανεξάρτητος	K
Ποταμιάνος	Ηλίας	Ναυπλίας	Τρικουπικός	K
Προβελέγγιος	Αριστομένης	Μήλου	Ανεξάρτητος	K
Ραδινός	Γεώργιος	Τρικάλων	Τρικουπικός	K
Ρακόπουλος	Ευστάθιος	Αλμυρού	Κυβερνητικός	K
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	A
Ράλλης	Γεώργιος	Πυλίας	Τρικουπικός	K
Ρέπουλης	Εμμανουήλ	Ερμιονίδος	Ανεξάρτητος	K
Ρετσίνας	Θεόδωρος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	K
Ρικάκης	Αντώνιος	Πατρών	Ανεξάρτητος	A
Ροδόπουλος	Γεώργιος	Τυρνάβου	Δηλιγιαννικός	A
Ρουσόπουλος	Μελέτιος	Λακεδαίμονος	Κυβερνητικός	K
Ρούφος Γ.	Ρούφος Ιωάννης	Πατρών	Τρικουπικός	K
Ρωμάνος	Άθως	Κραναίας	Τρικουπικός	K
Ρώμας	Αλέξανδρος	Ζακύνθου	Δηλιγιαννικός	A
Ρώμας	Γεώργιος	Ζακύνθου	Τρικουπικός	K
Σαμοίλης	Βασίλειος	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Σαραφιανός	Κων/νος	Καρυστίας	Τρικουπικός	K
Σαρσέντης	Θ.	Τριφυλίας	Κυβερνητικός	K

Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Παρνασσίδος	Τρικουπικός	K
Σισμάνης	Γεώργιος	Ναυπακτίας	Τρικουπικός	K
Σκαλτσοδήμος ή				
Σκαλτσάς	Ανδρέας	Τριχωνίας	Δηλιγιαννικός	A
Σκάρπας	Γουλιέλμος	Κερκύρας	Τρικουπικός	K
Σκουζές	Αλέξανδρος	Αττικής	Δηλιγιαννικός	A
Σπηλιάδης	Ανδρέας	Ηλείας	Τρικουπικός	K
Σπηλιώτης	Χαρίλαος	Ηλείας	Ανεξάρτητος	A
Σπυρακόπουλος	Νικόλαος	Γορτυνίας	Κυβερνητικός	K
Στάης	Σπυρίδων	Κυθήρων	Τρικουπικός	K
Σταυρόπουλος	Κων/νος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	K
		Επιδαύρου		
Στελλάκης	Μιχαήλ	Λιμηράς	Κυβερνητικός	K
Στεφανόπουλος	Ανδρ.	Ηλείας	Κυβερνητικός	K
Στεφανόπουλος	Χρήστος	Ηλείας	Ανεξάρτητος	K
Στεφάνου	Διονύσιος	Ζακύνθου	Τρικουπικός	K
Στράτος	Ανδρέας	Βάλτου	Δεληγεωργικός	K
Συνοδινός	Νικήτας	Θήρας	Τρικουπικός	K
Ταρμπάζης	Νικόλαος	Τρικάλων	Τρικουπικός	K
Τερτίπης	Δημήτριος	Καρδίτσης	Τρικουπικός	K
Τζανετόπουλος	Νικόλαος	Τροιζηνίας	Ραλλικός	K
Τοπάλης	Κων/νος	Βόλου	Κυβερνητικός	K
Τριανταφυλλάκος	Νικόλαος	Μαντινείας	Κυβερνητικός	K
Τριβάλης	N.	Κερκύρας		
Τρικούπης	Κων/νος	Μεσολογγίου	Τρικουπικός	K
Τσαμαγκίδης	Ξενοφών	Καρδίτσης	Τρικουπικός	K
Τσαμαδός	Νικόλαος	Ύδρας	Τρικουπικός	K
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Λευκάδος	Δηλιγιαννικός	A
Τσάτσος	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Τρικουπικός	K
Τσιριμώκος	Ιωάννης	Φθιώτιδος	Δηλιγιαννικός	A
Τσιτσάρας	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Δηλιγιαννικός	A
		Βονίτσης και		
Τσόγκας	Νικόλαος	Ξηρομέρου	Ανεξάρτητος	K
Τσούχλος	Νικόλαος	Κυνουρίας	Τρικουπικός	K
Φαρμάκης	Δημήτριος	Ναυπακτίας	Ανεξάρτητος	K
Φικιώρης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	Κυβερνητικός	K
Φίλιππας	Γεράσιμος	Λευκάδος	Τρικουπικός	K
Φιλιππίδης	Αργύριος	Βόλου	Κυβερνητικός	K
Φλογαίτης	Θεόδωρος	Αττικής	Μικτός συνδυασμός	A
Φραγκίδης	Γεώργιος	Καρδίτσης	Τρικουπικός	K
Φωτιάδης	Μιχαήλ	Δομοκού	Τρικουπικός	K
Χαντζόπουλος	Παναγιώτης	Κυνουρίας	Τρικουπικός	K
Χατζηνικολής	Γ.	Καρυστίας	Τρικουπικός	K
Χατζηπέτρος	Κων/νος	Τρικάλων	Τρικουπικός	K

Χατζίσκος	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Τρικουπικός	A
Χατζόπουλος	Γεώργιος	Ευρυτανίας	Τρικουπικός	K
Χοϊδάς	Αχιλλεύς	Πατρών	Δηλιγιαννικός	A
Χριστόπουλος	Κων/νος	Κορινθίας	Δηλιγιαννικός	K
Χριστόπουλος	Ασημάκης	Μεσσήνης		
Χυτήρης	Σπυρίδων	Κερκύρας	Τρικουπικός	K

Επεξήγηση 1899:

- K: Κυβερνητικός
- A: Αντιπολιτευόμενος

A.10. Η κομματική κατάταξη 1902

ΒΟΥΛΗ 1902	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αβέρωφ	Χαλκίδος	όχι Θεοτ.
Αγαθοκλής	Φθιώτιδος	
Αγάθος	Κερκύρας	Θ
Αγγελόπουλος	Αττικής	Δ
Αλαμάνος	Κερκύρας	Θ
Αλαμάνος	Κερκύρας	όχι Δηλιγ.
Αλεξάκης	Γορτυνίας	Δ
Αλεξανδρόπουλος	Ευρυτανίας	Θ
Αναγνωστόπουλος	Δωρίδος	Δ
Αναστασόπουλος	Μεγαρίδος	Θ
Αναστασόπουλος	Τριφυλίας	Δ
Αντωνόπουλος	Γορτυνίας	Δ
Απέργης	Μήλου	Θ
Αργυρόπουλος	Άνδρου	Δ/Θ
Ασημακόπουλος	Αιγιαλείας	Δ
Ασιμής	Θήρας	Δ
Βαλαωρίτης	Λευκάδος	Θ
Βαλέττας	Θήρας	
Βαρβιτσιώτης	Λακεδαιμόνος	Θ
Βαρζέλης	Άρτης	Δ
Βασαρδάνης	Καρδίτσης	Δ/Θ
Βαφειαδάκης	Σύρου	Δ
Βελλιανίτης	Παζών	Δ/Θ
Βελλίνης	Καρδίτσης	A
Βενιεράτος	Κραναίας Κεφαλλ.	όχι Δηλιγ.
Βιτάλης	Σύρου	Δ
Βιτάλης	Τήνου	Δ/Θ
Βοζίκης	Κυνουρίας	A

Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδος	όχι Θεοτ.
Βρατσάνος	Ιωάννης	Ν. Ψαρρών	Δ/Θ
Βρυώνης	Ιωάννης	Σάμης	Δ
Γεράκης	Κων/νος	Κραναίας Κεφαλλ.	Θ
Γεροκωστόπουλος	Κων/νος	Πατρών	Δ
Γεωργιάδης	Ιωάννης	Σκοπέλου	Δ/Θ
Γεωργόπουλος	Σπυρίδων	Τρικήλων	Θ
Γιαννακίτσας	Ιωάννης	Λαρίσης	Θ
Γιαννακόπουλος	Φίλιππος	Βόλου	Α
Γιαννουσίου	Βασιλάκης	Καλαμπάκας	Δ/Θ
Γκίκας	Παντελής	Ύδρας	Δ
Γκότσης	Κων/νος	Πατρών	Δ
Γκράβας	Αθανάσιος	Κορινθίας	Θ
Γουλιμής	Νικόλαος	Βονίτσης και Ξηρομερίου	Α
Γουναράκης	Νικόλαος	Αττικής	Δ
Γούναρης	Δημήτριος	Πατρών	Α/Θ
Γρίβας	Κων/νος	Βονίτσης και Ξηρομερίου	Θ
Δαμηλάτης	Ιωάννης	Καλαμών	Δ
Δαούτης	Νικόλαος	Θηβών	Δ
Δεδούσης	Δημ.	Φθιώτιδος	Θ
Δελένδας	Πέτρος	Θήρας	Δ/Θ
Δεληγεώργης	Λεωνίδας	Μεσολογγίου	Δ
Δελιγιάννης	Σπυρίδων	Κορινθίας	Δ
Δελμούζος	Ιωάννης	Παρνασσίδος	Θ
Δενδρινός	Τηλέμαχος	Ιθάκης	Θ
Δηλιγιάννης	Ν. Επαμεινώνδας	Γορτυνίας	Δ
Δηλιγιάννης	Π. Θεόδωρος	Γορτυνίας	Δ
Δόγκας	Δημοσθένης	Ηλείας	Α
Εμπειρικός	Επαμεινώνδας	Άνδρου	Θ
Ευταξίας	Χαράλαμπος	Φθιώτιδος	
Ζαίμης	Θρασ. Αλέξανδρος	Καλαβρύτων	Α
Ζάππας	Απόστολος	Τρικήλων	Θ
Ζέρβας	Θεόδωρος	Μεγαλουπόλεως	Δ
Ζερβός	Αλκίνοος	Κερκύρας	Θ
Ζούζουλας	Απόστολος	Κορινθίας	Θ
Ζυγομαλάς	Αντώνιος	Αττικής	Δ
Ζωγλοπίτης	Κων/νος	Καρδίτσης	Θ
Ζωγράφος	Ιωάννης	Άργους	όχι Δηλιγ.
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κερκύρας	όχι Δηλιγ.
Θεοτόκης	Μιχαήλ	Κερκύρας	Θ
Ιερομνήμων	Κων/νος	Κέας	Θ
Κακαράς	Μιχαήλ	Χαλκίδος	όχι Δηλιγ.
Καλαμάρης	Ιωάννης	Σύρου	Δ
Καλαντζόπουλος	Ιωάννης	Ναυπακτίας	
Καλλίνικος	Γεώργιος	Ιθάκης	Θ
Καλλιφρονάς	Λάμπρος	Αττικής	Δ

Καλογερόπουλος	Νικόλαος	Χαλκίδος	όχι Δηλιγ.
Καλούτσης	Διονύσιος	Κυθήρων	όχι Δηλιγ.
Καλούτσης	Ιωάννης	Κυνουρίας	Δ
Καναβαριώτης	Ευάγγελος	Αιγίνης	Δ/Θ
Καναβός	Ιωάννης	Ναυπακτίας	Δ
Κανταντζόγλου	Ιωάννης	Καρδίτσης	Θ
Καπιτσίνης	Γεώργιος	Επιδαύρου Λιμηράς	Θ
Καρακίτης	Δημήτριος	Βόλου	όχι Θεοτ.
Καρακίτης	Κων/νος	Λαρίσης	όχι Θεοτ.
Καρανίκας	Στέργιος	Αγυιάς	Δ/Θ
Καραπάνος	Ιωάννης	Άρτης	Δ
Καραπάνος	Κων/νος	Άρτης	όχι Θεοτ.
Καρπετόπουλος	Γεώργιος	Άργους	Δ/Θ
Καρτάλης	Αντώνιος	Βόλου	όχι Θεοτ.
Κατσάνος	Δημήτριος	Τριχωνίας	
Κεφαλάς	Ανδρέας	Τριφυλίας	Θ
Κοκκέβης	Ευστάθιος	Τριφυλίας	Θ
Κολιάτσος	Ισίδωρος	Αττικής	Δ
Κόλλιας	Ιωάννης	Θηβών	Θ
Κόλλιας	Θεμιστοκλής	Καρυστίας	Δ/Θ
Κοντογιάννης	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Δ
Κοπανίτσας	Στέφανος	Λακεδαιμόνιος	"Ανεξάρτητος"
Κοριζής	Γεώργιος	Τροιζηνίας	Θ
Κοττίκας	Κων/νος	Άρτης	Θ
Κουμουνδούρος	Κων/νος	Οιτύλου	Θ
Κουμουνδούρος	Σπυρίδων	Μεσσήνης	όχι Δηλιγ.
Κουντουριώτης	Ιωάννης	Ύδρας	όχι Δηλιγ.
Κρεστενίτης	Γεώργιος	Ηλείας	Δ
Κρίσπης	Νικόλαος	Νάξου	Θ
Κρίτσας	Κων/νος	Καλαμπάκας	"Ανεξάρτητος"
Κυριακός	Διομήδης	Σπετσών	Δ
Κωνσταντόπουλος	Κων/νος	Μαντινείας	όχι Δηλιγ.
Λαδόπουλος	Εμμανουήλ	Σύρου	Θ
Λαπαθιώτης	Λεωνίδας	Τυρνάβου	"Ανεξάρτητος"
Λεβίδης	Νικόλαος	Αττικής	Θ
Λέκκας	Θεόδωρος	Αττικής	Δ
Λεωνίδας	Νικόλαος	Σπετσών	"Ανεξάρτητος"
Λιγυνός	Κυριάκος	Αττικής	Δ
Λιδωρίκης	Κων/νος	Δωρίδος	"Ανεξάρτητος"
Λομβάρδος	Αργασάρης Κων.	Ζακύνθου	όχι Δηλιγ.
Λυμπρίτης	Θεόδωρος	Τυρνάβου	Δ
Μαμούνης	Νικόλαος	Ν. Ψαρρών	Δ
Μανέτας	Παναγιώτης	Μαντινείας	Δ
Μαντζαβίνος	Νικόλαος	Πάλλης	Θ
Μαρκεζίνης	Βασίλειος	Θήρας	Θ

Μαρκέτης	Νικόλαος	Κερκύρας	Θ
Μάστορης	Γκίκας	Λοκρίδας	Δ/Θ
Μαστραπάς	Βασίλειος	Δωρίδος	Θ
Ματάλας	Δημοσθένης	Λακεδαιμόνος	όχι Θεοτ.
Μαυροκορδάτος	Νικόλαος	Άνδρου	
Μαυρομιχάλης	Ηλίας	Καλαμών	Θ
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	Δ
Μαυρομιχάλης	Λ. Κυριακούλης	Οιτύλου	Δ
Μαυρομιχάλης	Π. Κυριακούλης	Οιτύλου	Δ
Μελάς	Λέων	Αγυιάς	Δ
Μελετόπουλος	Ιωάννης	Λακεδαιμόνος	Δ
Μελισσινός	Ι.Γ.	Ζακύνθου	Δ
Μικώνιος	Ελευθέριος	Νάξου	Δ
Μισυρλής	Νικόλαος	Πυλίας	Θ
Μονοκρούσος	Ανδρέας	Πάλλης	Δ
Μοσχούλας	Φώτιος	Ολυμπίας	Θ
Μουτσόπουλος	Αθανάσιος	Αττικής	Δ
Μπακόπουλος	Ιωάννης	Μαντινείας	Δ
Μπαλάφας	Νικόλαος	Καρυστίας	Θ
Μπαλτατζής	Γεώργιος	Αλμυρού	Θ
Μπασδέκης	Ηλίας	Τρικάλων	Δ/Θ
Μπέλλος	Λουκάς	Θηβών	Δ/Θ
Μπουκαούρης ή Ανδρικόπουλος	Δ.	Πατρών	"Ανεξάρτητος"
Μπούμπουλης	Γεώργιος	Σπετσών	όχι Θεοτ.
Μπούτος	Περικλής	Μεσσήνης	"Ανεξάρτητος"
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λεβαδείας	Θ
Μωραίτης	Δημήτριος	Άνδρου	Θ
Νίκας	Δημήτριος	Παρνασσίδος	Θ
Νικολαΐδης	Νικόλαος	Καρυστίας	"Ανεξάρτητος"
Νικολαΐδης	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Δ/Θ
Νικολαΐδης	Ιωάννης	Μεσσήνης	Θ
Νικολέτσας	Αθανάσιος	Τριχωνίας	Θ
Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	Αιγιαλείας	Δ
Παπαδαΐος ή Παλάσκας	Ιωάννης	Καρδίτσης	Δ/Θ
Παπαδημητρίου	Γεώργιος	Καλαβρύτων	Δ
Παπαλέξης	Νικόλαος	Ολυμπίας	"Ανεξάρτητος"
Παπαλουκάς	Αχιλλεύς	Λοκρίδας	"Ανεξάρτητος"
Παπανικολής	Κων/νος	Βονίτσης και Ξηρομερίου	Δ
Παυλόπουλος	Διον.	Ηλείας	Δ
Πετιμεζάς	Π. Λεωνίδα	Καλαβρύτων	Θ
Πετρίδης	Παναγιώτης	Κορινθίας	Δ
Πετροπουλάκης	Λ. Γεώργιος	Γυθείου	Θ
Πετρόπουλος	Αθανάσιος	Μεγαλουπόλεως	Δ/Θ
Πετσάλης	Αθανάσιος	Ξηρομερίου Ευβοίας	Δ

Πλατστής	Νικόλαος	Φαρσάλων	Θ
Πολίτης	Ηλίας	Κερκύρας	Θ
Πολυγένης	Γεώργιος	Άργους	Δ
Πολυχρονόπουλος	Δημήτριος	Ολυμπίας	Δ
Πονηρόπουλος	Αλέξανδρος	Τριφυλίας	Θ
Προβελέγγιος	Αριστομένης	Μήλου	Δ/Θ
Πρωτοπαπαδάκης	Πέτρος	Νάξου	Δ
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	Δ
Ράλλης	Γεώργιος	Πυλίας	"Ανεξάρτητος"
Ραυτόπουλος	Νικόλαος	Σάμης	Δ
Ρίτσος	Πάϊκος	Επιδάουρου Λιμηράς	Δ
Ραδινός	Γεώργιος	Τρικάλων	Θ
Ροδόπουλος	Γεώργιος	Τυρνάβου	
Ρούφος	Γ. Ρούφος Ιωάννης	Πατρών	όχι Δηλιγ.
Ρωμανός	Άθως	Κραναίας Κεφαλλ.	Θ
Ρώμας	Αλέξανδρος	Ζακύνθου	Δ
Ρώτας	Ιωάννης	Κέας	Δ
Σάκκης	Παναγιώτης	Πυλίας	Δ
Σαραβέλας	Ζήσιμος	Χαλκίδος	όχι Θεοτ.
Σερπάνος	Ιωάννης	Ευρυτανίας	Θ
Σιγάλας	Ιωάννης	Τήνου	"Ανεξάρτητος"
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	Παρνασσίδος	Θ
Σισίνης	Ιωάννης	Ηλείας	"Ανεξάρτητος"
Σκάρπας	Γουλιέλμος	Κερκύρας	Θ
Σκαλτσοδήμος ή Σκαλτσάς	Ανδρέας	Ηλείας	
Σκληρός	Γεώργιος	Λευκάδος	Δ/Θ
Σκουζές	Αλέξανδρος	Αττικής	Δ
Σμολένσκης	Κων/νος	Αττικής	Θ
Σπηλιάδης	Ανδρέας	Ηλείας	"Ανεξάρτητος"
Σπυράκης	Παναγιώτης	Κυνουρίας	Δ
Στάης	Σπυρίδων	Κυθήρων	Θ
Στάϊκος	Ιωάννης	Βάλτου	Θ
Στάϊκος	Αλέξανδρος	Τριχωνίας	Θ
Σταματιάδης	Σ. Νικόλαος	Βόλου	Θ
Σταματιάδης	Νικόλαος	Βόλου	Θ
Στελλάκης	Μιχαήλ	Επιδάουρου Λιμηράς	"Ανεξάρτητος"
Στεφανίδης	Μιχαήλ	Καρυστίας	Δ
Στεφανόπουλος	Ανδρέας	Ηλείας	Θ
Στεφανόπουλος	Χρήστος	Ηλείας	όχι Δηλιγ.
Στεφάνου	Διονύσιος	Ζακύνθου	Θ
Στράτος	Νικόλαος	Βάλτου	Θ
Στυμφαλιάδης	Αναστάσιος	Κορινθίας	"Ανεξάρτητος"
Ταμπακόπουλος	Παναγιώτης	Γορυνίας	Δ
Τερτίπης	Δημήτριος	Καρδίτσης	Θ
Τζανετάκης	Χαρίλαος	Γυθείου	Δ

Τοπάλης	Κων/νος	Βόλου	"Ανεξάρτητος"
Τράκας	Κομνάς	Φθιώτιδος	Δ
Τραυλός	Δημήτριος	Κραναίας Κεφαλλ.	Θ
Τριανταφυλλάκος	Νικόλαος	Μαντινείας	"Ανεξάρτητος"
Τρικούπης	Κων/νος	Μεσολογγίου	Θ
Τσαμαδός	Νικόλαος	Ύδρας	Θ
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Λευκάδος	Δ
Τσερτίδης	Ιωάννης	Πατρών	Δ
Τσιροπινάς	Κων/νος	Σύρου	Θ
Τσιτσάρας	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Δ
Τσούχλος	Νικόλαος	Κυνουρίας	Θ
Φαρμάκης	Δημήτριος	Ναυπακτίας	Θ
Φαρμακόπουλος	Θεόδωρος	Ναυπλίας	Δ
Φαρμακόπουλος	Νικόλαος	Ναυπλίας	Δ
Φικιώρης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	όχι Θεοτ.
Φίλιος	Ιωάννης	Λαρίσης	όχι Θεοτ.
Φιλιππίδης	Κων/νος	Βόλου	όχι Θεοτ.
Φλέσσας	Κων/νος	Καλαμών	"Ανεξάρτητος"
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Καλαβρύτων	"Ανεξάρτητος"
Φωτιάδης	Μιχαήλ	Δομοκού	Θ
Χαλκιόπουλος	Κων/νος	Λοκρίδας	Θ
Χατζηγάκης	Σωτήριος	Τρικάλων	Δ
Χατζηπέτρος	Κων/νος	Τρικάλων	όχι Δηλιγ.
Χατζηπέτρος	Χρήστος	Τρικάλων	
Χατζίσκος	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Θ
Χατζόπουλος	Δημήτριος	Ευρυτανίας	"Ανεξάρτητος"
Χοϊδάς	Αχιλλεύς	Πατρών	Δ
Χριστοδούλου	Κων/νος	Ξηροχωρίου	Θ
Χριστόπουλος	Κων/νος	Κορινθίας	Θ
Ψημμένος	Ιωάννης	Ηλείας	Δ/Θ
Ψύλλας	Ανδρέας	Αττικής	Δ

Επεξήγηση 1902:

- Θ: Θεοτοκικός
- Δ: Δηλιγιαννικός
- Δ/Θ: Δηλιγιαννικός που έγινε Θεοτοκικός
- Α/Θ: Ανεξάρτητος που έγινε Θεοτοκικός
- Όχι Θεοτ.: όχι Θεοτοκικός
- Όχι Δηλιγ.: όχι Δηλιγιαννικός

A.11. Η κομματική κατάταξη 1905

ΒΟΥΛΗ 1905		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αγαθοκλής	Γεώργιος	Τρικήλλων	Δ
Αγαθοκλής	Π. Κων/νος	Φθιώτιδος	Δ
Αγάθος	Σπυρίδων	Κερκύρας	Θ
Αγγελόπουλος	Κων/νος	Αττικής	Δ
Αλαφούζος	Νικόλαος	Θήρας	
Αλεβιζάτος	Β.	Πάλλης	Δ
Αναγνωστόπουλος	Αριστ.	Δωρίδος	Δ
Αναγνωστόπουλος	Αναστάσιος	Κορινθίας	Δ
Αναστασιάδης	Αλέξανδρος	Αγυιάς	
Αναστασόπουλος	Γεώργιος	Μεγαρίδος	Δ
Αναστασόπουλος	Δ.	Τριφυλίας	Δ
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Γορτυνίας	Δ
Αρβανίτης	Ιωάννης	Μεγαλοπόλεως	Δ
Ασιμής	Χριστόφορος	Θήρας	Δ
Βαλαωρίτης	Περικλής	Λευκάδος	Θ
Βάλληνδας	Στυλιανός	Κέας	Δ
Βαρβιτσιώτης	Πέτρος	Λακεδαιμόνος	Θ
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντινείας	Δ
Βασαρδάνης	Απόστολος	Καρδίτσης	Α
Βαφειαδάκης	Νικόλαος	Σύρου	Δ
Βελέντζας	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Δ
Βελλιανίτης	Σπυρίδων	Παξών	Δ
		Κραναίας	
Βεννιεράτος	Διονύσιος	(Κεφαλληνίας)	Δ
Βοκοτόπουλος	Δημήτριος	Σύρου	Θ
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδος	Δ
Βρατσάνος	Ιωάννης	Ν. Ψαρρών	Θ
Γαρδικιώτης	Νικόλαος	Τρικήλλων	Δ
Γάτσος	Νικόλαος	Βόλου	Δ
Γεροκωστόπουλος	Κων/νος	Πατρών	Δ
Γεωργακόπουλος	Νικόλαος	Τριφυλίας	Δ
Γεωργιάδης	Ιωάννης	Σκοπέλου	Θ
Γεωργόπουλος	Σπυρίδων	Τρικήλλων	Θ
Γιαννακίτσας	Ιωάννης	Λαρίσης	Θ
Γκίκας	Παντελής	Ύδρας	Δ
Γκιών	Ιωάννης	Τήνου	Δ
Γκότσης	Κων/νος	Πατρών	Ρ
Γουναράκης	Νικόλαος	Αττικής	Δ
		Βονίτσης και	
Γρίβας	Κων/νος	Ξηρομέρου	Θ
Δαγρές	Νικόλαος	Καλαμών	Δ

Δαούτης	Νικόλαος	Θηβών	Δ
Δελακοβίας	Νικόλαος	Κυθήρων	Δ
Δεληγιάννης	Σπυρίδων	Κορινθίας	Δ
Δελμούζος	Ιωάννης	Παρνασσίδος	Σ
Δενδρινός	Τηλέμαχος	Ιθάκης	Θ
Δερλερές	Μανούσος	Νάξου	Δ
Δηλιγιάννης	Επαμεινώνδας	Γορτυνίας	Δ
Δηλιγιάννης	Π. Θεόδωρος	Γορτυνίας	Δ
Δημητρακόπουλος	Β.	Μαντινείας	Ζ
Δραγούμης	Στέφανος	Αττικής	Δρ/Α
Εγκολφόπουλος	Π.	Λοκρίδος	Δ
Εμπειρικός	Επαμεινώνδας	Ανδρου	Θ
Ευταξίας	Αθανάσιος	Λοκρίδος	Α
	Θρασ.		
Ζαΐμης	Αλέξανδρος	Καλαβρύτων	Ζ
Ζαΐμης	Θ. Ασημάκης	Καλαβρύτων	Ζ
Ζέρβας	Αθανάσιος	Μεγαλοπόλεως	Δ
Ζερβός	Αλκίνοος	Κερκύρας	Θ
Ζησιάδης	Βασίλειος	Τυρνάβου	Δ
Ζούζουλας	Απόστολος	Κορινθίας	Θ
Ζυγομαλάς	Αντώνιος	Αττικής	Δ
Ζωγράφος	Γεώργιος	Καρδίτσης	Δ
Ζώτος	Κων/νος	Ευρυτανίας	Σ
Θεοτόκης	Γεώργιος	Κερκύρας	Θ
Θεοτόκης	Μιχαήλ	Κερκύρας	Θ
Ισχόμαχος	Ιωάννης	Λαρίσης	Δ
Καβαλλιεράτος- Άννινος	Μιλτ.	Σάμης	Θ
Καίρης	Δημοσθένης	Ανδρου	Θ
Καλαμάρης	Ιωάννης	Σύρου	Δ
Καλλιφρονάς	Λάμπρος	Αττικής	Δ
Καλογερόπουλος	Νικόλαος	Χαλκίδος	Θ
Καλομενόπουλος	Κων/νος	Σύρου	Θ
Καλούτσης	Ιωάννης	Κυνουρίας	Δ
Καναβός	Ιωάννης	Ναυπακτίας	Δ
Κανακάρης Ρούφος	Θ. Λουκάς	Πατρών	Δ
Κανταρτζής	Κων/νος	Βόλου	Δ
Καρακίτης	Κων/νος	Λαρίσης	Δ
Καραπάνος	Γ. Ιωάννης	Άρτης	Δ
Καραπάνος	Γ. Κων/νος	Άρτης	Δ
Καραπάνος	Κ. Πύρρος	Άρτης	Δ
Καραπάνος	Βασίλειος	Βάλτου	Δ
Καράπαυλος	Παναγιώτης	Πυλίας	Δ
Καρέλας	Δημήτριος	Μήλου	

Καρπετόπουλος	Γεώργιος	Άργους	Θ
Καρτάλης	Αντώνιος	Βόλου	Δ
Καρτάλης	Ιωάννης	Βόλου	Δ
Καταφυγιώτης	Λάμπρος	Καρδίτσης	Α/Δ
Κατσάνος	Δημήτριος	Τριχωνίας	Δ
Καφαντάρης	Γεώργιος	Ευρυτανίας	Δ
Καψάλης	Πάνος	Μεσολογγίου	Δ
Κηρύκος	Πέτρος	Θηβών	Δ
Κοπανίτσας	Στέφανος	Λακεδαιμόνος	Ζ
Κόρπας	Γεώργιος	Κέας	Ζ
Κουμουνδούρος	Σπυρίδων	Μεσσήνης	Θ
Κουντουριώτης	Ιωάννης	Ύδρας	Α
Κρεστενίτης	Γεώργιος	Ήλειας	Δ
Κριεζώτης	Σπ.	Χαλκίδος	Δ
Κριεκουκιώτης ή Αναγνωστόπουλος	Ι.	Ηλείας	Δ
Κριεμάδης	Θεόδ.	Τρικάλων	Δ
Κριτσελής	Σπυρίδων	Πειραιώς	Δ
Κροκιδάς	Σωτήριος	Κορινθίας	Ζ
Λαδόπουλος	Εμμανουήλ	Σύρου	Θ
Λαζάρου	Ανδρέας	Σπετσών	Δ
Λαναράς	Γεώργιος	Βόλου	Δ
Λάμπας	Δημ.	Καρδίτσης	Α/Δ
Λάμπας	Ιωάννης	Λεβαδείας	Δ
Λεβέντης	Παναγιώτης	Καρυστίας Ευβοίας	Δ
Λέκκας	Θεόδωρος	Αττικής	Δ
Λιδωρίκης	Κων/νος	Δωρίδος	Ζ
		Κραναίας	
Λουκάτος	Σπυρίδων	(Κεφαλληνίας)	Δ
Λυμπερόπουλος	Κων/νος	Μεσσήνης	Δ
Λυμπρίτης	Θεόδωρος	Τυρνάβου	Δ
Λύρας	Γεώργιος	Επιδάυρου Λιμεράς	Δ
Μαλασπίνας	Αλέξανδρος	Θήρας	Δ
Μαλλιόπουλος	Δημ.	Καρδίτσης	Α/Δ
Μαμάης	Ιωάννης	Άνδρου	Θ
Μαμούνης	Νικόλαος	Ν. Ψαρρών	Δ
Μαραθέας	Αχιλλεύς	Ναυπακτίας	Δ
Μαρκέτης	Νικόλαος	Κερκύρας	Θ
Μαρλάς	Ανδρέας	Παρνασσίδος	Δ
Μάστορης	Γκίκας	Λοκρίδος	
Μάτσας	Αντών.	Μήλου	Θ
Μαυρογορδάτος	Αντώνιος	Σύρου	Δ
Μαυρομαράς	Θρασύβουλος	Τήνου	Δ
Μαυρομιχάλης	Δ. Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	Δ

Μαυρομιχάλης	Π. Κυριακούλης	Οιτύλου	Δ
Μαυρομιχάλης	Λ. Κυριακούλης	Οιτύλου	Δ
Μαυρομιχάλης- Κατσάκος	Ιω.	Οιτύλου	Δ
Μαυρομάτης	Ξενοφών	Βονίτσης και Ξηρομέρου	Θ
Μερλόπουλος	Παναγιώτης	Μεσσήνης	Δ
Μήτσας	Γεώργιος	Αγνιάς	Δ
Μήτσας	Σταμάτιος	Ερμιονίδος	
Μισυρλής	Νικόλαος	Πυλίας	
		Κραναίας	
Μομφεράτος	Αντώνιος	(Κεφαλληνίας)	Ζ
Μονοκρούσος	Ανδρέας	Πάλλης	Δ
Μουζάκης	Νικόλαος	Ζακύνθου	Θ
Μουτσόπουλος	Αθαν.	Πειραιώς	Δ
Μπαλάφας	Νικόλαος	Καρυστίας Ευβοίας	Θ
Μπαλτατζής	Γεώργιος	Αλμυρού	Θ
Μπούμπουλης	Ιάσων	Σπετσών	Δ
Μπούσδρας	Δημ.	Καρδίτσης	Α/Δ
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λεβαδείας	Θ
Μυλωνάς	Διονύσιος	Ζακύνθου	Δ
Νέγρης	Φωκίων	Αττικής	Ζ
Νικητόπουλος	Νικόλαος	Μεσσήνης	Δ
Νοταράς	Σπυρίδων	Κορινθίας	
Οικονομόπουλος	Θεμ.	Τροιζηνίας	Δ
Παϊπέτης	Σπυρίδων	Κερκύρας	Θ
Παπαβασιλείου	Γεώργιος	Αττικής	Α
Παπαγιαννακόπουλος	Ανδρέας	Πατρών	Δ
Παπαδημητρίου	Γεώργιος	Καλαβρύτων	Δ
Παπαλέξης	Νικόλαος	Ολυμπίας	Ζ
Παπαλουκάς	Αχιλλεύς	Λοκρίδος	
Παπαποστόλου	Αλέξανδρος	Καρδίτσης	Α/Δ
Παχύς	Γεώργιος	Άρτης	Δ
Πεσμαζόγλου	Ιωάννης	Καλαμών	Θ
Πεταλάς	Κων/νος	Ιθάκης	Δ
Πετιμεζάς	Λεωνίδας	Καλαβρύτων	
Πετραλιάς	Άγγελος	Ηλείας	Δ
Πετροπουλάκης	Δημ.	Γυθείου	Θ
Πετσάλης	Αθανάσιος	Ξηροχωρίου Ευβοίας	Δ
Πιπιλής	Μενέλαος	Ολυμπίας	Δ
Πλατσή	Νικόλαος	Φαρσάλων	Θ
Πολυγένης	Γεώργιος	Άργους	Δ
Πολυζώης	Σωτήριος	Αιγίνης	Δ
Πολυχρονιάδης	Πολυχρόνης	Αιγιαλείας	Δ

Πονηρόπουλος	Αλέξανδρος	Τριφυλίας	Θ
Ποταμιάνος	Ηλίας	Σάμης	Θ
Ράγκος	Δημήτριος	Βονίτσης και Ξηρομέρου	A/Δ
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	P/A
Ρεδιάδης	Δημήτριος	Κέας	P/Δ
Ρέπουλης	Εμμανουήλ	Ερμιονίδος	A
Ρίτσος	Θεόδ.	Επιδάουρου Λιμηράς	Δ
Ρούφος	Γ. Ρούφος	Πατρών	Δ/P
Ρώμας	Ιωάννης	Ζακύνθου	Δ
Σάκκης	Αλέξανδρος	Πυλίας	Δ
Σάλμας	Παναγιώτης	Καλαμών	Δ
Σαραβέλας	Νικ.	Χαλκίδος	Δ
	Ζήσιμος	Κραναίας	
Σβορώνος	Δημήτριος	(Κεφαλληνίας)	Δ
Σεραφείμ	Δημήτριος	Γορτυνίας	Δ
Σιβιτανίδης	Βασίλειος	Καλαμπάκας	Δ
Σιμόπουλος	Γεώργιος	Παρνασσίδος	Σ
Σισίνης	Ανάργυρος	Ηλείας	Z
Σισμάνης	Ιωάννης	Ναυπακτίας	Δ
Σκάρπας	Περικλής	Κερκύρας	Θ
Σκουζές	Γουλιέλμος	Αττικής	Δ
Σκουλούδης	Αλέξανδρος	Αττικής	Δ
Σκυλίτσης	Στέφανος	Θηβών	A
Σλήμαν	Δημοσθένης	Πειραιώς	A
Σπέντζας	Αγαμέμνων	Αγυιάς	Δ
Σπυράκης	Ιωάννης	Τριφυλίας	Δ
Στάης	Παναγιώτης	Κυνουρίας	Δ
Σταματιάδης	Σπυρίδων	Κυθήρων	Θ
Σταματιάδης	Σ. Νικόλαος	Βόλου	Δ
Σταματιάδης	Νικόλαος	Καρυστίας Ευβοίας	Θ
Σταματόπουλος	Νικ.	Κυνουρίας	Δ
Στελλάκης	Μιχαήλ	Επιδάουρου Λιμηράς	Z
Στεφανίδης	Μιχαήλ	Καρυστίας Ευβοίας	Δ
Στεφανόπουλος	Ανδρέας	Ηλείας	Θ
Στεφανόπουλος	Χρήστος	Ηλείας	Θ
Στεφάνου	Διονύσιος	Ζακύνθου	Θ
Στράτος	Νικόλαος	Βάλτου	Θ
Στριφτόμπολος	Αλ.	Πατρών	Δ/P
Συνοδινός	Νικήτας	Θήρας	Δ
Τάκης	Αλέξιος	Καλαμπάκας	Δ
Ταμπακόπουλος	Παναγιώτης	Γορτυνίας	Δ
Τζωρτζάκης	Θεόδ.	Γυθείου	Δ
Τζωρτζόπουλος	Δημ.	Τριχωνίας	Δ
Τριανταφυλλάκος	Νικόλαος	Μαντινείας	Z

Τρικούπης	Κων/νος	Μεσολογγίου	Θ
Τσακανίκας	Κων/νος	Καλαμπάκας	Δ
Τσακόπουλος	Θ.	Μαντινείας	Δ
Τσαμαδός	Νικόλαος	Ύδρας	Θ
Τσαρλαμπάς	Ευάγγελος	Λευκάδος	Δ
Τσάτσος	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Ρ
Τσιριγώτης	Χριστόδουλος	Κερκύρας	Θ
Τσιριγώτης	Νικόλαος	Λακεδαιμόνος	Δ
Τσιριμώκος	Ιωάννης	Φθιώτιδος	Δ
Τσιτσάρας	Δημήτριος	Ευρυτανίας	Δ
Φαρμακόπουλος	Θεόδωρος	Ναυπλίας	Δ
Φαρμακόπουλος	Τάκης	Ναυπλίας	Δ
Φικιώρης	Γεώργιος	Λακεδαιμόνος	Α
Φικιώτης	Αγαμ.	Άργους	Δ
Φίλιππας	Πέτρος	Λευκάδος	Δ
Φούφας	Γρηγόριος	Ηλείας	Δ
Φωτήλας	Αλέξανδρος	Καλαβρύτων	Ζ
Χαλκιάπουλος	Κων/νος	Λοκρίδος	
Χαντζόπουλος	Παναγιώτης	Κυνουρίας	Δ
Χατζη- Μελέτης	Αντ.	Μεγαρίδος	Δ
Χατζηγάκης	Σωτήριος	Τρικήλλων	Δ
Χατζηδάκης	Ι.	Μήλου	Δ
Χατζηνικολής	Ιω.	Καρυστίας Ευβοίας	Δ
Χατζηπέτρος	Χρήστος	Τρικήλλων	Θ
Χατζόπουλος	Ιωάννης	Φθιώτιδος	Δ
Χλωρός	Δημ.	Δωρίδος	Δ
Χριστοδούλου	Κων/νος	Ξηροχωρίου Ευβοίας	Δ
Χριστόπουλος	Πολ.	Μαντινείας	Δ
Χριστόπουλος	Ασημάκης	Μεσσηνίας	Δ
Ψύλλας	Ανδρέας	Αττικής	Δ

Επεξήγηση 1905:

- Θ: Θεοτοκικός
- Δ: Δηλιγιαννικός
- Ζ: Ζαΐμικός
- Ρ: Ραλλικός
- Σ: Σιμοπουλικός
- Α: Ανεξάρτητος
- Δ/Ρ: Δηλιγιαννικός που έγινε Ραλλικός
- Ρ/Δ: Ραλλικός που έγινε Δηλιγιαννικός

- P/A: Παλλικός που έγινε Ανεξάρτητος
- A/Δ: Ανεξάρτητος που έγινε Δηλιγιαννικός
- Δρ/ A: Δραγουμικός που έγινε Ανεξάρτητος

A.12. Η κομματική κατάταξη 1906

ΒΟΥΛΗ 1906		ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΚΑΤΑΤΑΞΗ
Αγαθοκλής	Κων/νος	Φθιώτιδος	P
Αγάθος	Σπυρίδων	Κερκύρας	Θ
Αγγελόπουλος	Κων/νος	Αττικής	P
Αιγιαλείδης	Κων/νος	Σκοπέλου	Θ
Αλεξάκης	Περικλής	Γορτυνίας	P
Αλεξανδρής	Απόστολος	Καρδίτσης	A*
		Ξηροχωρίου	
Αναστασίου	Άγγελος	Ευβοίας	A
Αντωνόπουλος	Αριστείδης	Γορτυνίας	
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Γορτυνίας	Θ
Ασιμής	Χριστόφορος	Θήρας	Θ ή P
Βαλαωρίτης	Περικλής	Λευκάδος	Θ
Βαρβιτσιώτης	Πέτρος	Λακεδαίμονος	Θ
Βάρβογλης	Στέφανος	Μαντινείας	
Βάρβογλης	Φίλιππος	Μαντινείας	Θ
Βασιλειάδης	Βασίλειος	Λοκρίδος	Θ
Βασιλείου	Αθανάσιος	Χαλκίδος	
Βαφειαδάκης	Σταμ.	Σύρου	Θ
Βελλιανίτης	Ευθύμιος	Παζών	Θ
		Κραναίας	
Βενιεράτος	Διονύσιος	(Κεφαλληνίας)	P
Βιτάλης	Κάρολος	Τήνου	Θ
Βογιατζής	Ιωάννης	Καρυστίας	P
Βοζίκης	Χαράλαμπος	Κυνουρίας	Θ
Βοκοτόπουλος	Δημήτριος	Σύρου	Θ
Βουδούρης	Βασίλειος	Χαλκίδος	P
Γαρουφαλιάς	Αντώνιος	Άρτης	Θ
Γάτσος	Νικόλαος	Βόλου	Θ
Γεροκωστόσπουλος	Κων/νος	Πατρών	P
Γερουλάνος	Νικόλαος	Πάλλης	Θ
Γεωργακόπουλος	Νικόλαος	Τριφυλίας	Θ
Γεωργόπουλος	Σπυρίδων	Τρικάλων	Θ
Γιαννακίτσας	Ιωάννης	Λαρίσης	Θ
Γκότσης	Κων/νος	Πατρών	P
Γκόφας	Θεόδωρος	Αιγιαλείας	A
Γούναρης	Δημήτριος	Πατρών	Θ

Δεληγεώργης	Λεωνίδα	Μεσολογγίου	A
Δενδρινός	Τηλέμαχος	Ιθάκης	Θ
Δηλιγιάννης	Επαμεινώνδας	Γορτυνίας	P
Δηλιγιάννης	Σπυρίδων	Κορινθίας	P
Δραγούμης	Στέφανος	Αττικής	A
Εμπειρικός	Επαμεινώνδας	Άνδρου	Θ
Ευταξίας	Αθανάσιος	Λοκρίδος	
Ευταξίας	Χαράλαμπος Θρασ.	Λοκρίδος	Θ
Ζαίμης	Αλέξανδρος Θρασ.	Καλαβρύτων	Z
Ζαίμης	Παναγιώτης	Καλαβρύτων	Z
Ζάππας	Απόστολος	Τρικάλων	Θ
Ζέρβας	Θεόδωρος	Μεγαλοπόλεως	Θ
Ζερβός	Αλκίνοος	Κερκύρας	Θ
Ζούζουλας	Απόστολος	Κορινθίας	Θ
Ζωγράφος	Χριστ. Γεώργιος	Καρδίτσης	P
Ζώτος	Κων/νος	Ευρυτανίας	Θ
Θεοτόκης	N. Γεώργιος	Κερκύρας	Θ
Θεοτόκης	N. Μιχαήλ	Κερκύρας	Θ
Καβαλλιεράτος- Άννινος	Μιλτ.	Σάμης	Θ
Καλαμάρης	N. Ιωάννης	Σύρου	P
Καλλιφρονάς	Λάμπρος	Αττικής	P
Καλογερόπουλος	Νικόλαος	Χαλκίδος	Θ
Καμάρας	Εμμανουήλ	Κέας	Θ
Καναβός	Ιωάννης Ρούφος Θ.	Ναυπακτίας	P
Κανακάρης	Λουκάς	Πατρών	
Κανάρης	Αλέξανδρος	N. Ψαρρών	Θ
Κανάρης	M. Κων/νος	N. Ψαρρών	Θ
Κανταντζόγλου	Λ. Ιωάννης	Καλαμπάκας	Θ
Καραϊσκάκης	Σπυρ. Γεώργιος	Καρδίτσης	Θ
Καραπάνος	Κων/νος	Άρτης	A
Καραπάνος	Πύρρος	Άρτης	A
Καραστέργιος	Χ. Νικόλαος	Λαρίσης	Θ
Καρπετόπουλος	Γεώργιος	Άργους	Θ
Καρτάλης	Αντώνιος	Βόλου	Θ
Κασσαβέτης	Αλέξανδρος	Βόλου	P
Καστριώτης	Χρ.	Σπετσών	Θ
Κατσάνος	Δημήτριος	Τριχωνίας	Θ
Κατσίνας	Λουκά Γεώργιος	Θηβών	Θ
Κατσίνας	Λουκά Δημήτριος	Θηβών	
Καφαντάρης	K. Γεώργιος	Ευρυτανίας	P

Κοντόσταυλος	Αλέξ.	Καρυστίας	Θ
Κοριζής	Σ. Γεώργιος	Τροιζηνίας	Θ
Κουλούρης	Γεώργιος	Μήλου	Θ
Κουμουνδούρος	Α. Κων/νος	Καλαμών	Θ
Κουμουνδούρος	Α. Σπυρίδων	Μεσσήνης	Θ
Κουντουριώτης	Θ. Ιωάννης	Ύδρας	Θ
Κρεστενίτης	Επαμ. Ιωάννης	Ηλείας	Α
Κριεζώτης	Σπ.	Χαλκίδος	Ρ
Κριμεζής	Δημ.	Παρνασσίδος	Θ
Κρίσπης	Κ. Νικόλαος	Νάξου	Θ
Κρίτσας	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Α
Κροκιδάς	Γρ. Σωτήριος	Κορινθίας	Θ
Λαδόπουλος	Ε. Εμμανουήλ	Σύρου	Θ
Λαναράς	Γεώργιος	Βόλου	Ρ
Λάμπας	Γεώργ. Ιωάννης	Λεβαδείας	Ρ
Λεβίδης	Δημ. Νικόλαος	Αττικής	Θ
Λέκκας	Θεόδωρος	Αττικής	Ρ
Λεώπουλος	Βρασίδας	Λακεδαίμονος	Ρ
Λιδωρίκης	Γ. Μιλτιάδης	Δωρίδος	Θ
Λομβάρδος	Αργασάρης Κων.	Ζακύνθου	Θ
Λυμπρίτης	Θεόδωρος	Τυρνάβου	Θ
Μαλέας	Μ. Ιωάννης	Μεγαρίδος	Ρ
Μάνεσης	Αριστόβουλος	Τριχωνίας	Ρ
Μανέτας	Π. Ιωάννης	Μαντινείας	
Μανέτας	Κ. Παναγιώτης	Μαντινείας	Ρ
Μαρκεζίνης	Σπ. Βασίλειος	Θήρας	Θ
Μαρκέτης	Σ. Νικόλαος	Κερκύρας	Θ
		Κραναίας	
Μαρκέτος	Γεώργιος	(Κεφαλληνίας)	Θ
Μαυρομαράς	Θρασύβουλος	Τήνου	Θ
Μαυρομιχάλης	Π. Ηλίας	Καλαμών	Θ
Μαυρομιχάλης	Δ. Γεώργιος	Λακεδαίμονος	Ρ
Μαυρομιχάλης	Π. Κυριακούλης	Οιτύλου	Ρ
Μαυρομιχάλης	Λ. Παναγιώτης	Οιτύλου	
Μαυρομιχάλης-Κατσάκος	Ιω.	Οιτύλου	Ρ
		Βονίτσης και	
Μαυρομμάτης	Γ. Ξενοφών	Ξηρομέρου	Θ
Μεντζελόπουλος	Περικλής	Κορινθίας	
Μερλόπουλος	Δ. Παναγ.	Μεσσήνης	Ρ
Μεσηνέζης	Αριστομένης	Αιγιαλείας	Θ
Μητρόπουλος	Κων/νος	Ηλείας	Ρ
Μιαούλης	Αθανάσιος	Ύδρας	Α
Μισυρλής	Α. Νικόλαος	Πυλίας	Θ

Μοσχούλας	Π. Φώτιος	Ολυμπίας	Θ
Μουζάκης	Τζαν. Νικόλαος	Ζακύνθου	Θ
Μουτσόπουλος	Δ. Αθαν.	Αττικής	P
Μπακόπουλος	Ιωάννης	Μαντινείας	P
Μπαλάφας	Νικόλαος	Καρυστίας	Θ
Μπαλτατζής	Γεώργιος	Αλμυρού	Θ
		Πάλλης	
Μπασιάς	Τυπάλδος Αθαν.	Κεφαλληνίας	Θ
Μπούμπουλης	Ιάσων	Σπετσών	Θ
Μπούτος	N. Γεώργιος	Μεσσήνης	Z
Μπούτος	Π. Περικλής	Μεσσήνης	
Μπουφίδης	Νικόλαος	Λεβαδείας	Θ
Μωραίτης	Γ. Δημήτριος	Άνδρου	Θ
Νέγρης	Φωκίων	Αττικής	Z
Νικητόπουλος	Νικόλαος	Μεσσήνης	Θ
Παϊπέτης	A. Σπυρίδων	Κερκύρας	Θ
Παναγιωτόπουλος	Σ. Ανδρ.	Αιγιαλείας	A
Παπαβασιλείου	Γεώργιος	Αττικής	P
Παπαγιαννόπουλος	A.Γ.	Ηλείας	A
Παπαϊωάννου	Θεμ.	Δωρίδος	Θ
Παπαϊωάννου	I. Νικόλαος	Τριχωνίας	Θ
		Επιδαύρου	
Παπαμιχαλόπουλος	N. Κων/νος	Λιμηράς	Θ
Πεσμαζόγλου	Ιωάννης	Αττικής	P
Πετιμεζάς	Λ. Αριστόβουλος	Καλαβρύτων	
Πετιμεζάς	Π. Λεωνίδας	Καλαβρύτων	Θ
Πετούσης	Γεώργιος	Θηβών	P
Πετρίδης	Παναγιώτης	Κορινθίας	P
Πετροπουλάκης	Λ. Γεώργιος	Γυθείου	A
Πλατσή	Νικόλαος	Φαρσάλων	Θ
Πλατύς	Αλέξανδρος	Φθιώτιδος	Θ
Πολυγένης	Γεώργιος	Άργους	P
Πολυζώης	Σωτήριος	Αιγίνης	Θ
Πονηρόπουλος	B. Αλέξανδρος	Τριφυλίας	Θ
Πρωτοπαπαδάκης	I. Πέτρος	Νάξου	Θ
		Βονίτσης και	
Ράγκος	Δημήτριος	Ξηρομέρου	P
		Βονίτσης και	
Ράγκος	Σπυρίδων	Ξηρομέρου	
Ραδινός	Γεώργιος	Τρικάλων	Θ
	Γεώργ.		
Ράλλης	Δημήτριος	Αττικής	P
Ράλλης	Δ. Ιωάννης	Μεγαρίδος	P
Ρέπουλης	Εμμανουήλ	Ερμιονίδος	Θ

Ρετσίνας	Γ. Θεόδωρος	Αττικής	Θ
Ρίτσος	Λ. Πάϊκος	Επιδάυρου	Θ
Ρουσόπουλος	Αδαμάντιος	Λιμηράς	Θ
Ρούφος	Γ. Ρούφος	Λακεδαιμόνος	Θ
Ρωμάνος	Ιωάννης	Πατρών	Θ
Ρώμας	Ι. Άθως	Κραναίας	Θ
Σακελλαριάδης	Σπ. Κ.	(Κεφαλληνίας)	Θ
Σάκκης	Αλέξανδρος	Ζακύνθου	P
Σεραφείμ	Στέφ.	Μεγαλοπόλεως	Θ
Σιμόπουλος	Π. Παναγιώτης	Πυλίας	P
Σιμόπουλος	Π. Βασίλειος	Γορτυνίας	Θ
Σισίνης	Ανάργυρος	Παρνασσίδος	Θ
Σισμάνης	Ανάργ. Νικόλαος	Παρνασσίδος	Θ
Σκουζές	Ν. Ιωάννης	Ηλείας	Θ
Σλήμαν	Ν. Περικλής	Ναυπακτίας	Θ
Σπέντζας	Γ. Αλέξανδρος	Αττικής	Θ
Σπηλιωτόπουλος	Αγαμέμνων	Αγυιάς	Θ
Στάης	Γ. Ιωάννης	Τριφυλίας	P
Στάης	Κλεομένης	Πατρών	Θ
Στεφανίδης	Εμμαν.	Κυθήρων	Θ
Στεφανόπουλος	Ιερώνυμος	Κυθήρων	Θ
Στεφανόπουλος	Εμμαν. Σπυρίδων	Καρυστίας	P
Στεφανόπουλος	Μιχαήλ	Ηλείας	Θ
Στεφάνου	Ιωάν. Ανδρ.	Ηλείας	Θ
Στράτος	Ιω. Ιωάννης	Ηλείας	Θ
Τάκης	Ιω. Χρήστος	Ηλείας	Θ
Τερτίπης	Π. Διονύσιος	Ζακύνθου	Θ
Τερτίπης	Α. Νικόλαος	Βάλτου	Θ
Τοπάλης	Αλέξιος	Καλαμπάκας	Θ
Τριανταφυλλάκος	Γεώργιος	Καρδίτσης	Θ
Τρικούπης	Δημήτριος	Καρδίτσης	Θ
Τσαμαδός	Κων/νος	Βόλου	Z
Τσιριμώκος	Νικόλαος	Μαντινείας	Z
Τσιτσάρας	Κων/νος	Μεσολογγίου	Θ
Τσούχλος	Μ. Νικόλαος	Ύδρας	Θ
Φαρμακόπουλος	Δ. Ιωάννης	Φθιώτιδας	P
Φερεντίνος	Γ. Δημήτριος	Ευρυτανίας	P
Φεσσάς	Νικόλαος	Κυνουρίας	Θ
Φίλιος	Κ. Θεόδωρος	Ναυπλίας	P
Φίλιππας	Γεώργιος	Ιθάκης	Θ
	Δημήτριος	Μεσσήνης	Θ
	Β. Ιωάννης	Λαρίσης	Θ
	Π. Πέτρος	Λευκάδος	Θ

Φλέσσας	Ιω. Κων/νος	Καλαμών	P
Φούφας	Αθ. Γρηγόριος	Ηλείας	Θ
	Τζανετάτος ή	Κραναίας	
Φωκάς	Τζανέτας	(Κεφαλληνίας)	Θ
Φωτιάδης	Μιχαήλ	Δομοκού	Θ
Χαλκιόπουλος	Κων/νος	Λοκρίδος	Θ
Χαντζόπουλος	Παναγιώτης	Κυνουρίας	Θ
Χατζηκυριάκος	Ανδρέας	N. Ψαρρών	
Χατζηπέτρος	Ευ. Χρήστος	Τρικάλων	Θ
Χατζίσκος	Νικόλαος	Φθιώτιδος	Θ
Χριστόπουλος	Τζ. Ασημάκης	Μεσσήνης	
Χριστόπουλος	Νικόλαος	Ολυμπίας	P

Επεξήγηση 1906:

- Θ: Θεοτοκικός
- P: Ραλλικός
- Z: Ζαϊμικός
- A: Ανεξάρτητος
- Θ ή P: Θεοτοκικός ή Ραλλικός
- A*: Αυτή η επεξήγηση αφορά μόνο τον Αλεξανδρή ο οποίος, επειδή είχε νωρίτερα συνεργαστεί και με άλλα κόμματα, στις περισσότερες κατατάξεις (όπως και εδώ) εμφανίζεται ως θεοτοκικός.

Β. Οι Πρόεδροι της Βουλής 1875 – 1909

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Ζ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	9 Οκτωβρίου 1875	Ψηφίσαντες: 153 Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (βουλευτής Μεσσήνης): 136 Λευκά: 17	Αλέξανδρος Κουμουνδούρος
Σύνοδος Β'	4 Οκτωβρίου 1876	Ψηφίσαντες: 128 Θρασύβουλος Α. Ζαΐμης (βουλευτής Καλαβρύτων): 75 Σπήλιος Αντωνόπουλος (βουλευτής Μεσσήνης): 43 Λευκά: 10	Θρασύβουλος Α. Ζαΐμης
Έκτακτη Σύνοδος	16 Μαΐου 1877	Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας): 58 Δημήτριος Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 56 2 έτεροι βουλευτές από μία ψήφο Λευκά: 4	<i>Επανάληψη ψηφοφορίας</i>
		Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός: 71 Δημήτριος Καλλιφρονάς: 42 Λευκά: 7	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Γ'	2 Νοεμβρίου 1877	Ψηφίσαντες: 124 Ανδρέας Αυγερινός: 88 Λευκά: 21 Σωτήριος Σωτηρόπουλος (βουλευτής Τριφυλίας): 3	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Δ'	18 Οκτωβρίου 1878	Ψηφίσαντες: 102 Σωτήριος Σωτηρόπουλος: 79 Λευκά: 23	Σωτήριος Σωτηρόπουλος
Έκτακτη Σύνοδος Β'	6 Ιουλίου 1879	Ψηφίσαντες: 140 Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος (βουλευτής Επιδάουρου Λιμηράς): 71 Χαρίλαος Τρικoupης (βουλευτής Μεσολογγίου): 68 Λευκά: 1	Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Η'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	29 Νοεμβρίου 1879	Ψηφίσαντες: 177 Σωτήριος Σωτηρόπουλος (βουλευτής Τριφυλίας): 147 Λευκά: 80	Σωτήριος Σωτηρόπουλος
Σύνοδος Β'	10 Οκτωβρίου 1880	Ψηφίσαντες: 155 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Ηλείας): 92 Δημήτριος Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 55 Λευκά: 8	Ανδρέας Αυγερινός

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Θ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	26 Φεβρουαρίου 1882	Ψηφίσαντες: 215 Σπυρίδων Βαλαωρίτης (βουλευτής Λευκάδος): 127 Αντώνιος Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 76 Λευκά: 12	Σπυρίδων Βαλαωρίτης
Σύνοδος Β'	25 Οκτωβρίου 1882	Ψηφίσαντες: 176 Σπυρίδων Βαλαωρίτης: 98 Αντώνιος Μαυρομιχάλης: 64 Λευκά: 14	Σπυρίδων Βαλαωρίτης
Σύνοδος Γ'	4 Νοεμβρίου 1883	Ψηφίσαντες: 199 Παύλος Καλλιγιάς (βουλευτής Αττικής): 112 Σπήλιος Αντωνόπουλος (βουλευτής Μεσσηνίας): 80 Λευκά: 7	Παύλος Καλλιγιάς
Σύνοδος Δ'	8 Νοεμβρίου 1884	Ψηφίσαντες: 178 Παύλος Καλλιγιάς: 105 Σπήλιος Αντωνόπουλος: 66 Λευκά: 6 Γεώργιος Σταμούλης (βουλευτής Μέσης Κερκύρας): 1	Παύλος Καλλιγιάς

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Έκτακτη Σύνοδος	12 Οκτωβρίου 1885	Ψηφίσαντες: 142 Αντώνιος Ρικάκης (βουλευτής Πατρών): 90 Λευκά: 5 Ιωάννης Μεσσηνέζης (βουλευτής Αιγιαλείας): 1	Αντώνιος Ρικάκης
Σύνοδος Α'	22 Ιουνίου 1886	Ψηφίσαντες: 213 Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς (βουλευτής Αττικής): 146 Στέφανος Στεφανόπουλος (βουλευτής Ηλείας): 60 Λευκά: 7	Δημήτριος Καλλιφρονάς
Σύνοδος Β'	8 Μαΐου 1886	Ψηφίσαντες: 230 Στέφανος Στεφανόπουλος: 139 Θεόδωρος Δηλιγιάννης (βουλευτής Γορτυνίας): 78 Λευκά: 8	Στέφανος Στεφανόπουλος

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΑ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	21 Φεβρουαρίου 1887	Ψηφίσαντες: 123 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Αχαΐας και Ήλιδος): 77 Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Άρτας): 20 Λευκά: 26	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Β'	28 Οκτωβρίου 1887	Ψηφίσαντες: 112 Ανδρέας Αυγερινός :72 Κων/νος Καραπάνος : 38 Λευκά: 2	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Γ'	24 Οκτωβρίου 1888	Ψηφίσαντες: 116 Ανδρέας Αυγερινός: 69 Ευάγγελος Μπασιάς (βουλευτής Κεφαλληνίας): 43 Λευκά: 4	Ανδρέας Αυγερινός

Έκτακτη Σύνοδος	2 Μαρτίου 1889	Ψηφίσαντες: 112 Ανδρέας Αυγερινός: 67 Ευάγγελος Μπασιάς: 45	Ανδρέας Αυγερινός
Σύνοδος Δ'	11 Οκτωβρίου 1889	Ψηφίσαντες: 116 Ανδρέας Αυγερινός: 75 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Κερκύρας): 40 Λευκά: 1	Ανδρέας Αυγερινός
Έκτακτη Σύνοδος Β'	26 Οκτωβρίου 1890	Ψηφίσαντες: 120 Ανδρέας Αυγερινός: 79 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς: 41	Ανδρέας Αυγερινός

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΒ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	15 Δεκεμβρίου 1890	Ψηφίσαντες: 97 Κων/νος Κωνσταντόπουλος (βουλευτής Μαντινείας): 94 Νικόλαος Γεωργιάδης (βουλευτής Λαρίσης): 1 Λευκά: 2	Κων/νος Κωνσταντόπουλος
Σύνοδος Β'	15 Νοεμβρίου 1891	Ψηφίσαντες: 123 Νικόλαος Γεωργιάδης: 82 Λευκά : 41	Νικόλαος Γεωργιάδης

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΓ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	8 Ιουνίου 1892	Ψηφίσαντες: 164 Βασίλειος Βουδούρης (βουλευτής Χαλκίδος): 155 ‘7 κυανές’ Λευκά: 2	Βασίλειος Βουδούρης

Σύνοδος Β'	12 Νοεμβρίου 1892	Ψηφίσαντες: 150 Βασίλειος Βουδούρης: 117 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 11 Αργύριος Κανταρτζής (βουλευτής Βόλου): 1 Λευκά: 15 '5 κυανές' 'Ηρνήθη δε ψήφον εις βουλευτής'	Βασίλειος Βουδούρης
Σύνοδος Γ'	28 Οκτωβρίου 1893	Ψηφίσαντες: 187 Βασίλειος Βουδούρης: 102 Γεώργιος Κρεστενίτης (βουλευτής Ηλείας): 50 Φίλιππος Βάρβογλης (βουλευτής Μαντινείας): 21 Λευκά : 14	Βασίλειος Βουδούρης
Σύνοδος Δ'	31 Οκτωβρίου 1894	Ψηφίσαντες: 191 Βασίλειος Βουδούρης: 107 Γεράσιμος Σέρβος (βουλευτής Λευκάδος): 41 Φίλιππος Βάρβογλης: 23 Λευκά: 20	Βασίλειος Βουδούρης

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΔ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	29 Μαΐου 1895	Ψηφίσαντες: 190 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης (βουλευτής Καλαβρύτων): 148 Ανδρέας Αυγερινός (βουλευτής Αχαΐας κ' Ήλιδος): 41 Λευκά: 1	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης
Σύνοδος Β'	24 Ιανουαρίου 1896	Ψηφίσαντες: 165 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης: 122 Ανδρέας Αυγερινός: 39 Γεώργιος Θεοτόκης (βουλευτής Κέρκυρας): 1 Λευκά: 3	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης

Έκτακτη Σύνοδος	7 Νοεμβρίου 1896	Ψηφίσαντες: 156 Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης: 110 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 13 Λεωνίδας Δεληγεώργης (βουλευτής Μεσολογγίου): 1 Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος (βουλευτής Πατρών): 1 Λευκά: 31	Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης
Σύνοδος Γ'	3 Νοεμβρίου 1897	Ψηφίσαντες: 155 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 83 Αλέξανδρος Κοντόσταυλος (βουλευτής Καρυστίας): 64 Ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα: Θ.Π. Δηλιγιάννης Λευκά: 7	Αλέξανδρος Ρώμας

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΕ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	31 Μαρτίου 1899	Ψηφίσαντες: 225 Νικόλαος Τσαμαδός (βουλευτής Ύδρας): 128 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 37 Κων/νος Τοπάλης (βουλευτής Βόλου): 28 Ένα ψηφοδέλτιο έφερε το όνομα: «Κ. Πλατούτσας» Λευκά: 31	Νικόλαος Τσαμαδός
Έκτακτη Σύνοδος	4 Δεκεμβρίου 1899	Ψηφίσαντες: 209 Νικόλαος Τσαμαδός: 133 Αλέξανδρος Ρώμας: 38 Κω/νος Τοπάλης: 14 Λευκά: 24	Νικόλαος Τσαμαδός
Σύνοδος Β'	6 Νοεμβρίου 1900	Ψηφίσαντες: 205 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής (Λεβαδείας): 130 Αλέξανδρος Ρώμας: 38 Κων/νος Τοπάλης: 13 Λευκά: 24	Νικόλαος Μπουφίδης

Σύνοδος Γ'	8 Νοεμβρίου 1901	Ψηφίσαντες: 206 Θεόδωρος Ρετσίνας (βουλευτής Αττικής): 124 Αλέξανδρος Ρώμας: 47 Κων/νος Τοπάλης: 14 Λευκά: 21	Θεόδωρος Ρετσίνας
------------	---------------------	--	-------------------

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΣΤ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	5 Φεβρουαρίου 1903	Ψηφίσαντες: 222 Δημήτριος Ράλλης (βουλευτής Αττικής): 128 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδείας): 62 Περικλής Μπούτος (βουλευτής Μεσσήνης): 29 Λευκά: 3 Ο βουλευτής Δημ. Ράλλης αρνήθηκε να ψηφίσει	Δημήτριος Ράλλης
Έκτακτη Σύνοδος	4 Ιουνίου 1903	Ψηφίσαντες: 199 Δημήτριος Ράλλης: 105 Νικόλαος Μπουφίδης: 64 Περικλής Μπούτος: 21 Λευκά: 9	Δημήτριος Ράλλης
	18 Ιουνίου 1903	Ψηφίσαντες: 215 Νικόλαος Λεωνίδας (βουλευτής Σπετσών): 129 Δημήτριος Ράλλης: 83 Λευκά: 3	Νικόλαος Λεωνίδας
Σύνοδος Β'	15 Δεκεμβρίου 1903	Ψηφίσαντες: 214 Νικόλαος Χατζίσκος (βουλευτής Φθιώτιδας): 125 Κυριακούλης Π. Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 54 Περικλής Μπούτος: 21 Λευκά: 14	Νικόλαος Χατζίσκος
Έκτακτη Σύνοδος Β'	5 Μαΐου 1904	Ψηφίσαντες: 186 Νικόλαος Χατζίσκος: 116 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς (βουλευτής Λευκάδος): 61 Λευκά: 9	Νικόλαος Χατζίσκος

Σύνοδος Γ'	2 Δεκεμβρίου 1904	Ψηφίσαντες: 214 Νικόλαος Μπουφίδης: 109 Ευάγγελος Τσαρλαμπάς: 70 Περικλής Μπούτος: 19 Λευκά: 16	Νικόλαος Μπουφίδης
------------	----------------------	---	--------------------

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΖ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	7 Απριλίου 1905	Ψηφίσαντες: 212 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 141 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδειάς): 46 Δημοσθένης Καίρης (βουλευτής Άνδρου): 17 Λευκά: 8 Ο Ρώμας αρνήθηκε να ψηφίσει	Αλέξανδρος Ρώμας
Έκτακτη Σύνοδος	28 Νοεμβρίου 1905	Ψηφίσαντες: 222 Νικόλαος Μπουφίδης: 117 Αλέξανδρος Ρώμας: 106 Λευκά: 1	Νικόλαος Μπουφίδης

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΙΗ'	ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ	ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ	ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Σύνοδος Α'	8 Μαΐου 1906	Ψηφίσαντες: 160 Νικόλαος Μπουφίδης (βουλευτής Λεβαδειάς): 106 Βασίλειος Βουδούρης (βουλευτής Χαλκίδος): 41 Αθανάσιος Μπασιάς (βουλευτής Πάλλης): 1 Λευκά 12	Νικόλαος Μπουφίδης
Έκτακτη Σύνοδος	18 Νοεμβρίου 1906	Ψηφίσαντες: 163 Νικόλαος Λεβίδης (βουλευτής Αττικής): 101 Κων/νος Καραπάνος (βουλευτής Αρτης): 33 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης (βουλευτής Οιτύλου): 20	Νικόλαος Λεβίδης

		1 ψηφοδέλτιο έφερε τα ονόματα των Βοκοτόπουλου και Καλογερόπουλου Λευκά: 8	
Σύνοδος Β΄	7 Νοεμβρίου 1907	Ψηφίσαντες: 155 Νικόλαος Λεβίδης: 97 Κων/νος Καραπάνος: 33 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης: 19 Λευκά: 5 1 έφερε το όνομα του Γ. Θεοτόκη	Νικόλαος Λεβίδης
Σύνοδος Γ΄	12 Νοεμβρίου 1908	Ψηφίσαντες: 155 Κων/νος Κουμουνδούρος (βουλευτής Καλαμών): 100 Κων/νος Καραπάνος: 34 Κυριακούλης Μαυρομιχάλης: 19 Λευκά: 2	Κων/νος Κουμουνδούρος
Σύνοδος Δ΄	24 Δεκεμβρίου 1909	Ψηφίσαντες: 161 Αλέξανδρος Ρώμας (βουλευτής Ζακύνθου): 119 Στέφανος Δραγούμης (βουλευτής Αττικής): 1 5 αρνήθηκαν να ψηφίσουν Λευκά: 36	Αλέξανδρος Ρώμας

Γ. Η ιστορία της ψήφου και η χρήση των σφαιριδίων

Στην αρχαία Αθήνα, το 6^ο αιώνα π.Χ., συναντάται για πρώτη φορά η έννοια της ψήφου. Συγκεκριμένα, ο Κλεισθένης θέσπισε τον νόμο του οστρακισμού. Αιτιολογητική βάση του μέτρου ήταν ο φόβος του Δήμου προς ανθρώπους που είχαν πολιτική δύναμη ότι θα επέβαλλαν τυραννικό καθεστώς. Κατά την «έκτην πρυτανείαν» κάθε πολιτικού έτους, οι Αθηναίοι πολίτες, ψήφισαν, χωρίς να προηγηθεί απαγγελία κατηγορίας ή να δοθεί ευχέρεια απολογίας, τον πολίτη τον οποίο θεωρούσαν επικίνδυνο για την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όμως, έπρεπε να ψηφίσουν υπέρ του οστρακισμού 6000 πολίτες. Η ψηφοφορία ήταν καθολική και μυστική. Μετά την ολοκλήρωσή της εκείνοι, εις βάρος των οποίων απέβαινε η ψηφοφορία, ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν την πόλη και να εξοριστούν για μια δεκαετία. Ωστόσο διατηρούσαν την περιουσία τους και την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη⁷⁹⁰.

Το σφαιρίδιο (ο «κύαμος», δηλ. το φυσικό ή τεχνητό κουκί) χρησιμοποιήθηκε ως μέσο κληρώσεως ή εκλογής στην αρχαία Αθηναϊκή Πολιτεία και τον Μεσαίωνα και για ανάλογες χρήσεις από την Ενετική Πολιτεία και την Καθολική Εκκλησία⁷⁹¹. Η παρούσα ανάλυση εστιάζει στη χρήση του στην Αθηναϊκή Πολιτεία, στην εκλογή των Δόγηδων και στο Ιόνιο Κράτος.

Ι. Η χρήση των σφαιριδίων στην Αθηναϊκή Πολιτεία

Οι Αθηναίοι, το 507 π.Χ. καθιέρωσαν την άμεση δημοκρατία, ένα σύστημα διακυβέρνησης που έδινε, σε ένα μεγάλο αριθμό πολιτών, τη δυνατότητα λαϊκής συμμετοχής⁷⁹². Ο Αριστοτέλης, στα «Πολιτικά» του, αναφέρει ως πρώτο είδος δημοκρατικού πολιτεύματος εκείνο που ανταποκρίνεται περισσότερο στον από τον ίδιο κατασκευασθέντα ιδεότυπο της «δημοκρατίας». Πρώτο είδος λοιπόν της δημοκρατίας είναι αυτό που διακρίνεται κατ' εξοχήν για την ισότητα μεταξύ των πολιτών. Επειδή όμως οι περισσότεροι πολίτες ανήκουν στον δήμο, ίσχυε ο κανόνας της πλειοψηφίας.

Αναλυτικά, τα δικαιώματα των Αθηναίων πολιτών ήταν τριών ειδών: πολιτικά, δικαστικά και διοικητικά:

⁷⁹⁰ Ράλλης, Κ. (1969). *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα...*, ό.π., σ. 29-30.

⁷⁹¹ Αρχείο Νίκου Οικονόμου, ό.π.

⁷⁹² Dahl, R. (2001). *Περί Δημοκρατίας*. Αθήνα: Ψυχογιός, σ. 28 – 30.

1. Πολιτικά δικαιώματα: Αφορούσαν τη συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου και στη Βουλή των Πεντακοσίων.
 - ο Η Εκκλησία του Δήμου ήταν η συνέλευση του λαού της Αθήνας και αποτελούσε το κυρίαρχο όργανο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας από το οποίο εκπορεύονταν όλες οι εξουσίες. Όλοι οι πολίτες ψήφισαν με ανάταση χειρός και οι αποφάσεις προέκυπταν από την αρχή της πλειοψηφίας.
 - ο Η Βουλή των Πεντακοσίων (50 βουλευτές από κάθε φυλή) ήταν ο κυριότερος παραστάτης της Εκκλησίας του Δήμου. Επρόκειτο για ένα συμβουλευτικό όργανο που βοηθούσε την Εκκλησία του Δήμου να λάβει αποφάσεις. Οι 50 βουλευτές από κάθε φυλή κληρώνονταν από ένα κατάλογο 100 υποψηφίων, «των προκρίτων», οι οποίοι είχαν προηγουμένως προκριθεί από τους δήμους τους.
2. Δικαστικά δικαιώματα: Τα μέλη των Δικαστηρίων επιλέγονταν με κλήρο, με χρήση ειδικών κληρωτηρίων, από το σώμα των Ηλιαστών {Οι Ηλιαστές ήταν 6000 ένορκοι πολίτες οι οποίοι είχαν προκύψει μετά από κλήρωση σε κάθε φυλή (600 ανά φυλή) στο πλαίσιο του Δήμου}. Το σώμα ενόρκων, ανάλογα με τη σπουδαιότητα της υπόθεσης, μπορούσε να απαριθμεί από 501 – 2501 πολίτες}.
3. Διοικητικά δικαιώματα: Αφορούσαν τη συμμετοχή στα δημόσια αξιώματα και αρχές και βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τα πολιτικά και δικαστικά δικαιώματα.

Τούτων δοθέντων διαπιστώνουμε δύο μεθόδους επιλογής πολιτών στα δημόσια καθήκοντα: την κλήρωση και την εκλογή (φανερή ή μυστική).

- Η κλήρωση στην αρχή είχε πιθανότατα θρησκευτικό χαρακτήρα και το να κληρωθεί κάποιος ισοδυναμούσε με επιλογή του Θεού⁷⁹³. Μετέπειτα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Σόλωνας συνέδεσε την κλήρωση με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Στα κυριότερα πλεονεκτήματά της συγκαταλέγεται το γεγονός ότι περιόριζε την ανάδειξη στην εξουσία ενός ισχυρού ατόμου που θα μπορούσε στη συνέχεια να αμφισβητήσει την κυριαρχία του δήμου και απάλλασσε, σε μεγάλο βαθμό, την εκλογική διαδικασία από ανταγωνισμούς και εχθρότητες. Η

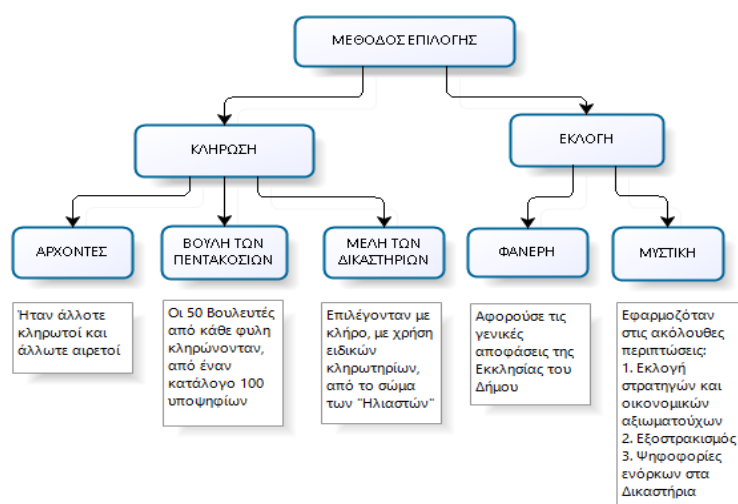
⁷⁹³ Romilly, J. (1992). *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, σ. 34.

κλήρωση χρησιμοποιήθηκε στην εκλογή των αρχόντων και στην επιλογή τόσο των μελών της Βουλής των Πεντακοσίων όσο και των μελών των Δικαστηρίων.

- Η φανερή εκλογή αφορούσε τις γενικές αποφάσεις της Εκκλησίας του Δήμου, ενώ η μυστική «δια κύμων» ψηφοφορία εφαρμοζόταν στις ακόλουθες περιπτώσεις:

1. Στην εκλογή των στρατηγών και των οικονομικών αξιωματούχων,
2. Στην ιδιότυπη περίπτωση του εξοστρακισμού⁷⁹⁴ και
3. Στις ψηφοφορίες στα Δικαστήρια όπου υπήρχαν μόνο οι διάδικοι (οι κατήγοροι και οι κατηγορούμενοι) και οι ένορκοι (οι πολίτες που είχαν κληρωθεί για να απονείμουν δικαιοσύνη).

Διάγραμμα 13. Κλήρωση & εκλογή στην Αθηναϊκή Πολιτεία

Κάθε ένορκος έπαιρνε από τον υπεύθυνο δύο χάλκινες ψήφους: μία «πλήρη» (αθωωτική ψήφος) και μία «τετρυπημένη» (καταδικαστική ψήφος)⁷⁹⁵. Οι κάλπες ήταν δύο ειδών: μία ορειχάλκινη (για τις αθωωτικές ψήφους) και μία ξύλινη (για όσες ψήφους δεν είχαν χρησιμοποιηθεί). Κάθε ένορκος έπρεπε να περάσει και από τις δύο κάλπες. Μάλιστα, με τα δάχτυλά του μπορούσε να κρατήσει μυστική την ψήφο του. Οι

⁷⁹⁴ Αναλυτικά Βλ. Την ενδιαφέρουσα ψηφιακή παρουσίαση στο Ψηφιακό Αρχείο Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού.

⁷⁹⁵ Camp J. – Crosby M. – Lang M. – Jordan D. – Townsend R., (1995). *The Athenian Agora, The Lawcourts at Athens, sites, buildings, equipment, procedure, and testimonia*. New Jersey: The American school of classical studies at Athens, Princeton, New Jersey, p.p. 35 – 36.

ψηφοσυλλέκτες μετρούσαν, με τη βοήθεια ειδικού άβακα, μόνο τις ψήφους της ορειχάλκινης κάλπης⁷⁹⁶.

II. Σφαιρίδια και Δόγηδες

Ο Δόγης Τζιάκομο Τιέπολο, εμπνευστής του εκλογικού συστήματος των Δόγηδων⁷⁹⁷, προσέφερε στη Βενετική Δημοκρατία έναν τρόπο εκλογής ανώτατου άρχοντα ο οποίος - λόγω της πολυπλοκότητάς του - ήταν αδύνατο να παραβιαστεί. Η συγκεκριμένη εκλογική διαδικασία, ταυτόχρονης «ψηφοφορίας έγκρισης»⁷⁹⁸, χρησιμοποιήθηκε με ελάχιστες τροποποιήσεις από το 1268 έως την πτώση της Δημοκρατίας της Βενετίας το 1797⁷⁹⁹.

Η πρώτη πράξη της εκλογικής διαδικασίας ήταν η επιλογή του ballotino. Ειδικότερα, την ημέρα που είχαν επιλέξει για την εκλογή, το νεαρότερο μέλος της Signoria, μετά την ολοκλήρωση της καθιερωμένης προσευχής στον Άγιο Μάρκο, έφευγε από την εκκλησία, σταματούσε το πρώτο παιδί που έβρισκε στον δρόμο (ballotino) και το πήγαινε στο Παλάτι του Δόγη. Εκεί συνεδρίαζε το Μεγάλο Συμβούλιο με όλα τα μέλη του (με εξαίρεση τα μέλη που ήταν κάτω από τριάντα ετών). Το παιδί αυτό είχε ως καθήκον να επιλέξει για κάθε μέλος του Μεγάλου Συμβουλίου ένα χρυσό ή ένα ασημένιο σφαιρίδιο από τα 60 συνολικά σφαιρίδια (30 χρυσά και 30 ασημένια) που είχαν ήδη τοποθετηθεί σε μία Υδρία. Σε όσα μέλη έδινε ασημένιο σφαιρίδιο αποχωρούσαν. Αντίστοιχα τα μέλη με χρυσό σφαιρίδιο αποσύρονταν σε άλλη αίθουσα. Ταυτόχρονα οι συγγενείς των **τριάντα** αυτών μελών έπρεπε να αποχωρήσουν από την αίθουσα γιατί υπήρχε διάταξη σύμφωνα με την οποία δεν μπορούσε να συμμετέχει στην ψηφοφορία πάνω από ένα μέλος από μία οικογένεια.

Τα τριάντα αυτά μέλη τραβούσαν μόνα τους ένα σφαιρίδιο από μία Υδρία στην οποία είχαν τοποθετηθεί 21 ασημένια σφαιρίδια και 9 χρυσά και αποσύρονταν εκ νέου στην αίθουσα. Στη συνέχεια οι **εννέα** που είχαν προκύψει από την προηγούμενη

⁷⁹⁶ Scott, R. (2011). *The Athenian Ballot and Secret Suffrage*. Oxford, p. 8 – 12.

⁷⁹⁷ Ο Δόγης {λατινικά: *dux*, αγγλικά: *duke*, ιταλικά: *duce* (ντούτσε) δηλ. ηγέτης, στρατηγός} ήταν το ανώτατο αξίωμα στη μεσαιωνική Δημοκρατία της Βενετίας.

⁷⁹⁸ Lines, M. (1986). Approval voting and strategy analysis: A Venetian example, *Theory and Decision*, Volume 20, Issue 2, p.p. 155 – 172.

⁷⁹⁹ Mowbray M. – Gollman D., Electing the Doge of Venice: analysis of a 13th Century protocol, *IEEE, Computer Security Foundations Symposium*, 6-8 July 2007, Venice, Italy.

διαδικασία πρότειναν **σαράντα** μέλη τα οποία έπρεπε να συγκεντρώσουν τουλάχιστον επτά θετικές ψήφους. Μετά την εκλογή των 40 ακολουθούσε η αναγγελία τους.

Οι σαράντα μειώνονταν με κλήρωση σε **δώδεκα** που είχαν καθήκον να ψηφίσουν **είκοσι πέντε**, καθένας από τους οποίους έπρεπε να πάρει εννέα θετικές ψήφους. Οι είκοσι πέντε, με τη σειρά τους, μειώνονταν με κλήρωση σε **εννέα**. Οι εννέα αυτοί ψηφίζαν για **σαράντα πέντε** με ελάχιστο όριο επτά θετικών ψήφων και από αυτούς ο ballotino διάλεγε τα ονόματα των **έντεκα**. Οι έντεκα αυτοί ψηφίζαν για **σαράντα έναν** με εννέα ή περισσότερες ψήφους για τον καθένα. Τελικά, από αυτούς τους σαράντα ένα εκλέγονταν ο Δόγης.

Πίνακας 22. Εκλογικό σύστημα εκλογής Δόγηδων

A/A	Τρόπος εκλογής	Αριθμός Εκλεκτόρων	Θετικές Ψήφοι
1	Κλήρωση	X	-
2	Κλήρωση	30	-
3	Εκλογή	9	7
4	Κλήρωση	40	-
5	Εκλογή	12	9
6	Κλήρωση	25	-
7	Εκλογή	9	7
8	Κλήρωση	45	-
9	Εκλογή	11	9
10	Εκλογή	41	25

Αρχικά (οι σαράντα ένα) παρακολουθούσαν τη θεία Λειτουργία και ο καθένας ορκιζόταν ότι θα ενεργούσε υπέρ της Δημοκρατίας. Στη συνέχεια, κλείνονταν σε συμβούλιο- κεκλεισμένων των θυρών- χωρίς να έχουν καμία επικοινωνία με τον έξω κόσμο έως ότου βγει η απόφαση. Κάθε εκλέκτορας έγραφε το όνομα του εκλεκτού του σε ένα χαρτί και το έριχνε στη ψηφοδόχο. Μετά μάζευαν τα χαρτιά, τα διάβαζαν και συνέτασσαν έναν κατάλογο που περιείχε όλα τα ονόματα, ανεξάρτητα με τον αριθμό των ψήφων που είχαν λάβει. Τα χαρτιά αυτά τα τοποθετούσαν σε μια άλλη ψηφοδόχο και τραβούσαν τυχαία ένα. Αν ο υποψήφιος ήταν παρών, αποσυρόταν μαζί με όποιον άλλο εκλέκτορα είχε το ίδιο επίθετο. Οι υπόλοιποι συζητούσαν για την καταλληλότητα του. Κατόπιν καλούνταν για να απαντήσει σε ερωτήσεις ή να υπερασπιστεί τον εαυτό

του εναντίον τυχόν κατηγοριών. Ακολουθούσε ψηφοφορία. Το πρόσωπο το οποίο συγκέντρωνε 25 ψήφους, δηλαδή το 61%, εκλεγόταν Δόγη⁸⁰⁰.

Το σύστημα εκλογής των Δόγηδων της Βενετίας – όπως διαπιστώθηκε -αποτελεί ένα από τα πιο περίπλοκα συστήματα εκλογής που συναντάμε στα πολιτισμένα κράτη. Η περιγραφή του αποκτά ακόμα μεγαλύτερη αξία εάν αναλογιστεί κανείς μέχρι ποιο σημείο ήταν διατεθειμένοι να φτάσουν οι Βενετοί για να εξασφαλίσουν ότι η ανώτατη εξουσία του κράτους δεν θα έπεφτε (ξανά), άμεσα ή έμμεσα, σε ένα άτομο ή σε μία οικογένεια που θα αποτελούσε κίνδυνο για τη Δημοκρατία⁸⁰¹. Τέλος η απαιτούμενη ενισχυμένη πλειοψηφία, σύμφωνα με τους σύγχρονους πολιτικούς και μαθηματικούς αναλυτές, λειτουργούσε με σωστό τρόπο αντιπροσωπεύοντας μια ουσιαστική κοινωνική συναίνεση⁸⁰².

III. Τα σφαιρίδια στο Ιόνιο Κράτος

Με τον νόμο της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1849, του Η' Κοινοβουλίου, «η Βασίλισσα – προστάτιδα αυτού του Κράτους – προσπάθησε να εξασφαλίσει την αγάπη του Ιονίου λαού κάνοντας ευρύτατες συνταγματικές μεταρρυθμίσεις»⁸⁰³. Μέχρι τότε οι αντιπρόσωποι εκλέγονταν από τη Σύγκλητο με φανερή ψηφοφορία⁸⁰⁴. Η καθιέρωση «δια σφαιριδίων μυστικής ψηφοφορίας» εξασφάλιζε την ανεξαρτησία και το ανεπηρέαστο της ψήφου των εκλογέων καθώς και την ακεραιότητα και το «ακίβδηλον» των εκλογών⁸⁰⁵.

Τα Άρθρα 2 και 4 της Γερουσιαστικής Πράξεως (δηλαδή του εκλογικού νόμου) ρύθμιζαν τα προσόντα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Κάθε πολίτης των Ιονίων για να είναι εκλογέας έπρεπε να έχει τα παρακάτω προσόντα:

«(α) Να είναι ιθαγενής αυτού του Κράτους, ή να είναι πολιτογραφημένος και να πρεσβεύει την χριστιανική θρησκεία, (β) να έχει συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας του, (γ) να έχει διαμονήν εις το Ιόνιον Κράτος, (δ) να έχει ιδιοκτησία ή επικαρπία να κατέχει επί αειχρονίω δικαιωμάτι, ή δι' αορίστον χρόνον ακίνητα κτήματα (μη υπεκείμενα εις βάρη γηπεδικά ή κληρουχικά) της αξίας, καθόσον μεν

⁸⁰⁰ Coggins J. – Perali C., 64% Majority Rule in Ducal Venice: Voting for the Doge, Public Choice, Vol. 97, No 4, 1998, p.p. 709 – 723.

⁸⁰¹ Norwich, J. (1993). *Ιστορία της Βενετίας*. Αθήνα: Φόρμιγξ, σ. 168 – 169.

⁸⁰² Γάσπαρης, Χ. (2017). «Η αρχή της πλειοψηφίας στο βενετικό διοικητικό σύστημα του ύστερου Μεσαίωνα» στο *Η των πλειόνων ψήφος κρατείτω. Η τύχη της αρχής της πλειοψηφίας από τη μετακλασική περίοδο ως τους νεότερους χρόνους*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σ. 153.

⁸⁰³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ευγενεστάτης Νομοθετικής Συνέλευσης, Πέμπτη (έκτακτος) Συνάθροισης της Όγδοης Γερουσίας, σ. 11.

⁸⁰⁴ Ίδρωμένος, Α. (1935). *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815 – 1864)*. Κέρκυρα (χ.ε.), σ. 53.

⁸⁰⁵ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Ευγενεστάτης..., Στο ίδιο, σ. 13.

αφορά τας τρεις μεγαλυτέρας Νήσους, Κέρκυραν, Κεφαλληνίαν και Ζάκυνθον 3000 διστήλων δια το Άστν και 1800 δια την χώραν (εξοχήν). Δια την Αγίαν Μαύραν δε 1500 διστήλων δια το Άστν και 750 δια την χώραν. Δια τας τρεις μικροτέρας Νήσους, Ιθάκην, Κύθηρα και Παξούς, 1000 διστήλων δια το Άστν και 500 δια την χώραν. Οι συζώντες μετά του πατρός υιοί έχοντος την ρηθείσαν κτηματικήν ή επικαρπωτικήν ιδιοκτησίαν, δύνανται όλοι να είναι εκλογείς, ωσαύτως δε και οι συμβιούντες αδελφοί (...). Ισοδυναμεί με το ανωτέρω προσόν της ιδιοκτησίας, ο ληφθείς εν τω Ιονίω, ή εν οιοδήποτε αλλοδαπώ Πανεπιστημίω Στέφανος, ή το Απολυτήριον οιοδήποτε αλλοδαπώ Πανεπιστημίω (...), (ε) να ηξεύρει να αναγινώσκει και να γράφει, (στ) να μην εχρεωκόπησε ποτέ δολίως, ούτε να εκηρύχθη ένοχος αδικήματος κλοπής, απάτης ή ψευδοποιίας ή άλλου τινός οιοδήποτε κακουργήματος, εξαιρουμένων των αποκαταστεθέντων και εξαιρουμένων πάντοτε των πολιτικών εγκλημάτων»⁸⁰⁶.

Αντίστοιχα, ο εκλογέας για να είναι εκλόγιμος έπρεπε

«(α) Να είναι ιθαγενής Ιόνιος ή υιός πολιτογραφημένου, γεννημένος μετά την πολιτογράφησιν του πατρός του, (β) να συνεπλήρωσε το 30^ο έτος της ηλικίας του, (γ) να έχει διαμονήν εις το Ιόνιον Κράτος, (δ) Να έχει εν ιδιοκτησία ή επικαρπία, ή να κατέχει επί αιχρονίω δικαίωματι ακίνητα κτήματα (μη υποκείμενα εις βάρη γηπεδικά ή κληρουχικά) εκτιμώμενα 6000 δίστηλα δια Κέρκυραν, Κεφαλληνίαν και Ζάκυνθον. Δια Αγίαν Μαύραν 3000. Δια τας τρεις μικροτέρας Νήσους 1000. Θα ισοδυναμεί με το προσόν της ρηθείσης ιδιοκτησίας ο Διδακτορικός Στέφανος, ή το Απολυτήριον ή η χορηγηθείσα άδεια του εξασκείν το επάγγελμα Συνηγόρου (...)»⁸⁰⁷.

Κανένας εκλογέας δεν μπορούσε να θέσει υποψηφιότητα σε περισσότερες από μία νήσους⁸⁰⁸.

Το Άρθρο 2 όριζε τον τρόπο με τον οποίο αποδεικνύονταν τα προσόντα ιδιοκτησίας. Συγκεκριμένα, τα μέλη των Περιοχικών και των Επιχώριων Συμβουλίων⁸⁰⁹ γνωμοδοτούσαν – αναλαμβάνοντας την πλήρη ευθύνη της προσωπικής τους εκτίμησης – για τους ιδιοκτησιακούς τίτλους των κτημάτων στη χώρα (τα Περιοχικά Συμβούλια) και των κτημάτων της πόλεως και των προαστιακών κτημάτων (τα Επιχώρια Συμβούλια)⁸¹⁰. Στη συνέχεια, οι παραπάνω γνωμοδοτήσεις καθώς και οι σχετικές αιτήσεις των εκλογέων («το ικετήριον»), αφού καταχωρούνταν σε έγγραφα μη προσβάσιμα στο κοινό («εις άσημον χάρτην»), κατέληγαν στον Έπαρχο της εκάστοτε Νήσου προκειμένου να τους κάνει δεκτούς στο εκλογικό σώμα⁸¹¹.

⁸⁰⁶ Άρθρο 1, ό.π., σ. 133 - 134

⁸⁰⁷ Άρθρο 4, ό.π., σ. 138

⁸⁰⁸ Άρθρο 9, ό.π., σ. 140

⁸⁰⁹ Τα Περιοχικά και τα Επιχώρια Συμβούλια αντιστοιχούν στα σημερινά Τοπικά Συμβούλια των Δήμων.

⁸¹⁰ Τα Περιοχικά Συμβούλια έκριναν τους ιδιοκτησιακούς τίτλους για τα κτήματα στη χώρα ενώ τα Επιχώρια Συμβούλια έκριναν για τα κτήματα της πόλεως και τα προαστιακά κτήματα.

⁸¹¹ Άρθρο 3, ό.π., σ. 137 - 138

Οι εκλογικοί κατάλογοι ήταν μόνιμοι με δυνατότητα ετήσιας αναθεώρησής τους από Επιτροπή η οποία αποτελείτο από τον Ύπαρχο κάθε Νήσου, τους Παρέδρους του και τρία ευυπόληπτα άτομα⁸¹². Κατά την εκκαθάριση του ετήσιου καταλόγου η Επιτροπή αφαιρούσε τα ονόματα όσων είχαν απωλέσει το δικαίωμα του εκλέγειν ενώ προσέθετε όσους είχαν συμπληρώσει «*το ικετήριον*» και πληρούσαν τις προϋποθέσεις ένταξης στο εκλογικό σώμα. Ο κατάλογος διαιρείτο κατά περιοχή, περιλαμβάνοντας τα ονόματα όσων διέμεναν μόνιμα σε αυτήν ανεξάρτητα με το εάν διέθεταν περιουσιακά στοιχεία και σε άλλες περιοχές. Ο επεξεργασμένος (τελικός) κατάλογος διαβιβάζονταν στη Βουλή για να καταχωρηθεί στην Επίσημη Εφημερίδα της Κυβέρνησης και να δημοσιευθεί – προς γνώσιν του κοινού- στον ημερήσιο τύπο. Παράλληλα, ο Ύπαρχος έστελνε αντίγραφο του εκλογικού καταλόγου σε όλες τις περιοχές της Νήσου⁸¹³. Τέλος, κάθε πολίτης που θεωρούσε ότι είχε αδικηθεί από την Επιτροπή μπορούσε να ασκήσει έφεση είτε στην Πολιτική Αυλή (για τις μεγάλες Νήσους) είτε στο Πολιτικό Δικαστήριο (για τις μικρές Νήσους)⁸¹⁴.

Με βάση τον προηγούμενο εκλογικό νόμο οι εκλογείς έπρεπε να μετακινηθούν για να ψηφίσουν όλοι μαζί ταυτόχρονα σε συγκεκριμένα κεντρικά σημεία. Για τον ίδιο λόγο η διάρκεια των εκλογών είχε προσδιοριστεί σε δέκα ημέρες για τις τρεις μεγαλύτερες Νήσους, σε έξι ημέρες για την Λευκάδα και σε πέντε ημέρες για τις τρεις μικρότερες Νήσους. Πλέον, με τον νέο εκλογικό νόμο, κάθε περιοχή διέθετε το δικό της εκλογικό κατάστημα. Έτσι η διάρκεια των εκλογών περιορίστηκε στις δύο ημέρες για όλες τις Νήσους⁸¹⁵.

Όμως, οι υποψήφιοι λόγω του νέου συστήματος δεν μπορούσαν να παρευρίσκονται συγχρόνως σε όλες τις περιοχές που γίνονταν οι ψηφοφορίες. Η Επιτροπή αναπλήρωσε αυτό το κενό επιτρέποντας την παρουσία «*δύο υποκειμένων της εμπιστοσύνης των δι' εκάστην Περιοχήν και δια την Πρωτεύουσαν*»⁸¹⁶. Οι έμπιστοι αναδεικνύονταν με κλήρωση από ονόματα που έγραφαν οι ίδιοι οι υποψήφιοι σε χαρτάκια τα οποία τοποθετούνταν σε συνέχεια σε κάλη⁸¹⁷.

⁸¹² Η ετήσια αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων διαρκούσε έναν μήνα (από 10 Απριλίου έως 10 Μαΐου), Βλ. Άρθρα 6 – 8, *ό.π.*, σ. 140

⁸¹³ Άρθρα 9 και 10, *ό.π.*

⁸¹⁴ Άρθρο 11, *ό.π.*, σ. 140 – 141

⁸¹⁵ *ό.π.*, σ. 131

⁸¹⁶ Άρθρο 15, *ό.π.*, σ. 142

⁸¹⁷ Άρθρο 16, *ό.π.*

Ο Ύπαρχος κάθε Νήσου ήταν υπεύθυνος για την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών, την τήρηση της τάξεως και την αμερόληπτη άσκηση του εκλογικού δικαιώματος των ψηφοφόρων⁸¹⁸. Σε κάθε Περιοχή διορίζε έναν Επιχώριο Αξιωματικό ο οποίος, σε συνεργασία με τους δύο εμπίστους των υποψηφίων και τον Πρόεδρο του Περιοχικού Συμβουλίου, διηύθυνε τις εργασίες της ψηφοφορίας⁸¹⁹. Στην Πρωτεύουσα ο Ύπαρχος ασκούσε ο ίδιος καθήκοντα Προέδρου και διηύθυνε την ψηφοφορία με τη βοήθεια των Παρέδρων του, των δύο εμπίστων των υποψηφίων και του Αρχαιοφύλακα ο οποίος εκτελούσε χρέη Γραμματέως κρατώντας τα πρακτικά των δύο ημερών της ψηφοφορίας⁸²⁰. Η ψηφοφορία ξεκινούσε στις 7 π.μ. και τελείωνε στις 5 μ.μ⁸²¹.

Οι εκλογές γίνονται με «κρυπτήν ψήφον», με κάλπες και σφαιρίδια. Σε κάθε εκλογικό κατάστημα, στο τραπέζι που βρίσκεται ο Ύπαρχος ή ο Επιχώριος Αξιωματικός, τοποθετούνται τόσες κάλπες όσοι οι υποψήφιοι. Στο μπροστινό μέρος κάθε κάλπης είναι γραμμένο, με ευδιάκριτο τρόπο, το όνομα του υποψηφίου⁸²². Όπως περιγράφει ο Άγγελος – Διονύσης Δεμπόνος (1986), οι κάλπες είναι ξύλινα κιβώτια χωρισμένα στη μέση. Εσωτερικά χωρίζονται σε δύο μέρη, τα οποία εξωτερικά ξεχωρίζουν από το διαφορετικό τους χρώμα. Το δεξιό μέρος είναι λευκό και γράφει «ΝΑΙ» και το αριστερό μέρος είναι πράσινο και γράφει «ΟΧΙ». Κάθετα, στο σημείο του διαχωρισμού υπάρχει μία τρύπα, στην οποία ο ψηφοφόρος βάζει το χέρι του για να ψηφίσει⁸²³.

Την ημέρα της ψηφοφορίας οι εκλογείς εισέρχονται ανά πεντάδες στο εκλογικό κατάστημα. Μετά την ταυτοποίησή τους ο σφαιριοδότης (δηλαδή από ο βοηθός της επιτροπής) τους έδινε από ένα σφαιρίδιο. Ο εκλογέας αφού ενημερωθεί από τον Ύπαρχο ή τον Επιχώριο Αξιωματικό ποιοι είναι οι υποψήφιοι και σε ποιο μέρος της κάλπης βρίσκεται το «ΝΑΙ» και το «ΟΧΙ», σήκωνε ψηλά το χέρι του για να δουν τα μέλη της επιτροπής ότι κρατούσε μόνο ένα σφαιρίδιο και ψήφισε θετικά ή αρνητικά τον εκάστοτε υποψήφιο. Η διαδικασία αυτή έπρεπε να τηρηθεί σε όλες τις κάλπες⁸²⁴.

⁸¹⁸ Άρθρο 20, *ό.π.*, σ. 143

⁸¹⁹ Άρθρο 17, *ό.π.*

⁸²⁰ Άρθρο 18, *ό.π.*

⁸²¹ Άρθρο 22, *ό.π.*, σ. 143 και Άρθρο 25, *ό.π.*, σ. 145

⁸²² Άρθρο 23, *ό.π.*, σ. 143 - 144

⁸²³ Δεμπόνος, Α. (1986). «Ο μηχανισμός ψηφοφορίας στο Ιόνιο Κράτος και η υιοθέτηση στοιχείων του από το ελληνικό βασίλειο» στα *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ.5, σ. 239.

⁸²⁴ Άρθρο 24, *ό.π.*, σ. 145

Μετά τη λήξη της ψηφοφορίας, τη δεύτερη ημέρα των εκλογών, ξεκινούσε η καταμέτρηση των ψήφων. Αρχικά, παρουσία του Γραμματέως και των εμπιστών των υποψηφίων, μετρούσαν τις θετικές και έπειτα τις αρνητικές ψήφους. Ο αριθμός των ψήφων που έλαβε κάθε υποψήφιος καταγράφονταν ολογράφως και αριθμητικώς σε Πρωτόκολλο το οποίο υπέγραφε ανά σελίδα ο Ύπαρχος και οι Πάρεδροι του⁸²⁵. Την αντίστοιχη διαδικασία ακολουθούσε ο Επιχώριος Αξιωματικός ο οποίος, μετά την ολοκλήρωση της καταμέτρησης, έστελνε ταχυδρομικώς έκθεση στον Ύπαρχο με την οποία τον ενημέρωνε για τα εκλογικά αποτελέσματα της Περιχής της δικαιοδοσίας του. Την επόμενη ημέρα ο Επιχώριος Αξιωματικός, έπρεπε να βρίσκεται στην Πρωτεύουσα, πριν τις 12 μ.μ., για να καταθέσει το Πρωτόκολλο των εκλογών⁸²⁶.

Νικητής αναδεικνυόταν αυτός που συγκέντρωνε τα περισσότερα θετικά σφαιρίδια. Τέλος, αρμόδιο όργανο και να εκδικάσει τις ενστάσεις που υποβάλλονταν ήταν η νέα Βουλή⁸²⁷.

Με το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα διενεργήθηκαν όλες οι εκλογικές αναμετρήσεις στα Ιόνια νησιά από το 1850 μέχρι και το 1864. Οι τελευταίες εκλογές στα Ιόνια Νησιά έγιναν τον Ιούνιο του 1864 για την εκλογή πληρεξουσίων για τη Β' Εθνοσυνέλευση της Αθήνας.

⁸²⁵ Άρθρο 28, ό.π., σ. 145 - 146

⁸²⁶ Επίσης αντίγραφο του Πρωτοκόλλου δίνονταν και στους εμπιστούς των Υποψηφίων. Βλ. Άρθρο 29, ό.π., σ. 146

⁸²⁷ Δεμπόνος, Α. (1986). «Ο μηχανισμός ψηφοφορίας στο Ιόνιο Κράτος και η υιοθέτηση στοιχείων του από το ελληνικό βασίλειο»..., ό.π.